

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ*Əlyazması hüququnda***ƏSKƏROV RAMİZ BAXŞƏLİ OĞLU**

**MAHMUD KAŞĞARİNİN
«DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»
ƏSƏRİNİN MORFOLOGİYASI**

10.02.06 – TÜRK DİLLƏRİ

**FİLOLOGİYA ELMLƏRİ DOKTORU ALİMLİK DƏRƏCƏSİ
ALMAQ ÜÇÜN TƏQDİM OLUNMUŞ**

D İ S S E R T A S İ Y A

**Elmi məsləhətçi: AMEA-nın müxbir üzvü,
Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü, əməkdar
elm xadimi, filologiya elmləri doktoru,
professor T.İ.HACIYEV**

BAKİ – 2009

MÜNDƏRİCAT

İXTİSARLARIN SİYAHISI.....	7
GİRİŞ.....	9
I FƏSİL. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»DƏ ADLARIN MORFOLOGİYASI.....	18
A. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»DƏ İSİM.....	18
1.1. İSMİN LÜĞƏVİ MƏNA NÖVLƏRİ.....	21
1.1.1. KONKRET VƏ MÜCƏRRƏD İSİMLƏR.....	28
1.1.2. XÜSUSİ VƏ ÜMUMİ İSİMLƏR.....	29
1.1.3. TƏKLİK VƏ TOPLULUQ BİLDİRƏN İSİMLƏR.....	29
1.2. İSMİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ.....	30
1.2.1. SADƏ İSİMLƏR.....	30
1.2.2. DÜZƏLTMƏ İSİMLƏR.....	32
1.2.3. MÜRƏKKƏB İSİMLƏR.....	49
1.3. İSMİN QRAMMATİK KATEQORİYALARI.....	50
1.3.1. İSMİN KƏMİYYƏT KATEQORİYASI.....	50
1.3.2. İSMİN HAL KATEQORİYASI.....	55
1.3.2.1. ADLIQ HAL.....	59
1.3.2.2. YİYƏLİK HAL.....	61
1.3.2.3. YÖNLÜK HAL.....	63
1.3.2.4. İSTİQAMƏT HALI.....	67
1.3.2.5. TƏSİRLİK HAL.....	70
1.3.2.6. YERLİK HAL.....	72
1.3.2.7. ÇIXIŞLIQ HAL.....	75
1.3.2.8. ALƏTLİK HAL.....	76
1.3.3. İSMİN MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI.....	80
1.3.4. İSMİN XƏBƏRLİK KATEQORİYASI.....	90
B. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»DƏ SİFƏT.....	92
1.4. SİFƏTİN MƏNACA NÖVLƏRİ.....	93
1.4.1. RƏNG BİLDİRƏN SİFƏTLƏR.....	94

1.4.2. MƏKAN, MƏSAFƏ, YÖN BİLDİRƏN SİFƏTLƏR.....	94
1.4.3. HƏCM, MİQDAR, ÖLÇÜ BİLDİRƏN SİFƏTLƏR.....	95
1.4.4. DAD BİLDİRƏN SİFƏTLƏR.....	95
1.4.5. İNSANA MƏXSUS KEYFİYYƏT BİLDİRƏN SİFƏTLƏR.....	96
1.4.6. MƏNƏVİ, FİZİKİ KEYFİYYƏT BİLDİRƏN SİFƏTLƏR.....	96
1.5. SİFƏTİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ.....	97
1.5.1. SADƏ SİFƏTLƏR.....	97
1.5.2. DÜZƏLTMƏ SİFƏTLƏR.....	97
1.5.3. MÜRƏKKƏB SİFƏTLƏR.....	105
1.6. SİFƏTİN DƏRƏCƏLƏRİ.....	105
1.6.1. ADİ DƏRƏCƏ.....	106
1.6.2. AZALTMA DƏRƏCƏSİ.....	106
1.6.3. ÇOXALTMA DƏRƏCƏSİ.....	107
C. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»DƏ SAY.....	108
1.7. MİQDAR SAYLARI.....	109
1.7.1. MÜƏYYƏN MİQDAR SAYLARI.....	110
1.7.2. QEYRİ-MÜƏYYƏN MİQDAR SAYLARI.....	116
1.8. SIRA SAYLARI.....	117
1.9. TOPLU SAYLAR.....	120
1.10. NUMERATİV SÖZ.....	120
Ç. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»DƏ ƏVƏZLİK.....	121
1.11. ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİ.....	122
1.12. İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİ	128
1.13. SUAL ƏVƏZLİKLƏRİ.....	131
1.14. TƏYİNİ VƏ QAYIDIŞ ƏVƏZLİKLƏRİ.....	132
1.15. QEYRİ-MÜƏYYƏN ƏVƏZLİKLƏR.....	134
D. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»DƏ ZƏRF.....	135
1.16. TƏRZİ-HƏRƏKƏT ZƏRLƏRİ.....	135
1.16.1. SADƏ TƏRZİ-HƏRƏKƏT ZƏRFLƏRİ.....	135
1.16.2. DÜZƏLTMƏ TƏRZİ-HƏRƏKƏT ZƏRFLƏRİ.....	136
1.16.3. MÜRƏKKƏB TƏRZİ-HƏRƏKƏT ZƏRFLƏRİ.....	137

1.17. ZAMAN ZƏRFLƏRİ.....	137
1.17.1. SADƏ ZAMAN ZƏRFLƏRİ.....	137
1.17.2. DÜZƏLTMƏ ZAMAN ZƏRFLƏRİ.....	138
1.17.3. MÜRƏKKƏB ZAMAN ZƏRFLƏRİ.....	138
1.18. YER ZƏRFLƏRİ.....	138
1.19. KƏMİYYƏT ZƏRFLƏRİ.....	140
II FƏSİL «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»DƏ FEL.....	142
2.1. FELİN LÜĞƏVİ MƏNA NÖVLƏRİ.....	145
2.1.1. HƏRƏKƏT FELLƏRİ.....	145
2.1.2. İŞ FELLƏRİ.....	145
2.1.3. NİTQ FELLƏRİ.....	146
2.1.4. TƏFƏFKKÜR FELLƏRİ.....	146
2.1.5. HAL-VƏZİYYƏT FELLƏRİ.....	146
2.2. FELİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ.....	146
2.2.1. SADƏ FELLƏR.....	146
2.2.2. DÜZƏLTMƏ FELLƏR.....	147
2.2.3. MÜRƏKKƏB FELLƏR.....	155
2.3. FELİN QRAMMATİK MƏNA NÖVLƏRİ.....	156
2.3.1. MƏLUM NÖV.....	157
2.3.2. MƏCHUL NÖV.....	157
2.3.3. QAYIDIŞ NÖV.....	159
2.3.4. QARŞILIQLI-MÜŞTƏRƏK NÖV.....	160
2.3.5. İCBAR NÖV.....	161
2.4. TƏSİRLİ VƏ TƏSİRSİZ FELLƏR.....	162
2.4.1. FELLƏRDƏ ZAMAN KATEQORİYASI.....	164
2.4.1. KEÇMİŞ ZAMAN.....	164
2.4.2. İNDİKİ ZAMAN.....	166
2.4.3. QƏTİ GƏLƏCƏK ZAMAN.....	168
2.4.4. YAXIN GƏLƏCƏK ZAMAN.....	171
2.4.5. QEYRİ-QƏTİ GƏLƏCƏK ZAMAN.....	172
2.5. FELİN ŞƏKİLLƏRİ.....	173

2.5.1. ƏMR ŞƏKLİ.....	174
2.5.2. XƏBƏR ŞƏKLİ.....	177
2.5.3. ŞƏRT ŞƏKLİ.....	181
2.5.4. ARZU ŞƏKLİ.....	182
2.5.5. LAZIM ŞƏKLİ.....	184
2.5.6. VACİB ŞƏKLİ.....	184
2.6. FELİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI.....	184
2.6.1. MƏSDƏR.....	185
2.6.2. FELİ SİFƏT.....	187
2.6.3. FELİ BAĞLAMA.....	193
III FƏSİL. DLT-DƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ.....	199
3.1. QOŞMA.....	199
3.1.1. ZAMAN BİLDİRƏN QOŞMALAR.....	200
3.1.2. MƏKAN, MƏSAFƏ, YÖN BİLDİRƏN QOŞMALAR.....	200
3.1.3. BƏNZƏTMƏ BİLDİRƏN QOŞMALAR.....	201
3.1.4. MƏQSƏD BİLDİRƏN QOŞMA.....	202
3.1.5. BİRGƏLİK BİLDİRƏN QOŞMALAR.....	202
3.1.6. İSTİSNA BİLDİRƏN QOŞMALAR.....	203
3.1.7. ZİDDİYYƏT VƏ QARŞILIQ BİLDİRƏN QOŞMA.....	204
3.2. BAĞLAYICI.....	204
3.2.1. BÖLÜŞDÜRMƏ BİLDİRƏN BAĞLAYICI.....	204
3.2.2. ŞƏRT BİLDİRƏN BAĞLAYICILAR.....	205
3.3. ƏDAT.....	206
3.3.1. ƏMR ƏDATLARI.....	206
3.3.2. QÜVVƏTLƏNDİRİCİ ƏDATLAR.....	207
3.3.3. DƏQİQLƏŞDİRİCİ ƏDATLAR.....	207
3.3.4. ŞƏKK, ŞÜBHƏ, GÜMAN BİLDİRƏN ƏDATLAR.....	209
3.3.5. SUAL ƏDATI.....	210
3.3.6. TƏSDİQ VƏ İNKAR ƏDATLARI.....	210
3.4. NİDA.....	211

3.5. VOKATİVLƏR.....	212
3.6. MODAL SÖZLƏR.....	212
3.7. TƏQLİDİ SÖZLƏR.....	213
3.8. PREDİKATİVLƏR.....	214
NƏTİCƏ.....	218
İSTİFADƏ EDİMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	230

İXTİSARLARIN SİYAHISI

- АДД – Автореферат докторской диссертации.
- АКД – Автореферат кандидатской диссертации.
- АН СССР – Академия Наук СССР.
- ВЯ – «Вопросы языкоznания» (сборник).
- ДАН-В – «Доклады Академии Наук», серия В.
- Изв. АН – Известия Академии Наук.
- ЗКВ – «Записки коллегии востоковедов» (сборник).
- ЗТ – «Зарубежная тюркология» (сборник).
- КСИВ – «Краткие Сообщения Института Востоковедения».
- КСИНА – «Краткие Сообщения Института Народов Азии».
- НАА – «Народы Азии и Африки» (журнал).
- ОГН – «Отделение гуманитарных наук» (серия).
- ОЛЯ – «Отделение литературы и языка» (серия).
- СВ – «Советское востоковедение» (сборник).
- СТ – «Советская тюркология» (журнал).
- ТС – «Тюркологический сборник».
-
- АН – «Atabetül-Hakaik» (poema).
- AM – «Asia Major» (jurnal).
- BB – Bilimsel Bildiriler (elmi məruzələr).
- BK – Bilgə Kağan abidəsi.
- DD – «Dil Dergisi» (jurnal).
- İA – «İslam Ansiklopedisi».
- KB – «Kutadgu Bilig» (poema).
- KCs – «Körösi Csoma» (jurnal).
- KSz – «Keleti Szemle» (jurnal).
- KT – Kül Tigin abidəsi.
- MC – Moyun-Çur abidəsi.

MK – «Milli Kültür» (jurnal).

MT – «Milli Tettebbular» (jurnal).

T – Tonyukuk abidəsi.

TD – «Türk Dili» (jurnal).

TDA – «Türk Dünyası Araştırmaları» (jurnal).

TDAY-B – «Türk Dünyası Araştırmaları Yıllığı - Bülleten».

TDK – Türk Dil Kurumu.

TK – «Türk Kültürü» (jurnal).

TKAE – «Türk Kültürüni Araştırma Enstitüsü».

TM – «Türkiyat Mecmuası» (jurnal).

TTK – Türk Tarih Kurumu.

TY – «Türk Yurdu» (jurnal).

UAJ – «Ural-Altaische Jahrbücher» (jurnal).

UJb – «Ungarische Jahrbücher» (jurnal).

XDİJ – Şincanq daşun ilmiy jurnili (Sintszyan Universiteti Elmi Əsərləri).

Y – Yenisey abidələri.

DD – Doktorluq dissertasiyası.

DDA – Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı.

DLT – «Divanü lügat-it-türk» (ümumən).

ND – Namizədlik dissertasiyası.

NDA – Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı.

KDQ – Kitabi-Dədə Qorqud.

AŞ – «XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri» (antologiya).

c. – cənub.

q. – qərb.

ş. – şərq.

şm. – şimal.

GİRİŞ

Ortaq türk ədəbiyyatı qədim dövrdə Orxon-Yenisey abidələrinin, orta dövr-də isə dörd fundamental, möhtəşəm klassik əsərin üzərində yüksəlir. Bunlar türk və dünya ədəbiyyatının ən nadir incilərindən biri sayılan «Dədə Qorqud» dastanları, bəşər tarixinin və mədəniyyətinin həcm etibarilə ən böyük əsəri olan «Manas» dastanı, böyük türk mütəfəkkiri, şairi və dövlət xadimi Yusif Xas Hacib Balasığunlunun «Qutadğu Bilig» poeması və ilk türk ensiklopedisti, dahi dilçi, filoloq, etnoqraf, mədəniyyətşünas Mahmud Kaşgarının «Divanü lügat-it-türk» (mətnə: DLT, «Divan») əsəridir.

Ümumtürk ədəbiyyatının təməl sütunları olan bu dörd şah əsərdən üçü türk dillərinin ayrı-ayrı qruplarına, məsələn, «Dədə Qorqud» oğuz qrupuna, «Manas» qıpçaq qrupuna, «Qutadğu Bilig» karluq qrupuna məxsus və mənsubdur. DLT isə universal bir əsər kimi bütün qrup, dil və ləhcələrin fövqündə dayanan, onların arasında heç bir fərq qoymadan təxminən hamısını əhatə edən və özündə cəmləşdirən son dərəcə zəngin xəzinədir.

Ötən il UNESCO tərəfindən anadan olmasının 1000 illik yubileyi bütün dünyada geniş bayram edilən dahi dilçi M.Kaşgari tarixdəki ilk türk-islam dövləti olan Qaraxanilər imperiyası (840-1212) dövründə başlayan türk intibahının ən görkəmli simalarından biridir. Onun məşhur «Divan»ı sadə bir lügət deyil, izahlı lügət, daha doğrusu, ilk türk ensiklopediyasıdır. Əsərdə min il bundan əvvəlki türklüyün bütün xüsusiyyətləri – başda dili və ədəbiyyatı olmaqla türkün tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, mənəvi-milli dəyərləri, psixologiyası, dün-yagörüşü, həyat tərzi, adət və ənənələri, ümumən sosial münasibətləri, geyimi, silahları, mətbəxi, oyunları, əyləncəsi - bir sözlə, hər şeyi ideal şəkildə öz əksini tapmışdır. Mükəmməl məlumat və biliklər toplusu yaratmaq sahəsində M.Kaşgari Qərbi Avropanın Didro, Monteskyö, Volter və Russo kmi maarifçi-ensiklopedistlərini 7 əsr qabaqlamışdır.

M.Kaşgari dünya dilçilik elminin ən qədim və parlaq nümunələrindən biri olan DLT-ni yazımaqla dilçilik tarixində müqayisəli metodun əsasını qoymuş, türk dillərinin müqayisəli grammatikasını yaratmış, zəngin türk dilini köklü ərəb

dili ilə qarşılaşdırmaq surətilə bu iki dilin müqayisəsini aparmışdır. Dillərin müqayisəsi sahəsində M.Kaşgari öz böyük xələfi, «Mühakimət ül-lüğəteyn» əsərində türk dilinin fars dili ilə müqayisəsini verən dahi mütəfəkkir və şair Ə.Nəvaini 4 əsr, F.Bopp, Y.Qrimm, R.Rask kimi məşhur dilçilələri isə təqribən 8 əsr qabaqlamışdır. Bu, «Divan»ın ən mühüm özəlliklərindən biridir.

10-15 il bütün türk ellərini başdan-başa gəzən M.Kaşgari 30-dan yuxarı türk ləhcəsini, o cümlədən oğuz, qıpçaq, karluq, bulğar, argu, kəncək, uğrak, yabaku, yəmək, bəcənək, ıtlık, kay, çigil, tuxsı, çumul, basmil, köçə, suvar, uç, barsğan, xaqaniyyə, tatar, türkmən, çaruk, başğırt, sögüt, yağma, uyğur ləhcələrini, türk olmayıb türkçə bilən-danışan tübütlərin, xotənlərin və digər xalqların dillərini bütün incəliklərinə qədər öyrənmiş və əsərdə əks etdirmişdir. Burada külli miqdarda ərəbcə, ara-sıra farsca, çincə və hindcə misallar verilmişdir. Bir sözlə, «Divan»da 40-a yaxın dil və ləhcə illüstrasiya olunmuşdur. Türk dillərinin təsnifi və leksikasına, qrammatik quruluşuna, türklərin hansı coğrafi ərazilərdə məskunlaşmasına dair verilən nadir məlumatlar bu dillərin tarixi inkişaf yolunu izləmək, tarixi qrammatikasını tərtib etmək baxımından son dərəcə mühüm əhəmiyyət daşıyır.

M.Kaşgari «Divan»da türk ədəbiyyatı və şifahi xalq yaradıcılığı üçün misilsiz əhəmiyyət daşıyan 318 sav, yəni atalar sözü və məsəl, deyim, kəlam və aforizm (onlardan 26-sı DLT-də iki, 6-sı üç dəfə təkrar edilir) vermişdir. Bunlar türklərin dünyagörüşünü, milli əxlaqi-mənəvi dəyərlərini, həyat hadisələrinə münasibətini – bir sözlə, uzun əsrlərin müşahidə və təcrübəsi nəticəsində yaranan xalq fəlsəfəsini əks etdirir.

DLT-dəki şeir nümunələri isə (ümumi həcmi 764 misra olan 289 bənd və beyt) türk bədii təfəkkürünün bütün incəliyini və zərifliyini ortaya qoyur. Burada böyük türk xaqanı Alp Ər Tonqanın (Əfrasiyabın) ölümünə həsr olunmuş ürək parçalayan mərsiyə, tərkən xatuna xitabən yazılmış duyu yüklü bəndlər, aşiqanə-lirik parçalar, ov və savaş səhnələrini, təbiət lövhələrini əks etdirən əsasən 7-8 hecalı lakonik şeirlər öz mükəmməlliyi və ifadə vasitələrinin zənginliyi ilə insanı heyran edir.

Əsərdə onlarca siyasi, iqtisadi, hərbi termin, ad, ünvan, məişət əşyalarından, ətriyyat və ipək növlərindən tutmuş palto, plas, əlcək, hətta ütü barədə ən müxtə-

lif məlumatlara, yüzlərcə heyvan və bitki, silah və çalğı alətinin adına rast gəlirik. Kitabda 200-dən artıq dərman növü, 30-dan çox xəstəlik adı, təqribən 40 yemək və içki resepti, 30-dan çox ipək çeşidi öz əksini tapmışdır. Bütün bunlar türk mədəniyyət tarixi və etnoqrafiyası baxımından böyük dəyər daşıyan bilgilərdir.

DLT-yə əlavə edilmiş yuvarlaq dünya xəritəsi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu, ilk türk xəritəsidir. Balasağın şəhərini mərkəz olaraq qəbul edən, diametri 17,75 sm olan bu xəritədə miqyas tətbiq edilməmiş, paralel və meridianlar göstərilməmişdir. Lakin buna baxmayaraq, onun xəta payı çox azdır. Məsələn, Kaşgarla Yarkəndin arası 8 mm olaraq verilmişdir. Bu isə gerçək coğrafi məsafəyə (195 km) nisbətdə 1:25.000.000-luq bir miqyasa uyğun gəlir. Burada cəhətlər və coğrafi yönlər, türk ellərinin və ölkələrin coğrafi ardıcılılığı, hətta ekvator və şimal qütbü, dağlar və çaylar, səhralar və dənizlər təsvir edilmişdir [261, 36]. Xəritədə adı «ərzi-Azərabadqan» kimi çəkilən Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və qonşuları da öz əksini tapmışdır. Min il əvvəlki türk dünyasının coğrafiyasının dəqiq təsvirini verən bu xəritə öz dövrü üçün ideal sayıyla bilər.

Beləliklə, orta türk dövrünün digər ilkin abidələrindən, yəni mövzu etbiarılıq qəhrəmanlıq dastanları olan «Manas» və «Kitabi-Dədə Qorqud»dan, Y.Balasağunun didaktik «Qutadğu Bilig» poemasından fərqli olaraq «Divan» birbaşa türk dilinə, ədəbiyyatına, folkloruna, tarixinə, coğrafiyasına, mədəniyyətinə, etnoqrafiyasına aiddir. Heç də əbəs deyildir ki, M.Kaşgari (1008-1105) türk tarixinə dahi dilçi, filoloq və ensiklopedist, eyni zamanda türkologianın və türkçülüyün banisi kimi daxil olmuşdur [93, 34-40].

«Divan»ı yazmaq üçün uzun illər hazırlıq işləri aparan, türk ellərinə ekspedisiyaya çıxan M.Kaşgari əsərin əsas mətnini 1072-74-cü illərdə Türküstanda qələmə almış, 1075-77-ci illərdə Bağdadda tamamlamış və redaktə etmişdir. DLT ərəblərə türk dilini öyrətmək üçün nəzərdə tutulduğundan ərəb qrammatika elinin və lügətçilik ənənələrinin əsasında tərtib olunmuşdur [70, 345-354]. Lakin müəllif ərəb lügətçilərindən fərqli olaraq öz əsərini fonetik-fizioloji prinsip üzrə deyil (boğaz, damaq, burun, fişiltili, dil, diş səslərinin ardıcılılığı), sözləri nitq hissələrinə bölən struktur-əlisba, başqa sözlə, heca prinsipi üzrə düzmiş, burada türk dilinin özünəməxsus cəhətlərini, qrammatik quruluşunu ustalıqla şərh və

izah etmiştir. Üstəlik, M.Kaşgari təcrübəli dialektoloq kimi əsərdəki bəzi sözlərin hansı boylara aid olduğunu da göstərmişdir. «Divan»da ümumən 7.796 söz verilmişdir ki, bunlardan 782-si müxtəlif boylara məxsus ləhcə sözləridir.

M.Kaşgarinin öz əlilə yazdığı dörd nüsxədən heç biri bizə gəlib çatmamışdır. «Divan»ın elm aləminə məlum olan yeganə nüsxəsi əslən Cənubi Azərbaycanın Savə şəhərindən olan, sonra Şamda məskunlaşan Məhəmməd ibn Əbu Bəkr ibn Əbu-l-Fəth əs-Savi, süməmə əd-Diməşqi tərəfindən M.Kaşgarinin öz avtoqrafin-dan tam 200 il sonra köçürürlən nüsxə hazırda Fatihdəki (İstanbul) Millət kitabxanasının kataloqunda Ar.4189 nömrə altında qeydə alınaraq saxlanan nüsxədir.

1914-cü ildə Ə.Əmiri tərəfindən tapılan və elm aləminə məlum olan bu əlyazma 1915-17-ci illərdə R.Kilisli tərəfindən mətbəə üsulu ilə nəşr edilərək türkologianın ən böyük və zəngin məxəzi kimi şöhrət qazanmışdır [68, 46-49]. Sırf bu özəlliyinə görə «Divan» daha sonra alman (K.Brokkelmann), türk (B.Atalay; S.Ərdi və S.T.Yurtəsər), özbək (S.Mütəllibov), uyğur (12 nəfərlik heyət), ingilis (R.Dankoff və C.Kelli), qazax (Ə.Eqeubay), Çin (kollektiv), fars (H.Düzgün), Azərbaycan (X.S.Xocayev; R.Əskər) və rus dilinə (Ə.Rüstəmov; Z.-A.Auezova; R.Əskər) tərcümə olunmuşdur. «Divan», ümumiyyətlə, 21 dəfə müxtəlif dillərə tərcümə edilmiş, bunlardan ikisi yarımcıq qalmış, ikisi yandırılmış, üçü çapa la-yiq görülməmiş, biri siyasi səbəblər üzündən nəşr olunmamış, 11 tərcümə işiq üzü görmüşdür. Bir tərcümə çap prosesindədir, digəri isə öz nəşrini gözləyir. Hazırda DLT-nin qırğız və türkmən dillərinə tərcüməsi üzərində iş aparılır, Türkiyədə türk dilinə yeni bir tərcümə həyata keçirilir [86, 126-133].

DLT-nin təbliği və tərcüməsi ilə məşğul olduğu üçün ötən əsrin 30-50-ci illərində 4 tərcüməçi-Azərbaycanda X.S.Xocayev, Çində Kutluğ Şevki, Məhəmməd Əli və Əhməd Ziyai pantürkist və millətçi kimi saxta ittihamlarla qətlə yetirilmiş, biri (Çində İsmayıł Damollam) müəmmalı şəkildə dünyasını dəyişmiş, biri isə (Qazaxıstanda Əskər Eqeubay) gərgin iş rejimi üzündən vaxtsız vəfat etmişdir [200, 13-14]. «Divan» şəhidlərinin ruhu qarşısında ehtiramla baş əyirik.

Türk dillərinin öyrənilməsi sahəsində misilsiz mənbə, bitməz-tükənməz qay-naq olan DLT artıq bir əsrə yaxındır ki, bütün dünyada türkoloqlar tərəfindən ciddi şəkildə tədqiq edilir [69, 509-518]. Hazırda bizim əlimizdə Mahmud Kaşga-

ri və «Divan» haqqında müxtəlif illərdə və ölkələrdə 18 dildə (Azərbaycan, türk, uyğur, özbək, qazax, türkmən, tatar, başqırd, fars, tacik, Çin, yapon, rus, ingilis, fransız, alman, italyan və macar) qələmə alınmış 1300-dən çox elmi ədəbiyyat vardır. Onlar «Mahmud Kaşgarinin 1.000 illik yubileyinə 1.000 bibliografik göstərici» [96] və «Mahmud Kaşgarinin «Divanü lüğat-it-türk» əsəri üzrə bibliografik və qrammatik göstərici» [94] adı altında ayrıca kitab halında nəşr edilmişdir. Bu tədqiqatlar arasında Ə.Cəfəroğlu, Z.V.Toğan, M.Ş.Ülkütaşır, M.F.Köprülü, M.Mansuroğlu, N.Hacıeminoğlu, A.B.Ercilasun, K.Brokkelmann, R.Dankoff, C.Kelli, A.N.Kononov, T.A.Borovkova, N.A.Baskakov, Ə.Nəcib, S.Mütəllibov, H.Həsənov, X.Niqmatov, A.Kurişjanov, Ə.Cəfər, F.Zeynalov, M.Şirəliyev, C.Cəfərov, V.Aslanov, T.Hacıyev, E.Əzizov və başqalarının əsərləri xüsusişə dəyərlidir. DLT ilə bağlı bugünə qədər Türkiyədə, Rusiyada, Almaniyada, ABŞ-da, Çində, Özbəkistanda, Azərbaycanda və digər ölkələrdə aparılmış bütün tədqiqatlar, çap olunmuş elmi əsərlər bizim «Mahmud Kaşgari və onun «Divanü lüğat-it-türk» əsəri» adlı monoqrafiyamızda [87] geniş şəkildə şərh edilmişdir.

M.F.Köprülü DLT-nin türkologiya üçün müstəsna əhəmiyyətini bu sözlərlə ifadə etmişdir: «Kaşqarlı Mahmudun əsəri sadəcə bir lüğət deyil, türk ləhcələri və onların fonetik xüsusiyyətləri, morfolojiyası ... haqqında uzun müddət tədqiq ediləcək bir məlumat mənbəyidir» [285, 42].

A.N.Kononov «Divan»ın türk dünyası üçün dəyərini aşağıdakı şəkildə dilə gətirmiştir: «Mahmud Kaşgarinin Lüğəti sözün tam mənasında bir sıra türk dil-lərinin fonetikası, qrammatikası və leksikası üzərində çox maraqlı və çox incə müşahidələrin qızıl xəzinəsidir, xaqaniyyə (qaraxani) türkləri, türkmənlər, oğuzlar, yaqmalar, çigillər, qırğızlar haqqında misilsiz linqvistik, etnoqrafik, folklor, coğrafi, tarixi məlumatları bizə çatdırın yeganə əsərdir. Bütün bu zənginlikləri öyrənmək ilk türkoloq, leksikoqraf və linqvist, etnoqraf və folklorçu, coğrafiyasınas və tarixçi, ölməz «Türk dillərinin lüğəti» əsərinin müəllifi Mahmud Kaşgarinin xatirəsinə ən yaxşı ehtiram olardı» [429, 16-17].

T.İ.Hacıyev isə əsərin əhəmiyyətini bu şəkildə xülasə etmişdir: «Mahmud Kaşgarinin «Divanü lüğat-it-türk» kitabı həm həcm, həm məzmun, həm də yazılıma tarixi etibarilə türkologiyanın ən böyük, ən qiymətli, ən qədim əsəridir. Türk

dünyasının bu möhtəşəm abidəsinin, gec də olsa, Azərbaycan dilinə tərcüməsi və nəşri, filologiyamızın elmi dövriyyəsinə daxil edilməsi, tədqiqatçılara, geniş ziyalı və oxucu kütləsinə çatdırılması ölkəmizin elmi-mədəni həyatında mühüm hadisədir.

Bu nadir lügət-ensiklopediya sayəsində qədim yazılı abidələrimizin daha düzgün oxunması və anlaşılması, milli mədəniyyətimizin bir çox mühüm cəhətlərinin daha yaxşı öyrənilməsi və qavranılması mümkün olacaqdır. DLT min il bundan əvvəlki dilimizin, tarix və mədəniyyətimizin ən dəyərli, ən başlıca mənbəyi və məxəzi kimi elmimizdə tamamilə yeni üfüqlər və istiqamətlər açmağa, daha geniş, daha əhatəli və daha dərin araşdırmlar aparmağa kömək edəcəkdir» [120, 7].

Mövzunun aktuallığı. DLT-nin türkologiya elmində müstəsna mövqeyi və məziyyətləri haqqında müxtəlif ölkələrdə çoxlu əsər yazılmış, tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin çox təəssüf ki, orta türk dövrünün aynası, ilkin və möhtəşəm abidələrindən biri olan «Divan» ana dilimizə gec tərcümə edildiyinə görə Azərbaycanda layiqincə öyrənilməmiş, ötən əsrin 20-30-cu illərində, daha sonra əsərin 900 illik yubileyi münasibətilə qələmə alınmış 30-40 məqalə, «Divan»dakı atalar sözlərinə və bədii mətnlərə həsr olunmuş üç monoqrafiya, biri əsərin leksikasına, digəri paremioloji vahidlərə dair iki dissertasiya işi istisna olmaqla ciddi və əhatəli elmi tədqiqat obyektiñə çevrilməmişdir. «Divan»ın fonetikası, morfolojiyası və sintaksişı sahəsində monoqrafik planda heç bir əsər yazılmamışdır. Halbuki DLT-nin dilçilik baxımından tədqiqi Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasının, konkret desək, tarixi morfolojiyasının yenidən, daha qədim və dəqiqlik faktiki materiallar əsasında qələmə alınmasına, ədəbi dilimizin tarixinin bütöv bir dövrünün daha dolğun şəkildə yazılmışına şərait yaradardı. Bundan başqa, sıradan çıxmış bir çox türk ləhcələri barədə məlumatların yalnız DLT-də qorunub saxlandığını da unutmaq olmaz. Bu tədqiqat işi «Divan»ın öyrənilməsi sahəsindəki boşluğu qismən doldurmaq məqsədi gündür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin əsas yeniliyi DLT-nin morfoloji xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi və bunun dilçilik tariximizdə ilk dəfə olaraq monoqrafik planda həyata keçirilməsidir.

Tədqiqat işində əsas nitq hissələrindən isim, sifət, say, əvəzlik, zərf və felin, köməkçi nitq hissələrindən qoşma, ədat, bağlayıcı və nidanın, habelə vokativlərin, təqlidi, modal və predikativ sözlərin DLT-də necə əks olunması nəzərdən keçirilmiş, onlar müasir Azərbaycan dili ilə, dialekt və şivələrimizlə, klassik yazılı abidələrimizlə müqayisəli şəkildə araşdırılmış və maraqlı nəticələr əldə edilmişdir ki, bu da türkçənin orta türk dövründə inkişaf səviyyəsini, qrammatik quruluşunu, özünəməxsus cəhətlərini aşkarla çıxarmaq baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Bu nəticələr, eyni zamanda digər türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi üçün böyük maraq kəsb edir, onun bir sıra özəllikləri haqqında fikir yürütməyə imkan verir.

Tədqiqatın metodloji əsasları. Türkologiya elminin qazandığı nailiyyətlər tədqiqat işinin metodloji əsasını təşkil edir. Xüsusilə dilçilik elminin tarixi-müqayisəli araştırma metodu sayəsində türk dillərinin min ildən bəri ümumən çox cüzi dəyişikliyə məruz qalan morfoloji özəllikləri DLT-nin tədqiqi prosesində üzə çıxarılmışdır. Tədqiqat işində təsviri, diaxron və sinxron metodlardan, yeri gəldikcə rekonstruksiya və statistik üsullardan da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti məsələsinə gəlincə, onun ən mühüm cəhəti M.Kaşgarinin «Divan»ını milli filologiyamızın, xüsusilə dilçiliyimizin elmi dövriyyəsinə cəlb etməsidir. Tədqiqatın nəticələri və bəzi müddəaları isə orta türk dövrünün tədrisi prosesində, ali məktəblərin filologiya fakültələrində türkologiya və Azərbaycan dili ixtisasları üzrə oxunan kurslarda, aparılan tədqiqat işlərində, türk ədəbiyyatı və türk dili, türk mədəniyyəti və tarixi, etnoqrafiya, ölkəşünaslıq, estetika digər mövzular üzrə oxunan mühazirələrdə, keçirilən seminar məşğələlərində istifadə edilə bilər. Digər tərəfdən, bu araşdırmanın məzmunundan doğan bəzi ümumiləşdirmələr, nəticələr və müddəalar gələcəkdə türk dillərinin elmi-nəzəri cəhətdən tədqiqinə, tarixi və müqayisəli qrammatikaların, etimoloji lüğətlərin hazırlanmasına, DLT və digər abidərlərlə bağlı aparılacaq elmi-tədqiqat işlərinə müəyyən istiqamət verə bilər.

Tədqiqatın mənbələri. Orta türk dövrünün şah əsərlərindən biri olan DLT tədqiqatın əsas mənbəyidir. Bundan başqa, tədqiqatda Orxon-Yenisey abidələri, «Qutadğu Bilig», «Kitabi-Dədə Qorqud», «Ətabət ül-həqaiq», «Dastani-Əhməd

Hərami», «Şühədanamə» və orta əsrlərə aid digər yazılı abidələrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işində aşağıdakı konkret məqsəd və vəzifələr qoyulmuşdur:

- DLT-də əsas nitq hissələrindən ismin mənaca və quruluşca növlərini, kəmiyyət, hal, mənsubiyət və xəbərlik kateqoriyalarını araşdırmaq;
- DLT-də sıfətin mənaca və quruluşca növlərini, müqayisə dərəcələrini gözdən keçirmək;
- DLT-də miqdar və sıra sayılarının, toplu sayıların və numerativ sözlərin qrammatik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- DLT-də işlənmiş şəxs, işaret, sual, qeyri-müəyyən, təyini və qayıdış əvəzliliklərini tədqiq etmək;
- DLT-də zərfin quruluşca növlərini, tərzi-hərəkət, zaman, yer və kəmiyyət zərflərini araşdırmaq;
- DLT-də felin lügəvi və qrammatik məna növlərinin, quruluşca növlərinin, şəkillərinin, zaman kateqoriyasının, təsriflənən və təsriflənməyən formalarının necə əks olunduğunu göstərmək;
- DLT-də işlənmiş köməkçi nitq hissələrindən qoşma, bağlayıcı, ədat və nidaları, habelə vokativləri, modal, təqlidi və predikativ sözləri təhlil etmək;
- müvafiq nəticələr çıxarmaq.

İşin tətbiqi. Müəllif beş il BDU-nun türkologiya kafedrasında «Orta əsrlər türk yazılı abidələri», «Türkologiyaya giriş», «Türk mədəniyyət tarixi» fənlərini, DLT və «Qutadğu Bilig» adlı ixtisas kurslarını tədris etmişdir. Bu kursların əsasında tədqiqatın materialları durur.

İşin strukturu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil və nəticədən ibarətdir. Sonda istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı verilmişdir.

İşin aprobasıyası. Tədqiqat işi BDU-nun türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Onun əsas müddəaları müəllifin DLT-nin Azərbaycan dilinə (Məmmud Kaşgari. «Divanü lügat-it-türk». Bakı: Ozan, 2006, I-II-III-IV cildlər, 2.080 s.) və rus dilinə (Махмуд Кашгарский. «Дивану лугат ит-тюрк». Баку: МБМ, I-II-III тома, 2.100 s., çap prosesindədir) tərcümələrinin ayrı-ayrı cildlərinə yazdığı

önsözlərdə, qeyd və şərhlərdə, əsər haqqında irihəcmli monoqrafiyاسında, habelə Azərbaycanda və xaricdə nəşr edilən elmi jurnal və məcmuələrdə çap olunmuş məqalələrində, beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda oxuduğu məruzələrdə verilmişdir.

I FƏSİL. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»DƏ ADLARIN MORFOLOGİYASI

A. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»DƏ İSİM

Qədim türk yazılı abidələrində isimlər A. fon Qaben [516; 248, 67-109; 249, 29-66; 250], P.M.Melioranski [442], S.Y.Malov [437], V.G.Kondratyev [425], A.N.Kononov [427], T.Təkin [504; 308] və digər xarici türkoloqlar, Y.Məmmədov [150], Ə.Şükürlü [174], Ə.Rəcəbli [161; 162] kimi yerli mütəxəssislər tərəfindən geniş tədqiq edilsə də, orta türk dövrü abidələri üzrə ayrıca araşdırımlar azdır. Bunlardan yalnız bir neçə müəllifin – M.Mansuroğlunun [291, 141-182; 520, 87-112], A.M.Şerbakın [488], T.A.Borovkovanın [400], N.Hacieminoğlunun [257], F.Zeynalovun [183], H.Q.Niqmatovun [454], M.V.Nalbəndin [300] tədqiqat işlərini qeyd etmək mümkündür ki, orada həmin dövrün başlıca əsərləri olan «Oğuz xaqan» dastanının, «Qutadğu Bilig»in, «Ətabət ül-həqaiq»in və «Divan»nın morfolojiyası, o cümlədən də isimlər nəzərdən keçirilir.

DLT-də əsas və köməkçi nitq hissələrinin istisnasız olaraq hamısı, o cümlədən isim, sıfət, say, əvəzlik, zərf və fellər, habelə qosma, ədat və bağlayıcılar,nidalar və vokativlər, predikativlər, təqlidi və modal sözlər geniş şəkildə təmsil olunmuşdur. «Divan»ın Azərbaycan dilinə tərcüməsində verilmiş 7.796 baş sözün (maddənin) yarısından çoxu adların, yerdə qalanı isə felin və köməkçi nitq hissələrinin payına düşür.

«Divan» 8 kitabdan ibarətdir. Əsərin özündən anlaşılığına görə, M.Kaşgari Bağdad və Şam kitabxanalarında bir müddət ərəb dilçiliyinin ən mühüm əsərlərini, o cümlədən məşhur leksikoqraf, Bəsrə qrammatika məktəbinin tanınmış nümayəndəsi, əruz nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri olan Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi əl-Bəsrinin (718-792) məşhur «Kitab ül-əyn» əsərini nəzərdən keçirmışdır. Ərəb dilinin ilk izahlı lüğət olan bu kitab əyn hərfi ilə başlandığı üçün belə adlanır. M.Kaşgari eyni zamanda türk mənşəli məşhur qrammatist İshaq ibn İbrahim əl-Fərabinin (vəfatı: 961-ci il; onu böyük türk filosofu Əbu Nəsr əl-Fərabi ilə qarışdırılmamalı) «Divan ül-ədəb fi bəyani lüğat ül-ərəb» kitabına da diqqət

yetirmiş və onu öz əsəri üçün model olaraq qəbul etmişdir. Bunu aşağıdakı fakt da təsdiq edir: əl-Fərabinin əsəri 6 kitabdan, yəni kitab üs-salim, kitab ül-müzəəf, kitab ül-misal, kitab üz-zəvat üs-səlasə, kitab üz-zəvat əl-ərbəə və kitab ül-həmzədən ibarətdir. Kitab ül-həmzəni birinci sıraya keçirmək şərtilə DLT-nin ilk 6 kitabı buna uyğundur. Lakin türk dili ərəb dilindən fərqləndiyi üçün M.Kaşgari öz əsərinə daha iki kitab, yəni günnəli sözlər və sükunlu iki hərfin birləşdiyi sözlər kitabını əlavə etmişdir [281, 48-49; 300, 16].

«Divan»ın quruluşuna baxdıqda buradakı 8 kitabdan bəzilərinin bütünlükə isimlərdən ibarət olduğunu görürük. Məsələn, M.Kaşgari birinci kitabı *həmzəli sözlər kitabı* adlandırmışdır (yazma nüsxənin 15 a - 80 a vərəqlərini əhatə edir). Burada əliflə başlayan və müxtəlif hərəkələrlə hərəkələnmiş isimlər verilmişdir. (Mötərizə içində Roma rəqəmləri ilə «Divan»ın azərbaycanca tərcüməsinin müvafiq cildləri, ərəb rəqəmləri ilə səhifələri göstərilir, lüzum olduqda misalların ərəb əlifbası ilə yazılışı da verilir). Məsələn: أَغْشِنْ ağış «yüksəliş» (I, 131), أَلْكِ أَلِig «əl» (I, 114), أَعْلَى oğul «oğul» (I, 124), أَكْشِ öküş «çox/çoxlu» (I, 131)», أَفْشِ ukuş «ağıl, zəka, dərrakə» (I, 131), أَلْشِ ülüş «pay» (I, 132), أَبْشِ idiş «piyalə» (I, 131), الْغِ ilığ «ılıq» (I, 134), أَشْكِ eşük «eşik, astana» (I, 207) və s.

DLT-nin ikinci kitabı olan *salim kitabı* yazma nüsxənin 80 b-203 b vərəqlərini əhatə edir. Buraya tərkibində ərəbcə hərfi-illət adlanan əlif, vav, ye hərflərindən biri və təkrarlanan hərfi olmayan sözlər daxildir ki, onların da bir qismi isimlərdir. Məsələn: قَمِشِ kamış «qamış» (I, 373), جَبِشِ çəpiş «çəpiş» (I, 372), فَسْغُ koşug «qoşma, şeir» (I, 377), كُرْشِ körüş «görüş, baxış» (I, 337), بُسْغُ pusuğ «pusqu» (I, 374), كُمْشِ kümüş «gümüş» (I, 218), قَلْقِ kılık «xasiyyət, rəftar» (I, 384), بَتْكِ bitik «yazı, məktub» (I, 210), بَزْكِ bezig «titrətmə» (I, 386) və s.

Salim isimlər bölməsində əvvəlcə iki, sonra üç, dörd, beş, altı və yeddi hərfli isimlər sıralanır. Məsələn, üç hərfli isimlərdə fel, fu'l, fi'l bablarına uyğun gələn isimlər seçilərək verilir: بَرْت bart «parç» (I, 351), بُرْت burt «kabus, qarabasma» (I, 351), بَرْت bert «ağanın hər il öz köləsindən aldığı vergi» (I, 351). Yenə üç hərfli lər-də fə'el, fə'ul, fə'il babları üzrə بَقْشِ bakış (I, 371), بُلْشِ buluş (I, 371), بِلْشِ biliş (I, 371) tipli sözlər, sonra fa'il, daha sonra fə'li və sair bablar üzrə sözlər sıralanır. Dörd və daha çox hərfli sözlərdə də vəziyyət eyni şəkildə davam edir. Sadəcə

olaraq bəsit bablardan daha mürəkkəb bablara keçilir. Burada bizə qəribə görünen şey isimlərin və ümumən sözlərin hərf artımına görə ardıcıl düzülməsi deyil, ayrı-ayrı bablar qrupunda birləşdirilməsidir. Bu, ərəb qrammatikasının tələbinə görədir, hər söz onu təşkil edən hərflərin sayına görə bu və ya digər qəlibə girməli, yəni babla ifadə olunmalıdır.

Burada bir cəhəti xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, o dövrün türkçə yazı və imala qaydalarına görə əlif indikindən fərqli olaraq əsasən ə, fəthə isə a kimi oxunurdu. Mətnşünaslar və ərəb əlifbasını bilənlər sonradan tərsinə çevrilmiş bu mühüm cəhəti mütləq nəzərə almalıdır.

Müzaəf kitabı adlanan üçüncü kitabdakı (vərəq 203 b-223 a) isimlərdə eyni cinsli iki hərf yan-yana gəlir, yəni vizual geminasiya hadisəsi baş verir. Məsələn: şış (II, 278), tat (II, 277), kök (II, 279), erkək (III, 13). Bunlar ərəb əlifbası ilə yazılırkən ($s+s=şış$, $t+t=tat$, $k+k=kök$, $e+r+k+k=erkək$) onlarda vizual olaraq yan-yana gələn iki həmcins hərf müşahidə edilir. Əslində isə burada türk dili baxımından isimlərdə heç bir geminasiya hadisəsi yoxdur. Az miqdarda geminasiya yalnız fellərdə müşahidə olunur.

Əsərdəki dördüncü kitab (vərəq 223 a-247 a) *misal kitabıdır*. Sözün tərkibində hərfi-illətdən, yəni əlif, vav, ye hərflərindən biri olsa, ona «misal» deyilir. Bu kitabın bir qismi isimlərdən ibarətdir. Məsələn: پَ يَام «çör-çöp» (III, 12), پَ يَم «ədvayıyyat» (III, 12), پَ يَنْد yund «at» (III, 15), يَفْعَ يığaç «ağac» (III, 16), يَزْكَ yüzük «üzük» (III, 24), يَغْيَ yağı «düşmən» (III, 29), يَنْجُو يinchü «inci» (III, 33), يَرْمَق yarmak «pul» (III, 44) və s.

Beşinci (vərəq 247 a-268 a) və altıncı (vərəq 268 a-300 a) kitablara müvafiq şəkildə üç hərfli (məsələn: قَاز kaz «qaz» (III, 150), قُويّ koy «qoyun» (III, 143), كُونْ kön «gön» (III, 144), يَوْغَ yuğ «yuğ, ehsan», يَوْزَ yüz «üz» (III, 145), تِيش tış «diş» (III, 133), جِيت čit «çit» (III, 129), يَيم yem «yemək» (III, 147) və dörd hərfli sözlər (məsələn: تَاغَay tağay «dayı» (III, 224), جَغَى čıgay «yoxsul» (III, 224), شَبَوْيَ shənbuy «ziyafət» (III, 225), تُرْنَا turna «durna» (III, 224), بُخْتَاي boxtay «boğça» (III, 255) və s.) daxil edilmişdir. Bunlara ərəbcə müvafiq olaraq *zəvat üs-səlasə* və *zəvat ül-ərbəa* deyilir.

DLT-də iki, üç, dörd, beş, altı, nəhayət, yeddi hərfli sözlər deyərkən sözlər-dəki türkcə səslərin həqiqi sayı deyil, yalnız həmin sözlərin ərəb əlifbası ilə yazılışı zamanı neçə hərfin iştirak etdiyi nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, beş hərfli isimlər bölməsində təqdim olunan **قشقغلق** $k+s+g+l+k$, yəni *kaşgalak* (I, 498) sözündə türkcə faktiki olaraq səkkiz səs, altı hərfli **تىزلىرىك** $t+z+l+d+r+k$, yəni *tizildürük* (I, 500) sözündə on səs, yeddi (əslində, səkkiz) hərfli **زَرْغُنْجُمُود** $z+r+g+n+\dot{c}+m+u+d$, yəni *zargunçmud* (I, 500) sözündə on səs var.

M.Kaşgari yeddinci kitaba *ğünnəli sözlər kitabı*, yəni tərkibində gənizdən (burundan) gələn *nq* və *nç* hərfləri olan sözlər kitabı adını vermişdir. Bu kitab yazma nüsxənin 300 a-311 b vərəqlərini əhatə edir. Məsələn: **شَك** tanq «ələk» (III, 310), **شَك** tənq «tən, tay-tuş» (III, 310), **سُنْك** sonq «son» (III, 312), **كُنْك** künq «carriyə» (III, 312), **مِنْك** minq «min» (III, 318), **يُنْك** yünq «yun» (III, 315), yenq «paltarın qolu, yanı» (III, 315), **سَقْعَج** sakınç «qayğı» (III, 294), **قِنْج** kılınc «rəftar, xasiyyət» (III, 324) və s.

Sükunlu iki hərfin birləşdiyi sözlər (*cəm beyn əs-sakineyn*, vərəq 311 b-319 b) isə son kitabda toplanmışdır. Buradakı isimlərə dair misallar: **ارسلان** *arslan* (III, 362), **تركمان** *türkmən* (III, 361), **barsğan** *Barsğan* «şəhər adı» (III, 363), **قرقم** *kırklum* «ölçü aləti» (III, 362), **تُرْتِكُل** *törtkü'l* «dördkünc, kvadrat» (III, 363) və s.

Hər kitabda iki (sünai), üç (sülaşı), dörd (rübai), beş (xümasi) və altı hərfli (südasi) sözlər bölməsi, eləcə də onların salim, müzaəf və günnəli qismləri, habelə sözlərin quruluşundan asılı olaraq müxtəlif bablar vardır. Kitabların bəziləri isimlər və fellər olmaqla iki kitaba, sonra bölmə və bablara ayrılmış, müvafiq qrammatik izahatlarla təchiz edilmişdir.

İsim geniş mənada canlı və cansız varlıqları və mücərrəd anlayışları ifadə edir. Bunlar, adətən, leksik-semantik söz qrupları və ya ismin mənaca növləri adlandırılır.

1.1. İsmiñ lügəvi məna növləri

Qaraxanilər dövrünə məxsus əsərlərin, xüsusən də «Qutadğu bilig» poemasının dilində işlənmiş isimlərin 21 kateqoriya üzrə tematik təsnifatı, yəni lügəvi

mənə növləri vardır [79, 136-139]. Kiçik bir düzəlişlə (say adlarını, insan xarakterini və təbiətini ifadə edən sözləri çıxmaq və şəxs adlarını əlavə etmək şərtilə) həmin təsnifatı «Divan»a da şamil etmək mümkündür:

1. Səma cisimlərinin adlarını bildirən sözlər. M.Kaşgari bu qrupa daxil olan sözləri «yulduz» adı altında vermişdir: «يُلْدُزْ Y u l d u z: ulduzlara verilən ümumi ad. Müştəri ulduzuna Ərəntüz, Mizan ulduzuna Karakuş, Sürəyyaya Ülkər, Yeddi qardaş ulduzuna Yetigən, Qütb ulduzuna Təmürkazuk, Mərrix ulduzuna Bakırsokım deyilir» (III, 41). «Divan»ın müxtəlif yerlərində planet və ulduz adları ayrılıqla da çəkilmişdir: Karakuş «Yupiter, Müştəri» (I, 344), Ərəntüz «Tərəzi» (I, 143), Kuyaş «Günəş» (II, 322), Ay «Ay» (I, 148), Bakırsokum «Mars» (I, 366; III, 41), Yetigən «Böyük Ayı bürcü» (III, 233) və s.

2. Zaman anlayışı bildirən sözlər: öd «zaman, zəmanə» (توُيماس اوْد گجا) öd keçər, kişi tuymas = *zaman* keçər, insan bilməz, I, 118), ödh «vaxt» (بوْ اقْكَا bu əwgə kirgü ödh ol = bu, evə girmə *vaxtıdır*, II, 84), ödhlək «zaman, zəmanə, fələk» (أَذْلَكْ ثُنْ كُنْ كِجَا الْقِتُورُ أَذْلَكْ بِلَا اَيْ) *tün kün keçə alkınur ödhlək bilə ay = gecə-gündüz keçərək başa çatar zamanla ay*, I, 148), ödhlək küzgərdi =*payız fəsli* geldi, II, 207), (أَذْلَكْ أَوْجَنْ الْدِيمُوْ) ödhlək için aldımı = *fələk* özünü, qisasını aldımı, I, 115), yıl «il» (اَيْ il) ud *yılı* = inək *ili*, I, 118), ay «ay» (اَيْ ay = 30 gün, I, 148), kün «gün» tuyuk *kün* = sisli, çıskınlı *gün*, III, 146), tün kün «gecə-gündüz» (تُنْ كُنْ) *tün kün = gecə-gündüz*, I, 148), tün-kündüz «gecə-gündüz» (تُنْ كُنْ تُنْ كُنْ) *tüni kündüzi* yəlkin keçər = dünyanın *gecəsi-gündüzü* yolcu kimi ötüb keçər, III, 261), tanq «səhər, sübh çağrı, dan, dan üzü» (اتا آتا) *tang ata yortalım* = *dan yeri* atanda, ağaranda yürürek, III, 310), yay, kış «yaz, qış» (يَايْ قَشْ بِلَا فَرْشَتَى) *yay kış* bilə karıştı = *yaz qış* ilə qarşılaşdı, II, 127), yaz, küz «yay, payız» (كُوزْ كِلْكِي يازن بَكُورَار) *küz kəligi yazın bəlgürər* = *payızın* geliş *yaydan* bəllidir, II, 186), inqir «alatoran» (انْكِر) *inqir*, I, 157), imir «şər qovuşan vaxt, alatoran» (إِمِر) *imir*, I, 157), kün ortusu «günorta» (كُونْ أَرْتُو سُوْ) *kün ortusu =günorta*, I, 183) və s.

3. Qohumluq münasibəti bildirən sözlər: aba «ata» (I, 151), ata «ata» (I, 151), ana «ana» (I, 156), uma «ana» (I, 156), ata ana, oğul kız «ata-ana, oğul-

اتاسی آناسی آجع الْمِلا بِيَسَا أَغْلَى قِيزِي تِيشِي قَمَار) «qız» atası anası açığ alımla yesə, oğlı kızı tışı kamar = ata-anası turş alma yesə, oğlunun-qızının dişi qamaşar, III, 250), hatta «ata» (I, 106), hana «ana» (I, 106), oğul «oğul» (I, 142), içi «böyük qardaş» (I, 151), əçə «böyük bacı» (I, 151), əkə «böyük bacı» (I, 154), əzə (böyük bacı) (I, 154), ini «kiçik qardaş» (I, 156), kükü/küküy «bibi» (küküyüm گۈكۈم ڭىلى) küküyüm keldi = bibim gəldi, III, 217), tağay «dayı» (III, 224), tünqür, kadhin «quda, qayın» (ئۇنگۈر (قىنْ بُشْتى) tünqür kadhin buluşdı = quda, qayın buluşdu, tapışdı, II, 138), kəlin, küdhək «gəlin, kürəkən» يېش لى كەن كەنكەن يېش بۇر (yefşən kəlin küdhəgən yafaş bulur = cehizli gəlinin əri, yəni kürəkən yavaş, həlim olar, III, 19), yeznə «böyük bacının əri» (III, 37), baldız «arvadın kiçik bacısı» (I, 446), sinqıl «ərin bacısı» (I, 446), kadaş «qohum» (II, 132), adaş «adaş, arxadaş, dost» (I, 131), uya «qohum-qardaş» (I, 150) və s.

4. İnsanın anatomiyası və fiziologiyası ilə əlaqədar sözlər: باش baş «baş» (III, 152), adhak «ayaq» (I, 134), köz «göz» (közgəz) közgəz yam tüsti = gözə çöp düşdü, III, 12), karak «bəbək» (II, 142), kol «qol» (III, 161), əlig «əl» (اونك الک onq əlig = sağ əl, sağ əlig = sağ əl, سوْل الک sol əlig = sol əl, I, 140), burun (I, 397), tiz «diz» (III, 131), kirpik (kirpik) (I, 462), kulak «qulaq» (kulak = incə, uzun qulaq, I, 186; يېرى فلاق yaprı kulak = palaz qulaq, III, 34), kulkax / kulkak «qulaq» (bəziləri فلخاق kulxak», bəziləri isə فلقاق kulkak» deyirlər, I, 384), yürək «ürək» (III, 24), bağır «ciyər, qaraciyər» (er bağırsadı = adamın könlü qarabağır, ciyər istədi, III, 292), kögüz «köks» (I, 370), yüz «üz» (تىس يۈز tolas yüz = qaşqabaqlı sıfət, I, 370), mənqız «bəniz, ciòhrə» (III, 316), çalak «çəçələ» (I, 468), çıcamuk «adsız barmaq» (I, 468), tırnqak «dırnaq» (III, 331), tirsgək «dirsək» (III, 366), bilək «bilək» (I, 386), adhut «ovuc» (بىر آدت نانك) bir adhut nənq = bir ovuc nəsnə, I, 123), ərnək/ərnəqək «barmaq» (I, 167) və s.

5. Vəzifə, peşə, sənət adları: təmürçi «dəmirçi» (III, 247), otaçı «həkim» (I, 320), tapuğçı «xidmətçi» (I, 377), umduççı «dilənçi» (I, 197), arkuçı «iki adam arasında vasitəçi» (I, 197), ətçi «qəssab» (II, 69), ətməkçi «çörəkçi» (II, 69), tarıgçı «cütçü, əkinçi» (II, 69), ətükçi «çəkməçi» (II, 69), yalwıçı «sehrbaz» (III, 35),

okçı «oxçu» (II, 209), börkçi «papaqçı» تاز گلکی بُرکچىكا (I, 75) taz kəligi *börkçigə* = keçəlin, dazın gələcəyi yer *börkçüdür*, *papaqçı* dükanıdır, I, 75) və s.

6. Heyvan adları [220, 99-122]:

a) ev heyvanları: at (I, 109), yund «at» (I, 355), adhgır «aygır» (I, 68), kısrak «madyan, qıraq» اذغیر قىراق بىلا سُرُشدى (II, 127), tay «day, dayça» (III, 158), katır «qatır» (III, 271), ud «öküz/inək» (I, 118 ; I, 355), öküz, buzağı «buzov» أڭزاداھى بُلۇچجا بُزاغۇ (I, 130), koç «qoç» (II, 196), koçnqar «qoç» (III, 330), oğlak «oğlaq» غلاق يېلىك سىز, أغلان يېلىك سىز (I, 355), oğlak yi-ligsiz, oğlan biligsiz=oğlaqda ilik, uşaqda bilik olmaz, I, 179), çəpiş (I, 372), it «it, köpək» (I, 355), tayğan «tazı» (II, 327), təwi/təvəy «dəvə» (I, 118; II, 111), bugra «erkək dəvə» (I, 236), eşgək / eşyək «eşşək» (I, 174), atan «axta dəvə» آتن يۈكى آش (I, 143), atan «axta dəvə» (III, 134) və s.

b) vəhşi heyvanlar: arslan «aslan» (II, 160), burslan «bəbir» (III, 362), pars «qaplan» (I, 355), adhgır «ayı» افچى نجا آل بىلسا اذغ آنجا يۈل بىلير (I, 132), tonquz «donuz» (II, 327), tilki «tülkü» (II, 327), tilkü «tülkü» (II, 43), arju «çaqqal» (I, 185), böri «canavar» (II, 127), biçin «meymun» (I, 355), kolan «qulan, çoleşşəyi» (III, 131), yağan «fil» (III, 33) və s.

c) su heyvanları: nək «timsah» (I, 355), balık «balıq» (I, 380), kur baka «qurbağa» (III, 131), çapak «çapaq» (I, 382), başğan «böyük balıq» (I, 430), kiş «samur» (III, 134) və s.

ç) sürünenlər: yılan «ilan» آتغ يلان تىكتى (II, 48), kələr «kərtənkələ» (I, 369) və s.

d) gəmiricilər: sıçgan «sıçan» (I, 430), sığırkan «sıçovul» (I, 493), yarpuz «firon sıçanı, manqust» (III, 41), kələgү «çöl sıçanı» (I, 438), kütün «tarla sıçanı» (I, 402), kösürgə «köstəbək» (I, 470), suğur «adadovşanı» (I, 368), cəkün «adadovşanı balası» (I, 400), aplan «sıçan növü» (I, 179), yamlan «sıçan növü» (III, 39) və s.

e) həşəratlar: çadhan «çayan» (I, 407), katkıç «çayana bənzər həşərat» (I, 444), şuti «qırıxayaq» (III, 207), təmən «əqrəb» (III, 318), boy/bög «böv» (III, 144), bi «böv» (III, 199), bit (I, 336), örümçək «hörümçək» (I, 207) və s.

7. Quş adları: çağrı «şahin» (II, 327), süglin/süwlin «qırqovul», (I, 435), anqıt «qızılqaz, flaminqo» (I, 156), kaz «qaz» (III, 136), ördək (II, 53 ; **قاز قبسا أردك** kaz kopsa, *ördək* kölig igənür = qaz getsə, ördək gölə yiye çıxar, I, 166), kuğu «qu» (III, 225), korday «pelikan» (III, 225), kuzğun «quzğun» (III, 225), yanqan «alacaqarğa» (III, 225), sanduvaç «bülbül» (I, 499), sundılaç «at-quşu» (I, 499), karğılaç «qaranqus» (I, 499), ular «kəklik» (I, 181), kəklik «kəklik» (I, 463), sığırçık «sığırçın» (I, 479), sonqur «sunqur» (III, 330), çumguk «qarğa» (II, 52), laçın «şahin» (I, 407), übgük «hop-hop quşu» (I, 171), ühi/ügi «bayquş» (I, 214) və s.

8. Bitki adları: yıgaç «ağaç» (III, 333), yörgənc «sarماشىق» (III, 334), çəçək «çiçək» (II, 148), əldrük «üzərlik» (III, 358), buğday «buğda» (III, 12), budgay «buğda» (III, 225), ügür «darı» (II, 147), tarıq «darı, toxum, əkin» (II, 69), arpa «arpa» (I, 182), arpağan «arpaya bənzər bitki» (I, 195), ot (II, 137) və s.

9. Hərbi leksika: çavuş «çavuş» (I, 372), sü «qoşun, ordu» II, 217), ok «ox» (I, 213), okçı «oxçu» (II, 209), çərig «qoşun» (III, 292), tuğrağ «əsgərə xan tərəfindən müvəqqəti olaraq verilən at», (I, 450), im «hərbi parol, bəlgə» (**إم بلسا أر**) (**الumas** im bilsə, ər ölməs = bəlgə bilən ər ölməz, I, 112), ay bitigi «əsgərin adı və azuqəsi yazılın hərbi reyestr dəftəri» (I, 113), akınçu «gecə düşməni basan əsgər» (I, 190), kılıç «qılınc» (III, 247), batrak «nizə» (II, 214), bayrak «bayraq» (II, 214), ülkər çərig «hərbi manevr, taktika, hiylə» (I, 159), bulun «əsir, hərbi əsir» (I, 326) və s.

10. Coğrafi anlayışları bildirən sözlər: tağ «dağ» (I, 224), tadhun «böyük çay» (I, 430), ögüz «çay» (I, 430), sundırı «dəniz» (I, 472), tənqiz «dəniz» (III, 316), tamğa «delta, körfəz» (I, 419), köl «göl» (II, 246), kün toğsuğ «gündoğar, şərq» (I, 450), kün batsığ «günbatar, qərb» (I, 450), tüpü «təpə» (III, 206) və s.

11. Təbiət hadisələrini bildirən sözlər: kar «qar», buz **قاربوز قمغ ارشدى** (*kar-buz*) kamuğ ərüşdi = qar-buz tamam əridi, I, 235), yel «külək» (I, 285), yağmur «yağmur, yağış» (II, 54), bulit «bulud» **يشنلۇغ بىلت** (bulit) yaşlılığı *bulut* = şimşekli *bulud*, III,

50), yaşın «şimşək» (يَشِنْ يَشَنَادِي) *yaşın* yaşnadı = *şimşək* parladı, çaxdı III, 277), əsin «külək» (II, 229), tüpi «boran» (III, 286) və s.

12. Faydalı qazıntıların adlarını ifadə edən sözlər: altun «qızıl», bakır «mis» بَرْ بَقْرْ يُوقَ الْتُّون bar *bakır*, yok *altun* = var olan şey *misdir*, yox olan şey *qızıldır*, I, 366) kümüş «gümüş» (II, 172), kömür (*kömürlüg* = *kömür sahibi*, I, 483), təmür «dəmir» (III, 237) və s.

13. Mədəniyyətə və məişətə aid sözlər: kapuğ «qapı» tuyuk *kapuğ* = bağlı qapı, III, 165), ton «paltar» تُون قَرَدِي *ton* karardı = *paltar* qaraldı, çirkəndi, II, 179), börk «papaq» تَاتِسِيزْ ثُرْكْ بُلْمَاسْ tatsız *tatsız* türk bolmas, başsız *börk* bolmas = tatsız [əcəmsiz] türk, başsız *börk* olmaz, I, 375), bitik «kitab, yazı» اَرْ بِتِكْ أَقِيدِي *bitik* okındı = adam *kitab* oxudu, III, 237), bitig «məktub» اَلْ اَفْكَا بِتِكْ اَتْكُرْدِي *bitik* ötkürdi = o, evə *məktub* yolladı, I, 266), əw «ev» اَوْ سُبْرُلْدِي *süprüldi* = *ev* süpürüldü, II, 234), karşı «saray» خَانْ قَرْشِيقَا *xan* *karşıka* əmgəndi = *xan saraya* endi, I, 287), kərəm «daxma» (I, 369), çuvaç «çadır» خَانْ جُواجْ فَرْدِي *xan* *çuvaç* kurdu = *xan çadırını* qurdu, II, 37) və s.

14. Ərzaq və yemək adları [225, 20]: ətmək «çörək» اَلْ مَنَاكْ سَنْدِي *ol* manqa *ətmək* sundı = o mənə çörək verdi, II, 55), sinçü «lavaşla kömbə arasında bir çörək növü» (I, 414), püşkəl «lavaş kimi incə çörək» (I, 464), yuğa «yuxa, lavaş» (III, 31), yağ *yağ* aruşdı= *yağ* əridi, I, 232), yakrı «piy, iç yağı» (III, 34), suw «su» سُفْ لَارْقِشَدِي *suwlar* akışdı= *sular* axışdı, I, 235), süt «süd» سُوتْ بِيرْمَاسْ کَا *(su)* *suw* berməskə *siüt* ber = su verməyənə *süd* ver, sənə su verməyən adama *süd* ver, III, 136), tuz «duz» اَلْ مَنِكْ بِرَلَا ئُوزْ تُوكْشِدِي *ol* məninq birlə *tuz* töküşdi = o mənimlə *duz* döyməkdə yarışdı, II, 135), bor «şərab», sirkə «sirkə» بُورْ بُلْمَادِبْ سِرْکَا *(bor* bolmadıhp *sirkə* bolma = *şərab* olmamış *sirkə* olma, III, 130), bəkni «pivə» (buğda, arpa, dari kimi şeylərdən düzəldilən içki, I, 427), tutmaç «xəngəl» (I, 442), mün «şorba» مُونْ اسِيدِي *mün* isidi = *şorba* isindi, III, 236), arı yağı «bal» اَرِي *(arı* *yağı*, I, 152), kurut «qurut» اَلْ قُوْيِي دَنْ قُرْتْ سُغْدِي *ol* koydan *kurut* soğdı = o, qoyundan *qurut* hasil etdi, II, 43), yoğurt سُوقْ يُغْرَت *(suvuk* *yoğurt* = sulu *yoğurt*, III, 163) və s.

15. İctimai həyata aid olan sözlər: xakan «xaqan» Boğra Kara *Xakan* = Buğra Qara *Xaqan*, III, 210), xan *xan* yalavaçıq boşudu = *xaqan* ölkəsinə dönmək üçün elçiyə icazə verdi, III, 245), bəg «bəy» بَكْ سُوْسِنْ ( ) bəg süsin bükdi = *bəy* qoşununu topladı, II, 47), el «el, el-oba, ölkə» بَكْ اَيْلْ ( ) bəg *el* aldı = *bəy* *el* aldı, *ölkə* tutdu, I, 220), budun «xalq» *budun* başgani = *xalqın*, *ulusun* başçısı, I, 430), kul «qul», tutğun «əsir, dustaq» ثَتْغُنْ اَلِبْ ( ) قُلْ سَتَار *tutğun* alıp *kul* satar = *dustaq* alıb, *qul* satar, *əsir* alıb onu *qul* kimi satar, II, 225) və s.

16. Dini terminlər: tənqri «tanrı, allah» تَنْقَرِي مَنْيَ أَغِيرَلَادِي ( ) məni ağırladı = *tanrı* məni əziz tutdu, I, 126), idhi «ağa, sahib, tanrı» اِذْمَزْ يَرْلِيْغِي ( ) *idhimiz* yarlığı = *tanrimızın* əmri, buyruğu, I, 152), yalavaç «peyğəmbər, rəsul, Məhəmməd» يَلَوْجَقا الْقِشْ بِيرْكِلْ ( ) *yalavaçka* alkış *bergil* = *Məhəmməd* *peyğəmbərə* salavat çevir, I, 161; تَنْقَرِي يَلَوْجَ اِيْدِنْ *tənqri* *yalavaç* ıdhtı = tanrı *peyğəmbər* göndərdi, III, 377), sawçı «peyğəmbər» (III, 379), toyin «buddist rahibi» *toyin* burxanka yükündi= *toyin* [buddist rahibi] bütə səcdə etdi, III, 77), yükünç «ibadət, namaz» تَنْقَرِيْكَا يُكْنِجْ يُكْنِدِي ( ) *tənqrigə* *yükünç* yükündü = tanrıya *səcdə* etdi, *namaz* qıldı, III, 324), yumışçı «mələk, vasitəçi» (III, 19) və s.

17. Mücərrəd anlayış bildirən sözlər: ajun «kainat, aləm, dünya» بُو اَرْنْ ( ) *bu* *ajun* = *bu* *dünya*, ol اَلْ اَرْنْ *ol ajun* = o *dünya*, axırət, I, 144), kut «qut, dövlət, bəxt, iqbəl, səadət» اِرْدَمْ سِزْدَنْ فُتْ جَرِلُورْ ( ) *kut* çərtilür = ərdəmsizdən *qut* qaçar, fəzilətsiz və ədəbsiz adamdan *dövlət* və *qut* uzaq qaçar, II, 233), səwinç «sevinc, nəşə» اِكْوُشْ سَقْجَ سُلْسَا قَتْغَ اَخْسُنُورْ ( ) kaçtı *sakınç*, səwnəlim = *kədər* qaçı, sevinək, I, 198), ərdəm «fəzilət» اِرْدَمْ بَشِيْ تِلْ ( ) başı *til* = dil *ərdəmin*, *fəzilətin* başıdır, I, 347), əmgək «əmək» اِمْ-جَهْ اِمْ-جَهْ əmək əgində kalmas = *sixıntı* ciyində qalmaz, I, 171) və s.

18. Toponimlər: İsig köl (III, 141), Beş Balık (I, 173), Ətil (I, 141), Barsğan (I, 431), Ərtiş (I, 161), Ordu Kənd «Balasağın» (I, 183), Kuz Ordu «Kaşgar» (I, 183), Tərkən «Şaş» (I, 434), Taşkənt (I, 434), Uduñ «Xotən» (I, 143), Kızıl öz «Kaşğarda bir qışlaq» (I, 147), Katun sını «Çinlə tanqut ölkəsi arasında bir şəhər

adı» (III, 143), Ak Tərək «Ila çayı üzərində bir körpü» (I, 147), Ötükən (I, 194), Uluş «Kaşğarda bir kənd» (I, 132) və s.

19. Etnonimlər: oğuz (I, 128), çigil (I, 392), tuxsı/toxsı (I, 418), yemək (III, 32), türkmən (III, 358), kifçak (I, 460), karluk (I, 459), yabaku (III, 38), tat (I, 111), bayundur «bir oğuz boyu» (I, 128), çəpni «bir oğuz boyu», (I, 129) və s.

R.Arziyevin verdiyi məlumata görə, «Divan»da 72 etnonimə, 175 toponimə rast gəlinir [341, 148]. Y.Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» poemasında etnonimlərin və coğrafi adların ümumi sayı isə 20-ni keçmir [405, 1].

20. Şəxs adları (antroponomislər): Utuş «kişi adı», (I, 131), Utar «kişi adı» (I, 371), Alp Ər Tonqa «Əfrasiyab» (I, 115), Kaz «Əfrasiyabin qızı» (I, 151), Budhraç «yabaku bəyi» (I, 200), Arslan «islam sərkərdəsi Arslan Qazi Təkin» (II, 303), Çənqşı «Xotən bəyi» (III, 327), Kümüş «qadın adı» (I, 374) və s.

Məlumat üçün bildirək ki, DLT-də 180 antroponim işlədilmişdir [440, 22-28]. Halbuki «İ.A.Batmanovun hesablamalarına görə, Yenisey kitabələrində 70 xüsusi şəxs adına rast gəlmək olar. Orxon kitabələrində isə 58 kişi və 2 qadın adı işlənmişdir» [162, 204]. Göründüyü kimi, DLT-də xüsusi şəxs adları daha geniş təmsil olunmuşdur.

1.1.1. Konkret və mücərrəd isimlər

Yuxarıda göstərildiyi kimi, «Divan»da isimlərin kateqoriyalar, leksik-semantik məna qrupları üzrə tematik təsnifatında mücərrəd anlayışlarla konkret əşya məzmunu daşıyan isimlərin nisbəti olduqca fərqlidir. Bu da orta türk dövrünün başlanğıcında mücərrədlik anlayışı daşıyan sözlərin hələ çox az olduğunu göstərir. Zaman keçdikcə təfəkkürün, ədəbiyyatın, fəlsəfənin və elmin, ictimai fikrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq mücərrəd anlayış ifadə edən sözlərin sayı sürətlə artmışdır.

Konkret isimlər konkret əşya və varlıqların adlarını bildirir. Məsələn: yiğac «ağac» (III, 165), təmür «dəmir» (III, 237), mün «şorba» (III, 236), əv «ev» (II, 234), ud «inək» (I, 118), koy «qoyun» (I, 355), suw «su» (I, 235) və s. Mücərrəd sözlər isə maddi olmayan məfhumları və anlayışları ifadə edir. Məsələn: akılık

«cömərdlik, səxavətlilik (III, 169), tın «ruh» (I, 349), ufut/ uwut «həya, abır» (I, 149), törü «törə, ənənə» (3, 210), umunc «umud etmə, umma» (III, 384) və s.

1.1.2. Xüsusi və ümumi isimlər

Xüsusi isimlər eynicinsli varlıqları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir. Ə.Rəcəbli bunları öz növbəsində antroponimik və toponimik adlara bölür [161, 44; 162, 416]. Təbii ki, bu bölgünü hidronimlər, oykonimlər şəklində uzatmaq mümkündür. Əsas məsələ xüsusi isimlərin ayrıca adlarının olmasıdır. Xüsusi isimlərə xalq, boy və şəxs adları, titul, rütbə və ləqəblər, ulduz və planet adları, coğrafi adlar (ölkə, şəhər, qəsəbə, kənd, dəniz, göl, çay, yaylaq, qışlaq, körpü, keçid, dağ, dərə, təpə və sair) daxildir. Məsələn: türk, tat *tatsız turk* بُلماس (tatsız *türk* olmaz, I, 375), kınık (bir oğuz boyu, I, 128), Çuçu (bir türk şairinin adı, III, 223), tigin (xaqan övladlarının titulu, I, 411), Inanç bəg (rütbə, I, 250), Köl İrkin (karluq böyüklerinin ləqəbi, I, 432), Karakuş «Yupiter» (I, 343), Yetigən «Böyük Ayı bürcü», III, 41), Tawğaç (ölkə adı, II, 277), Karaçuk (şəhər adı, I, 468), Aluş (Kaşğarda bir kənd adı, I, 132), Ak say (bir yer adı, I, 147), Abisgün (Xəzər dənizi, III, 152), Körünq köl (bir göl adı, III, 321), Ila (bir çay adı, III, 220), Ak Tərək (bir körpü, keçid adı, I, 147) və s.

Ümumi isimlərə isə eynicinsli konkret əşya adları, bütün mücərrəd anlayış və məfhumlar ifadə edən vahidlər daxildir: kişi «insan» (I, 118), tağ «dağ» (تاغ), tagka قاشماس, kişi kişigə kawuşur = *dağ dağa* qovuşmaz, *insan insana* qovuşar, III, 153), üdhik «sevgi» (III, 240), öpkə «qəzəb» (I, 186).

1.1.3. Təklik və topluluq bildirən isimlər

Təklik bildirən isimlərin heç bir formal əlaməti yoxdur, üstəlik, onların məzmununda cəmlik olmur. Məsələn: at (I, 147), kuş «quş», (II, 40), köl «göl» (III, 321), çəçək «çiçək» (II, 278) və s.

Topluluq bildirən isimlər isə zahirən tək halda olub öz məzmununda çoxluq, topluluq ifadə edir. Məsələn: yıldı «ilxi, heyvanlar» يلقى گلادى (yıldı köglədi = *heyvanlar* göy ot yedi, III, 269), sü «qoşun» سوْ گچى (sü köcti = *qoşun* köcdü, II, 35),

çərig «qoşun» آرقا سىز آلب جَريک سِيُوماس («arkasız alp çərig sıumas = arxasız alp qoşun basmaz, I, 182), budhun «xalq» بُدون يغْدی («budhun yiğildi = xalq toplandı, III, 74), içkü «içki, içilən hər şey» (I, 186).

M.Kaşgari topluluq bildirən isimləri digər isimlərdən fərqləndirmiş, «bölgük», «ögür», «yund» maddələrdə onların bu xüsusiyyətini vurgulamışdır: «بُلْك» بِير بُلْك قُوْى bir bölgük koy = bir bölgük qoyun, sürü, بِير بُلْك كِشى bir bölgük kişi = bir bölgük adam. Bu, cəmlilik, topluluq bildirən isimlərdəndir. Xalq və dəvə kimi» (I, 386); «أَكْرُ Ö g ü r: qoyun, geyik, bağırılaq quşu, cariyə, dəvə kimi şeylərin toplu halda bulunması, bu kimi şeylərin sürüsü» (I, 127); «بِنْد Y u n d: at. Bu, dəvə sözü kimi həm təki, həm də cəmi bildirir» (III, 15).

1.2. İsmi quruluşca növləri

M.Hüseynzadə qeyd edir ki, müasir ədəbi dilimizdə işlənən isimlər mənaca müxtəlif olduğu kimi, şəkilcə də müxtəlifdir. Bəzi isimlər yalnız sözün kökündən, bəziləri köklə şəkilcidən, bəziləri isə iki və daha artıq sözün birləşməsindən ibarətdir. Bu müxtəliflik ismin quruluşu adlanır [125, 27]. DLT-dəki isimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb növlərə ayrıılır.

1.2.1. Sadə isimlər

Ancaq bir kökdən ibarət olan, heç bir şəkilçi qəbul etməyən, əşya və məfhumların adlarını bildirən isimlər sadə isimlər adlanır. Sadə isimlər DLT-də bir, iki, üç, nadir hallarda isə dörd hecalıdır. M.Kaşgari türk dilində heca məsələsinə ərəb qrammatikasının tələblərinə uyğun olaraq hərf prizmasından yanaşmışdır. O yazmışdır: «[Türk dilində] quruluşuna görə sözlər iki hərfli [faktiki: bir hecalı] (أَتْ at, أَرْ ər) və ya üç hərfli [faktiki: iki hecalı] olur: أَنْقَ azuk = azuqə və يَذْقَ يَذْقَ azuk = günah kimi.

Söz dörd hərfli də [faktiki: iki hecalı] ola bilər: يَغْمُرْ چَغْمُر çağmur = şalğam sözləri kimi.

Söz beş hərfli də [faktiki: üç hecalı] ola bilər: **فُرْغَسَاق** kuruğsak = mədə, qursaq və kaftanın iki ətəyindən biri mənasında işlənən [faktiki: üç hecalı] **فُدْرَغَق** kudhurğak kimi.

Söz altı hərfli də [faktiki: dörd hecalı] ola bilər: atın döşaltı qayışı mənasına gələn **كُمْلُرُك** kömüldürük və quşqun, quyruqaltı demək olan **فُدْرَغُون** kudhurğun [faktiki: üç hecalı] sözləri kimi.

Və nəhayət, söz yeddi hərfli də ola bilər. Lakin yeddi hərfli isim azdır. Məsələn, yeddi hərfli [faktiki: səkkiz hərfli, üç hecalı] **زَرْغُنْجُمُود** zargunçmud sözü bir növ ətirli dağ reyhəni deməkdir. Türk dilində yeddi hərfi keçən söz yoxdur» (I, 67).

Göründüyü kimi, DLT-də indiki mənada heca məsələsi qoyulmamışdır. A. M.Şerbak Şərqi Türküstan mətnlərində ikisi açıq, üçü qapalı olmaqla hecanın beş struktur növünün olduğunu yazmış, bunları V (vokal), C (konsonant) +V, C+V+C, C+V+C+C və V+C olaraq göstərmüşdir [488, 69]. DLT-də isimlər arasında yalnız bir vokaldan ibarət olan, adlıq halda ayrıca işlənməyən u «yuxu» sözünü, habelə u+ni «yuxunu» **أَغْرَاوْنِي أَجْرَسَادِم** (ağır uni uçursadım = ağır yuxunu qovmaq, uçurmaq istədim, III, 233) və u+suz «yuxusuz» (I, 181) isimlərini, u+ma «gecikdirmə, dərhal ver» **كَلْدُرْ آنْقْ بُلْمِيشْ آشْغْ ثَتْمَا أَمَا** (keldür anuk bolmuş aşğı tutma uma = hazır aşı dərhal gətir, gecikdirmə, I, 156) və ö- «düşündükdən sonra başa düşmək», ö+di «başa düşdü» (I, 62) fellərini göstərmək olar.

«Divan»da bir-iki hecalı isimlər olduqca çoxdur. Bunlar aşağıdakı struktur qəliblərində mövcuddur: 1) V+C (at, I, 67), 2) C+V (ya «yay», ol ya atsadı =o, ox-yay atmaq istədi, I, 306), 3) C+V+C (tat, I, 111), 4) V+C+C (alp, I, 389), 5) C+V+C+C (börk, I, 375), 6) V+C+V (ata, I, 151), 7) V+C+C+V (awya «heyva», I, 174), 8) C+V+C+V (hata «ata», I, 106), 9) V+C+V+C (azuk «azuqə», I, 67), 10) C+V+C+V+C (yazuk «günah», I, 67), 11) C+V+C+C+V (yinçü «inci», III, 33), 12) V+C+C+V+C (ottuz «üç dəfə», I, 198), 13) C+V+C+C+V+C (yarmak «pul» I, 338), 14) V+C+C+C+V+C (arslan, II, 160), 15) C+V+C+C+C+V+C (sandruş «çəkişmə», III, 362), 16) C+V+C+V+C+C+V+C (samursak «sarımsaq» (I, 498), 17) C+V+C+C+V+C+V+C (kaşgalak «qaşqaldaq», I, 498), 18) C+V+C+V+C+C+V+C+V+C (kalalduruk «kişi adı», I, 498).

Maraqlıdır ki, S.Əlizadə «Şühədanamə»də adların tədqiqinə həsr olunmuş sanballı dissertasiyasında axırıncı beş qəlibi göstərməmişdir [383, 9]. Halbuki elə avtoreferatın mətnində 13-cü (*qalxan*) [383, 12] və 14-cü bəndlərə uyğun (*altmış*) [383, 22] misallar müşahidə edilir.

DLT-də sözlərdəki hecaların sayı artdıqca struktur variasiyaları da müvafiq olaraq genişlənir.

«Divan»da üç hecalı xeyli söz var, ancaq onların əksəriyyətinin sadə isim olması şübhə doğurur. Məsələn: çəçələ «çəçələ» (I, 468), yabaku «boy adı» (I, 67), yalavar «səfir, elçi» (II, 283), yalawaç «peyğəmbər, rəsul» (III, 48) və s.

DLT-də dörd, beş və daha artıq hecalı sadə isimlər yoxdur.

1.2.2. Düzəltmə isimlər

İltisaqi dil olmaq etibarilə türk dillərində sözdüzəldici şəkilçilərin sayı olduqca çoxdur. Məsələn, N.Uzun, L.Uzun, Y.Aksan və M.Aksan çağdaş türk dilində bu qəbildən 191 şəkilçi [318, 23], H.Zülfüqar təqribən 170 şəkilçi [321, 48] olduğunu bildirmişlər. Biz Z.Korkmazın müasir türk dilinin morfologiyasına həsr olunmuş fundamental kitabında sözdüzəldici şəkilçilərin ümumi sayını 193 olaraq təsbit etdik ki, bunlardan 61-i adlardan isim düzəldən şəkilcidir [283, 33-66]. Təbii ki, çağdaş türk dillərində Şərq, Qərb mənşəli bir sıra alınma şəkilçilər də vardır. Məsələn, Azərbaycan dilində ərəb mənşəli *-iyyə* (səh+iyyə), *-iyyət* (cəm+iyyət), *-iyyat* (ədəbiy+yat), *-at*, *-ət* (tədqiq+at, qəfl+ət), *-i*, *-vi* (elm+i, küt-lə+vi), fars dilindən keçmə *-dar* (heyvan+dar), *-keş* (zəhmət+keş), *-stan* (gül+ü+stan), *-şünas* (təbiət+şünas), Qərb mənşəli *-izm* (sosial+izm), *-ist* (material+ist) kimi şəkilçilər, üstəlik, Qərb, həm də Şərq mənşəli önsəkilçilər, məsələn, *na-* (na+razi), *bi-* (bi+vəfa), *ba-* (ba+xəbər), *an-ti-* (anti+faşist), *a-* (a+normal) və s. mövcuddur.

Sözdüzəldici şəkilçilərin miqdarı DLT-də də az deyil. Ancaq Qərb və Şərq dillərinə məxsus şəkilçilər «Divan»da yoxdur. Burada yalnız türk mənşəli şəkilçilər işlədilmişdir. M.Kaşgari öz əsərinə bir neçə istisnanı çıxmaq şərtilə xarici mənşəli sözləri, ümumiyyətlə, daxil etməmişdir.

DLT-də müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə eyni kökdən yaranan sözlər kifayət qədərdir. Əyanılık naminə bir neçə misal göstərək: *baş* kökündən *baş+ak* «təmrən, ox başlığı» (I, 380), *baş+gak* «sümük çıxıntısının üstü» (I, 457), *baş+ğan* «böyük bir balıq» (I, 430), *baş+ğıl* «başı ağrı» (I, 464), *baş+ıl* «başı ağrı» (I, 392), *baş+nak* «zirehsiz və dibilqəsiz adam» (I, 454), *baş+tar* «oraq» (I, 444) isimləri yaranır. Biz *baş* ismindən yaranan felləri buraya daxil etmirik. Eləcə də *öl-* kökündən *öl+üg* «ölü» (I, 65), *öl+üm* (II, 110), *öl+üt* «öldürmə» (I, 124) sözləri, *kıs-* kökündən isə *kıs+ğa* «qısa» (II, 40), *kıs+ğaç* «kəlbətin, qısgaç» (I, 444), *kıs+ığ* «həbs; sıxıntı» (I, 377), *kıs+ır* «qısır» (III, 80), *kıs+mak* «üzənginin iki yanında olan qayış; ilgəkli ip, kəmənd» (II, 225), *kıs+rak* «qıraq, madyan» (III, 83) kimi sözlər yaranır. Bu tipli misalların sayını istənilən qədər artırmaq mümkündür.

«Divan»da düzəltmə isimlər morfoloji yolla, sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Bunlar da öz növbəsində adlardan və fellərdən olmaqla iki qrupa bölünür.

Adlardan yaranan düzəltmə isimlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə meydana gəlir:

1. -çı, -çi. Müasir türk dillərinin çoxundan fərqli olaraq bu şəkilçi iki variantıdır; qalın saitli heca ilə bitən sözlərə *-çı*, incə saitlə bitənlərə isə *-çi* variantı əlavə edilir. Bu şəkilçi vasitəsilə adlardan, əsasən də isimlərdən düzələn isimlərin aşağıdakı mənə növlərinə rast gəlmək olur [336, 74-76]:

a) müəyyən peşə və sənət sahibi olan şəxsləri bildirir. Məsələn: *ayak+çı* «təmirçi, qalayçı» (III, 267), *yazıq+çı* «mirzə, katib» (III, 54), *tarıq+çı* «əkinçi» (III, 227), *əm+çı* «həkim» *امجي انگر ات اتادی* *əmçı* anqar ot otadı = *həkim* ona dava-dərman elədi, III, 236), *ota+çı* «həkim» (I, 32), *təmür+çı* «dəmirçi» (III, 247), *yi+çı* «dərzi» (II, 33), *ət+çı* «qəssab» (II, 70), *ətük+çı* «pinəçi» (II, 70), *ətmək+çı* «çörəkçi» (II, 70), *börk+çı* «papaqçı» (II, 72) və s.

b) məşğuliyyət bildirir. Məsələn: *ış+çı* «işçi» tafrak *ışçı* = qıvraq *ışçı*, çalışqan *ışçı*, I, 455), *aw+çı* «ovçu» (I, 132), *tim+çı* «şərabçı, meyxanaçı» (III, 141) və s.

c) vərdiş və xasiyyət bildirir. Məsələn: *külgü+çı* «güləyən, zarafatçı» (II, 71), *umdu+çı* «dilənçi» (I, 197), *küsəm+çı* «zülmkar» (III, 130) və s.

ç) rütbə və vəzifə bildirir. Məsələn: ok+çı «oxçu» (II, 209), ağrı+çı «ipək qu-maşları qoruyan, gözləyən adam» (I, 154), saw+çı «peyğəmbər; elçi» (I, 155), yat+çı «yada daşı ilə əfsun edən şaman» (III, 275), yumış+çı «mələk» (III, 19), eşkin+çı *eşkinçi* = uzun yol gedən yolcu, qasid, poçtalyon, I, 170) və s.

d) fəaliyyət, hərəkət, proses bildirən sözlərə artırılaraq bunlarla əlaqədar isimlər yaradır. Məsələn: arku+çı «iki adam arasında vasitəçi olan» (I, 197), mu-yan+çı «vasitəçi» *sən مُنْهَلِقٌ قَلْ* (III, 175), tapuğ+çı «xidmətçi» (I, 377), ötük+çı «minnətçi» *أَلْ مَنِى أَنْجَى شَنْدَى* (II, 166) ol məni ötükçi tutundi = o məni xagan nəzdində şəfaətçi tutdu, II, 166) və s.

Müasir dilimizdən fərqli olaraq, DLT-də -çı, -ci şəkilçisi saylardan (məsələn: milyonçu, beşminçi və s.) və yer adlarından (məsələn: Dəvəçi, Sabunçu, Qurbançı və s.) yeni isimlər yaratmir, çünki həmin dövrdə bu cür anlayışlar və sözdüzəltmə üslubu ümumən olmamışdır.

Bu şəkilçi qədim türk dövründən bəri ən məhsuldar şəkilçi kimi çıxış edir, peşə və sənət sahiblərini, vəzifə və rütbələri, məşguliyyət növlərini ifadə edir. Hə-min şəkilçiyə Orxon-Yenisey abidələrində tez-tez rast gəlmək olur. Məsələn: bə-diz+çı «nəqqas, naxışçı» (KT, c. 11), tamğa+çı «möhürdar» (KT, şm. 13), el+çı «səfir» (Y, 1), yağı+çı «sərkərdə» (T, 50) və s. Maraqlıdır ki, -çı, -ci şəkilçisi göytürk abidələrində də əsasən iki variantlıdır.

2. -lik, -lik, -luk, -lük. Bu şəkilçi Orxon-Yenisey dövründə, XI əsrдə və bugün eyni məna qruplarını ifadə edən isimlər yaratmağa xidmət edir. Onları aşağıdakı şəkildə sıralamaq olar:

a) mücərrədlik bildirir, mənəvi keyfiyyətləri özündə əks etdirən isimlər yaradır: akı+lık «cömərdlik, səxavətlilik» (III, 169), adaş+lık «dostluq» (I, 204), köwəz+lik «ərköyünlük, şiltaqlıq» (I, 486), isig+lik «sevgi, məhəbbət, eşq» (I, 207), edhgü+lük «yaxşılıq» (I, 117), üzüt+lük «xəsislik» (I, 206) və s.

b) əşya bildirir. Məsələn: aş+lık «buğda» (I, 174), yan+lık «heybə, dağarcıq» (III, 46), əlig+lik «əlcək» (I, 208), ənq+lik «ənlik, kirşan, qadınların yanaqlarına sürtdükləri qırmızı boyası» (I, 176), tər+lik «təri əmən keçə, palan» (I, 461), bitik+lik «yazı ləvazimatı» (I, 484), iz+lik «çarıq» (I, 167), iç+lik «palan, keçə» (I,

167), suw+luk «sarıq, çalma, əmmamə» (II, 247), ot+luk «axur» (I, 162), tünq+lük «baca, pəncərə» (III, 31) və s.

c) bir şeyin miqdarda çox olduğunu, yetişdiyi məkanı və ya saxlandığı yeri bildirir, ümumən attributiv isim yaradır. Məsələn: yağak+lık «cəvizlik, cəviz, qoz bitən yer, sahə» (III, 51), tarıq+lık «taxıl anbarı» (I, 480), çəçək+lık «çiçəklik, güllüstan» (I, 484), kəpək+lık «kəpək saxlanan yer» (I, 484), kəpəz+lık «pambıq bitən yer» (I, 484), otunq+luk «odunluq, odun damı» (I, 214), buz+luk «buzluq, buzxana, içində buz doldurularaq yay üçün saxlanan yer» (I, 453), çumuş+luk «ayaqyolu, həla» (I, 480), sögüt+lük «söyüdlük, söyündə bitən yer» (I, 482), tavar+luk «mal qoyulan yer» (I, 480), tüş+lük «dincəlmək üçün yolcuların gecə yarısından sonra durduğu düşərgə» (I, 461), təmür+lük «dəmir əridilən, süzülən yer» (I, 483) və s.

ç) zaman bildirir. Məsələn: çər+lik «vaxt» بو جَرْلِكْ دَا گَلْ (bu çərlikdə kəl = bu vaxt gəl, I, 338), kün+lük «günlük, gündəlik» (I, 464) və s.

d) cisim və əşyalara məxsus əlaməti əks etdirən substantiv isimlər yaradır. Məsələn: katığ+lık «sərtlik; fəlakət, bəla» (III, 219), səmiz+lık «köklük» (I, 483), uluğ+luk «ululuq, böyüklük» (II, 15), ucuз+luk «ucuzluq, ucuz sayma» (I, 205), çöküt+lük «boyda balacalıq» (I, 482) və s.

3. -lığ, -lig, -luğ, -lüг. Bu şəkilçiyə Orxon-Yenisey abidələrində həm -lığ, -lig, həm də -li, -li variantında təsadüf edilir. Məsələn: kağan+lığ (KT, ş. 21), bəg+li (KT, ş. 6). «Divan»da isə yazıda hərəkə ilə fərqlənən iki (لَعْ və لُكْ), tələffüzdə dörd variantda işlənmişdir. Bu, müasir Azərbaycan dilindəki -li, -li, -lu, -lü şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirir, coğrafi məntəqə, tayfa adı bildirən isimlər meydana gətirir. Məsələn: Bakır+lığ «Balasağuna yaxın bir yerin adı» (I, 474), çaruk+luğ «oğuzlardan bir boyun adı» (I, 475), ulayund+luğ «bir oğuz boyu» (I, 128) və s.

4. -daş, -dəş, -diş, -diş. Orxon abidələrində işlədilməyən, yalnız Yenisey abidələrində -daş variantında (ka+daş, Y, 13) müşahidə olunan bu şəkilçi «Divan»da ən məhsuldar şəkilçilərdən biri kimi ortaya çıxır. Onun vasitəsilə əsasən iki növ isim yaradılır:

قىكداش قىش (qohumluq bildirən isimlər. Məsələn: ka+daş «qohum-qardaş») kanqdaş *kadaş* = atabir *qardaşlar*, III, 330), kanq+daş «atabir qardaş», ik+diş «anabir qardaş فَمَا أَرْوَهُ اكِدِشْ أَرْوَهُ ئَرْتَار» *kanqdaş* kuma urur, *ikdiş* öru tartar = *atabir qardaşlar* bir-birinə paxıllıq edər və çox dalaşar, *anabir qardaşlar* isə bir-birinə kömək edərlər, III, 330), karın+daş «qardaş, qarındaş, eyni bətndən çıxan» (I, 405) və s

b) mənəvi yaxınlıq, həmrəylik, yerlilik, iştirak bildirən sözlər. Məsələn: kol+daş «qoldaş, dost» (I, 449), könqül+dəş «sirdaş, könüldəş» (I, 405), yer+dəş «həmyerli» (I, 405), tü+dəş «həmrəng» (I, 404), əmik+dəş «süd qardaşı» (I, 405) və s. Azərbaycan dilində çox nadir hallarda görünən əmik+daş sözü (əmik+dəş deyil, məhz əmik+daş) «Şühədanamə»də də işlənmişdir. S.Əlizadənin fikrincə, Nişati bu sözü fars dilindəki orijinalindən (şir xor «süd içən») kalka yolu ilə tər-cümə etmişdir [383, 11]. Fikrin yanlışlığı ortadadır.

Müasir ədəbi dilimizdə bu şəkilçinin ancaq *-daş* variantı (vətən+daş, yol+daş), Bakı dialektdə *-deş* (qə/r/+deş), KDQ-də isə həm də *-taş* variantı mövcudur: Qazan qar+taş+1 Qaragünə (KDQ, 77), qar+taş+umu ağlatmağıl» (KDQ, 74). Çağdaş türk dilində isə bu şəkilçinin həm *-daş*, həm də *-taş* variantları paralel olaraq işlənir: yol+daş, yurt+taş və s.

H.Mirzəzadə bu şəkilçini K.Q.Zalemana istinadən türk mənşəli sayır və onun yerlik halın əlaməti olan *-da* şəkilçisi ilə *eş* sözündən yarandığını bildirir. Alim bu şəkilçinin törədicilik rolunun sovet dövründə xüsusilə artdığını göstərir. O, toy mərasimi ilə bağlı yaranmış «sağ+dış» sözündəki *-dış* şəkilçisini də buraya daxil edir [153, 56]. Məlumat üçün bildirək ki, müasir sağ+dış sözü «Divan»da sağ+dıcı «dost, sağdış» (I, 444), KDQ-də isə sağ+dıcı şəklindədir (Eki qardaş bir-birinə sağ+dıcı oldular, KDQ, 115).

Ancaq türk dillərində bunun *-da*, *-də* şəkilçisinin iştirakı olmadan düzələn variantları da var [77, 179]. Məsələn: tavar+eş (davarın ipindən tutaraq aparan adam), ad+aş. Ehtimal ki, sonuncu söz ad+da eş<addaş<adaş sxemi üzrə yaranmışdır.

5. -k, -ak, -ək. Müxtəlif mənalı isimlər yaradan xeyli məhsuldar şəkilcidir. Məsələn: orta+k «ortaq» (I, 163), botu+k «köşək, dəvə balası, botux» (III, 207),

yol+ak «yol, iz, cıgır» (III, 24), yul+ak «bulaq» (III, 23), baş+ak «ox və ya nizənin ucuna keçirilmiş dəmir, ucluq» (I, 380), oğl+ak «oğlaq, çəpiş» (I, 179), yaz+ak «otlaq» (III, 22), tün+ək «zindan, həbsxana; hərfən: «qaranlıq yer» (I, 406), öz+ək «belin iç qismində olan damar» (I, 139) və s.

6. -lağ, -lək. Bu şəkilçi zaman və məkan bildirən isimlər yaratmağa xidmət edir. Məsələn: tarıg+lağ «tarla, dari, toxum əkilən yer» (I, 478), turuğ+lağ «durulacaq yer; düşərgə» (I, 478), yay+lağ «yaylaq» (I, 63) kış+lağ «qışlaq» (I, 63), kuş+lağ «quşların çox olduğu yer» (I, 452), suw+lağ «heyvan suvarılan yer, yalaq, musluq» (I, 452), ödh+lək «zaman, zəmanə, fələk» (I, 115) və s.

7. -dam, -dəm, -tam, -təm. Qeyri-məhsuldar şəkilcidir. Orxon-Yenisey abidələrində onun yalnız *-dəm* fonetik variantı işlənmişdir: *ərdəm* «KC, 4). DLT-də də onun vasitəsilə yaranan, mənəvi keyfiyyət və məsafə bildirən cəmi bir neçə söz var. Məsələn: bir+təm «bir dəfəlik, bütünlüklə, topdan» (أَلْ يُمْشِقاً بِرَتْمَ بَرْدَى) ol yu-muşka *birtəm* bardı=o, elçiliyə elə *bir dəfəlik* getdi, I, 466), ər+dəm «fəzilət, etika, ədəb» (أَرْدَمْ بَشِّي تَيْلَ) *ərdəm* başı tıl = *ərdəmin* başı dildir, I, 169), üs+təm «yəhərlərə, kəmər başına, toqqalara işlənən qızıl, gümüş, inkrustasiya» (I, 169), ok+təm «ox mənzili» (أَكْرَمْ بَيْرَ أَقْمَ بَيْرَ) *bir oktam* yer = bir *ox atımı* yer, bir *ox* məsafəsi, I, 169). «Qu-tadğu Bılıg»də dilavər, tutizəban, xatib, natiq mənasında til+dəm sözünə (KB, 5651) rast gəlirik. Azərbaycan dilində isə *-dəm* şəkilçisi daşlaşmış halda *ərdəm* və *yöndəm* sözlərində müşahidə olunur. Bunun *-dam* variantı yalnız yor+dam (yol+yordam) sözündə qorunmuşdur. Müasir türk dilində yön+təm «metod» sözü də var.

8. -çak, -çək, -çık, -çık, -çuk, -çük. Məhdud dairədə işlənən şəkilcidir, əsasən, əşya, kiçiltmə-əzizləmə mənası yaradır. Məsələn: orun+çak «əmanət» (I, 204), bağır+çak «eşşək çulu» (I, 479), kabır+çak «tabut» (I, 479), karın+çak «qarışqa». Oğuzca. «قرنجا» karınça» da deyilir (I, 479), tərin+çək «qolsuz qadın geyimi» (I, 485), kün+çək «günəşdən qoruyan yaxa, yaxalıq» (I, 463), pür+çək «bircək, insanın kəkili, atın yalı» (I, 461), sığır+çık «sığırçın quşu» (I, 479), kudhur+çuk «qız uşaqlarının insan şəklində düzəldərək oynadıqları kukla, bəbə(k)» (I, 479), oğul+çuk «ana bətni» (I, 204), baka+çuk «qurbağa, çömçəquyuq» (III, 214),

kaya+çuk «ətirli bir bitki, türfə yarpağı, zəfəran» (I, 173), yan+çuk «pul və ya tüütün kisəsi» (III, 46), kün+çük «yaxa, yaxalıq» (I, 463) və s.

9. -ç. Azişlənən şəkilçilərdəndir, əşya və əzizləmə-kiçiltmə bildirir. Məsələn: آنج ana+ç «hamının anasıymış kimi özünü sevdirən, uşaqlıqdan böyük bir dərrakə göstərən qız usağı» (I, 125), آنج ata+ç «özünü xalqın böyüyü kimi aparan uşaq» (I, 125), آچ əkə+ç «özünü hamiya bacı kimi sevdirən, uşaqlıqdan dərrakə və zi-rəklik göstərən qız» (I, 125). Yenisey abidələrində bunun əgə+ç «bibi» (Y, 41) variantı da var.

10. -aç, -əç, -iç, -iç, -uç, -üç. Bu, -ç şəkilçisinin saitlə genişlənmiş variantıdır, əzizləmə-kiçiltmə bildirir: إكى ڦڱکار بشى بير آشجتا بشماس iki koçnqar başı bir aş+aç+ta pışmas = iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz (III, 330), بکچ bək+əç «tə-kinlərin titulu» (I, 364), بکچ bəg+əç «bəyciyəz» (I, 364), گزچ köz+əç «parç, piyalə» (I, 365), گذچ ködh+əç «parç, piyalə», arguca (I, 366), قش قِچ قِقا سِغماس kıl+ıç kinka sığmas = qoşa qılınc qına sığmaz (I, 365), aş+ıç «qazan, tava» (I, 125), كُچ kot+iç «söyüş» (I, 365), شُچ tok+uç «çörək» (I, 364) və s.

11. -ki, -ki. Qohumluq və yaxınlıq bildirən isimlərin sonuna əlavə olunan, əzizləmə-kiçiltmə bildirən şəkilcidir. «Divan»da bir neçə sözdə müşahidə edilir: آتافى ata+kı «atacığım, atacan» (III, 203), آنافقى ana+kı «anaciğım, anacan» (III, 203).

12. -kuya, -kiyə. Bu şəkilçi də qohumluq və yaxınlıq bildirən sözlərə, habelə başqa sözlərə artırılaraq əzizləmə-kiçiltmə bildirir. A. fon Qaben onunla bağlı yazır: «+kinya (kitabələr), +kina (n ləhcəsi), +kuya, +kia (y ləhcəsi) və incə şəkilləri +kinyə, +kinə, +kiyə, +kiə: qüvvətləndirmə, kiçiltmə və sevgi sözlərinin yaranmasında istifadə olunur» [250, 105]. DLT-də eyni funksiyani yerinə yetirir. Məsələn: قىز قيا أغلقىيا oğul+kuya «oğulcuğaz» (III, 167), kız+kuya «qızçığaz» (III, 167), ər+kiyə «ərciyəz, kişiciyəz» (III, 167), يېرىكىيا yer+kiyə «yerciyəz» (III, 167) və s. Əsərdəki bir bənddə bu şəkilçi ilə işlənən digər nümunələri də görürük: مۇڭمۇنگىيەنلىك / يېلىقىن تاتار گۈزىكىنا / مەنك لىك قرا ئىزقىيا / بېرىنگىيەنلىك Berinq manqa söz+kiyə, / Mənqlig kara tuz+kuya, / Yalwın tutar köz+kiyə, / Munqum məninq

bilinqə = Mənə bircə söz [sözcəyəz] veriniz, Ey xallı [xalçığazı olan] əsmər, Şirin üzlü, gözləri [gözciyəzli] əfsunlu, Mənim nələr çəkdiyimi biləsən (III, 312-313).

13. -duruk, -dürük, -turuk, -türük. Müxtəlif mənalı isimlər yaradır. Məsələn: sakal+duruk «çənənin altından keçərək papağı başda saxlayan ipək qaytan» (I, 500), boyun+duruk «boyunduruq» (III, 175), Kalal+duruk «kişi adı» (I, 500), yanqal+duruk «yapıncının arxasına, boynuna tikilmiş bir keçə parçası; kukulet, başlıq» (III, 336), közül+dürük «at quyuğundan hörülən, ağrıyan gözə qoyulan müalicəvi tor» (I, 500), çiniş+türük «Çində bitən bir meyvə» (I, 500), kömül+-dürük «atın sinəsindən keçən qayış» (I, 500) və s.

14. -ğa, -gə. Əsasən həşərat, quş və bitki adları yaradan şəkilcidir. Məsələn: kar+ğa «qarğı» (I, 420), sarıç+ğa / sıriç+ğa «çəyirtkə» (I, 469), kobur+ğa «bay-quş» (I, 469), yorınç+ğa «yonca» (III, 373), yımırt+ğa «damarı olmayan ispanaq, gül kələmi kimi təzə-tər tərəvəz; xiyar kimi kövrək olan nəsnə» (I, 373), yumurt+ğa «yumurta» (I, 373), çəkür+gə «çəyirtkə» (I, 470) və s.

15. -dak, -duk. Bu şəkilçi əsasən əşya məzmunlu isimlər yaradır. Məsələn: bağır+dak «lifçik, önlük» (I, 479), burun+duk «buruntax» (I, 479) və s.

16. -lak. Bu şəkilçi bəzi quş adları əmələ gətirir. Məsələn: bağır+lak «bağırt-lak deyilən quş» (I, 480), kaşğa+lak «qaşqaldaq» (I, 498), kız+lak «qaraqus deyi-lən bir quşdur, quyuğu qırmızı olur; ağacdələn» (I, 459).

17. -dıcı şəkilçisi çox az ismin yaranmasında iştirak edir. Məsələn: sağ+dıcı «dost, sağıdış» (I, 444).

18. -ağut. Mütəxəssislərin fikrincə, bu şəkilçi toplu saylar yaradan -ağu,-əgiü və -t cəmlik şəkilçilərinin birləşməsindən meydana gəlməşdir. Əski türk mətnlə-rindəki *bayat* da bay+ağut sözünün qısalmış variantıdır [300, 69]. «Divan»da isə həmin şəkilçi ilə əmələ gələn iki sözə rast gəlirik: alp+ağut «təkbaşına düşmənə hücum edən igid, yenilməz güləşçi, bahadır, pəhləvan», (I, 199), ur+ağut «qadın, arvad» (I, 194).

19. -(a)muk. Bu şəkilçi həm isim, həm də sıfət meydana gətirir. Məsələn: kara+muk «buğda içində bitən qaramuq» (I, 468), kızl+amuk «qızılca, qızılçaya bənzər sivilcələr» (I, 498), çıça+muk «çə/l/çələ barmağın yanındakı barmaq, üzük

barmağı, adsız barmaq. Az bilinən bir sözdür» (I, 468), oğul+muk «üstünə tir atılmaq üçün uzadılmış düz dirək» (I, 205) sol+amuk «solaxay, solaq» (I, 468).

20. -kin. Bu şəkilçi yalnız bir sözün tərkibində müşahidə edilir: kız kır+kın «cariyələr» (I, 340). K.Brokkelmann bunu *kız* sözü ilə (*r<z* əvəzlənməsi) əlaqələndirmişdir [512, 130].

21. -nak şəkilçisi kır+kın sözünün başqa bir variantının yaranmasında iştirak edir: kır+nak «cariyə. Yabaku, kay, çomul, basmil, oğuz, yəmək və qıpçaq dillərində» (I, 459). Şübhə yox ki, burada da *r<z* əvəzlənməsi vardır.

22. -sak, -suk. İnsan və heyvan orqanlarının adlarında görünən bu şəkilçi əsərdə cəmisi bir neçə sözdə müşahidə olunur. Məsələn: kuruğ+sak «mədə, qursaq» (I, 479), bağır+suk «bağırsaq» (I, 479), tolar+suk «ayaq dabarı». Bu söz ən çox heyvanın dabarı üçün işlənir (I, 479).

23. -düz. Olduqca nadir rastlanan şəkilcidir. DLT-də onun köməyi ilə yalnız bir sözün yarandığını görürük: kün+düz «gündüz» (I, 447).

24. -danq, -dənq, -dinq. «Divan»da bu şəkilçinin hər variantına dair bir misal var: ol+danq «pados, căriğun altı» (I, 176), iz+dənq «balıq ovunda işlədilən bir tor növü» (I, 176), ay+dinq «aydın, ay işığı» (I, 177).

25. -gak, -gük. Bu şəkilçinin iştirakı ilə yaranan iki quş adı və iki isim təsbit etdi: üb+gük «şanapipik, hop-hop quşu». Çigilcə (I, 171), səmür+gük «bülbülə bənzər bir quş» (II, 285), kös+gük «göz qaytarmaq üçün üzüm bağlarına və bostanlara qoyulan müqəvvə, bostan oyuğu» (II, 284), baş+gak «sümük çıxıntısının üstü» (I, 457).

26. -ça, -çə. Əsasən əzizləmə-kiçiltmə bildirən isimlər yaradan şəkilcidir: karın+ça «qarışqa» (I, 479), ka+ça «qab» (III, 202), kaka+ça «qab-qacaq» (III, 202). Həmin şəkilçi ilə ne+çə «neçə, nə qədər» (III, 209), bar+ça «bütün, hamısı» (I, 414) sözləri də düzəlir.

27. -ağu, -əgү. Bu şəkilçi kökünün mənası bilinən və bilinməyən bəzi isimlər meydana gətirir: kır+ağu «qirov» (I, 437), بُراڭۇ́ buz+ağu «buzov» (I, 437), تَقَاعُو tak+ağu «toyuq» (I, 438), ثَمَاغُو tum+ağu «timov, nəzlə, qrip» (I, 438), كُزَاڭُو kimas az'ون بُلسا الىк buk+ağu «qandal», ogruların qollarına vurulur (I, 437), köz+əgү uzun bolsa, əlig köyməs=maşa uzun olsa, əl yanmaz (I, 438), گَرَاڭُو kər-

+əgü=türkmənlərin dilində «çadır» deməkdir, köçərilərə görə, «qışlıq ev» mənəsına gəlir (I, 438) və s.

28. -mak. Bu şəkilçiyyə bir sözdə rast gəlirik: **باشماق** baş+mak=başmaq. Oğuzca (I, 454).

29. -tar da məhsuldar deyil: **باشتار** baş+tar «oraq». Arğuca (I, 444).

30. -mən. Bu da nadir hallarda təsadüf olunan şəkilcidir: **كۈزمان** köz+mən «közdə bişirilən çörək, közləmə» (I, 435).

Feldən yaranan düzəltmə isimlər. Çağdaş türkcədə feldən isim yaradan şəkilçilərin sayı 51 olaraq hesablanmışdır [297, 47; 256, 25-26]. Z.Korkmazın müasir türk dilinin morfolojiyasından bəhs edən kitabında bu rəqəm 79-dur [283, 67-109]. Qədim və orta türk dövrünə aid mətnlərdə feldən isim düzəldən şəkilçilər də çoxdur. Məsələn, A. fon Qaben əski türkcədə feldən isim yaradan 31 şəkilçi [250, 51-55], T.Təkin isə Orxon abidələrində 26 şəkilçi [308, 90-94] olduğunu yazmışdır. N.Hacıeminoğlu qaraxanlıcada bu qəbildən 17 şəkilçinin [257, 18-27] varlığından söz açmış, R.Dankoff və C.Kelli isə DLT-də 13 şəkilçi [503, 317-318] qeydə almışlar. Bu məsələ H.Kılıç tərəfindən də geniş şəkildə araşdırılmışdır [278, 10-11; 279, 12-13; 280, 10-11].

M.Kaşgari feldən isim yaradan hərfləri ərəb qrammatikası üslubunda belə şərh etmişdir: «Fellərdən düzələn isimlər on iki hərfdən birinin vasitəsilə meydanaya gəlir. Bu hərflər **ئ, ئ, ئ, ئ, ئ, ئ** (qalın kaf), **ق, ق, ق, ق, ق, ق** ka ilə **ك, ك, ك, ك, ك, ك** ke arasında söylənən ge (yumşaq kaf), **و, ن, م, ل** [vav, n, m, l] hərfləridir» (I, 61). O, kitabın başqa yerlərində bu hərflərin müxtəlif kombinasiyalarından doğan şəkilçilərdən də bəhs etmişdir.

Feldən isim yaradan şəkilçilər hələ qədim türk dövründə formallaşmış və işlənmişdir. «Divan»da feldən isim əmələ gətirən əsas şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. -ma, -mə. Əsasən, əşya, geyim və yemək adları bildirən isimlər yaradır. Məsələn: çal+ma «kərmə, gərmə. Qoyun ağıllarına və ya dəvə axurlarına yiğilib kəsilərək qışda yandırılmaq üçün qurudulan təzək» (I, 426), bulğa+ma «bulama, yağısız, dadsız bulamac» (I, 471), kiy+ma «əriştə» (III, 170), tut+ma «sandıq» (I, 425), süz+mə «keş» adlanan yağısız quru pendir, ayran süzməsi» (I, 426), kəs+mə

«pərçəm, yal, kəkil» (I, 426), tüg+mə «düymə» (I, 426), tiz+mə «şalvarın bağı, torbanın ağız bağı və buna bənzər nəsnələr» (I, 426) və s.

Bu şəkilçi müasir dilimizdə (*qovurma, dolma, bozartma*) fəal istifadə olunur, Orxon-Yenisey və Azərbaycan abidələrində də intensiv şəkildə işlənmişdir. Məsələn: *yelma* «sürətli kəşfiyyat dəstəsi, avanqard» (T., 34), *təqmə* «hükum» (Y., 10), *Qıyma-qıyma* ağ ətindən çəkүн, qara *qaurma* bişürüb, qırq bəg qızına ilətün (KDQ, 46), Yeddi gün, yeddi gecə *yemə-içmə* oldu (KDQ, 50) və s.

2. -mak, -mək. Əsasən, birhecalı köklərə artırılaraq əşya adları bildirir. Məsələn: çak+mak «qov, çaxmaq» (I, 456), boğ+mak «köynək düyməsi; boyunbağı, sinəbənd, gərdəbənd» (I, 454), kış+mak «üzəngi qayışı, kəmənd» (I, 459, 460), yar+mak «pul» (bir *yarmak* = bir *dirhəm*, bir *pul*, III, 130), tokı+mak «toxmaq» (III, 173), udh-+mak «şəyird, davamçı, ustanına uyan» (I, 162), tar+mak «yırtıcı heyvanların pəncəsi, caynaq» (I, 455), tür+mək «yemək, dürmək» (I, 461), iç+-mək «quzu dərisindən tikilmiş kürk» (I, 195) və s.

3. -man, -mən. Qeyri-məhsuldar şəkilcidir, müxtəlif mənalar yaradır. Məsələn: sık+man «üzüm sıxma mövsümü» (I, 435), bat+man «batman, ağırlıq ölçüsü» (I, 435), sök+mən «savaşda qoşun səflərini sökən, yaran igidlərə verilən ləqəb» (I, 435), ört+mən «örətmə, talvar, çardaq, dam» (III, 358) və s.

4. -miş, -mış. Əşya bildirən, yalnız bir-iki sözdə görünən qeyri-məhsuldar şəkilcidir: ye+mış «meyvə, qovun-qarpız» (گربا يەمش) körpə *yemiş* = təzə meyvə, I, 413; mayıl *yemiş*=yetişmiş şaftalı və qovun kimi meyvələrin çürüməyə, xarab olmağa üz tutması, III, 166), usuk+mış «susamış, susuz» (اسۇقىشا ساقىغ قەمۇغ) *usukmişa* sakığ suw körünür = *susamışa* ilgim [sərab] bütün su görünər, I, 239).

5. -ç, -aç, -əç, -iç, -iç, -uç, -üç. Bunlardan -ç şəkilçisi, əsasən, mücərrəd, nadir hallarda konkret anlayışlar yaradır. Məsələn: ساقىچ sakın+ç «sıkıntı (III, 293), inan+ç (I, 190), اقىچ awın+ç «ovunma» (I, 189), اكىچ ökün+ç «peşmanlıq» (I, 189), يېڭىنچ yükün+ç «namaz, ibadət» (I, 223), اجلچ üçlü+ç «başları bir dəmirlə birləşdirilərək üç çubuqla düzəldilən dovşan tələsi» (I, 159) və s. Bu şəkilçi əlavə olaraq saatlı genişlənərək məhdud miqdarda feldən isim əmələ gətirir. Məsələn: كۆم köm-

+əç «külə basdırılaraq bişirilən çörək» (I, 366), **كُمْ** köm+üç «dəfinə, xəzinə, görmü» (I, 366), **أَنْج** en+üç «gözə enən pərdə, katarakt» (I, 126) və s.

6. -inç, -inç, -unç, -ünç. Bu isə -ç şəkilçisinin -n ilə genişlənmiş başqa bir variyantıdır, bir qrup feldən mücərrəd isim yaradır. Məsələn: kıl+inç «əxlaq, xasiyyət, rəftar» edhgü *kılınç=xoş əxlaq*» (III, 324), səw+inç «sevinc» (III, 323), um+unç «umma, umud» *umunç tənqrigə = ümid* tanrıyadır, tanrıdan *mədəd*, III, 384), ürk+ünç «hürkmə, vahimə» (I, 284), ög+ünç «öyünmə, öyünc» (I, 189) və s.

7. -ş, -ış, -ış, -uş, -üş şəkilçisi vasitəsilə fellərdən müxtəlif mənalı isimlər yaranır. Onları bu şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

a) hərəkət adı bildirən isimlər meydana gəlir. DLT-də 60-a qədər belə isim vardır. Məsələn: bak+ış «baxışma» (I, 371), at+ış «atış, atışma» (I, 130), təg+ış «mübadilə, dəyişmə» (I, 372), ur+uş «vuruş, vuruşma» (I, 63), tok+uş «toqquşma» (I, 63), koç+uş «qucaqlaşma, qucuşma» (I, 372), sög+üş «söyüş, söyüşmə» (I, 372) və s.

b) proses və hərəkətin üsulunu, tərzini, nəticəsini bildirən isimlər düzəlir. Məsələn: oyna+ş «oynash, başqa biri ilə sevişən» (I, 180), ül+uş «bölüşdurmə, pay, hissə» (I, 132) və s.

c) mücərrəd isimlər yaranır. Məsələn: alk+ış «alqış, dua etmək, kimisə öymək, yaxşılıqlarını saymaq» (I, 161), karğı+ş «qargış, bəddua, lənət», (I, 449), uk+uş «dərrakə, zəka, ağıl» (I, 131).

8. -m, -ım, -im, -um, -üm şəkilçisinin köməyi ilə fel kökündən isim yaranır və aşağıdakı məna çalarları meydana gəlir:

a) əşya adı bildirir. Məsələn: ye+m «yemək, təam» (III, 147), adhr+ım «yəhərin altına iki tərəfdən qoyulan keçə» (I, 169), sar+ım «filtr, mayenin süzülməsi üçün qabların ağızına gərilən ipək qumaş» (I, 396), yadh+ım «döşək, yayğı» (III, 25), kər+im «gərilən şey» *tam kərimi* = divara gərilən örtü, I, 396) və s.

b) çoxdan hissə mənası yaradır. Məsələn: til+im «dilim» bir *tilim* ət = bir *dilim* ət, I, 396), tiz+im «düzüm, qatar» bir *tizim* yinçü = bir *düzüm* mirvari, I, 395), bıç+ım «dilim» bir *bıçım* kağun = bir *dilim* qo-

vun, I, 394), or+um «xorum» bir أُرمَت (bir *orum* ot = bir çəngə ot, bir *xorum* ot, I, 143), öp+üm «qurtum» bir أُبْمَ مۇن (bir *öpüm* mün=bir *qurtum* şorba, I, 142) və s.

c) bir dəfəyə məxsus olan proses, ölçü və miqdar bildirir. Məsələn: sağ+ım bir سَعْمَ بِير (bir *sağım* süt = bir *sağım* süd, I, 369), ağı+ım bir أَقِيمَ سُو (bir *ağım* yer = bir *sıçrayışda* üstünə çıxılacaq yer, I, 143), ak+ım bir أَكِيمَ سُو (bir *akım* suw = bir *axımda* axacaq miqdarda su, I, 143), ək+ım bir أَكِيمَ بِير (bir *əkim* yer = bir *dəfəya*, bir *əkişdə* əkiləcək ölçüdə yer, I, 143), tur+um «boy, durum» (bir بِير أَرْثُرْمِي سُو بِير (bir *turumi* suw =bir adam *boyu* dərinlikdə su, I, 395), yoğr+um «yoğr+um» (bir بِير يُغْرُم اُون بِير *yoğrum* un = bir dəfə *yoğrulacaq* qədər un, bir *xəmirlik* un, III, 47), yügr+üm bir يُغْرُم بِير يُكْرُم بِير (bir *yügrüm* yer = bir dəfəyə *yüyürüləcək*, *qət ediləcək* qədər yer, bir nəfəsə *qaçılacaq* yer, III, 47), ol+üm «ölüm» (I, 143), kiy+ım «qiyım, dəhşət» (فُرْقَنْج قِيم بُلْدَى) korkunç *kiyim* boldı = qorxunc *qiyim* oldu, *böyük dəhşət* yaşandı, III, 166) və s.

ç) yer, məkan bildirir. Məsələn: kon+um «oymaq, yurd» (2, 133), əgr+ım «suyun toplandığı, qaynadığı və girdablandığı yer» (I, 169), ək+ım bir أَكِيم بِير (bir *əkim* yer, I, 143) və s.

d) iqtisadi termin bildirir. Məsələn: al+ım «alınacaq borc, debet» (الْأَمْنَ الْأَدِى) ol *alının* aldı = o, *alacağınu*, *borcunu* aldı, I, 220), ber+ım «veriləcək, ödənəcək borc, kredit» (الْمُلْغَ بِير مِلْكِين أَزْلَشْدَى) alımlıq *berimligdin* üzlüşdi = borc sahibi ilə borclu ödəşdilər, I, 276) və s.

9. -in, -in, -un, -ün. A. fon Qaben bu şəkilçi barədə yazmışdır: «Əski türkcədə olduqca seyrək işlənir, bəzən də sıfat əmələ gətirir» [250, 54]. Həmin şəkilçi qara-xani türkçəsində daha fəal işlənir, onun vasitəsilə əsasən birhecalı fel kökündən isimlər yaranır. Onları məna baxımından aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

a) proses bildirənlər. Məsələn: ak+ın «axın» (III, 41), əs+in «əsinti, meh, külək» (بُلْن يُلْنَدَى) əsin əsdi = əsinti, külək əsdi, I, 218) və s.

b) şəxs bildirənlər. Məsələn: kəl+in «gəlin» (I, 403), bul+un «əsir» (بُلْن يُلْنَدَى) bulun yolundı = əsir buraxıldı, azad edildi, III, 78) və s.

c) hadisə və nəticə bildirənlər. Məsələn: ək+in «şum» (I, 145), tüz+ün «düyüñ» (I, 495), tüt+ün «duman, tüstü» (I, 399) və s.

10. -t, -it, -it, -ut, -üt şəkilçisi fel kökündən əşya, proses, hərəkət məzmunlu isimlər yaradır. Məsələn: kuru+t «qurut» (أَلْ قُوْيَ دَنْ قُرْتُ سُغْدِي) ol koydan *kurut* soğdı = o, qoyundan *qurut* əldə etdi, II, 43), yoğur+t «yoğurt» يُغْرَتْ قِيلْدِي) *yoğurt* ko-yuldı = *yoğurt*, *qatıq* qatilaşdı, III, 185), sığ+ıt «ağlama, sislama, sítgama» (I, 353), bas+ut «kömək, arxa» (I, 361), yet+üt «qoşuna göndərilən əlavə kömək» (II, 282), kedh+üt «geyim, ənam, nəmər» گَذْتَ بَرْدِي) *kedhüt* berdi=hörmət əlaməti olaraq *xələt*, *paltar* verdi, I, 354), köç+üt «at» (I, 363), ög+üt «öyüd» (III, 155).

KDQ-də bu şəkilçi vasitəsilə yaranan bəzi sözlər sonralar ədəbi dilimizdə arxaikləşmişdir. Məsələn: Qaytabandan qızıl dəvə vergil bu oğlana, *yük+lə+t* olsun, hünərlidir! (KDQ, 36), Qatar-qatar dəvələrim sanqa *yük+lə+t* olsun (KDQ, 83), Soyuq-soyuq sularım saňa *iç+ət* olsun! (KDQ, 82), Tavla-tavla şahbaz atlaram saňa *bin+ət* olsun! (KDQ, 82) və s.

11. -ğ, -ke (ك), -ka (ق) şəkilçisi fel kökündən yaranan mücərrəd məfhüm və konkret əşya adları bildirir. Məsələn: يَمَاغْ yara+ğ «fürsət, imkan» (III, 20), yama+ğ «yamaq» (III, 32), فَرَغْ korı+ğ «bəylərin və ya başqalarının qoruğu» (I, 377), اسْتَكْ قَبْدِي tilə+k «dilək, arzu» (I, 410), استَكْ قَبْدِي istə+k kopdı = istək yarandı (I, 179), يُرْقَ يورı+k «xasiyyət, rəftar, gedişat» (III, 22), tanu+k «şahid» (II, 61) və s.

12. -ak, -ək, -ik, -ik, -uk, -ük. Alət adları və digər isimlər yaradır. Məsələn: kuç+ak «quçaq, ağuş» (I, 383), biç+ək «bıçaq» (أَرْ بِجَاك كِكْجُرْدِي) ər *biçək* kikçürdi =adam *bıçaqları* bir-birinə sürtdü, II, 206), tüw+ək «silah növü; tüw- «tüpür-» kökündəndir, tüf+əng də bu sözəndən, yaş soyüd ağacının və ya buna bənzər ağacın qabığı boru şəklində çıxarılır, sərcələri vurmaq üçün içənə yumru daş qoyularaq atılır» (I, 388), kat+ık «tutmac yeməyinə sirkə və yoğurtla birlikdə tökülen nəsnə, qatıq» (I, 383), ol گَلْنَ تَبَكْ ثَبَدِي ol kulin təp+ik təpdi = o, qulunu təpiklədi (I, 387), kon+uk «qonaq, müsafir» (I, 385), bıç+uk «kəsilmiş bir şeyin yarısı» (I, 379). Bu söz türk dilində «buçuk» (bir şeyin yarısı, məsələn, bir buçuk saat) kimi işlənir, rus dilinə isə «bıçok» (siqaret kötüyü və kiçik dəniz balığı) şəklində keçmişdir; yit+ük «itik, itən şey» (III, 24), kedh+ük «yapıcı, yağmurluq, plas» (I, 390) və s.

13. -ığ, -ig, -uğ, -üg. Müxtəlif mənalı isimlər yaradır. Məsələn: ayt+ığ «sual» (I, 174), تۈرك tiz+ig «sıra, səf, düzüm, cərgə» (I, 387), bil+ig «bilik, elm» (I, 368), فشۇغ koş+uğ «şeir, qəsidə» (I, 377), تېبۇغ tap+uğ «sitayış, ibadət; xidmət, qulluq» (I, 375), شىخ tut+uğ «rəhin, girov; əfsun, sehr» (I, 375), يېرىڭىز yort+uğ «savaş günündə və ya bir yerə gedərkən xaqanın yanında olan adamlar, məiyyət» (III, 43), ئىڭ üt+üg «ütü» (I, 137), سۇرك sür+üg «sürü» (I, 389), öl+üg «ölü» (I, 65) və s.

14. -ğɑ, -gə, -ğı, -gi, -ğu, -gü şəkilçisinin köməyi ilə düzələn isimlər əşya və mücərrəd anlayışlar ifadə edir. Məsələn: kap+ğɑ «iri qapı, darvaza, qala qapısı» (I, 420), bil+gə «alim, filosof» (I, 422), ö+gə «müşavir, yaşılı və ağıllı adam» (I, 154), bıç+ğu «mişar» (I, 63), sor+ğu «qan alan alət, neşter» (I, 66), ber+gü «vergi, borc» (I, 422), bilə+gü «bülöv» (I, 438), süpür+gü «süpürgə» (I, 470), kül+gü «gülüş, gülmə, humor» (tinqla sözüm *külgüsüz* = sözümüz *gülmədən* dinlə, I, 160), ber+gü «borc» (I, 422), bəl+gü «bəlgə, nişan, əlamət» (I, 422), kedh+gü «geyim, paltar» (I, 424), yum+ğı «topa» (III, 37), ter+gi «süfrə, dəstərxan» (I, 423), təz+gi «qaça-qaq, vahimə» (I, 423) və s.

15. -ür+gə, -ür+gü. Bəzi fel köklərindən isim düzəldir: kös+ür+gə «köstəbək, çöl sıçanı cinsindən bir heyvan» (I, 470), çək+ür+gə «çəyirtkə». Oğuzca. Digər türklər çəyirtkə uçmazdan əvvəl ona belə deyirlər (I, 470), kəs+ür+gü «dağarcıq» (I, 470), tüş+ür+gü «qolun çaya qarışan ağızı, dəyirmandan çaya axan su» (I, 470), kötü+ür+gü «götürgə, onunla bir şey götürülən nəsnə» (I, 470), süp+ür+gü «süpürgə» (I, 470) və s.

16. -nqu, -nqü. Bu da qeyri-məhsuldar şəkilçilərdəndir: سلنکو sal+nqu «sapand» (III, 328), قلنکو kal+nqu «suyun üstündə durmaq, suyun üzünə çıxmaq» (III, 328), گزنکو köz+nqu «güzgü, ayna» (III, 328) və s.

17. -ğac, -ğuç, -kaç, -küç. Bu şəkilçi alət və heyvan adlarının yaranmasında iştirak edir: قىسقاج kıs+ğac «qısqac, kəlbətin» (I, 444), قىسقاج kus+ğac «kiçik, qara bir heyvandır, adamı dişləyir». Oğuzca (I, 444), قىشقاچ kuş+ğac «sərçə quşu» (I, 444), بىچىغىچ bıç+ğuç «qayçı, hər hansı bir şeyi kəsən nəsnə» (I, 442), يۇرغۇچ yuğur+ğuç «oxlov» (I, 473), sar/a/+ğuç «qadın yaşmağı, qadın örtüsü» (III, 196), tut+ğuç «qəlyanaltı, bir azca yemək» (I, 442), sar+kaç «qaramuq otu, kasnı, ya-

banı hindibaya bənzər bir ot» (I, 443), ör+küç «qadınların başındakı saç hörgüsü, topası» (I, 159), ör+küç «sacayağı» (I, 159) və s.

18. -ğak, -gək, -ğuk, -gük. Bu şəkilçi fellərdən vəzifə və alət bildirən 20-yə qədər isim yaradır. Məsələn: yat+ğak «keşikçi, mühafiz, qarovul» (III, 43), yapuş+ğak «tikanlı bir ot, pıtrax, III, 51), tut+ğak «avanqard, öncü, kəşfiyyat bürüyü» (I, 454), or+ğak «oraq» (III, 45), tar+ğak «daraq» (454), kap+ğak «qapaq» (I, 458), tür+gək «boğça» (II, 284), kür+gək «qar təmizləyən kürək» (II, 284), tapuz+ğuk «tapmaca» تُبزْ غُقْ تَبْزِدِي (tapuzğuk tapızdı = tapmaca tapdırıcı, II, 180), kay+ğuk «qayıq» (I, 235).

19. -ğan, -gən, -kan. Əslində daha çox feli sıfət yaradan bu şəkilçi həm də bəzi əşya və heyvan adlarının, yəni substantivləşmiş isimlərin əmələ gəlməsində iştirak edir. Məsələn: sıç+ğan «sıçan» (III, 243), tawış+ğan «dovşan» (I, 354) və s.

20. -sığ, -suğ. Az miqdarda cəhət bildirən söz və digər anlayışlar yaradır. Məsələn: kün bat+sığ «günbatar, qərb» (I, 450), kün toğ+suğ «gündoğar, şərq» (I, 450), tut+suğ «vəsiyyət» (I, 450).

21. -di, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü. Bu şəkilçinin bəzi variantlarının köməyi ilə az sayda feldən isim əmələ gəlir. Məsələn: ög+di «alqış» أڭدى آل آرك قىنغان (ögdi ol ərig kanıtgan = tarif o adamı həmişə vəcdə gətirir, coşdurur, I, 489), um+du «dilək, umu, istək, umunc» (I, 184), ik+tü «əldə bəslənən heyvan, əhliləşmiş heyvan», ikit- «eyitmək, tərbiyə etmək sözündəndir» (I, 174), yar+tu «yonqar, talaşa» (III, 33) və s.

22. -çak, -çək, -çuk, -çük. Bu şəkilçi həm isimlərdən isim (bu barədə müvafiq bölmədə məlumat verilmişdir), həm də fellərdən isim yaradır. Məsələn: bürün+-çük «şal, kəlağayı» (I, 247), bilin+çək «oğrunun əlində tutulan əşyayı-dəlil» (I, 485), sarma+çuk «bir əriştə növü» (I, 498), ör+çük «kəkil» (I, 166) və s.

23. -maç, -məç. Əsasən yemək və geyim adları ifadə edən 5 isim əmələ gətirir: tut+maç «xəngəl» (I, 442), yörə+məç «bağırsaq içinde bışırılan bir yemək növü» (III, 54), koğur+maç «qovurğa» (I, 473), قفرماج kawur+maç = qovurğa (I, 473), kiy+maç قيماج بُرك (kiymaç börk = tiftikdən [keçi tiftiyindən] hazırlanan ağ papaq, III, 171) və s.

24. -çu, -çü. «Divan»da bu şəkilçiyə dair misal azdır, -çu variantı çox nadir hallarda müşahidə olunur: اڭچۇ akın+çu «axınçı, gecə ikən düşməni basan əsgər» (I, 190, bir nümunədə), köm+çü «dəfinə, yatır, xəzinə» (I, 415), yörgən+çü «sarıq, dolaq; yorğan, bürüncək» (II, 336).

25. -a, -ə, -ı, -i, -u, -ü. Bu şəkilçinin iştirakı ilə az sayda isim yaranır. Məsələn: uwuş «ufalanmış nəsnə», أڻش اتماڪ uwuş ətmək = ufananmış çörək (I, 131) sözündən uw+a «bir yemək adı» (I, 154) meydana gəlir ki, bu da indiki umaca bənzəyən bir yemək olmalıdır. Eləcə də tol+mak sözündən tol+ı «dolu, buzlu yağış» (I, 195), yaz+ı «çöl, yazı» (I, 191, kökü məchuldür), yağ+mur, yağ+mak, yağ+ış sözündən yak+u «yağmur yapınçısı, plaş» (III, 214), sin+mək / sünq+mək sözündən sünq+ü «süngü» (I, 357), sər+mək sözündən sər+ü «rəf, taxça, tərək» (III, 210) sözü yaranır.

26. -mur. Azişlənən şəkilcidir. Əski türkcə mətnlərdə -mir, -mur şəkilçisi vətəsilə düzələn bir neçə söz müşahidə olunur: yağ+mur, al+mır «hirs, tamah» (al-«almak» sözündən), kö+mür (köy+mür, köy- «yanmak» sözündən) [250, 53]. «Divan»da isə həmin şəkilçinin köməyi ilə yaranan yalnız bir söz vardır: yağ+mur «yağış, yağmur» ارکن يغمر irkin yağmur = günlərcə yağan yağış, I, 170).

27. -nək şəkilçisi ter+nək «yiğincaq, toplantı, dərnək» (I, 461) sözünün yaranmasında iştirak edir.

N.Hacıeminoğlunun təsnifatında -l- və -z- şəkilçiləri də vardır [257, 22-25, 27]. Ancaq bunlara dair verilən fellərin kökü pratükcəyə uzanır, onların DLT dövründə müstəqim məna daşıdıqları şübhəlidir. Məsələn, burada al «hiylə» sözünün a- «aldatmaq» kökündən, il (el) sözünün i- «tənzim etmək» kökündən olduğu göstərilir. Düzdür, til<ti-l «dil» sözünün ti+mək «demək», yol<yo-l «yol» sözünün yo-r<yor-ı «yürü» kökündən gəl-diyi barədə müəllifin fikirləri, eyni şəkildə baz<ba-z «yad», ağız<ağı- «danışmaq», köz<kö-z «köz, kösöv», iz<i-z «iz, cığır» kimi sözlərin düzəltmə olduğu barədə düşüncəleri prinsipcə doğrudur. Lakin «Divan» yazılın dövrdə bunlar artıq düzəltmə isim kimi deyil, müstəqil söz kimi qarınılırdı.

Hesablamalarımıza görə, «Divan»da 25-dən artıq şəkilçi vasitəsilə fellerdən yaranan minə yaxın isim vardır. Bu da XI əsrдə sözyaratma prosesinin kifayət qədər inkişaf etdiyini, dolayısı ilə türkçənin çox zəngin bir dil olduğunu göstərir.

Orta türk dövründə düzəltmə isimlər yaradan şəkilçilərin kifayət qədər çox olduğunu, onların bir qisminin sonradan sıradan çıxdığını, bir qisminin isə öz funksiyasını bu gün də davam etdiridiyi söyləmək olar.

1.2.3. Mürəkkəb isimlər

«Divan»da mürəkkəb isimlər o qədər də çox deyil. Mürəkkəb isimlərə, əsən, ad, ləqəb və titullarda, habelə coğrafi adlarda, boyların, bəzi əşyaların və səma cisimlərinin adlarında təsadüf edilir. Burada əsərin iması müəyyən çətinlik törətsə də, bir vurğu ilə tələffüz edilən mürəkkəb isimləri dərhal ayırd etmək mümkündür. Məsələn: elbaşı (I, 122), Beşbalık (I, 173), Özkənd (III, 152), Tünkənd (III, 152), Taşkənd (I, 434), alkabölük (I, 128), ulayuntluğ (I, 128), Bakırsokum (III, 41), Karakuş (I, 344) və s.

S.Əlizadə «Şühədanamə»də ayrı yazılan *sarvan başı* tipli sözlərlə bağlı yazmışdır: «Komponentlərin ayrı yazılışından ehtimal etmək olar ki, həmin dövrdə bu cür isimlər söz birləşməsindən mürəkkəb sözə kecid mərhələsində olmuşlar» [383, 13].

Əsərin dilində iki və daha çox sözdən ibarət olan mürəkkəb adlar da işlədilmişdir. Alp Ər Tonqa (I, 115), Bəgəç Arslan Tegin (III, 215) tipli şəxs adları, Ala Yığaç (I, 148), İki Öküz (III, 141), Kara Sənqir (III, 211) tipli coğrafi adlar, **كُمْش** kümüş tigin «gümüş təkin» (I, 411), **الب تَكِين** alp tigin «igid təkin» (I, 411), **فَتَلْغ** kutluğ tigin «qutlu, uğurlu təkin» (I, 411), **جَغْرَى تَكِين** çağrı tigin «şahin təkin» (I, 411), **كُجْ تَكِين** küç tigin «qüvvətli, güclü təkin» (I, 411), inanç bəg «güvənilən, inanılan bəy» (III, 384), **يُكْرُكْ بَلْكا** yüksük bilgə «hikmət sahibi» (III, 46), **قَرَابَاش** karabaş «qaravaş, ev qulluqçusu, cariyə, kəniz» (I, 206) kimi vəzifə, titul və ləqəblər bunlara misal ola bilər.

«Divan»da təsadüf edilən qoşa sözlərin böyük əksəriyyəti mürəkkəb isimdir. Buraya tərəfləri sinonimlərdən, antonimlərdən və yaxın mənalı sözlərdən ibarət olan isimlər daxildir. Məsələn: tul-tuğsak «dul qadın» (I, 455), tün-kün «gecə-

gündüz» (I, 148), tüni-kündüzi «gecəsi-gündüzü» (III, 261), yay-kış «yay-qış» (II, 127), arslan-burslan «aslan-qaplan» (III, 362), yak-yuk «qab-qacaq bulaşığı» (III, 159), arış-arkağ «əriş-arğac» (I, 131), ot-yəm «ədviyyat» (III, 12), çogi-çamı «səs-küy» (III, 220), axsak-buxsak «topal-çolaq» (I, 453), aşçı-bukaç «qazan-tava» (I, 364), kar-buz «qar-buz» (I, 235), əw-bark «ev-eşik» (I, 356), tənq-tuş «yaşid, tay-tuş» (III, 309), koçnqar-təkə «qoç-təkə» (III, 113), oğlak-kuzı «çəpiş-quzu» (III, 113) və s.

Yeri gəlmışkən, qeyd edək ki, «Divan»da sinonimlər və antonimlər olduqca çoxdur. Məslən: *yürək-könqül*, *ak-ürüñq*; *savçı-yalavaç* (peygəmbər), *islər-urağut-tışı* (qadın); *ak-kara* (ağ-qara), *edhgü-yawuz* (yaxşı-pis), *az-çok* (az-cox) və s.

1.3. İsmin qrammatik kateqoriyaları

1.3.1. İsmin kəmiyyət kateqoriyası

«Divan»da isimlər tək və cəm haldadır. Burada topluluq bildirən isimlər də mövcuddur. İsmin tək halının ayrıca göstəricisi yoxdur və o, əşyanın, yaxud varlığın birdən çox olmadığını göstərir. Məsələn: *ər* (أَرْسُقْتِي) *ər usuktı* = *adam* susadı, I, 239), kişi *kishi سِقْدِي* *kishi sıkırdı* = *adam* fit çaldı, II, 117), urağut «*qadın*» (أَراغُتْ) (*qadın*) *urağut* yip əgirdi = *qadın* ip əyirdi, I, 229) yiğəç «*ağac*» *yiğəç يَلْزَلْنَدِي* (*ağac* kökləndi, kök atdı, III, 124), alp *آلَبْ جَرَكْ تَرَسْلَادِي* (*alp* çərig tarasladı = *alp* qoşunu dağıtdı, III, 292) və s.

Əşya və varlıqlar miqdardı etibarilə birdən artıq olduqda onlar ya sayla ifadə olunur, ya da qeyri-müəyyən çoxluq halında göstərilir. Kəmiyyət anlayışı əsərdə həm morfoloji, həm də sintaktik yolla ifadə edilir. DLT-də cəmlilik bir neçə morfoloji vasitə ilə həyata keçirilir.

1. İsimlərə *-lar*, *-lər* şəkilçisi artırılmaqla qeyri-müəyyən cəm məzmunu yaradılır. Məsələn: *urağut+lar* «*qadınlar*» (أَراغُتْ لَارْ يَلْشَدِي) *urağutlar* yüzin yiplaşdı = *qadınlar* bir-birlərinin üzünə ip salaraq epilyasiya etdilər, III, 114), *alp+lar* *بَكَلَارْ بَيرَبِيرَكَا* (*alplar* kökrəşdi = *igidlər* nərə çəkdilər, II, 228), *bəg+lər* (يَنْفَقْتِي) *bəglər* bir birgə yağıktı = *bəylər* bir-birinə yağı oldular, III, 72) və s.

Yeri gəlmışkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, DLT-də mübtəda və xəbər cəmdə əksər hallarda uzlaşdırır. Burada cəm haldakı mübtədanın xəbəri adətən tək halda olur. Məsələn: قَبْغَلَرْ alplar ötləşdi = alplar çarşıdı (I, 275), قَبْغَلَرْ kapuqlar açıldı = qapılar açıldı (I, 275), karğış kılır umalar = qarğış edər qonaqlar (I, 301), اَتْ لَارْ قَمْعْ سُجْشَدِيَّ atlar kamuğ suçuşdı = bütün atlar şahə qalxdı (II, 124), قَشْ لَارْ سِيرَشَدِيَّ kuşlar sayraşdı = quşlar cəh-cəh vurdu (III, 188).

Mübtəda ilə xəbər arasında kəmiyyətə görə uzlaşma çox nadir hallarda baş verir. Məsələn: كِشِيلَا اِيشْتَا بِيرْ كَا اِكْشِدِيلَارْ kişi+lər iştə bir-birigə igəşdi+lər = adam+lar işdə bir-birinə arxa oldu+lar, güvəndi+lər (I, 236), بالِغْ لَارْ اَمْلَشَدِيَّ lər balığ+lar əmləşdi+lər = xəstə+lər dərmanlandı+lar (I, 277), بوُلَارْ بَرْمَاسْ لَارْ bu+lar barmas+lar=bun+lar getməz+lər (II, 81), اَلَارْ بَرْمَاسْ لَارْ o+lar barmas+lar=on+lar getməz+lər (II, 81).

2. DLT-də buddist uyğurlara qarşı yürüsdən bəhs edən bir şeirdə və başqa bir bənddə cəmlik *-lar*, *-lər* şəkilçisi əvəzinə *-la*, *-lə* ilə ifadə olunmuşdur: ثُرغَانْ الْغْ فَنْتى اَرْكَ اَمْذُرُو / ثُملْغَ قِرْ قِشْلَقَا / تِرْكى اُرْبَ اَشْلَقَا / اِسْلَقَا Turğan uluğ *iş+la+ka*, Tergi urup *aş+la+ka*, Tumluğ kadir *kış+la+ka*, Kodhtı ərig umduru = Böyük *iş+lər+a* qalxışan, *Yemək+lər+a* süfrə sərən, Soyuq və sərt *qış+lar+a* (karşı duran şəxs) Xalqı ümid içində qoydu (II, 73).

Bu şeirin I, II və III misralarında *-lar* yerinə *-la* variantını görürük. Eyni vəziyyət aşağıdakı bəndin ilk üç misrasında da müşahidə edilir: / بَجَّكَمْ اُرْبَ اَشْلَقَا / فَشْلَرْ كَبِي اَجِتَمِزْ / اَغْرِي يَقْزَاتْلَقَا / اِيْغَرْدَقْيَ تَتْلَقَا Bəckəm urup *at+la+ka*, Uyğur dakı *tat+la+ka*, Oğrı, yawuz *it+la+ka* Kuşlar kibi uçtimiz = Pərcəm vurub *at+lar+a*, Uyğurlara, *tat+lar+a*, Oğru, yawuz *it+lər+a* (doğru) Quşlar kimi uçduq biz (I, 353).

«Divan»da bu şəkilçinin fonetik variantına başqa bir nümunədə də rast gəlirik: تِئَرْ قَلَى اَتَسَا قِسْرَقْ سِنِي تَايِ / ئُثَرْ مَنِكْ سَا قَمِي بِلْكَالْكَا اَيِ: Təgür məninq sawımı *bilgə+lə+gə*, ay, Tınar kalı atatsa kısراك sıpi tay=Ey, çatdır mənim sözümü *bilgə+lä+r+a*, de: Day at olanda qısraq dincələr, çünkü onu minərlər (III, 158).

Yeddi misrada müşahidə edilən bu yazılış, təbii ki, katib xətası deyildir. B. Atalayın mətnaltı haşiyədə yazdığını görə, *-la/-lə* şəkilçisi *-lar/-lər* şəkilçisindəki *-r* səsinin düşməsi nəticəsində yaranmışdır və bu vəziyyət hazırda da müşahidə olunur [228, 158]. Z.Korkmazın fikrincə, *-la/-lə* Anadoluda yaşayan oğuzların kınık boyuna xas olan xüsusiyyətdir [282, 26]. Bu şəkilçi türkmən dilinin təkə, sarı, göklən və nohur dialektlərində, habelə özbək dilinin bəzi dialektlərində bu gün də işlənir [148, 172-173]. F.Cəlilov da *-la/-lə* şəkilçisinin müstəqil cəm şəkilçisi olduğunu təsdiqləyir [26, 193].

Cəmliyin fellərdə *-la/-lə* ilə ifadə olunmasına Azərbaycan klassik poeziyasında da rast gəlirik. Buna misal olaraq Füzulinin aşağıdakı misralarını göstərmək olar: Püstani *sevəllə* cümlə mərdan [111, 262], *Sürtəllə* məni məzari-yarə [111, 264]. Meğri şivəsində isə isimlərin *-la/-lə* ilə işləndiyini görürük: *adamlə*, *kişilə*, *aşixla*, *cəvizlə*.

Bəzən qədim yazılı abidələrdə normadan sapmalar müşahidə edilir. Məsələn, «Qutadğu Bilig»də *siz+lər+kə* sözü dörd yerdə *si+lər+kə* şəklində verilmişdir [77, 259]. Bunlar bəzən katib xətası kimi, bəzən dialect və ləhcə xüsusiyyətləri kimi, bəzən də anomaliya kimi qəbul olunur.

3. Cəmlilik *-an*, *-ən* şəkilçisinin köməyi ilə ifadə edilir. «Divan»da bu şəkilçiyə dair vur-tut ikicə söz var: *ər+ən* ئۇبىڭىز ئەرن (tüplüg *ərən*=soylu *adamlar*, *əsalətli kişilər*, III, 128), *oğl+an* أَغْلَانْ آتَكْنَى (*oğlan* ətikti = *oğlan* ətə-qana doldu, tonbullaşdı, böyüdü, I, 240).

M.Kaşgari *ər* sözünü şərh edərkən yazmışdır: «Bu söz qaydadan xaric şəkilədə «ئەرن» kimi cəmlənir. Bu, qaydaya ziddir, qaydaya görə cəm şəkilçisi məhz لار [-*lar/-lər*]-dir» (I, 110).

Oğlan sözü barədə isə «Divan» müəllifinin belə bir qeydi vardır: «Bu söz qaydaya zidd olaraq «أَغْلَانْ» *oğlan*» şəklində cəmlənir. Halbuki «أَغْلُلْ لار» *oğullar*» şəklində cəmlənməli idi. Eynən kişilər sözünün «ئەرن» *ər+ən* şəklində cəmlənməsi kimi. «Oğlan» və «ərən» sözləri tək hal mənasında da işlənir» (I, 142).

Bu iki sözün hansı məqamda cəm, hansında tək halda işləndiyini ancaq mənaya görə təyin etmək mümkündür. Məsələn, bu misalda *ər+ən* sözü *-lər* şəkilçisi

ilə işləndiyinə görə hətta ikiqat cəmlik ifadə edir: آردى أزا آرن لار ərdi uza ər+ən+lər = keçmişdə ər+ən+lər vardı (I, 153).

Aşağıdakı misallarda isə onu təyin edən *kamuğ* «bütün, hamı» və *kalın* «qalın, çox» sözlərinə görə şəksiz şəkildə cəmlik bildirir: قُرْشَدِيَّ أَرَنْ قُمْغَ قُرْشَدِيَّ أَرَنْ قُمْغَ تَقَارَ كُسْشَدِيَّ أَرَنْ قُمْغَ تَقَارَ كُسْشَدِيَّ kamuğ kıkırışdı = bütün adamlar bağırıb-çağırdılar (II, 226), ərən kamuğ tawar kösəşdi = bütün adamlar mal istədilər (II, 131), *قِلنْ أَرَنْ تَرْكَشُورْ* *kalın* ərən tirkəşür = çoxlu ərən toplaşır (I, 204) və s.

Ərən sözü bu misallarda da cəmlək ifadə edir: آنکَ أَرَانِيْ أَذْرُلْدِيَّ anınq ərəni üdh-rüldi = onun *adamları* ayrıldı (I, 282), بوُ ار أَلْ أَرَنْ بُينِنْ قَذِرْغَانْ bu ər ol ərən boynın kadhırğan = bu, ərənlərin boynunu əydirən adamdır, *başqalarına* boyun əydirən adamdır (I, 491), بَرْدِيَّ أَرَنْ قُلْقَ بُلْبَ قَتْقَا سَقَارْ bardı ərən konuk bulup kutka sakar = qonaq görüb bunu qut sayan ərənlər getdi (I, 385) və s.

Belə bir cəhəti vurğulamaq lazımdır ki, həmin söz bircə məqam istisna olmaqla ikki ərən ögüşdi = iki *adam* bir-birilə öyüdü, hər kəs özünü təriflədi, I, 236) DLT-nin heç bir yerində tək halda *ər* mənasında işlənmir, hər yerdə cəmlik ifadə edir.

Oğlan sözünə gəlincə, onun hansı cümlədə təklik, hansında cəmlik bildirməsinə həm mənaya, həm də bəzi qrammatik göstəricilərə görə müəyyən etmək mümkündür. Məsələn: *أَغْلَانْ سُوْ ڭىدىَ* *oğlan* suw tökdi = *oğlan* su tökdü (II, 47), *أَغْلَانْ إِغْلَادِيَّ* *oğlan* tişləndi = *uşaqq* diş çıxardı (II, 245), *أَغْلَانْ ىَغْلَادِيَّ* *oğlan* ıqladı = *uşaqq* ağladı (I, 310) və أَلْ أو غَلَانْ بَدْئِيَّ ol *oğlanıq* bedütti = o, *oğlanı*, *uşaqqı* böyüdü (II, 295) cümlələrində *oğlan* sözü tək halda, *أَغْلَانْ إِغْلَاشْتِيَّ* *oğlan* ıqlaştı = *uşaqlar* ağlaşdı (I, 276) və أَغْلَانْ يُكْرُشْدِيَّ *oğlan* yügrüşdi = *uşaqlar* qaçısdılar (III, 112) cümlələrində isə felin tərkibindəki müstərəklik bildirən -ş şəkilçisinə görə cəm haldadır.

Əgər *oğlan* sözü cümlə, yaxud birləşmə tərkibində sayla işlənirsə və ya məcazi məna daşıyırsa, o, təklik ifadə edir. Məsələn: إِكْزِأَغْلَانْ ikkiz *oğlan* = ekiz *uşaqq* (I, 198), بوُ أَغْلَانْ بَيرْ ثُرْغَقا آلِمْ bu *oğlanıq* bir toruğka aldım = bu *köləni* bir ata satın aldım (I, 375) və s. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, bu söz bir qayda olaraq təkdə «uşaqq» və «*oğlan*», cəmdə isə «*uşaqlar*» kimi qavranılır.

Sonralar *-an*, *-ən* şəkilçisi həmin sözlərin tərkibində daşlaşaraq öz cəmlik funksiyasını itirmiş və müstəqil leksik vahidlərə çevrilmişdir. Müasir dilimizdə *ərən* sözü M.Kaşgari dövründəki *ərlər* mənasından uzaqlaşaraq tək halda dastani məna – bahadır, igid, mərd adam, hətta təsəvvüfi çalarlı mürşid, dədə mənaları kəsb etmiş, *oğlan* sözü isə tək halda sabitləşərək öz ilkin mənasını hifz etmişdir.

Bu şəkilçiyyə qaraxani dövrünə aid əsərlərdə tez-tez rast gəlinir. Məsələn: Ajunda nə yanqlıq *ər+ən* toğdı kör (Dünyada necə *ər+ən+lər* doğuldu, bax, KB, 324), Yigit ərdi *oğl+an* kılıncı amul (İgid idi *oğl+an*, hərəkəti yavaş, KB, 462). «Qutadğu Bilig»də *kaya+n* sözü də işlənmişdir: Anqar tirlər ötrü kör ərsig *ər+ən*, Sevük can yuluqlap yatur tağ, *kaya+n* (Bax, ona görə də deyirlər: qəhrəman *ər+ən+lər*, əziz canlarını fəda edib dağ və *qaya+lar* kimi yatırlar, KB, 2281).

Türkoloqlar arasında bu şəkilçinin mənşəyi barədə fikir ayrılığı var. Məsələn, A.M.Şerbak *-an* şəkilçisini fars dilindən alınma sayır və *türkan* «Türklər», *kalmakan* «kalmıklar», *zabitan* kimi sözləri buna dəlil olaraq göstərir [488, 89]. Bu şəkilçini türk mənşəli hesab edən A. fon Qaben, M.Ergin, K.Brokkelmann, G.Klauson, D.Sinor, E.Fazilov, Y.Nemeth və başqalarının fikirlərini nəzərdən keçirən M.Məmmədli qədim türk yazılı abidələrində işlənən *oğlan*, *ərən*, *bodun* «xalq», *örtən* «odlar», *kopan* «hamı», *kuman* kimi sözlərin tərkibindəki çoxluq yaranan *-n* ünsürünün türk-ümumaltay mənşəli olduğunu bildirir [148, 181].

4. Cəmlik *-t* şəkilçisinin köməyi ilə ifadə olunur. DLT-də onun vasitəsilə yaranan yalnız bircə nümunə var: *teg+it*. Bu söz haqda M.Kaşgari yazmışdır: «T e g i t: «**تَكِين** tegin» sözünün cəmidir. Lügəvi mənası «kölə» deməkdir, sonra xaqan oğullarına unqun [ünvan] olmuşdur. Bu, qaydaya zidd bir cəmdir» (I, 362).

«Teginlər / təkinlər, şahzadələr» mənasına gələn bu söz, habelə DLT-də olmasa da, «Qutadğu Bilig»də işlənən *ər+at* «əsgərlər» (KB, 4172), eləcə də müasir ədəbi dilimizdəki *el+at* sözlərindəki *-t* şəkilçisi öz cəmlik funksiyasını itirmiş, həmin sözlərin tərkibində daşlaşaraq rudimentə çevrilmişdir [83, 28-32].

Qədim türk yazılı abidələrində mövcud olan *-z* cəmlik və qoşalıq şəkilçisi DLT-də həmin funksiyası daşımir. A.M.Şerbak bu şəkilçi haqqında yazmışdır: «1884-cü ildə B.Munkaçi qədim türk dillərində, təbii olaraq eyni zamanda Şərqi Türküstən dilində cəm halının üçüncü formasının (resp. kollektiva) hazırda müx-

təlif morfemlərin tərkib ünsürünə çevrilən -z affiksi ilə mövcud olduğu barədə fərziyyə irəli sürmüdüdür. Bu fərziyyəyə görə, həmin affiksi qoşa əşyaları, canlı varlıqları və ya bədən üzvlərini bildirən sözlərdə izləmək mümkündür: *köz* «göz», *kögüz* «köks», *müyüz* «buynuz», *omuz* «çıyin», *yüz* «üz», *tiz* «diz», *münqüz* «buynuz», *yodaz* «baldır» [488, 93]. A. fon Qaben də buna bənzər bir fikir irəli sürmüdüdür [248, 88]. Ancaq qətiyyətlə demək lazımdır ki, «Divan»dakı *tiz*, *köz*, *siz*, *biz* tipli sözlər, **اکزاغلان ikkiz** oğlan =*ekiz* uşaq (I, 198) ifadəsi tək halda olan sözlər kimi qavranılır. Bunlardan bəziləri hətta *-lar*, *-lər* cəm şəkilçisi ilə birlikdə işlənir. Məsələn: **کۆزلار يُملشدى** *köz+lər* yumluşdu = *göz+lər* yumuldu (I, 115). Ona görə də Orxon-Yenisey abidələrindən fərqli olaraq «Divan»-da -z qoşalıq və cəmlilik şəkilçisinin öz əski funksiyasını itirdiyini söyləmək mümkündür.

«Divan»da əski cəmlilik şəkilçisi olan *-gün*, *-gün*, *-kın*, *-kın* şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan iki söz vardır: *kır+kın* və *kadhn+ağun*. Doğrudur, M.Kaşgari bu sözləri şərh edərkən onların cəmdə olduğunu və yaranma mexanizmini xüsusi vurgulamamışdır. Bununla belə, *kız* *kır+kın* «cariyələr» (I, 340) və *kadhna+gün* (**قەن قەنناغۇن**) *kadhın* *kadhnağun* = qayın, qaynatalar. Kürəkənlər üçün söylənir, ardarda, qoşa söylənir (I, 499) sözlərindəki *-gün*, *-kın* şəkilçisi əski cəmliyin qalığıdır. K.Brokkelmann *kır* sözünü *kız* ilə (r<z əvəzlənməsi) əlaqələndirmişdir [512, 130].

1.3.2. İsmiñ hal kateqoriyası

Türk dillərində ismin hal kateqoriyası ilə əlaqədar olduqca geniş elmi ədəbiyyat vardır. A. fon Qaben, K.Brokkelmann, M.Mansuroğlu, A.Dilaçar, N.Hacıeminoğlu, A.M.Şerbak, V.G.Kondratyev, N.A.Baskakov, B.A.Serebrennikov, F.Q.Blaqova, A.N.Kononov, Q.Kərimov, Q.Sadiqov, Ə.Şükürlü, Ə.Rəcəbli, Y. Məmmədov, M.Novruzov və başqları öz əsərlərində hal kateqoriyasının təşəkkülünü və səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmişlər.

Burada ən maraqlı məqamlardan biri halların sayı məsələsidir. Çünkü tədqiqatçılar əski və orta türk dövründə halların sayı barədə müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Məsələn, A. fon Qaben [249, 39], M.Mansuroğlu [291, 151-155] və Ə.Şükürlü [174, 91] əski türkcədə 9 halın olduğunu yazmışlar. Y.Məmmədovun [150,

36], Ə.Rəcəblinin [162, 468-469], V.G.Kondratyevin [425, 9-17] və M.Novruzovun [159, 27; 158, 116-124] təsnifatında isə halların sayı 8-dir.

Qaraxani dövrü üzrə tanınmış mütəxəssislərdən N.Hacıeminoğlu [257, 29-31] orta türk dövründə ismin 9 hali, A.Dilaçar [223, 60-61] və və Ə.Cəfəroğlu [215, 98-99] 10 hali olduğunu yazırlar. A. M.Şerbak isə belə hesab edir ki, X-XIII əsr Şərqi Türküstan mətnlərində ismin 7 hali vardır [488, 76-92]. «Qutadğu Bilig»də hal kateqoriyasına xüsusi tədqiqat həsr edən özbək alimi Q.Kərimov [422, 5] və onun həmyerlisi, «Qutadğu Bilig»in dil xüsusiyyətlərini araşdırıran Q.Sadıqov da poemada 7 hal olduğunu yazmışdır [466, 14].

Burada digər fikir ayrılığı halların adları barədədir. Yeri gəlmışkən, bildirək ki, Azərbaycan dilçiliyində də bu məsələ uzun müddət açıq qalmışdır. M.Hüseynzadənin verdiyi məlumata görə, bizdə 1934-cü ilədək hallar ismin qəbul etdiyi şəkilçilərə görə izah olunmuş, Azərbaycan dilində ismin səkkiz hali olduğu (indiki altı hala əlavə olaraq üçün [-çin, -çün] və ilə [-la, -lə] qoşmaları ilə işlənən də ha iki hal) düşünülmüşdür. Həmin il ilk dəfə azərbaycanca hal adları qəbul edilmiş, onların miqdarı daha sonra qrammatika kitablarından çıxarılan birgəlik halla yeddi olmuşdur. 1939-cu ildə birgəlik və yiyelek hallar ixtisar edilmiş, 1944-cü ildə yiyelek hal yenidən bərpa olunaraq dilimizdə altı hal sabitləşmişdir [125, 50-52]. Y.Seyidov isə 1924-44-cü il-lərdə nəşr olunmuş məktəb dərsliklərində ismin hallarının sayının dörd, beş, altı, yeddi, hətta doqquz olaraq verildiyini, əslində, indiki hal sisteminin hələ XIV əsrə formalasdığını, o vaxtdan bugündək dəyişmədən davam etdiyini yazır [168, 226-229].

Alımlar arasında əsas mübahisə yönük qrupuna daxil olan hallar üzərində gedir. Bu qrupda yönük halın özü ilə yanaşı yönəlmə, yönəlmə-istiqamət və ya istiqamət hallarının varlığından söz açılır, onların şəkilçilərinin sayı və funksiyaları haqqında bir-birindən fərqli tezislər irəli sürürlər. Məkanı hallara (yerlik və çıxışlıq hallar) gəlincə, orta türk dövründə -dan, -dən, -dın, -din, -dun, -dün, -tan, -tən, -tin, -tin şəkilçilərinin sabitləşməsi ilə yerlik və çıxışlıq hallar bir-birindən tam ayrılmışdır.

Dilin inkişaf qanuna uyğunluqları ilə əlaqədar olaraq yönük qrupuna daxil olan məkanı halların bəzilərinin orta türk dövründə az işlənməsi, digər hallarla

qovuşması, arxaikləşməsi, hətta tamamilə sıradan çıxması, şəkilçilərinin daşlaşması və digər proseslər baş vermişdir. Bu da öz növbəsində halların sayının dəyişməsinə, azalmasına səbəb olmuşdur. Hal sistemində bir qayda olaraq sadələşmə müşahidə edilmişdir. Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək mümkündür:

Cədvəl 1.

Qədim və orta türk dövründə ismin hallarının sayı və adları cədvəli

Hallar	AD	ƏC	MM	ƏŞ	VK	YM	ƏR	NH	K-S	AŞ	RƏ
1.Nominativ	A.	A.	A.	A.	A.	A.	A.	A.	A.	A.	A.
2.Genitiv	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.
3.Dativ	Yn.	Yn.	Yn.	Yn.	Yn.	Yn.	Yn.	-	Yn.	Yn.	Yn.
4.Akkuzativ	T.	T.	T.	T.	T.	T.	T.	T.	T.	T.	T.
5.Lokativ	Yer.	Yer.	Yer.	Yer.	Yer.	Yer.	Yer.	Yer.	Yer.	Yer.	Yer.
6.Ablativ	Ç.	Ç.	Ç.	Ç.	Ç.	Ç.	Ç.	Ç.	Ç.	Ç.	Ç.
7.Lativ	-	-	-	Ynl.	-	-	-	-	-	-	-
8.Direktiv	Ynl. -i.	Ynl. -i.	Ynl. -i	Ynl. -i.	Ynl. -i.	İ.	İ.	Ynl. -i	Ynl. -i	-	İ.
9.Ekvativ	B.	B.	B.	-	-	B.-v.	-	B.	-	-	-
10.İnstumental	Al.	Al.	Al.	Al.-b.	Al.	-	Al.-b.	Al.	Al.	Al.	Al.
11.Privativ	Yox	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.Komparativ	-	K.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cəmi:	10	10	9	9	8	8	8	9	7	7	8

Cədvəldəki AD ixtisarı A.Dilaçar, ƏC ixtisarı Ə.Cəfəroğlu, MM ixtisarı M. Mansuroğlu, ƏŞ ixtisarı Ə.Şükürlü, VK ixtisarı V.G.Kondratyev, YM ixtisarı Y. Məmmədov, ƏR ixtisarı Ə.Rəcəbli, NH ixtisarı N.Hacıeminoğlu, K-S ixtisarı Q.Kərimov-Q.Sadıqov, AŞ ixtisarı A.M.Şerbak, RƏ ixtisarı R.Əskər deməkdir. A.=Adlıq (Nominativ), Y.=Yiyəlik (Genitiv), Yn.=Yönlük (Dativ), T.=Təsirlik (Akkuzativ), Yer.=Yerlik, Yer.-z.=Yerlik-zaman, Yer.-ç.=Yerlik-çıxışlıq (hər üçü Lokativ), Ç.= Çıxışlıq (Ablativ), Ynl.=Yönəlmə (Lativ), Ynl.-i.=Yönəlmə-is-tiqamət, İ.=istiqamət (hər ikisi Direktiv), B.=Birgəlik, B.-v.=Birgəlik-vasitəlik (hər ikisi Ekvativ), Al.= Alətlik, Al.-b.=Alətlik-birgəlik (hər ikisi İstrumental), K. = komparativ, Yox.=Yoxluq (Privativ) halı göstərir.

Bəri başdan demək lazımdır ki, A.Dilaçardan başqa heç kimin təsnifatında yoxluq (privativ) hal yoxdur. Bu da təbiidir, A.Dilaçarın müstəqil hal saydığı privativ hal əslində sifətdir. Çünkü -siz, -siz, -suz, -süz şəkilçisinin köməyi ilə isimdə

hər hansı keyfiyyətin və ya əlamətin yoxluğunun bildirilməsi nəticəsində sıfət meydana gəlir. Məsələn: أَغْلَاقِ يَلِكْ سِزْ، أَغْلَاقِ يَلِكْ سِزْ oğlak *yilig+siz*, oğlan *bilik+siz* = oğlaq *ilik+siz*, oğlan *bilik+siz* olar (I, 179), سَقْكِ سُزْ *səwük+süz* = *sevimsiz* (II, 249) və s. Əks təqdirdə, *-lig*, *-lig*, *-luğ*, *-lüğ* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gələn, bu və ya digər keyfiyyətin, yaxud əlamətin mövcudluğunu göstərən isimləri eyni məntiqlə varlıq halı kimi qəbul etmək lazımlı gələrdi.

Şübhəsiz ki, qədim və orta türk dövrləri arasında dil və zaman baxımından böyük fərqlər olduğu üçün bu iki dövrün hallarını və şəkilçilərini müqayisə etmək mümkün deyildir. Birbaşa tədqiqat sahəmizə daxil olduğuna görə bizim üçün Ə. Cəfəroğlu, A.M.Şerbak, N.Hacıeminoğlu, Q.Kərimov, Q.Sadıqov tərəfindən verilən bölgülər maraq kəsb edir.

A.M.Şerbakın təsnifatında həm privativ (yoxluq, *-siz* halı), həm direktiv (yonəlmə-istiqamət, *-r* halı), həm də ekvativ (birgəlik, *-çə* halı) yoxdur. O, yönük, yönəlmə və yönəlmə-istiqamət hallarını tək bir hal (yonük) altında toplamışdır.

Q.Kərimov və Q.Sadıqovda həm halların miqdarı, həm də qəbul etdikləri şəkilçilər eynidir, üstəlik, bunlar A.M.Şerbakın təsnifatı ilə təxminən üst-üstə düşür. Yeganə fərq odur ki, A.M.Şerbakın bölgüsündəki yönük hal özbək alımlarının təsnifatında yoxdur, onu yönəlmə-istiqamət halı əvəz edir. A.Dilaçarla müqayisədə isə burada yönük, birgəlik, yoxluq halları çatışır.

Ə.Cəfəroğlunun bölgüsündə isə ekvativ (birgəlik) halı ilə yanaşı *-rak*, *-rək* şəkilçili komparativ (üstünlük) halı da mövcuddur.

A.M.Şerbakın, N.Hacıeminoğlunun, Q.Kərimovla Q.Sadıqovun orta türk dövrü üzrə verdikləri təsnifatlardakı cüzi fərqləri nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, intensivliyindən və tezlik dərəcəsindən asılı olmayaraq, «Divan»da aşağıdakı hallar işlənmişdir:

Cədvəl 2.

DLT-də ismin halları cədvəli

Nº	Hallar	Hal şəkilçiləri
1.	Nominativ (Adlıq)	-
2.	Genitiv (Yiyəlik)	<i>-inq</i> (4), <i>-ning</i> (4)
3.	Dativ (Yönlük)	<i>-ka/-gə</i> , <i>-a/-ə</i>
4.	Direktiv (istiqamət)	<i>-r</i> , <i>-ra/-rə/-ru/-rü</i> , <i>-ar/-ər</i> , <i>-karu/-kerü/-ğaru/-gerü</i>

5.	Akkuzativ (Təsirlik)	-ğ/-g, -ı/-i, -ıı/-ni, -n
6.	Lokativ (Yerlik)	-da/-də, -ta/-tə
7.	Ablativ (Çıxışlıq)	-dan/-dən/-din/-din/-dun/-düñ, -tan/-tən/-tin/-tin, -da/-də, -ta/-tə
8.	İnstrumental (Alətlilik)	-in/in/un/ün

DLT-dəki şeirlərdə ismin halları, onların yaranma qaydaları, daşıdıqları funksiyaları və şəkilçiləri ayrıca tədqiqat mövzusu olsa da [209, 29-40], bu məsələ «Divan»ın tam mətni üzrə nəzərdən keçirilməmiş, bəzi hallarda isə qaraxani dövrü abidələri üzrə ümumi şəkildə tədqiq edilmişdir [231, 59-75].

1.3.2.1. Adlıq hal. Digər adı ilə əsas hal kim?, nə?, hara? suallarından birinə cavab verən, xüsusi morfoloji əlamətə və göstəriciyə malik olmayan haldır. Adlıq hal:

a) canlı və cansız əşya və varlıqların adını bildirir: بير يرماق *bir yarmak* = bir *pul* (I, 338), گلک *kəklik* (I, 463), بيرق *bayrak* «bayraq» (II, 214), ٿبراق *toprak* «torpaq» (III, 179), اوْكى *ügi* «bayquş» (I, 214), ər yoldan kişdi = *adam* yoldan çəkildi (I, 179), يوراک *yürək* «ürək» (III, 36), بغر *bağır* «ciyər» (I, 366), تَنْ *ajun* «dünya» (II, 278), ٿنگري *təngri* bulut ağıttı=tanrı bulud göstərdi (I, 254), چىل *çigil* «boy adı» (I, 392), تات *tat* «xalq adı» (I, 111), آليمجي ارسلان *alimçi arslan*, *berimçi* sıçgan=alıcı aslan, *borcu olan* sıçandır (I, 143).

b) zaman və məkan bildirir: ييل يرقى *yıl yazıkçı*=yaz fəsli girdi, yaz oldu (III, 71), yaylağ «yaylaq» (I, 63) kışlağ «qışlaq» (I, 63), kuşlağ «quşların çox olduğu yer» (I, 452), suwlağ «heyvan suvarılan yer, yalaq, musluq» (I, 452) və s.

c) qeyri-müəyyənlik bildirir: توْزُ ٹوزَردى *toz* tozardı = *toz* qopdu, *toz* yüksəldi (III, 182), اش ييلدى *aş* yeldi = *yemək* yeyildi (III, 181) və s.

Göründüyü kimi, adlıq hal DLT-də olduqca geniş şəkildə təmsil olunmuşdur. Onun qrammatik mövqeyi də çox güclüdür. Adlıq halda işlənən sözləri aşağıdakı mövqelərdə görmək mümkündür:

1) ilk növbədə mübtəda rolunda çıxış edir. Məsələn: ər ٿيَقَنْدِي *ər təqəndi* tayaklandı = *adam* əsa sahibi oldu (III, 191), تَنْگري مَنْيَ قَنْغَرْدِي *təngri məni kutğardı* = *tanrı* məni sıxıntıdan qurtardı (II, 211), سوْ أَقْدِي *suw akdı* = *su axdı* (I, 220) və s.

2) xəbər rolunda çıxış edir. Məsələn: ارَدَمْ بَشِى تِيل ərdəm başı *til* = ərdəmin başı *dildir* (I, 169), تَكْرِى أَلْ بِيرَكْ يَرَتْغَان tənqri ol yerig yaratğan = yeri yaradan *tanrıdır* (III, 52), بو باش أَلْ قَانِى يُشَلَّغَان bu baş ol kani yuşulğan=bu daim qanı axan *yaradır* (III, 53) və s.

3) zaman zərfi rolunda çıxış edir: ثُلَّا يُرْبُ كُنْدُزْ سَقْفُور tünlə yorup *kündüz* səwnür = yolu gecə ikən gedən *gündüz* sevinər (III, 79), ثُلَّا بَلَا بَسْتِمِز tünlə bilə bastımız = *gecə ikən* basqın etdik (I, 427) və s.

4) təyin rolunda çıxış edir, başqa isimlə yanaşı gələrək onu təyin edir. Məsələn: ارْكَكْ تَقَاعُو erkək takağı «xoruz» (I, 437), تِشِى تَقَاعُو *tişi* takağı «toyuq» (I, 437), altun özük «*qızıl ruh*» (qadınların ləqəbidir, I, 139) və s.

5) vasitəsiz tamamlıq rolunda çıxış edir. Məsələn: قِيْزْ جَكْنَادِي kız çikin çıknədi = qız *naxış* vurdu (III, 270), يَلَوْجَقا الْقِشْ بِيرِكِل yalavaçka *alkış* bergil = Məhəmməd peyğəmbərə *salavat* çevir (I, 161), أَلْ بِتِكْ أَقْسَادِي ol *bitik* okıtsadı = o, *məktub* oxutmaq istədi (I, 322) və s.

«Divan»da bəzən bir hal digər halın yerində işlənir, onu əvəz edir. Bunlara dair bəzi məqamlara nəzər yetirək.

1. Adlıq haldakı isim qeyri-müəyyən yiyəlik hal yerində çıxış edir: بُو بُوز اينى bu böz eni neçə=bu *bezin* eni nə qədərdir (I, 122), بو أَعْرَ أَلْ بُرِى الْلِيْغُو bu uğur ol böri ulığı = indi *qurdun* ulaşma vaxtıdır (I, 193), إِتْ تِيشِى يِرْشَدِى it *tişi* yirişdi = *itin* dişi qüvvədən düşdü, zəiflədi (III, 69), قُوْيِ سَانِى نِجا *koy* sanı neçə = *qoyunun* sayı neçədir (III, 157).

2. Adlıq hal yönük hali ifadə edir: أَلْ قُوْيِ اِكتُولَادِي ol *koy* iktülədi = o, *qoyuna* ot verdi (I, 333), أَلْ قَبْغَ تِرَادِي ol *kapuğ* tirədi = o, *qapiya* dirək vurdu (III, 243) və s.

3. Adlıq hal təsirlik halı əvəz edir: اَرْ شَغْ يِلْدِى ar *tutuğ* yoldı = adam *girovu* azad etdi (III, 63), اَتْ اَشْجَ تَشْرِدِى ot *aşığ* taşurdu = od *qazanı* daşırıldı (II, 113), أَلْ نَانِكْ يَشْرِدِى ol *nənq* yaşurdu = o, aşyanı gizlədi (III, 66), قَبْغَ يِنْدِى ol *kapuğ* yapındı = o, *qapını* təkbaşına bağladı (III, 76), قَمْ سُوْ سَعْرَدِى kum *suw* sağurdu = qum *suyu* canına çəkdi, özünə hopdurdu (II, 115), أَلْ تَرِى آزِدى ol *təri* əzdi = o, *dərini* qazıldı, sıyırdı (I, 218), أَيْغُرِيغَاجْ أَزُونْ كَسْ, تَمْرِقِسْغَا كَسْ uyğur, *yığaç* uzun kəs, *təmür* kışğa kəs =ey uyğur, *ağacı* uzun, *dəmiri* isə qısa kəs (II, 40) və s.

Adlıq halin digər halları əvəz etməsi Orxon-Yenisey abidələrində də müşahidə olunur. Məsələn: *Bodun* boğazı tok ərdi «*xalqın* boğazı tox idı» (T, c. 8), *Bilgə kağan* atısı Yolluğ tegin «*Bilgə xaqqanın* qohumu Yolluğ tegin» (BK, XI), Kök tənəridə *kün*, ay azıdım «*göy səmada günəş*, ayı itirdim» (Y, X abidə).

Bu təzahürə Azərbaycan yazılı abidələrində də rast gəlirik. Məsələn: Bərү gəlgil, *başım* bəxti, *evim* təxti (KDQ, 38), Qazanın qara qıyma *gözləri* qan-yaş toldı (KDQ, 44), Oğlu Uruz qarşısında *yay* söykənib turardı (KDQ, 68), Satın alındığı on *atlar* gətirdi (AŞ, 116, «Dastani-Əhməd Hərami»), Yaralı bağrım *qanın* tökdü gözümdən dəmbədəm (AŞ, 388, Xətai), *Üzün* xəyalı gözlərimi laləzar edər [157, 283, Nəsimi]. Bu hal digər abidələrdə, o cümlədən Kişvərinin «Divan»ında da qeydə alınmışdır [494, 7].

Halların müvaziliyi türk dillərinin sonrakı inkişaf dövründə qismən məhdudlaşsa da, hazırda şivələrdə davam etməkdədir. «O.Bötlinq, K.Qronberq və Q. Ramsted göstərirlər ki, hələ qədim dövrlərdə türk sistemli dillərdə sözdəyişdirici şəkilçilərin o qədər də inkişaf etmədiyi bir dövrdə qeyri-müəyyən hal (adlıq) müasir dillərdə mövcud olan bütün halların mənasını ifadə edə bilirdi» [148, 92].

M.Novruzov belə hesab edir ki, adlıq halin digər halları, xüsusən də yiylilik və təsirlik halları əvəz etməsi halların meydana çıxmadığı dövrün qalığıdır [436, 72].

Adlıq halin digər hallar yerində işlənməsi Azərbaycan şivələrində bu gün də müşahidə olunur. Məsələn: *Vəzir* gördüklerinin hamısını şah da gördü (Qazax, yiylilik hal əvəzində), *dağ* getdi, *aran* getdi (Şəmkir, yönük hal əvəzində), mən bu saat göndərmışəm dəmirçiye *qayçilar* çaxlatmağa (Qax, təsirlik hal əvəzində), biri *İran* qaldı, bədbax oldu (Təbriz, yerlik hal əvəzində), *dədə-bava* Ballı arvadın öyü gizzihli (natəmiz) oluf (Qardabani, çıxışlıq hal əvəzində) [148, 93-94].

1.3.2.2. Yiylilik hal. DLT-də kimin?, nəyin?, haranın? suallarına cavab verən yiylilik hal aşağıdakı mənalara malikdir:

- a) iki şəxs və ya əşya arasında sahiblik, yiylilik və aidlik bildirir. Məsələn: بُو سَرَت *bu* *ayak+ninq* yarukı bar = *bu qabin* yarığı, çatı var (III, 22), نِنْكَ آزْ قَى آرْغُ بُلْسَا يُول اُوزا يېر *sart+ninq* azukı arığ bolsa, yol üzrə yer = *saticının* mali

يات نِك ياغلغ تکوُسِندا اوزُنْك قانلغ يُنْرُق ييك *yat-ninq* yağlıq tiküsindən öznünq kanlıq yudhruk yeg = *yadin* yağlı tikəsindən özü-nün qanlı yumruğu yaxşıdır (III, 44), آتاسى آجع الملا ييسا، أغلى نِنْك تيشى قمار atası açığ almila yesə, *oğlı+ninq* tışı kamar = atası turş alma yesə, *oğlunun* dişi qamaşar (II, 303) və s.

b) müəyyənlik bildirir. Müəyyənlik isimlərə -(n)*inq*, -(n)*inq*, -(n)*unq*, -(n)*ünq* şəkilçisi əlavə edilməklə yaranır. Məsələn: *xan+ninq* Tawğaç *xanning* turkusu təlim = Tabğaç *xanının* ipəyi çoxdur, I, 421), *böri+ninq*, *kuzğun+unq* (بُرننك أرتق فَزْغۇنْك يِغاچ باشندى) *qurdun* ovu ortaqdır, *quzğununku* isə ağaç başındadır, I, 431), *kün+ünq* (تون كۈنك) *tün kününq* karşısı ol = gecə *gündüzün* qarşısı, ziddidir, I, 419) və s.

c) qeyri-müəyyənlik bildirir. Burada yiylilik hal heç bir şəkilçi qəbul etmir və ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn: كىشى أرا *küz* kişi ara kirdim = *adam* arasında çıxdım (I, 152), *küz kəligi* yayın bəlgülüg = *payızın* gəlişi yaydan bəllidir (III, 160), *arı* yağı «bal» (I, 152), آل بَك yay körkinqə inanma = *yayın* gözəlliynə inanma (III, 160), *قىسىقدا قىلى* ol *bəg* kişığında kaldı=o, *bəyin* həbsində, bir iş üçün bəyin sərəncamında qaldı (I, 377), *قىش قىقى أت* *kış* konuki *ot* = *qışın* qonağı oddur, atəşdir (I, 344), *تَغْلَرْسَقِي اِقْشَدِي* *taglar* suwı akışdı = *dağların* suyu axdı (I, 235), *Yamar* suwı «*Yamar* çayı» (III, 32), *ay* bitigi «əsgərlərin adı və azuqəsi yazılan dəftər, reyestr» (I, 113), *təmür* arkı «*dəmir* pası» (I, 116), *ajun* tını «*dünyanın* nəfəsi» (II, 287), *ajun bəgi* «*dünyanın* bəyi; məcazi: Əfrasiyab» (III, 43), *اردم باشى تىل* *ardəm başı til* = *fəzilətin, ərdəmin başı* dildir (III, 139), *أَزْمُ جُوبى* *üzüm* çöpi = *üzüm* puçası (III, 128), *بَك اِيلى uyğur* tili = *uyğur* dili (III, 140), *اوْدىيلى ud* yılı = *inək* ili (I, 118), *bəg eli* = *bəyin hakim olduğu* vilayət (I, 122) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, «Divan»da müəyyən yiylilik hala dair misallar qeyri-müəyyən yiylilik hala nəzərən çox azdır. Bu da A.M.Şerbakin belə bir fikrini təsdiq edir ki, Şərqi Türküstan dilində -(n)*unq* şəkilçisi olmadan da yiylilik hal yaratmaq mümkün idi. *Uyğurninq kağanı* ilə *uyğur kağanı*, *budun tili* ilə *budununq tili* tipli birləşmələr arasında o qədər də ciddi fərqli olmadığını göstərən A.M.

Şerbak belə hesab edir ki, Şərqi Türküstan mətnlərində rastlanan *bəg atı*, *baş ağrığı* (baş ağrısı), *ari yağı* (bal) kimi birləşmələr possesivdir, daha qədimdir. *Bəg atı* təyin olunan predmeti bildirir, *bəgin atı* isə partitivdir, kənardan mənsubiyəti, yaxud bənzər predmetə, yəni digər atlara nisbətdə keyfiyyət münasibətini, sahibliyi, iyəliyi ifadə edir [488, 86-88].

Yiyəlik halın başqa hallar əvəzində işlənməsinə DLT-də təsadüf edilmir.

Maraqlıdır ki, «Divan»da yiyəlik halın formal əlaməti olan -(n)inq, -(n)inq, -(n)unq, -(n)ünq şəkilçisi həm Orxon-Yenisey abidələrində (*kağanının* sabın almatın «xaqanının sözünü dinləmədin», KT, şm. 9, Çuriñ oğlu «Çurun oğlu», KÇ, 26), həm də Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində özünü bariz şəkildə göstərir: *Qazanıñ* bu işlərdən xəbəri yoq (KDQ, 43), Atından endi, *cobanıñ* əllərin çözdi (KDQ, 46), Namərd Aruz *tayıñdan* adam gəldi (KDQ, 125) və s.

«Yiyəlik hal şəkilçisində velyar *η* səsinin işlənməsi Azərbaycan ədəbi dilinin sonrakı dövrlərində də davam etmişdir. XX əsrin əvvəllərindən bu xüsusiyyət ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmişdir. Yiyəlik hal şəkilçisinin velyar *η* ilə işlənməsi tarixən Azərbaycan dilinin qərb şivələri üçün səciyyəvi olmuşdur: *bulağıñ*, *inayıñ*, *quzunuñ*, *sürünüñ*» [107, 169].

1.3.2.3. Yönlük hal. Qədim və orta türk dövründə, dolayısı ilə «Divan»da yönelik hal qrupunda bir neçə hal olmuşdur: yönelik, yönəlmə və istiqamət (bəzən ona yönəlmə-istiqamət adı verilir). Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək olur.

Cədvəl 3.

İsmi yönelik qrupuna aid halların sayı və adları cədvəli

Hal	AD	ƏC	MM	ƏŞ	VK	YM	ƏR	NH	KS	AŞ	RƏ
Dativ	Yn.	Yn.	Yn.	Yn.	Yn.	Yn.	Yn.	Yn.	-	Yn	Yn.
Lativ	-	-	-	Ynl.	-	-	-	-	-	-	-
[Allativ]- Direktiv	Ynl.-i.	Ynl.-i.	Ynl. -i.	Ynl. -i.	Ynl. -i.	İ.	İ.	Ynl.-i.	Ynl.-i.	-	İ.
Cəmi	2	2	2	3	2	2	2	2	1	1	2

Cədvəldəki AD ixtisarı A.Dilaçar, ƏC ixtisarı Ə.Cəfəroğlu, MM ixtisarı M. Mansuroğlu, ƏŞ ixtisarı Ə.Şükürlü, VK ixtisarı V.G.Kondratyev, YM ixtisarı Y. Məmmədov, ƏR ixtisarı Ə.Rəcəbli, NH ixtisarı N.Hacieminoğlu, K-S ixtisarı Q.Kərimov və Q.Sadıqov, AŞ ixtisarı A.M.Şerbak, RƏ ixtisarı R.Əskər deməkdir. Yn. ixtisarı yönelik, Ynl. qısaltması yönəlmə, Ynl.-i. ixtisarı yönəlmə-istiqamət, İ. qısaltması isə istiqamət halını göstərir. Sadəcə olaraq Ə.Cəfəroğlu yönəlmə-istiqamət halını latınca allativ-direktiv adlandırmışdır.

Cədvəldən də göründüyü kimi, mütəxəssislər yönelik qrupunda maksimum üç hal göstərilər. Təbii ki, biz pratürkcədə 11, yönelik qrupunda isə -a, -ka, -ra, -ça, -n şəkilçili 5 hal olduğunu irəli sürən B.A.Serebrennikovun və N.Z.Hacıyevanın bölgüsünü [468, 29-31] ümumən hesaba qatmırıq. Orta türk dövrü ilə məşğul olan alimlərdən A.M.Şerbak bu qrupda yalnız yönelik, Q.Kərimovla Q.Sadıqov yönəlmə-istiqamət, Ə.Cəfəroğlu və N.Hacieminoğlu yönelik və yönəlmə-istiqamət hallarını qəbul edirlər. Ə.İnan isə yönelik qrupundakı bütün halları ümumən dativ halı adlandırır [262, 80-81].

Yönlük hal bir neçə funksiyani yerinə yetirir: hərəkətin başlandığı və ya bitdiyi yeri, yönəldiyi şəxsi və ya obyekti göstərir, bəzən hərəkətin zamanını ifadə edir. Yönlük halın şəkilçisi bunlardır: -ka, -gə, -a, -ə. Məsələn: yalavaç+ka «peyğəmbərə» يَلَوْجَفَا الْقِشْ بِيرَكِل (yalavaçka alkış bergil = Məhəmməd peyğəmbərə salavat çevir, I, 161), ağız+ka «ağızqa» فُرْقَ قَشْقَ أَغْزَقَا يَرْمَاس (kuruk kaşuk ağızka yaramas = quru qaşıq ağıza yaramaz, I, 348), kulak+ka «qulağa» قُرْغُ سُوْزْ قَلَاقِيَّشْمَاس (kulakka yakışmas = quru söz qulağa yaraşmaz, I, 348), bəg+gə «bəyə» kuruğ söz kulakka yakışmas = quru söz qulağa yaraşmaz, I, 348), bəg+gə «bəyə» الْبَكْ كَا الْقِشْ بِيرَدِي (ol bəggə alkış berdi = o, bəyə alqış, dua etdi, I, 161), tağ+ka «dağa» تَاغْ تَاغْ قَشْمَاس (tağ tağka kawuşmas = dağ dağa qovuşmaz, III, 153), kişi+gə «adama, insana» كِشِيْكَا قَشْمُور (kisi kişigə kawuşur=insan insana qovuşar, III, 153), tör+gə «yuxarı başa» تُورْكَا كَج (törə keç = yuxarı başa keç (I, 130), əw+gə «evə» الْأَفْكَا بَرَغَسَادِي (ol əwgə barığsadı = o, evə getmək istədi (III, 293), budhun+ka «xalqa» يَذْسُونْ جَقِينَكْ بُدُونَقا (yadhsun çawinq budhunka = yaysın ününü elə, xalqa (I, 119), barçın+ka «ipəyə», karış+ka «yuna» بَرْجَنْ يَمَاغِي بَرْجِنْقا قَرْش (barçın yamağı barçinka, karış yamağı karışka = ipək yamağı ipək parçaya, yun yamağı yun parçaya yaraşar, III, 32) və s.

«Divan»da *-a*, *-ə* şəkilçisi yalnız samitlə bitən bəzi isim köklərinə və mənsubiyyət şəkilçili sözlərə artırılır. Məsələn: közüm+ə «gözümə» (مِنْ كُوْزُمَا نَانْكَ الرَّدِيْ) məninq *közümə* nənq ilərdi = mənim *gözümə* bir şey ilişdi, göründü, I, 229), közüm+ə ol məninq *közümə* sakıdı = o mənim *gözümə* xəyal kimi göründü, I, 247), atam+a «atama أَخْشَى» (أَلْ مَنِيْ أَتَامَا أَخْشَى) ol məni *atama* oxşatdı = o məni *atama* oxşatdı, bənzətdi, I, 292), usukmiş+a «susamışa» (سُوسَمِشَا سَاقِعَ قَعْ سُوْ گُرْنُور) *usukmişa* sakığ kamuğ suw körünür = *susamışa* ilgım [sərab] bütün su görünər, I, 239). Bu şəkilçi «Divan»da əsasən əvəzliklərlə işlədilmişdir. Ancaq «Qutadğu Bilig»-dən fərqli olaraq burada *mən* əvəzliyinin *mənə* (KB, 5711) və *sənə* (KB, 4208, 5843) variantları yoxdur. DLT-də *mən*, *sən*, *ol* əvəzliklərinin yeganə işlək variantı sağır nunlu *manqa*, *sanqa*, *anqar* şəklidir. Məsələn: manq+a *ol manqa* söz aydı=ol *mənə* söz söylədi, I, 225; الْ مَنْكَا بَقْدَى ol *manqa* bakdı=ol *mənə* baxdı, II, 44; الْ مَنْكَا آتَ بَغْشَلَادَى ol *manqa* at bağışladı = o *mənə* at bağışladı, III, 302), sanq+a *sanqa* aydim = *sənə* dedim, III, 319; بَرِيدَمْ سَنْكَا قَنْكَ سَنْكَا آيِمْ berdim *sanqa* kalınq = *sənə* başlıq verdim, III, 322), anq+ar *bəg anqar* ot berdi = *bəy ona* ağrı verdi, onu zəhərlədi, I, 110) və s.

DLT-də tək bir yerdə *sa* variantı keçir. M.Kaşgari bu barədə yazmışdır: «سَا سَا اَيْرُ مَنْ «*sa* *ayr* مَنْ» *sa* ayur mən=*sənə* deyirəm». Buradakı الف əlif hərfi «*sən*» sözündəki ن n hərfindən çevrilmişdir, «سَنْكَا سَنْكَا» *sanqa* sözündəki نك atılmışdır» (III, 200).

B.A.Serebrennikov yönelik halda həm *-ka*, *-gə*, həm də *-a*, *-ə* şəkilçisinin işlədilməsi barədə A.M.Şerbakın izahatını (hər iki variantın keçmişdə və indi bəzi türk dillərində paralel işləndiyini, tələffüzü asanlaşdırmaq naminə *-ka*, *-gə* şəkilçisinin zamanla oğuz qrupunda *-a*, *-ə* variantına çevrilmiş ola biləcəyi fikrini) qəbul etmir, *-k*, *-g* səslərinin ancaq interpolyasiya nəticəsində düşdүүнү bildirir [467, 15-16].

V.G.Kondratyev bu məsələdə A.M.Şerbakla həmrəydir: «Beləliklə, abidələrdə yönelik halın affixi iki formaya malikdir: saitlə başlayanlar (hallanmanın oğuz dilləri üçün səciyyəvi olan cənub tipi) və samitlə başlayanlar (türk dillərinin əksəriyyəti üçün səciyyəvi olan şimal tipi). Bu cür qarşıq tipli hallanma bir çox

müasir türk dillərində, məsələn, başqırd və qumıq dillərində mövcuddur. *-ka*, *-gə* yönük hal affiksinin başlangıç forması, *-a*, *-ə* forması isə onun fonetik variantıdır» [425, 13].

Q.F.Blaqova bu məsələyə fərqli mövqedən yanaşmışdır. Onun fikrincə, türk dillərində hallanmanın üç əsas növü var: heç bir hal şəkilçisi qəbul etməmiş, sadə, üzvsüz, yəni «təmiz» ismin hallanması, əvəzliklərin hallanması və mənsubiyət şəkilçisi olan, yəni posessiv ismin hallanması. Alim belə hesab edir ki, bunlar da dörd dil qrupu üzrə (oğuz, qıpçaq, karluq, hətta Cənubi Sibir dil qrupları) ayrı-ayrı hallanma özəlliyi yaradır [399, 39].

Məsələni sadə şəkildə izah etsək, oğzlarda təmiz və posessiv ismin hallanması zamanı sözün samitlə və ya saitlə bitməsindən asılı olaraq yönük halda *-a*, *-ə*, *-ya*, *-yə*, karluq və qıpçaqlarda *-ka*, *-gə* şəkilçisi, oğzlarda yiyəlik və təsirlik hallarda *-in*, *-nin* və *-i*, *-ni*, karluqlarda və qıpçaqlarda *-ning* və *-ni*, *-iğ* şəkilçisi artırılır. Cənubi Sibir dillərində (Tuva, çulım, şor və s.) isə müvafiq olaraq *-ğə* və *-n* şəkilçiləri əlavə olunur.

Oğuz dilləri üçün səciyyəvi olmayan *-ğə*, *-ğə* şəkilçisi ara-sıra orta əsrlər poeziyamızda işlənmişdir. H.Mirzəzadə bu barədə yazmışdır: «Azərbaycan dilində arxaik vəziyyətdə olan bu şəkilçinin işlədilməsi başqa qədim türk dillərinin təsirindən başqa bir şey deyildir. Digər tərəfdən düşünmək olar ki, orta əsrlərdə Azərbaycan ilə Orta Asiya xalqlarının elm və ədəbiyyat xadimləri arasında yaxın münasibət, şairlər arasında sənətkarlıq mübadiləsi bu cəhətdən rol oynamışdır. Laikn bu təsir olduqca məhdud dairədə olduğundan *-ğə*, *-ğə* şəkilçisinə bir qrup yazıçıların dilində təsadüf edilir» [153, 43].

S.Əlizadə də «Şühədanamə»nin dilində müşahidə olunan *-ğə*, *-ğə* şəkilçisinin özbək və uyğur dilləri üçün xarakterik olduğunu qeyd etmişdir [383, 14].

Həqiqətən də, bu şəkilçiye ən çox Kişvərinin qəzəllərində rast gəlmək mümkündür. Məsələn: *Sacığa* dedim isə nafeyi-Çin, Pərişan bolma, bolmaz qul xətasız (AŞ, 309), Hər yerdə kim, keçər sözüm, məni *halımgə* ağlarlar (AŞ, 318), Ey ğübari-xaki-payın *gözlərimğə* tutiya (AŞ, 346). Bu, Ə.Nəvainin təsiri ilə izah olunmalıdır.

Maraqlıdır ki, yönük halda -*ğa*, -*ğə* şəkilçisi bəzi şivələrimizdə bu gün də işlənir. E.Əzizov bu barədə yazır: «Cəbrayıl, Zəngilan rayonlarının bəzi kənd şivələrində II şəxs tək mənsubiyət şəkilçili isimlərin hallanması zamanı yiyəlik, yönük və təsirlik hallarda, ayrım şivəsində (Daşkəsən, Gədəbəy) isə təsirlik halda -*ğ* şəkilçisi meydana çıxır: *xalağın*, *xalağa*, *xalağı* (Cəbrayıl - Qaracallı), *gözuğun*, *gözuğa*, *gözuğu* (Zəngilan - Bartaz, Ördəkli, Birinci Alibəyli), *atağı* (Daşkəsən), *bavağı* (Gədəbəy)» [107, 185].

Yönlük hal DLT-də bəzən digər halların əvəzində işlənmişdir.

a) yiyəlik hal yerində: اَر سُوْزْكَا سُجْنَدِي *ər sözgə* suçundi = adam *sözün* feyzini anladı, *sözün* dadına vardi, öz işinə biganə oldu (II, 170) və s.

b) təsirlik hal yerində: بَكْ يَغِيقَا بُسْدِي *bəg yağıka* pusdi = bəy *düşməni* gözləmək üçün pusqu qurdu, düşməni pusdu (II, 39), اَلْ تَقَارِنَكَا اَسِرْكَنَدِي *ol tawarinqa* əsirgəndi = o, *malını* əsirgədi (I, 313) və s.

c) yerlik hal yerində: اَلْ آنِي سُقْقَا تَبِيرْدِي *ol anı suwka* tayturdı = o onu *suda* sürrüşdürdü (III, 187), اَلْ مَنِي تُمْلِغْ قَا اَشْتَى *ol məni tumlıqka* üzütti = o məni *soyuqda* üzütdü (I, 254), اَلْ آتِنْ تُبِراقا اَغْنَتْى *ol atın toprakka* ağnattı = o, atını *torpaqda* ağnatdı (I, 296).

ç) çıxışlıq hal yerində: اَر تُمْلِغْقَا يَغْرِلَدِي *ər tumluğka* yıqrıldı = adam *soyuqdan* büzüşdü, titrədi (III, 117), اَلْ قَاتَفَارْ بُكْدِي *ol tawarka* bükdi = o, *sərvətdən* bıqdı, sərvət əlindən bezdi (II, 46) və s.

Yönlük halın çıxışlıq hal əvəzinə işləndiyi Azərbaycan abidələrində də müshahidə olunur: *xana* küsdü, divandan çıqdı (KDQ, 105), *Qazana* çağırıb «Mərə, qavat, sən mənim qırıımımsan, gəl bərül!» dedi (KDQ, 100), Həm «oğlin gəldi» deyü *Aruza* müştladı (KDQ, 126).

Dialekt və şivələrimizdə geniş şəkildə işlədilən *aŋ+ri*, *aŋ+arı* (qıraq, kənar), hətta *hanc+arı* sözündə yönük hal şəkilçisi daşlaşmış vəziyyətdədir. Bu sözə haraya mənasında KDQ-də də rast gəlirik: A bəglər, oğlan *qancaru* getdi ola (KDQ, 71).

1.3.2.4. İstiqamət həli. Bizcə, dolasıqlığa yol verməmək üçün yönəlmə-istiqamət və yönəlmə hallarını istiqamət adı altında birləşdirmək daha məqsədə uyğun

olardı. Qədim türk dövrü ilə məşğul olan üç Azərbaycan dilçisindən ikisi (Ə.Rəcəbli və Y.Məmmədov) bu istilaha, biri isə (Ə.Şükürlü) yönəlmə-istiqamət termininə üstünlük vermişdir. İstiqamət termini özündə həm yönəlməni, həm istiqaməti ehtiva edir, həm də onun qısaltma variantı (İ.) işlənmə baxımından daha rahatdır. Qeyd etmək lazımdır ki, özbək dilçilik məktəbinin nümayəndələri Q.Kərimov və Q.Sadıqov yönelik qrupuna daxil olan üç halı vahid yönəlmə-istiqamət halı kimi qəbul edirlər.

Ə.Şükürlü yönəlmə-istiqamət halı ilə bağlı maraqlı bir fikir irəli sürmüştür. Onun yazdığınına görə, bu hal «VII-VIII əsrlərdə artıq öz qrammatik əhəmiyyətini itirmək üzrə olmuşdur. Ona görə də həmin halı ifadə edən şəkilçi variantlarına yalnız az və ya çox dərəcədə bir leksik vahid halında təcrid olunmuş sözlərin tərkibində təsadüf olunur» [174, 85]. Deməli, yönəlmə-istiqamət halı lap çoxdan, yəni «Divan» yazılmazdan bir neçə əsr əvvəl sıradan çıxmaq üzrə olmuşdur. Ə. Şükürlü bir məsələdə tamamilə haqlıdır ki, yönəlmə-istiqamət və yönəlmə halları sonralar bütün türk dillərində arxaikləşərək sıradan çıxmış, sözü gedən bu üç hal qrammatik vəzifə və semantikasına görə bir-birindən az fərqlənmişdir.

Biz də məhz bu müləhizələrə görə yönəlmə-istiqamət halını DLT-də müstəqil bir hal kimi qəbul etmək fikrindən uzaq idik. Hətta «Qutadgu Bilig»dən bəhs edən araşdırımızda yönəlmə-istiqamət halını yönelik halın tərkibində nəzərdən keçirmişdik [77, 206-207]. Bizi buna vadər edən əsas arqument hal kateqoriyasının universallıq prinsipinin pozulması olmuşdu. Əgər hər hansı bir halın göstəricisi sayılan şəkilçi istisnasız olaraq bütün isimlərə deyil, müstəsna hal kimi yalnız bir qrup sözə əlavə edilirsə, o zaman bu halın varlığı barədə danışmaq çətindir, uzaq başı, həmin halı vaxtilə mövcud olmuş, sonra sıradan çıxmış hal saymaq, onun şəkilçisi vasitəsilə yaranmış sözləri isə relikt sözlər kimi qəbul etmək daha doğru olardı. Ancaq «Divan»ın faktları göstərir ki, yönəlmə-istiqamət halı XI əsrədə hələ öz canlılığını qoruyurdu və arxaikləşməmişdi. Ona görə də «Divan»ın ikinci cildinə yazdığımız qısa qrammatik ocerkdə istiqamət halını mütəqil hal kimi göstərdik [65, 356].

Qədim türk dövründə şəkilçiləri *-ra*, *-rə*, *-ru*, *-rü*, *-ar*, *-ər*, *-r*, *-karu*, *-kerü*, *-ğaru*, *-gerü* olan istiqamət və ya dirketiv hal orta türk dövründə intensiv işlənən

son+ra, iç+rə, taba+ru, anqa+r tipli sözlərdə yaşayır, bəzi başqa sözlərə də artırılırdı. A.N.Kononovun qədim run yazılarından misal gətirdiyi *il+gərүü* (şərq), *kuri+ğaru* (qərb) *yırı+ğaru* (şimal) və *biri+kərүü* (cənub) kimi cəhət bildirən sözlər [430, 72-89] orta türk dövründə çox fəal olmasa da, işlənirdi. Burada çatışmayan yeganə cəhət həmin şəkilçilərlə yaranan sözlərin miqdarının az olmasıdır (maksimum 50-60 söz). Bunlardan bir qismi (*son+ra, yo+ğarı* «yuxarı», *ilə+ri* «irəli», *taba+ru* «tərəf», *iç+rə, çev+rə, bə+ri* və s.) bu gün də türk dillərinin əksəriyyətində mühafizə edilmişdir. Ancaq onların bəzi leksik vahidlərin tərkibində daşlaşmış suffiksləri indi hal şəkilçisi sayılmır və həmin sözlər ümumən istiqamət halındakı sözlər kimi qavranılmışdır.

İstiqamət halı hərəkətin hansı obyektə və ya istiqamətə (nəyə doğru, nəyə sarı) yönəldiyini, tuşlandığını, çatacağı son nöqtəni, bəzən də yerini bildirir, aşağıdakı şəkilçilərin köməyi ilə yaranır: *-ra, -rə, -ru, -rүü, -ar, -ər, -r, -karu, -kerүü, -ğaru, -gerүü*. Bunlardan son dörd şəkilçi *-ru, -rүü* ilə yönelik halın *-ka, -gə* şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır. Ə.Rəcəbli bu mürəkkəbləşmə ilə bağlı yazmışdır: «...bir məsələ qaranlıq qalır: *-ru, -rүü* şəkilçisi təklikdə istiqamət halının mənasını ifadə edə bilirdisə, onda elə həmin mənanı ifadə etmək üçün onun yönelik halın *-ğa, -gə* şəkilçisinə birləşməsinə nə ehtiyac vardi?» [162, 541]. Təəssüf ki, türkologiyada bu suala qaneedici cavab tapmaq hələ mümkün olmamışdır.

Bu şəkilçilərin işlənmə məqamları ilə bağlı bəzi nüanslar vardır. Məsələn, *-r* şəkilçisi əsasən şəxs əvəzliklərinə (*manqa+r, sanqa+r, anqa+r, munqa+r*), *-ra, -rə* və *-ru, -rүü* yer və məkan bildirən sözlərə, *-ğaru, -gerүü* isə zaman bildirən sözlərə əlavə olunur. Bunlara dair aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

قَلْغَلْ آنَكْ أَغْرِيَقْ

kilgil anqa+r ağırlık=*ona* hörmət elə (I, 175), **بَكْ آنَكَارَاتْ بَيرَدِى** bəg anqa+r ot berdi =*bəy ona* ağı verdi, onu zəhərlədi (I, 110), **مَنْ مُنْكَرْ آيِدِمْ** mən munqa+r aydım =*mən buna* söylədim (III, 316), **تُقْشِنْ إِجْرَا أَرْشِتِمْ** tokış iç+rə urıştim =*savaş içrə* vuruşdum (I, 371), **كَمْسِي إِجْرَا الْدُرُوبِ** kimi iç+rə olturup =*gəmi içrə* oturub (III, 220), **بَشْرَا** baş+ra kakıldı = nə isə *başa* qaxıldı, qaxınc oldu (II, 158), **تَكَانِكْ ثَبْرَا فَقْلَدِى** tatıq köz+rə, tikənig tüb+rə = tatın *gözünə*, tikanın *dibinə* vur (II, 277), **أَلْ مَنِكْ** ol məninq *taba+ru* kəldi = o mənim *tərəfimə* gəldi (I, 436), **أَرْ يُقَارُوْ ثُرْدِى** ol *yokaru* turdu = adam *ayağa* qalxdı (II, 209), **كُنْدَا إِشِى يُكْسَبَنْ يُوقَارَأَغَارْ** kündə işi yük-

ش يايغرو سقنوور kış səbən yokar, ağar = onun işi gündən-günə yüksələr (I, 337), yay+ğaru sövlənür = qış yaya piçildiyir (III, 254), يَغْرِيْ قارُوْ كِرْش فُرْدُم yağı+karu kiriş kıldım = düşmənə qarşı ox-yayımı çəkdim, hücum etdim (II, 117), تَبْدِيْمَنْكَا Tapdu manqa ilindı, /θmgək+kəriü ulındı = Tapdu mənə əsir düşdü, Өzaba, sixıntıya düçar oldu (I, 249), آندا بُلْب تَنْكَرِيْكُوْ تَبْغِنْ أَتَار anda bolup tənqri+gerü tapğın ötər = orada tanrıya ibadət borcunu ödər (III, 235) və s.

«Qutadğu Bilig»də də bu şəkilçilərin iştirakı ilə düzələn çoxlu nümunə var. Məsələn, DLT-də anqa+r əvəzliyi onlarca dəfə işləndiyi halda, manqa+r və sanqa+r heç işlənməmişdir. «Qutadğu Bilig»də isə bu nisbət çox da kəskin deyil: «poemada manqa+r 6 dəfə, sanqa+r 6 dəfə, anqa+r 162 dəfə, munqa+r 97 dəfə keçir» [77, 206]. Nümunələr: manqa+r (KB, 292, 366) sanqa+r (KB, 29, 600), təg+rə «çevrə, ətraf, dairə» (KB, 4414), bə+rü (KB, 84), ki+rü (KB, 609), toğ+ar «şərq» (KB, 731), bat+ar «qərb» (KB, 3706) və s.

1.3.2.5. Təsirlilik hal. Bu hal «Divan»da geniş təmsil olunmuşdur. Əsərdə təsirlilik hal müxtəlif şəkilçilərin köməyi ilə ifadə olunur. Onları ayrı-ayrılıqla nəzərdən keçirək.

1) -ğ, -g şəkilçisi müəyyən təsirlilik hal əmələ gətirir. Məsələn: aş+ığ «aşı» (اَر) ol aşığ tatğandı = adam aşı dadlı hesab etdi, II, 242), kız+ığ «qızı» (كَوْنَى) ol kızığ sinqilləndi = o, qızı özünə bacı saydı, III, 354), ər+ig «adamı» (أَرْبَ) ol alp ərig yawritma = alp adami pisləmə, I, 195), kuş+uğ «quşu» (كَوْنَى) ol kuşuğ əməçlədi = adam quşu nişan aldı, I, 319), söz+üg «sözü» (كَوْنَى) ol sözüğ anqladı = o, sözü anladı, I, 312), yigitlər+ig «igidləri» (يَكِتَ) ol yigitlərig işlətü = igidləri işlədərək, I, 293) və s.

Burada bir məsələni açıqlamaq lazımdır. Tədqiqatçı B.Sadıqov 1977-ci ildə çap etdirdiyi «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasından xüsusi kurs» adlı dərs vəsaitində -ığ, -ıq şəkilçisinin Azərbaycan dilinin qərb dialekt və şivələr qrupuna daxil olan aydın şivəsində yiylilik hal ifadə etdiyini göstərmiş və bunu böyük elmi tapıntı kimi təqdim etmişdir: «Cəsarətlə demək olar ki, türkloji ədəbiyyat üçün bu fakt çox qiymətlidir» [167, 15]. Əvvəla, buradakı -ığ şəkilçisinin -ığ olduğu

anlaşılsa da, *-iq* şəkilçisinin nə demək olduğu məchul qalır. Bu, türk dilinin qaydalarına görə məhz *-ig* olmalıdır. İkincisi, gətirilən misallar bunların yiyəlik hal ifadə etdiyini dəstəkləmir. B.Sadıqovun verdiyi nümunələrdən biri eynən bu şəkildədir: «Qoca [latın əlifbası ilə] арвадыг балдырыннан јапышды [kiril əlifbası ilə, ardı qarışq], елә билди qı, qeçəldi, нијә кин танымејды, гараннығыјды» [167, 15]. Buradakı *arvadıq* sözü yanlışdır, *arvadıg* olmalıdır, üstəlik, bu söz yiyəlik halda deyil, məhz təsirlik haldadır. Məntiqi mənaya görə, burada qoca arvad+ın baldırından yapışmaq deyil, qoca arvad+ı baldırından tutmaq qəsd edilir.

Alim Kül Tigin abidəsindən gətirdiyi misalı isə yanlış anlamış və yanlış şərh etmişdir. Həmin cümle belə başlayır: Türk budunuğ atı küsi yok bolmazun tiyin. B.Sadıqov ifadəni belə tərcümə etmişdir: Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə [167, 16]. O, azərbaycanca xalqı+nın sözündən çıxış edərək əski türkcədəki budun+uğ sözünün yiyəlik halda olduğuna qənaət gətirmişdir. Əslində isə ifadə belə tərcümə olunmalıdır: Türk xalqı [vergül] adı [vergül] şöhrəti yox olmasın deyə. Bunlar təsirlik halda ardıcıl sıralanmış həmcins üzvlərdir. Mənzərənin tam aydın olması üçün onu demək lazımdır ki, *kapiğ* və *sarığ* tipli sözlərdəki *-ğ*, *ölüğ*, *tirig* tipli sözlərdəki *-g* kimi, *budumuğ*, *atığ* tipli sözlərdəki *-ğ* səsi də oğuz dillərində sonrakı inkişaf mərhələsində düşmüşdür. Nəticədə *budunuğ*, *atığ* tipli sözlər heç bir şübhəyə yer qoymayacaq şəkildə müasir təsirlik halın *-u*, *-ı* əlamətləri ilə ortaya çıxmışdır. Təəssüf ki, bu yanlış yozum bəzi ciddi elmi əsərlərə də iqtibas şəklində yol tapmışdır.

2) I şəxs təkdə mənsubiyət şəkilçisi qəbul etmiş bəzi sözlər *-ı*, *-i* şəkilçisi ilə işlənir [265, 605-611]. Məsələn: *sawım+ı* «sözümü» (ثُكْرٌ مِنِّي سَأَقُمْ), *təgür məninq sawımı* = çatdır mənim *sözümü*, III, 158), *tayım+ı* «dayçamı» (كَذَلِكَ ثَثَارٌ تَأْيِمِي), *kızılıp tutar tayımı* = gizlər mənim dayçamı, III, 68), *yayım+ı* «yay fəslimi» (الْفَتَى) (مِنِّي يَأْيِمِي) alktı məninq *yayımı* = məhv elədi *yayımı*, III, 184), «*koyum+ı* «qoyunnumu» (سُرْدِيٌّ مِنِّي قَوِيمِي) sürdi məninq *koyumi* = *qoyunlarımı* sürüb apardı, II, 122), *kazım+ı* «qazımı», *kordayım+ı* «ördəyimi» (قَازِيٌّ فُرْدَائِيِّي), *kaz takı kordayımı=qazımı, ördəyimi*, II, 190), *turumtayım+ı* «qulumu» (الْتَّى ثُرْمَاتِيْمَى) (Turumtayım+ı aldi *Turumtayım+ı* = *Turumtay* adlı qulumu aldi, II, 138) və s.

Oğul tipli sözlər -i, -i şəkilçisi qəbul edəndə son saitini itirir. Məsələn: يَنْكُوْق اوْغلى مَنْكُوْقْلماس *yalnquk oğlı mənqgü kalmas* = adəm *oğlu* əbədi qalmaz (I, 118).

3) -ni, -ni şəkilçisi də ismi konkretləşdirir və müəyyən təsirlik hal yaradır. Məsələn: at+ni «atı» ol bu *atni* ağırlandı = o bu *ati* bahalı hesab etdi, I, 314), bəg+ni «bəyi» بَكْنِي يَغْيِي بَسْدِي *bəgni* yağı basdı = yağı *bəyi* basdı, bas-qın elədi, I, 44), ər+ni «adamı» آرْنِي يَبِيلْ ثَقِيدِي *ərni* yel tokıdı = *adami* yel çarpdı, yel toxundu, III, 247), ana+sı+nı *kənc anasını* əmdi = uşaq *anasını* əmdi, I, 221), سُرْدِي مَنِّي فَتْمَنِي / ثُرْغُرْغَلِرْ آتِمَنِي / ثُذْغُرْمَدِي اِتِمَنِي *Sürdi manni* Todhğurmadı *it+im+ni*, Turğurğalır *at+im+ni*, Sürdi məninq *kut+um+ni*, = Doyurmadı *itimi*, Yordu mənim *atımı*, O apardı *qutumu* (II, 190).

Təsirlik halda -ni, -ni şəkilçisi KDQ-də işlənməsə də, başqa abidələrimizdə, məsələn, «Şühədanamə»də ona rast gəlirik. S.Əlizadə bununla bağlı yazmışdır: «Maraqlıdır ki, I və II şəxs də mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən sözlər bir qayda olaraq -ni qəbul edir: işümni, başımnı» [383, 14].

4) -n şəkilçisi III şəxs mənsubiyyət şəkilçi qəbul etmiş isimlərdə təsirlik hal yaradır. Məsələn: kız+i+n (أَلْ قَيْزَنْ اَكْتَلَادِي) *ol kızın* əgətlədi = o, *qızını* cariyə sahibi etdi, qızına cariyə verdi, I, 319), oğl+i+n أَلْ قَلْنَ اِيشْقَا تَغْرِيَيِي *oğlin* işka tığrattı = *oğlunu* işə həvəsləndirdi, II, 317), at+i+n (أَلْ آتِنْ تَكْرَتِي) *ol atın* tigrətti = o, *atını* finxirdaraq, kişnədərək sürdü, II, 317), köz+i+n (أَلْ آنْكَارْ كُوزْنَ الْرَّئِي) *ol anqar közin* alarttı = o ona *gözünü* bərəltdi, III, 369) və s.

DLT-də təsirlik halın müvaziliyi müşahidə olunur, o başqa halların yerində işlənir:

a) adlıq hal yerində: بُوْ اَرْ اَلْ قَشْعَنْ اَجْرُخَانْ *bu ər ol kuşığ uçurğan* = bu adam çox *quş* uçurur (I, 210), اَلْ قَانْغْ سُرْثَرْدِي *ol kanığ sorturdı* = o, atından *qan* aldırdı, sor-durdu (I, 196) və s.

b) iyəlik hal yerində: يَشْنَتْ قَلْجَ بَشْنِي اَزَا قَفْلَ يَرَا *yaşnat kılıç başnı üzə kakkıl yara* = qılıncı onun *başının* üstündə parlat, ona yara vur (II, 336), بِزْنِي تَبَا *bizni taba* = *bizim* tərəfə (I, 157) və s.

b) yönlük hal yerində: اَلْ اَرْقَى اَغْزَلَادِي *ol arıknı ağızladı* = o, *arxa* ağız açdı (I, 321), اَقْجَى كَيْكَنِي اَنْكَدِي *awçı keyikni anqdıdı* = ovçu *geyikə* hiylə etdi (I, 328) və s.

c) yerlik hal yerində: **bu بُوايشغ ألار قمغ أنشديلار** olar kamuğ onaşdır = onlar hamısı bu *işdə* [bu xüsusda] yekdil oldular, razılaşdır (I, 238) və s.

1.3.2.6. Yerlik hal. Yerlik hal əşyanın və ya hərəkətin yerini bildirir, *-da*, *-də*, *-ta*, *-tə* şəkilçisi vasitəsilə yaranır. Bu şəkilçi eyni zamanda çıxışlıq hal funksiyasını da yerinə yetirir. Bu onu göstərir ki, çıxışlıq hal orta türk dövrünün başlangıcında formalasılıq qurtarmamış, təşəkkül mərhələsində olmuşdur. DLT-də yerlik halla çıxışlıq hali zahiri əlamətlərə görə deyil, mənaya görə fərqləndirmək lazımlıdır.

«Divan»da yerlik halda olan isimlər doğrudan-doğruya yer, məkan bildirir, daha çox «içində, arasında, yanında, nəzdində» kimi mənalar daşıyır. Məsələn: suw+da «suda» **ئشک سۇدا بىلگىرار** (teşük *suwda* bəlgürər = deşik *suda* bəlli olar, I, 387), tağ+da «dağda» **اڭ ئانى تاغدا بىللىقى** (ol anı *tağda* yaylattı = o onu *dağda* yayladı, II, 337), tağ+da **اڭ ئار تاغدا بىلادى** (*tağda* yayladı = adam *dağda* yayladı», III, 277), kün+də «günəşdə» **كۇندا ارۇك يۇقى** (*kündə* irük yok = *günəşdə* çat olmaz, I, 138), bəg+də «bəydə» **بەكدا قىيىق يۇقى** (*bəgdə* kiyik yok = *bəydə* sözdən dönmək olmaz, I, 138), yazı+da «çöldə», əw+də «evdə» **يېزىدا بۇرى ألىسا اقدا ات بىغرى تېرىشۈر** (*yazıda* böri ulisa *əwdə* it bağırtı tartışur = *çöldə* qurd ulasa, *evdə* qurda acıyan köpəyin bağırtı sızlar, III, 238), iş+ta «işdə» **اڭ بۇ ايشتى قىرىدى** (ol *bu işta* kudurdı = o bu *işdə* çox çalışdı, işin üstünə düşdü, II, 112), ağıl+da «ağıldı, küzdə», arık+da «arxda» (**أغىل** iş *ığildə* da ağlaq *ئۇغسا آرق دا اوْتى اوْنار* da *ağilda* oğlak toğsa, *arıkda* otı önər = *ağilda* oğlaq doğulsa, *çay qirağında* otu bitər, I, 134-135), yarağın+da «fürsətində», asığın+da «xeyrində» **ايش يېراغىندا سىرت آسىقىدا** (iş *fürsətində*, tacir *karında*, III, 20) və s.

Həm məkan, həm də zaman ifadə edən saban+da «əkində, cütdə», örtkün+də «xırmanda» **سېندىا سىندرىش بۇسا أرۇتگىن دا إرىش بۇلماس** (*sabanda* sandırış bolsa, *örtkündə* irtəş bolmas = *cüt zamanı* hay-küy olsa, *vəl zamanı* dava-dalaş olmaz, I, 400) tipli cümlələrə görə özbək alımları yerlik hali məkan-zaman hali kimi dəyərləndirmişlər.

Zahirən yerlik halda olan, əslində isə ayrılməq, çıxmaq ifadə edən bir çox isimlərin semantik baxımdan məhz çıxışlıq halda olduqları müşahidə edilir. Elə bu səbəbdən V.G.Kondratyev yerlik hala yerlik-çıxışlıq adını vermişdir. Məsələn: kişi+də «adamdan» بِلْمِش يَاك بِلْمَادْ كِشِيدَأ يَيْك (bilmiş yek bilmədük *kişidə* yeg = tanıdığını şeytan tanımadığın *adamdan* yaxşıdır, III, 159), közin+də «gözündən» گُنْى بَرْكَيْك نِك كُوْزَنْدَا آدَنْ باشى يُوق (köni barır keyikninq *közində* adhın başı yok = düz gedən geyikin *gözündən* başqa yarası yoxdur, III, 152), öpkəsin+də «qəzəbindən» أَفْكَا سِنْدَا أَرْلَدَى (öpkəsində ürəldi = adam *qəzəbindən* şışdi, qabardı, I, 242), til+da «dildən» تِلْدَا جَقَارُ أَذْكُوْ سُوز (tilda çikar edhgü söz = *dildən* çıxar yaxşı söz, III, 160), iş+ta «işdən» مَنْ بُوايِشْتَا أَنْدَم (mən bu *işta* ulındım = mən bu *işdən* usandım, bezdim (I, 249), iş+ta «işdən» أَرْ إِيشْتَا بُشْتِي تَرْنَدَى (iştə buştı tarundi = adam *işdən* bezdi, sıxıldı, II, 166), kuz+da «quzeydən», koy+da «qoyundan» (قُزْدَا فَرْدَا قُوْيِدا ياغ اكسوماس قاراكسوماس *kuzda* kar əksüməs, *koyda* yağ əksüməs = *quzeydən* qar, *qoyundan* yağ əskik olmaz, I, 340), an+da «ondan» بوْ أَتْ آنْدَا يَيْك (bu at *anda* yeg = bu at *ondan* yaxşıdır, III, 146), yoğurkan+da «yorğandan» يُغْرِقْدَا أَرْتَقْ آذْقْ كُسْلَسَا (yoğurkanda artuk adhak kösülsə, üşiyür = ayaq *yorğandan* artıq uzadılsa, üşüyər (II, 159) və s.

Yerlik halin çıxışlıq hal əvəzində işlənməsi orta türk dilinə qədim türk dövründən «miras» qalmışdır. Orxon-Yenisey və uyğur abidələrində yerlik hal hər iki hali ifadə edir. Məsələn: yerlik halda – Ötüken *yışda* yig idi yok ərmış «Ötüken *meşəsində* yaxşı hökmdar yox idi» (KT, ş. 4), Kara *költə* sünqıştimiz «Qara *göldə* süngüləşdik, vuruşduq» (KT, q. 42); çıxışlıq halda – Tübüt *kağanda* Bölöñ kəlti «Tibet *xaqanlığından* Bölöñ gəldi» (KT, q. 52), *Yazukta* boş bolalım «*Günnahdan* azad olaq» («Falnamə», 18), *Anta* ötrü kağanma ötündüm «*Ondan* ötrü *xaqanıma* müraciət etdim» (T, 12), *Kirkızta* yantımız «*Qırğızdan*, qırğız elindən qayıtdıq» (T, 29) və s.

Eyni vəziyyət özünü KDQ-də də göstərir. Məsələn: Çobanın əllərin çözdü, *alnında* bir öpdü (KDQ, 46), Üç *yerdə* yaralandım, qara başım bunaldı (KDQ, 46), *Nerədə* bildiŋ bənim tutsaq olduğum (KDQ, 74), *Günlərdə* bir gün Düzmürd qələsinə gəldi (KDQ, 94) və s.

Yerlik halin çıxışlıq halı əvəz etməsinə bəzi dialekt və şivələrimizdə də rast gəlirik. Məsələn: Mənə düşən alışma *yoldaşımda* azdı (Laçın), *Ölümdə* qorxumram, pis *işdə* qorxuram (Laçın), *Bulaxda* gətiriflər bu suyu (Laçın).

Yerlik hal çıxışlıq haldan başqa DLT-də həm də yönlük halin yerində işlənir. Məsələn: **أَغْلَانْ سُقْدَا جُمْدَى** oğlan *suwda* çumdı=oğlan *suya* cumdu, suya daldı (II, 53), **الْكِنْدَاكِي نَانْكَنْيَ بِيرْدَا أَرْدَى** əligidəki nənqni *yerdə* urdı = əlindəki nəsnəni *yerə* qoydu (I, 217), **أَنْكَ أَذَاقَيْ قَمْدَا أَيْكَتَى** anınq adhakı *kumda* üyükti = onun ayağı *quma* gömüldü (I, 297), **أَلْ بِيرْدَا نَانْكَ كُمْثَرْدَى** ol *yerdə* nənq kömtürdi = o, *yerə* bir şey basdırıldı, gömdürdü (II, 206), **أَلْ مَنِكَ بِرْلَا سُقْدَا جُمْرُشَدَى** olar məninq birlə *suwda* çumruşdı = onlar mənimlə birlikdə *suya* cummaqda yarışdılar (II, 216) və s.

1.3.2.7. Çıxışlıq hal. A.M.Şerbak haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, çıxışlıq hal orta türk dövründə meydana gələn və Şərqi Türküstan abidələrində geniş istifadə olunan bir təzahürdür, Orxon-Yenisey abidələrində yerlik hal onu əvəz edir [488, 82]. «Divan»da çıxışlıq hal artıq öz mövqeyini möhkəmləndirsə də, yerlik hal qismən onun yerinə işlənmişdir.

DLT-də çıxışlıq hal hərəkətin və əşyanın başlanğıc nöqtəsini, zaman-məkan ardıcılığını, obyekt-səbəb əlaqəsini, bütövdən hissəni ifadə edir. Şəkilçisi budur: *-dan*, *-dən*, *-din*, *-dun*, *-dün*, *-tan*, *-tən*, *-tin*, *-tın*.

a) *-dan*, *-dən*: suw+dan «*sudan*» (آنı *suwdan* keçirdi = onu *sudan* keçirdi, II, 179), tağ+dan «*dağdan*» ər *tagdan* kıdhı ıldı = ol *كُمْشَ التَّوْنَدَنْ جُكْثَرَدَى* (*dağdan* aşağı endi, I, 221), altun+dan «*qızıldan*» (kümüş *altundan* çöktürdi = o, *qızıldan* gümüşü ayırdı, II, 194), kişi+dən «*hər kəs-dən*» (*hər kəs-dən* gizləyəndir, I, 208), köz+dən «*gözdən*», könqül+dən «*könüldən*» (közden yırasa, könqüldən yemə yırar = *gözdən* iraq olan *könüldən* də uzaq olar, III, 317) və s.

b) *-din*, *-din*: suw+dın «*sudan*» (ol məni *suwdın* keç-rükli ərdi = o məni *sudan* keçirənlərdən idi, II, 183), tağ+dın «*dağdan*» (تاغدن إلندي)

كُوْج آدِين كَرْسَا («*qapıdan*») inildi = *dağdan* enildi, II, 154), el+din məcazi : «*qapıdan*» küçük *eldin* kirsə = *zorakılıq qapıdan* girsə, II, 46) və s.

c) *-dun, -dün*: *buz+dun* «*buzdan*» *aninq tışı* *buzdun* sızladı=onun dişi *buzdan* sızladı, III, 267), *orun+dun* «*yer[im]dən*» (أَلْ مَنْيَ أَرْنُدُنْ ol məni *orundun* turğurdu=o məni *yer[im]dən* durğuzdu, II, 191), *önq+dün* «*öndən, əvvəl*» ol məndən *önqdün* bardı=o məndən *öncə* getdi, I, 114) və s.

ç) *-tan, -tən*: *yavlak+tan* «*pisdən*», *ol edhgünü yawlaktan* *ədhirdi* = o, yaxşını *pisdən*, düzü *əyridən*, xeyiri *şərdən* ayırdı, I, 228), *tünqlük+tən* «*bacadan* ثُرُو ٿنکُلک ٿن جقار» türü *tünqlükten* çıkar = törə *bacadan* çıxar, II, 46) və s.

d) *-tin, -tın*: *yanqak+tın* «*tərəfdən*» *təgmə yanqaktın* budun aklısdı=hər *tərəfdən* xalq axısdı, I, 277), *ış+tın* «*işdən*» (أَرْ إِشْتِنْ تِنْندِي) *ıştidən* tidhindı=adam *işdən* qaçındı, II, 166), *iç+tın* «*içində*», *taş+tın* «*çölündə*» (يلقى يَنْكَافِتِنْ بُودُنْ أَفِشَدِي) kişi alası *içtin*, yıldı alası *taştın* = adamın alası *içində*, heyvanın alası *çölündədir* [dışındadır], I, 155) və s.

e) *-da, -də*: (bax: Yerlik hal).

«Divan»da çıkışlıq hal başqa halların, əsasən təsirlik və yönlük halın yerində işlənmişdir. Məsələn: *أَلْ آتْ تَكِيرِنْدَا بُفْرَدِي* ol at *təgirindən* bukurdu = o, atın *dəyərini*, *qiymətini* endirdi (II, 117), *أَلْ سُوْقَدِنْ قَانْدِي* ol *suwdın* kandı = o, *suya qandı*, doyunca su içdi (III, 180), *أَرْ تَشْتِينْ بَرْدِي* ər *taştın* bardı = adam *dışarı* getdi, adam *qurbətə* getdi (I, 428) və s.

1.3.2.8. Alətlik hal. Bu hala DLT-də və orta türk dövrü abidələrində az da olsa rast gəlmək mümkündür, formal əlaməti isə *-in, -in, -un, -ün* şəkilçisidir. M. Kaşgari bu şəkilçini *-lik, -lik, -luk, -lük* şəkilçisi ilə birləşdirərək *-likin, -ligin, -lukun, -lügün* kimi vermişdir. O yazmışdır: «لِقَنْ، لِكِنْ L 1 k 1 n, l i g i n: «ilə, birgə» mənasında iki ədatdır [şəkilcidir]. Bu ədatlardakı J 1 hərfi bəzən kəsrəli, bəzən də zəmməli olur [yəni *likin /ligin, lukun/lügün*]...Bu ədatlar [şəkilçilər] artırıldıqları sözlərin şəkilçi qəbul etməzdən əvvəlki sonluğunə görə formalasır. Əgər sonluq

u/ü ilə gəlsə, ədat *lukun / lügün* şəklində, *ı/i* ilə gəlsə və ya sükunlu olsa, o zaman *likin / ligin* şəklində olur» (II, 123).

A.M.Şerbak belə hesab edir ki, Şərqi Türküstan yazılı abidələrinin mətnlərində *-in*, *-in* şəkilçisi ilə ifadə olunan alətlik hal XI-XIII əsrlərdə zərfliyin bir qrupuna çevrilmiş və onun yerini *bilə*, *birlə* qoşmaları tutmuşdur. Daha sonra isə abidələrdə *-la*, *-la* şəkilçisi ilə düzələn alətlik hal geniş yayılmışdır [488, 88-89].

DLT-dəki *-in*, *-in*, *-un*, *-ün* (və dolayısı ilə *-lik+in*, *-lig+in*, *-luk+un*, *-lüg+ün*) şəkilçisinin funksiyaları bunlardır:

a) *vasitəsilə* və ya *ilə* məzmunu yaradır, hərəkətin hansı alətlə icra edildiyini göstərir. Məsələn: *al+ın* «hiylə ilə», *küç+in* «güclə» (*الْيَنْ أَرْسَلَنْ ثَتَارْ كُوْجَنْ أَيْقَنْ ثَتَمَاسْ*) *alın* arslan tutar, *küçin* oyuk tutmas = *al ilə* aslan tutular, *güt* *ilə* oyuq tutulmaz, I, 148), *köz+in* «gözlə» (*قِنْكِرْ كُوْزَنْ بَقْشِتِيلَرْ*) *kinqır közin* bakiştilar = *qızğın gözlə* baxışdılar, I, 365), *tolm+un* «silahla» (*قَمْعُ ثَلْمُنْ تَفِشِتِيلَرْ*) *kamuğ tolmun* tokıştılar = bütün *silahlarla* vuruşdular, I, 365), *küç+in* «güclə» (*قِلْجِ قِنْقَا كُجَنْ سِغْدَى*) *kılıç kinka* *küçin* sığdı = *ılınc qına güclə* sığdı, I, 365), *bir+in* «bir-bir, birər» (*بِيرَنْ بِيرَنْ مِنْكَ*) *birin-birin* minq bolur, tamatama köl bolur=*birər-birər* min olar, *dama-dama* göl olar, III, 313), *kanat+ın* «*qanadla*», *at+ın* «*atla*» (*فُوشْ قَتِنْ أَرَاتِنْ*) *kuş kanatin*, *ər atın* = *quş qanadı ilə*, *ər atı ilə* öyünər, I, 109), *til+ın* «*dillə*», *tışın* «*dişlə*» (*بِلْكِنْ أَلْغَفَا تَكِيمْ*) *dilin vurduğu düyüni* *diş aça* bilməz, II, 48), *bilig+in* «*biliklə*» (*بِلِيجِنْ بِلِيجِنْ*) *uluglukka təgdim* = *biliklə* ululuğa çatdım», II, 123), *ehgü+lüg+ün* «*xeyirlə*» (*إِهْجَعِ لِيُجِنْ لِيُجِنْ*), *isiz+lig+in* «*şərlə*» (*إِسِيزِ لِيجِنْ كَلْما*) *edhgülügün* kəl, *isizligin* kəlmə = *xeyirlə* gel, *şərlə* gəlmə, II, 123), *küç+ün* «*güclə*» (*كِيْكِنْ كِيْكِنْ*) *qısa گُن بُلمس آنى ڭق باى* (*قِلسَا كُجَنْ بُلْمَسْ آنَى ئُقْ باَيْ*) *kilsa* *küçün* bolmas anı tok, bay = onu *güclə* tox və zəngin etmək olmaz, III, 224), *saw+ın* «*sözlə*» (*سَاقِنْ سَغَرَاقْ قَاتِيرْ*) *sawın* saqrakka təgir = *sözlə* sürəhiyə çatmaq mümkündür I, 457), *kutkı+lık+ın* «*ürəklə*» (*قَتْقَلِقَنْ ثَبَنْغَلْ*) *kutkılıkin* tapınğıl = *səmimiyy-yətlə* xidmət et, II, 162), *biçək+in* «*bıçaq-la*» (*بِيْچَقْ لَا*) *ol anı* *biçəkin* sançıdı=o onu *bıçaqla* vurdu, *bıçaqladı*, III, 364), *edhgü+lüg+ün* «*yaxşılıqla*» (*بَقَلْ*) *ankar* *اذکولگن* *bakkıl anqar* *edhgülügün=ona yaxşılıqla* bax, I, 186), *əlig+in* «*əllə*» *اى ڭلۇن بُلسَا گُن اِملا ماش* (*أَيْ ڭلۇن بُلسَا كِلْمَنْ إِمْلَامَاسْ*) *ay tolun bolsa*, *əligin* imləməs = bədir ay *əlla* göstərilməz,

I, 148-149), ukruk+ın «kəmənlə», kayğık+ın «qayıqla» (تاغۇغ أقىقەن اكماس تىكىزنى قىيغىن) tağığ *ukrukın* əgməs, tənqizni *kayğıkin* bügməs = dağ *kəməndlə* əyilməz, dəniz isə *qayıqla* qapanmaz, I, 164) və s.

b) zərf düzəltməyə xidmət edir. Məsələn: tərk+in «tez» (ترىن كىل) *tərkin* kəl = *tez* gəl, I, 433), ot+un «ot kimi» (سوسى اتن ارلىدى) süsi *otun* oruldı = (düşmən) əsgəri *ot kimi* biçildi, I, 242) və s.

c) fəsillərdə, gecə və gündüzdə baş verən prosesi bildirir, vaxt, zaman məfhumu yaradır. Məsələn: yaz+ın «yazda» (يلقى يىن اتلنور) yılkı *yazın* atlanur = ilxi *yazda* atlaşır, at olur, I, 309), kış+ın «qışda» (آل قرقۇغ قىشىن إنار) ol kar kamuğ *kışın* inər=bütün qar *qışda* yağar, II, 213), yaz+ın «yazda», kış+ın «qışda» (يازن قېشىن سەقۇور *yazın* katıglansa, *kışın* səwnür=yazda çalışan *qışda* sevinər, III, 159) və s. Bunlar müasir dilimizdə işlənməsə də, həm forma, həm də məzmun baxımından KDQ-dəki *yazın*, *küzün* sözlərinə uyğun gəlir: Bir *yazın*, bir *küzün* bu bugayla bugayı savaşdırardılar. Yenə *yazın* bugayı saraydan çıxardılar (KDQ, 36).

Alətlik halı da bəzi halların yerinə işlənir. Məsələn: yerlik halın əvəzində - iç+in «icəridə, öz aralarında» (ألار اجن ايتىشىدى لار) olar *için* etişdilər = onlar öz *aralarında* barışdılar, I, 143), çıkışlıq halın yerində - erkən+in «erkəndən» (پۈرلىپ اركىن) *yerlik* yumurlayu *erkənin*, sütin sağar = *erkəndən* toplayıb südünü sağar, I, 389), yay+ın «yaydan» (كۆز گلکى پاين بىلگۈلک) *küz* kəligi *yayın* bəlgülüg = payızın gəlişi *yaydan* bəllidir, III, 160) və s.

Alətlik halın şəkilçiləri müasir dilimizdəki bir sıra sözlərin tərkibində daşlaşmış şəkildə işlənir. Bunları *xısın-xısın* gülmək, *dizin-dizin* sürünmək, *arxayın* olmaq, *oğrun-oğrun* baxmaq, *için-için* ağlamaq, *korun-korun* yanmaq ifadələrində görmək mümkündür.

Bilə, birlə (ilə) qoşmaları zamanla *-in*, *-in*, *-un*, *-ün* və *la*, *la* şəkilçilərini əvəz edərək onları tamamilə sıxışdırıb çıxarmışdır. Məsələn: *ئۈزۈن بىرلا أستىرما* (أتون بىرلا أستىرما) tüzün *birlə* uruş, utun *birlə* üstərmə = *xoşxasiyyət adamla* lap vuruş, ancaq *alçaq adamla* heç yarışma da, çünkü qabarar, pislik edər (I, 262), ol *آل أقىن تقار بىرلا شىغىرىدى*, evin *tawar birlə* toşgurdı = o, evini *malla* doldurdu (II, 191), *قانغ قان بىرلا يوماس* (قانغ قان بىرلا يوماس) kaniq kan *birlə* yumas = qanı *qanla* yumazlar (III, 157). Lakin sonrakı tarixi inkişaf

nəticəsində bu qoşma özü də parçalanmağa üz tutmuş, *birlə<bilə<bilən <ilən<ilə <la <lə<nan<nən* və s. formalara düşərək yenidən şəkilçiləşmişdir.

Yazılı abidələrimizdə, o cümlədən orta əsrlər poeziyamızda sözlə bitişik (-la, -lə) və ayrı şəkildə yazılın *bilə*, *birlə*, *ilə* qoşmalarından və onun şəkilçiləşmiş variantlarından geniş istifadə olunmuşdur. Məsələn: İkisi *bilə* yola girdi (KDQ, 123), Anı dəxi *gürz ilə* urdu (KDQ, 96), *Gürzilə* dögişdilər (KDQ, 108), Yegnəg *babasilə* görüşdü (KDQ, 97), Uruz babasına gedər, *yarağla* gəlün dedilər (KDQ, 119), Güləndam *kəndü* *birlə* söylənirdi (AŞ, 127, Y.Məddah), Evə gəlirlərdi *ikisi bilə*, Gecə girirlərdi *döşəgə bilə* (AŞ, 150), Necə kim, aslanı bağlarlar iki *zəncir ilən* (AŞ, 328, Kişvəri), *Can ilə* əqlü dil verip *dərd ilə* eşq almişam (AŞ, 56, Q. Bürhanəddin), *Mənimlə* alımı-verimi özgə (AŞ, 427, Xətai).

Hazırda tələffüzü və yazılışı arxaikləşmiş *birlə*, *bilə*, *ilən* sözlərini *ilə* qoşması və -la, -lə şəkilçisi əvəz etmişdir.

Müasir dilimizdə alətlik hal tamamilə arxaikləşmiş və sıradan çıxmışdır. E. Əzizov bu münasibətlə yazmışdır: «Deyilənlərdən aydın olur ki, qədim alət hələ Azərbaycan dilində paradiqmadan çıxmış, lakin onun ifadə etdiyi məzmun başqa vasitələrlə yerinə yetirilmişdir. Azərbaycan dilində qədim alət halının qalıqları hesab edilən sözlər isə tarixən zərf kimi formalaşmışdır. Yazlı abidələrin və müasir şivələrin faktları bunu təsdiq edir» [107, 177].

Halların «Divan»da və Azərbaycan dilində müqayisəsi onu göstərir ki, hallar müəyyən vaxt ərzində bəzi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Hər şeydən əvvəl, halların miqdarı get-gedə azalmış, vaxtilə qədim Azərbaycan yazılı abidələrində mövcud olan yönəlmə, birgəlik, alətlik və istiqamət halları tədricən arxaikləşərək sıradan çıxmış, hal şəkilçiləri də getdikcə azalaraq sadələşmiş, bəzi hal şəkilçiləri isə öz morfoloji xüsusiyyətlərini tamamilə itirərək ayrı-ayrı sözlərin tərkibində daşlaşmışdır. Bütün bunlar dilin tarixi inkişafı, yeni qrammatik keyfiyyət və özəlliklər qazanması ilə əlaqədardır. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, təqribən min illik zaman fərqiñə baxmayaraq DLT-dəki halların ən başlıca və ən əsas xüsusiyyətləri türk dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində də yayır.

Azərbaycan dilində (AD) və «Divan»da (DLT) ismin hal kateqoriyasının müqayisəsi, yəni adları və şəkilçiləri aşağıdakı cədvəldə əyani şəkildə görünür:

Cədvəl 4.

İsmi hallarının müqayisə cədvəli

DLT	Şəkilçi	AD	Şəkilçi	Hallar
A.	-	A.	-	Nominativ
Y.	-inq (4), -ning (4)	Y.	-in (4), -nin(4)	Genitiv
Yn.	-ka/-gə, -a/-ə	Yn.	-a/-ə, -ya/-yə	Dativ
İ.	-r, -ra/-rə/-ru/-rü, -ar/-ər, -karu/-kerü/-ğaru/-gerü	-	-	Direktiv
T.	-ı/-i, -ni/-ni, -ğ/-g, -n	T.	-ı (4), -ni (4)	Akkuzativ
Yer.	-da/-də, -ta/-tə	Yer.	-da/-də	Lokativ
Ç.	-dan/-dən/-din/-din/-dun/-düün, -tan/-tən/-tun/-tin, -da/-də -ta/-tə	Ç.	-dan/-dən	Ablativ
Al.	-in/-in/-un/-ün	-	-	İnstumental

Q.Bürhanəddin, Nəsimi, Xətai, Əmani, Füzuli və digər sənətkarlarımıızın əsərlərində ismin bir halının digər hal və ya halların yerinə işlənməsi məsələsini nəzərdən keçirən T.İ.Hacıyev yazmışdır: «Bu paralelliklər bir tərəfdən ədəbi dil üçün səciyyəvi olan variantlılıq xüsusiyyətinin öz zamanına görə təzahüründür, digər tərəfdən fonetik təkamülün keçid mərhələsidir – bir inkişafın hələ qurtarmadığı, növbətinin hələ tam sabitləşmədiyi dövrün əlamətidir» [18, 68]. Müxtəlif dövrlərə məxsus yazılı abidələrimizdə və müasir şivələrimizdə halların mənaca əvəzlənməsi hadisəsi digər tədqiqatlarda da öz əksini tapmışdır [173, 300-302; 107, 178-182; 17, 240-241; 10, 153; 11, 156; 12, 160-163; 148; 149].

1.3.3. İsmi mənsubiyyət kateqoriyası

Mənsubiyyət kateqoriyası əvəzliklə isim arasındaki atributiv əlaqəni, başqa sözlə, sahib şəxslə mənsub əşya arasında aidiyyat əlaqəsini bildirir. Məsələn: *mənim atam, sənin qardaşın, onun bacısı*. Avropa dillərindən fərqli olaraq türk dillərində bu əlaqə əvəzlik olmadan da həyata keçirilə bilir, yəni *mənim atam, sənin qardaşın, onun bacısı* yerinə sadəcə olaraq *atam, qardaşın, bacısı* demək heç bir məna fərqi yaratmır. Bu, sözün kökünə artırılan *-m, -n, -sı* mənsubiyyət şəkilçiləri sayəsində mümkün olur.

Əvəzliklərlə isimlər arasında mənsubiyyət məsələsində əvəzliklərin roluna gəlincə, burada şəxslər üzrə (təkdə və cəmdə) təsrif olunan qayidış əvəzliyi, yəni özüm sözü həllədici rol oynayır, yəni *mənim özüm* birləşməsində *özüm* sözünün yerinə isim keçir və aşağıdakı model yaranır: *mənim öz+üm = mənim kitab+ım*, *sənin öz+ün=sənin kitab+ın*, *onun öz+ü=onun kitab+ı*, *bizim öz+ümüz=bizim kitab+ımız*, *sizin öz+ünüz=sizin kitab+ınız*, *onların öz+ləri=onların kitab+ları*.

Beləliklə, öz+ kökündən sonra gələn hecalar əvəzliklərlə attributiv əlaqəyə girən hər bir ismin mənsubiyyət şəkilçisini də müəyyənləşdirir. M.Hüseynzadə bu münasibətlə yazmışdır: «Şəkilçilərin fonetik tərkibində aydın olur ki, mənsubiyyət kateqoriyasını əmələ gətirən əsas ünsür -m, -n, -z samitləridir. Sait isə köməkçi rol oynayaraq ya həmin ünsürləri söz kökünə, ya da təklik və çoxluq bildirən ünsürləri bir-birinə bağlamağa xidmət edir» [125, 49].

Əvəzliklərlə isimlər arasındaki attributiv əlaqə «Divan»da da eyni qayda üzrə mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsilə həyata keçirilir. A.M.Şerbak belə hesab edir ki, mənsubiyyət şəkilçiləri xəbərlik şəkilçilərindən, xəbərlik şəkilçiləri isə öz növbəsində şəxs və işarə əvəzliklərindən yaranmışdır [491, 76]. «V.Radlov -m mənsubiyyət şəkilçisinin men/mən şəxs əvəzliyinin ixtisar forması olması fikrini irəli sürür. Bu fikir bir çox türkoloqlar—G.Ramstedt, M.Rəsənen, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, A.M. Şerbak tərəfindən müdafiə edilmişdir» [148, 117].

DLT-də mənsubiyyət kateqoriyası bəzi kiçik fərqləri çıxmaqla təxminən müasir dilimizdə olduğu kimiidir.

«Divan»da mənsubiyyət I şəxsin təkində saitdən sonra -m, samitdən sonra -im, -im, -um, -üm şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir. Məsələn: *ata+m* «atam» (أَلْ مَنِى) ol məni *atama* oxşatdı=o məni *atama* oxşatdı, bənzətdi, I, 292), *baş+ım* «başım» آشیاک ایربشم بُلسا سُندُری دا سُوف اجکای مَن) «esiyək ayur: *başım* bolsa, sundırıda suw içgəy mən = eşşək deyər ki, bircə *başım* salamat olsun, dənizdən su içərəm, I, 472), *ış+ım* «işim» بَكْ أَغْرِينَدَا مَنِى إِيْشِم إِيتَلَدِى («eşiyək etildi = bəyin dövləti sayəsində *ışım* düzəldi, I, 126), *kız+ım* «qızım» مَنِكْ قِزْم (məninq *kızım* = mənim *qızım*, I, 340), *əlig+im* «əlim» مَنِكْ الْكِيم تُرْسَقَا تَكِشِدِى («əlim taruska təgişdi = mənim *əlim* tavana dəydi, çatdı, II, 134), *yin+im* «bədənim» (شِنْمَاقْ مَنِكْ) *yinim* əmritti=qasınmak mənim *bədənimi* qidiqlandır-kaşınmak məninq

dı, I, 292), munq+um «əzabım» مَنْكُمْ مَنْكِ بِلِنْكا (munqum məniniq bilinqə=mənim əzabımı, nələr çəkdiyimi biləsən, III, 313), oğl+um «oğlum» اَلْ مَنِكْ اَغْلَمْ اَلْ (məninq oğlum ol = o mənim oğlumdur, I, 112), köz+üm «gözüm» اَلْ مَنِكْ كُوْزُمْ مَا سَقِيَدِي (ol məninq közümə sakıdı=o mənim gözümə xəyal kimi göründü, I, 247) və s.

Bəzən I şəxsin təkində isimlə mənsubiyyət şəkilçisi arasına bitişdirici y samiti daxil olur. Məsələn: گُکُويْم ڭلدى kukü+y+üm kəldi = bibim gəldi (III, 217). Ancaq bu, nadir hallarda baş verir.

M.Məmmədli -m şəkilçisi barədə yazmışdır: «Bu şəkilçinin tarixi qədimdir. Orxon-Yenisey abidələrində əksər hallarda şəkilçinin damaq variantı işlənmişdir. Məsələn: ög+im «anam», budun+ım «xalqım», soruğ+ım «sorağım» və s.» [148, 115].

Bunu KDQ-də də görürük: Qara başım qurban olsun, *qurd+ım*, saňa (KDQ, 45), *Suç+ım bu+mıdır* dedi (KDQ, 46).

Eyni vəziyyət DLT-də də müşahidə edilir. Burada III şəxs təkdə *oğlu* yerinə *oğlı* anınq *oğlı* = onun *oğlu*, III, 201), *sözü*, *kökü* əvəzinə *sözi*, *köki* (اَرْ مَنِكْ اَغْلَى) ər *sözi* bir, ədhər *köki* üç = kişi *sözü* bir, yəhər *bağı* üç olar, II, 279), *közü* yerinə *közi* بو اَرْ مَنِكْ كُوْزُمْ اَشْرَكَان (bu, aclıqdan və buna bənzər səbəblərdən daim *gözü* qaralan adamdır, I, 211) və i. a. yazılır. Ancaq həmin sözlər I şəxsin təkində -m mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə *oğlum* (اَلْ بَرْدِي كُوْزُوم) ol məninq *oğlum* ol = o mənim *oğlumdur*, I, 112), *közüm* (تَنْكَلا سُوْزُمْ گُلْكُوسْز) bardı *közüm* yarukı = getdi *gözümün* nuru (I, 120), *sözüm* (تَنْقِلَة سُوْزُمْ كُلْغُسْز) dinlə *sözümü* gülmədən, I, 160) şəklinə düşür və dodaq ahəngi bərpa olunur. Lakin bunlardan hər hansı biri hal şəkilçisi qəbul etdikdə damaq ahəngi təkrar özünü göstərir. Məsələn: *oğlı+ni* آيا قَدْشَ أَغْلَنِي جَنْلَا بُغَار (uya kadaş *oğlını* çınlı boğar = qardaşı *oğlunu* gerçəkdən boğar, I, 150).

Bunu ərəb əlifbasının xüsuiyyətləri ilə bağlamaq doğru olardı. Məlum olduğu kimi, ərəb yazısında qısa saitlər üçün ayrıca hərflər yoxdur, onlar hərəkələrin köməyi ilə ifadə edilir. Türk dilində isə uzun saitlər ümumiyyətlə olmadığı üçün *oğlu* və *oğlunu* tipli sözlər ərəb əlifbası ilə *oğlı* və *oğlını* şəklində yazılmışdır. Əks halda, bu sözlərin orijinala ən yaxın yazılışı və oxunuşu mümkün olmazdı, çünki

onda u səsini ifadə etmək məqsədilə **و** vav hərfindən istifadə etmək lazım gələrdi. Halbuki **و** vav hərfi həm uzun o, həm uzun u saitlərini, həm au diftonqunu, həm də v samitini, türk dilli mətnlərdə əlavə olaraq ö, ü səslərini ifadə edir. DLT müəllifi əlavə dolaşıqlığa yol verməmək üçün pislərin ən yaxşısını seçmək və **و** vav yerinə **ى** i/i hərfini işlətmək məcburiyyətində qalmışdır.

Burada saitlərin uzunluğu məsələsi barədə əlavə olaraq bir neçə kəlmə demək zəruridir. Yazıda yalnız samitlərə və uzun saitlərə əsaslanan ərəb yazılı türk sözlərinin yazılışı üçün ciddi çətinlik törədir. Məsələn, ərəb əlifbası ilə «yaşıl» sözü **يشيل y+ş+l**, kapuğ «qapı» sözü **قبع k+p+ğ** şəklində yazılır, saitlər isə fəthə, kəsrə və zəmmə ilə hərəkələnir ki, bunlar qısa a/ə, e, u/ü, o/ö, i/i hərflərini əvəz edirlər. Bu zaman sözün tərkibində a yoxsa ə, yaxud e səsinin, u yaxud ü, o yoxsa ö və ya i yoxsa i olduğunu müəyyənləşdirmək də xeyli çətinləşir.

DLT-də sözlərin yazılışı zamanı ərəb əlifbasında uzun a, uzun u, uzun i bildirən əlif, vav və ye-dən də istifadə edilmişdir. Bəzi naşirlər, o cümlədən R.Dankoffla C.Kelli və S.Ərdi ilə S.T.Yurtəsər DLT-dəki sözlərin transkripsiyası zamanı türkcə «uzun» hərfləri ayrıca işarələmişlər. Məsələn, C.Kelli bu fikirdədir ki, «Divan»da uzun vokallar mövcuddur [499, 163-169]. DLT-nin ingiliscə nəşrinə yazdıqları girişdə o və həmkarı R.Dankoff bunu bir daha təsdiq etmişlər [501, 67-69]. Rus alimi T.A.Borovkova [401, 12-13], DLT-nin məşhur bilicilərindən A.B.Ercilasun [236, 51-54] və alman alimi İ.R.Meyer [521, 425-430] «Divan»da uzun saitlərin varlığını qəbul edirlər. T.Təkin də türk dillərində ilkin uzanmadan bəhs edən kitabında [309, 97-114] DLT-dəki saitlərin uzunluq məsələsini müfəssəl təhlil etmiş və bu nəticəyə gəlmişdir ki, ilkin uzanma bu əsərdə də özünü göstərir. Lakin ədalət naminə onu da qeyd etmişdir ki, M.Kaşgari orfoqrafiya sahəsində bəzən ərəb imlasının təsiri altında qalmışdır.

Məlum olduğu kimi, *yığaç* «ağaç» sözünü ərəb əlifbası ilə həm əlifsiz və yesiz **y+ğ+ç** بفتح , həm əliflə, ancaq ye-siz **y+ğ+a+ç** يفتح , hətta həm əliflə, həm də ye ilə **y+i+ğ+a+ç** بفتح şəklində yazmaq mümkündür. Onda belə çıxır ki, əliflə və ye ilə yazılan *yığaç* sözündəki saitlər uzun, əlifsiz və ye-siz yazılan *yığaç* sözündəkilər isə qısa tələffüz edilməlidir. Türklər ərəb əlifbasına fikir vermədən öz dillərində adı qaydada danışmışlar.

A, ə, e, i, i, o, ö, u və ü səsləri ilə başlayan türk sözləri məcburi olaraq əlifin iştirakı ilə yazılır, i və ı ilə bitən sözlərin sonunda isə mütləq ye olur. Həmin məntiqə görə, *al*, *ər*, *el*, *it*, *iş*, *ol*, *öz*, *us*, üç sözlərinin ilk hərfləri, *kaldi*, *küldi* sözlərinin son hərfləri uzundur. Bəs vav vasitəsilə yazılın *va* «vay», *تَقَارَ* *tawar* «mal», ı *əv* «ev» sözünü necə etməli? Burada vav sait deyil, samitdir, bəs onu necə uzatmalı?

M.Kaşgari türk sözlərinin ərəb əlifbası ilə yazılışı zamanı onların bir neçə variantı olduğunu vurgulamış, müvafiq nümunələr vermiş, ancaq türk dilində uzun saitlərin mövcudluğu barədə xüsusi olaraq heç nə deməmişdir. O, DLT-nin bəzi yerlərində «uzun tələffüz edilən incə səsli sözlər» ifadəsini işlətmişdir ki, bu da əsasən ö və ü səslərini nəzərə çarpdırmaq məqsədi daşıyır. Eləcə də bəzi sözlərin qarşısında mötərizədə verilən «qalın əliflə», «incə əliflə» kimi qeydlər ərəb əlifbası ilə eyni şəkildə yazılın *at* və *ət* tipli sözləri bir-birindən fərqləndirmək naminə işlədilmişdir. Düzdür, M.Kaşgari bəzi sözləri qoşa əliflə, qoşa vavla yazmışdır, lakin bunlar da eyni cür tələffüz olunan sözləri ayırd etmək məqsədi daşımışdır. Məsələn: *aaç=aç* (yəni ac adam) və *aç* (bir şeyi aç), *oot=od* və *ot* (ot-ələf). Burada zərurətlə yanaşı ərəb dilinin imlasına özənmək, məcburiyyət qarşısında qalaraq imlanı bir qədər ərəbləşdirmək də vardır. Tədqiqatçılar isə sözlərin zahiri görünüşünə və ərəb imlasına baxaraq oradakı saitləri uzun hesab etmişlər.

M.Kaşgari türk dili üçün həm imlada, həm də tələffüzdə qisalığın daha doğru olduğunu vurgulamışdır. Məsələn, o, «B i r» maddəsində yazmışdır:

«*B i r*: sayda bir. *بِيرِ يَرْمَاق* «bir yarmak = bir pul». Bu söz mənqus qisminə daxil edilərək [uzun i ilə] *بِيرِ* bir şəklində də yazıla bilər. Bunun bənzərləri çoxdur, lakin türk dilində doğru olan tələffüzdə qısa və məxrəcdə sərt olandır» (I, 338).

M.Mansuroğlu orta türk dövrünə aid DLT, «Qutadğu Bilig», «Ətabət ül-hə-qaiq» və «Əshab ül-kəhf» kimi dörd mühüm əsərin fonetikası, morfologiyası və sintaksisindən bəhs edən «Karahanlıca» [520; 291] əsərində orta türk dövründə, o cümlədən xaqaniyyə turkcəsində uzun vokallar problemini belə izah etmişdir: «Türkçədə uzun ünlü məsələsinin M.Kaşgari lügətinə baxaraq böyük ölçüdə həll edildiyini qəbul etmək çətindir, çünkü eyni vokal uzunluqları qaraxanlıcanın digər əsərlərində də vardır. Bu ədəbi şivənin geri qalan mətnləri üçün bu məsələ

haqqında qolay və etirazsız qərar qəbul edilə bilməz, çünki digər bütün yazılı abidələrdə ünlü hərflər demək olar ki, yazılmamışdır. Buna görə də bu məsələnin dərinən araşdırılmasını gözləmək vacibdir. Bu baxımdan bu araşdırırmada (-öz əsərində-R.Ə.) qaraxanlıcanın uzun ünlüləri göz öünüə alınmamışdır» [291, 137].

Yeri gəlmışkən, qeyd edək ki, DLT ilə eyni dövrdə və eyni dildə (qaraxini və ya xaqaniyyə) yazılan «Qutadğu Bilig» poemasının elmi-tənqidi mətnini hazırlayan R.R.Aratin istifadə etdiyi «Türk elmi transkripsiya qılavuzu»nda uzun vokallar ümumən yoxdur [291, XLV]. Halbuki əruz vəzni ilə yazılmış poemada bəhrin, təqtinin və qafiyənin tələbinə görə türk sözlərindəki saitlərin məcburi uzanması (imaləsi) addımباşı müşahidə olunur.

Azərbaycan dili də uzun saitlərin işlənmədiyi türk dillərindəndir. Məsələn, A.Axundov haqlı olaraq belə hesab edir ki, dilimizdəki ilkin uzanma yalnız alınma sözlərə aiddir [6, 71]. E.Əzizovun fikrincə, saitlərin ilkin uzanması hadisəsi oğuz dilləri içərisində yalnız türkmən dili üçün səciyyəvidir [107, 278]. Türk dillərində uzun saitlər tezisini ciddi şəkildə müdafiə edən B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva müvafiq misalları ancaq yakut və türkmən dillərindən gətirmişlər [468, 8-24; 171, 13-33]. Bu səbəbdən DLT-də türkcə uzun saitlərin varlığını qeydsərtsiz qəbul etmək mümkün deyildir.

II şəxsin təkində saitdən sonra *-nq*, samitdən sonra isə *-inq*, *-unq*, *-ünq* mənsubiyyət şəkilçisi işlənir. Türkoloqların əksəriyyəti bunun mənşəyini II şəxs əvəzliyi ilə əlaqələndirirlər. A.M.Şerbak belə hesab edir ki, *sən* şəxs əvəzliyi şəkilçiləşərək mənsubiyyət şəkilsicinə çevrilmişdir [491, 77]. Bu fikri B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva [468, 97], A.N.Kononov [426, 32] və başqaları müdafiə etmişlər. Karluq qrupu üçün həm ədəbi dildə, həm şifahi nitqdə daha səciyyəvi olan iyilik haldakı *səninq* əvəzliyinin *nq* qismi avtomatik olaraq sahib şəxsə mənsub əşyaya da müncər olmuşdur. Məsələn: *tablağ+inq* «razılığın» بو ايش دا ( ) سِنْك تَبْلَاغْنَك بَارْمُوْ bu iştə *səninq tablağinq* barmu = bu işdə sənin *razılığın*, *rızan* varmı, I, 450), *kəzik+inq* «növbən» سِنْك گَزِيْكِينْك گَلْدِيْ ( ) *səninq kəzikinq* kəldi = sənin *sıran*, *növbən* çatdı, I, 391), *barğ+unq* «səfərin, gedişin» سِنْك بَرْغُونْك قَجَانْ ( ) *səninq barğunq* kaçan=sənin *getməyin*, *səfərin* nə zamandır, II, 84), *könql+ünq* «könlün, qəlbin» گُنْكُلْنِي تَكْ ( ) *könqlünq* nə tək=sənin *könlün* necədir, III, 317) və s.

Yeri gəlmışkən, burada *nq* şəkilçisi barədə bir-iki fikri dəqiqləşdirmək lazımdır. Bizim «Qutadğu Bilig»də [77] və DLT-də *nq* kimi verdiyimiz **ئى** sağır nun *n* hər iki əsərdə ən fəal samitlərdən biridir, sözün əvvəli istisna olmaqla bütün məqamlarda geniş istifadə edilir. Onu da demək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin dialektlərində işlənən *η* konsonantı ilə *n* səsinin müvaziliyi o qədər də ciddi məna fərqiñə gətirib çıxarmır. Məsələn, *anani* (ana olan qadını) və *anəni* (sənin ananı), *kitabını* (onun kitabını) və *kitabınηı* (sənin kitabını) sözlərində obyeket dəyişmir. Bu əsərlərdə isə bəzən obyekt tamamilə dəyişir. Məsələn, *mən* və *məη* «üzdəki xal», *kan* «qan» və *kaη* «ata», *on* «10» və *oη* «asan» sözlərində bunu əyani şəkil-də görmək mümkündür. Bununla yanaşı, həm «Qutadğu Bilig»də və DLT-də, həm də Azərbaycan dilində elə sözlər var ki, onların *η* və ya *n* ilə tələffüzü heç bir məna fərqi yaratmir. Belə sözlərə misal olaraq *dəniz/tərəñiz*, *sənal/səñə*, *manal mañə*, *bəniz / bəñiz*, *donuz / toñuz* və başqalarını göstərmək olar [104, 62-63]. Dilçiliyimizdə *η* (sağır nun) məsələsi bütün aspektləri ilə (problemin qoyuluşu, mahiyəti, tədqiqi) E.Əzizov tərəfindən geniş xülasə edilmişdir [107, 107-113].

Qeyd etmək lazımdır ki, *η* ədəbi dildə olmasa da, Azərbaycan şivələrində bu gün də öz canlılığını qoruyur. Məsələn: *əlinηı* ver (Qazax), *başınη* (Qax) və s. Bəzi şivələrimizdə *η* / *n* müvaziliyindən qaçmaq üçün *n* səsini *y* əvəz edir. Məsələn: öz qapı+*η+1* ört və (ümumən) qapı+y+*1* ört (Amasiya).

III şəxs təkdə isimlər saitdən sonra *-sı*, *-si*, samitdən sonra *-i*, *-i* şəkilçisi qəbul edir. M.Məmmədlinin verdiyi məlumatə görə, bu şəkilçiyyə ilk dəfə IV əsrə aid Çin salnamələrində qorunub saxlanan bir hun sözündə təsadüf olunur: *sü+si* «qoşunu» [148, 113]. Türkologiyada *-i*, *-i* şəkilçisi ilə bağlı ciddi fikir ayrılığı olmasa da, *-sı*, *-si* barədə, daha doğrusu, *-s* ünsürü barədə mübahisələr hələ də davam edir. Onun gələcək zaman ifadə edən şəkilçi (*kələ+si*, *bara+sı*) və ya şəxs (tunqusca: *bi ula+bi* «mənim maralım», *si ula+si* «sənin maralın») ilə bağlı olması barədə fikirləri və digər fərziyyələri xülasə edən M.Məmmədli yazmışdır: «Tarixi və dialektloji materiallardan belə qənaətə gəlmək olar ki, üçüncü şəxs mənsubiyət şəkilçisi *-i*, *-i* formasında olmuş, *-s* isə şəxs və kəmiyyətin əlaməti kimi əlavə olunsa da, müasir dövrdə bitişdirici samit funksiyasını yerinə yetirir» [148, 134].

B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva da -s-ni bitişdirici samit kimi izah etmişlər: «Tamamilə aydındır ki,ancaq bir -i/-i variantının mövcudluğu bir sıra hallarda qovuşma deyilən hadisə yarada bilərdi (*ana-i*, *ata-i* və s. tipli sözlərdə yanaşı olan saitlərin qovuşması kimi). Qovuşmanı kənar etmək üçün dayaq samitinə ehtiyac olmuşdur» [171, 98].

Zatən M.Kaşgari də III şəxsin təkində isimlərin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsini buna yaxın bir şəkildə, ərəb qrammatikası üslubuna uyğun olaraq belə izah etmişdir: «Sözün sonu sükunlu olsa سی si/si, hərəkəli olsa, yalnız ى i/i gəlir. آنکه «آتا» sözünün sonundakı الـ əlif sükunludur, ona görə də izafət zamanı آنکه آناسی «aninq atası»» deyilir, «آنا» sözü də belədir, izafət halında آنکه آناسی «aninq anası» deyilir. İki ى y ilə آنکه آتayı «aninq atayı» deyilməz, çünki bir sözdə yan-yan üç yumşaq hərf gələ bilməz. Tələffüzü şirinləşdirmək üçün onlardan biri س s hərfinə çevrilərək və yumşaq hərf atılaraq آنکه آتاسی «aninq atası» deyilir.

Sonu hərəkəli olana «أَغْلُّ oğul» sözünü örnək göstərmək olar. İzafət zamanı آنکه آغلى «aninq oğlu» deyilir. Çünkü ل l hərfi izafətlə hərəkələnmiş və س s hərfinə lüzum qalmamışdır. «ات at» sözü izafət zamanı آنکه آتى «aninq atı» şəklində deyilir. Burada ت t hərfi hərəkələndiyi üçün س s hərfinə ehtiyac qalmamışdır. Bütün türk dillərində qayda belədir. Sözün sonundakı hərəkə və sükun nəzərə alınaraq izafət ona uyğun həyata keçirilir» (III, 201).

Bu şəkilçiyə dair DLT-dən aşağıdakı misalları göstərmək olar: ana+sı «anası» (كَوْزَى اَنَسِي بِرَلَابِ اَكْرَشْتِي) kız *anası* birlə yıp əğriştı = qız ip əyirməkdə *anası* ilə yarışdı, I, 273), ata+sı «atası» (آنکه آتاسی) *aninq atası*, III, 201), tawar+i «malı» (تَوَارِي أَبْلَنْدِي) *aninq tawarı* üpləndi = onun *malı* yağmalandı, talan edildi, I, 288), baş+i «başı» (آنکه بَشِيْ اَغْرِيدِي) *aninq başı* ağrıdı = onun *başı* ağrıdı, I, 301), köz+i «gözü» (آنکه كُوْزِيْ اَشَرْدِي) *aninq közi* öşərdi = onun *gözü* qaraldı, I, 229), yin+i «tükü» (آنکه يَبْنِيْ اَرْكَلْنِدِي) *aninq yini* ərkəkləndi = onun *tükü* ürpərdi, I, 332), küç+i «gücü» (آنکه كُوْجِيْ كُفْرَادِي) *aninq küçi* köwrədi = onun *güçü* azaldı, III, 257), əw+i «evi» (آنکه اَقْيِيْ اَشَلْدِي) *aninq əwi* üzəldi = onun *evi* axtarıldı, arandı I, 244), iş+i «işi» (آنکه كُنْدَا اِشِيْ يُكْسَبَنْ يُوقَارَاغَار) *kündə işi* yüksəbən yokar, ağar = *işi* gündən-günə yüksələr, I, 337), iş+i «xan işi» (خَان اِيشِيْ بُلْسَا قَاثُونْ اِيشِيْ قَلِير) *xan işi* bolsa, katun *işi* kalır = *xanın işi*

اَذْكُوُ اَرْسَنْكُوكُى اَرِير، اَتى قَلِير) olanda, xatunun *iş* təxirə salınar, I, 407), at+ı «adı» ehdgü ər sünqügi ərir, atı kalır = yaxşı adamın sümüyü çürüyər, *adi* qalar, III, 319), kan+ı «qanı» ڭنكى گىپ قانى ۋېرىپ könqli köyüp, *kanı* kurıp = könlü yanıb, *qanı* quruyub, II, 199) və s.

I şəxsin cəmində isimlər saitdən sonra -*miz*, -*miz*, -*muz*, -*müz*, samitdən sonra isə -*imiz*, -*imiz*, -*umuz*, -*ümüz* şəkilçisi qəbul edir. Türkoloqlar bunun *biz* / *miz* əvəzliyindən törəndiyi barədə yekdildirlər. Məsələn: at+ımız «atımız» (اتمۇز atımız, I, 341), alğu+muz «alacağımız» بىزنىڭ آندا بىر جەرت ئەلمۇز بار) bizinq anda bir çart *alğumuz* bar = bizim onda bir az *alacağımız* var, I, 351).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər əsərdə heç də həmişə əvəzliklərlə birlikdə tam şəkildə verilmir, bəzən tərəflərdən biri səqtəyə uğrayır və ya buraxılır. Məsələn, «bizim evimiz» mənasında بىزنىڭ اىدەم زىرىلىقى idh+ımız variantlarını görürük.

II şəxsin cəminə dair DLT-də illüstrasiya çox azdır. Burada analogiya üzrə saitdən sonra -*nqız*, -*nqız*, -*nquz*, -*nqüz*, samitdən sonra müvafiq olaraq -*inqız*, -*in-qız*, -*unquz*, -*ünqüz* şəkilçisi gəlməlidir. «Divan»da bunlara dair səqtəyə uğramış, yəni şəkilçisiz bir nümunə var: سىزنىڭ تېغچى sizinq tapuğçı[nqız] = sizin xidmətçi[niz] (I, 377) və s.

III şəxs cəmdə həm saitdən, həm də samitdən sonra -*lari*, -*ləri* şəkilçisi gelir. Bunlar bir qayda olaraq əvəzliksiz işlənir. Məsələn: يېكتىرىك اشلىقى yigit+ləri işlətütü = [bizim] igidləri işlədərək (I, 293), قىدىش لارى تىبلاادى kadhaş+ları tabaladı = [onun] qohumları tənə vurdu (III, 288).

Ancaq bu şəkilçinin tərkibindəki -*lar*, -*lər* mənsubiyyət deyil, cəmlik bildirir, -*i*, -*i* qismi isə mənsubiyyət ifadə edir. Qədim türk yazılı abidələrində, o cümlədən Orxon-Yenisey və Şərqi Türküstan mətnlərində III şəxsin təki və cəmi eyni şəkilçi ilə yazılmışdır. Y.Məmmədov bunun səbəbini belə açıqlamışdır: «Türk dillərində kəmiyyətə görə uzlaşma zəif olduğundan qədim türk dillərində üçüncü şəxsin cəminin təkindən fərqli mənsubiyyət şəkilçisi yoxdur. Bu şəkilçilərin üçüncü şəxsin təkini, yaxud cəmini bildirməsini yalnız ondan əvvəl gələn sahib şəxsin tək və cəmdə olması ilə müəyyənləşdirmək olar» [150, 85].

Eyni vəziyyət müasir dialekt və şivələrimizdə də müşahidə olunur.

Misallardan belə anlaşılır ki, M.Kaşgari dövründə isimlərdə mənsubiyyət həm əvəzlikli və şəkilçili (bizinq alğu+muz), həm əvəzlikli, lakin şəkilçisiz (sizing tapuğçı+0, məninq karın+0, məninq tavar+0), həm də əvəzliksiz, ancaq şəkilçili (0+kadhaş+ları) şəklində ifadə olunmuşdur.

Bu vəziyyəti Orxon-Yenisey abidələrində də görürük. Məsələn: *Bizin sü* atı turuk, azukı yok ərdi «*Bizim qoşunumuzun* atı yorğun, azuqəsi yox idi» (KT, q. 39).

Azərbaycan yazılı abidələrində və şivələrimizdə mənsubiyyət əlaqəsinə girmiş tərəflərdən birinin səqtəyə uğradığını görürük. Məsələn: Dəstursuzca yağıya girmək *bizim eldə* eyb olur (KDQ, 92), *bizim uşax* (Amasiya), *honnarın ev* (Qax), *sizing it* (Qazax) və s.

Bundan başqa, şivələrimizdə əvəzliyin ümumiyyətlə buraxılması, ismin isə tam şəkildə verilməsi hallarına da rast gəlirik. Məsələn: ata+mız (Qazax), ato+:uz (Muğan), göz+ümüz (Qazax), göz+ünqüz (Şəmkir), göz+ü:z (Muğan) və s.

A.N.Kononov *-li*, *-li*, *-lu*, *-lü* (DLT-də bunun qarşılığı *-lig*, *-lig*, *-luğ*, *-lüğ*-dur) şəkilçisinin köməyi ilə yaranan «çanta+lı adam» modelini də mənsubiyyətin bir növü sayır [426, 76]. Ancaq burada mənsubiyyət çaları ilə yanaşı keyfiyyət, əlamət çaları da vardır, üstəlik, bu model bütün şəxslərə aid edilə bilmir. Ona görə də onu müstəqim mənada mənsubiyyət hesab etmək doğru olmazdı.

Göründüyü kimi, «Divan»la Azərbaycan dilinin mənsubiyyət kateqoriyasını əmələ gətirən şəkilçilər arasında cəmi iki fərq var. Birinci fərq odur ki, II şəxs təkdə və cəmdə əsərdə *-nq*, dilimizdə isə *-n* şəkilçisi işlənir. İkinci fərq: «Divan»da III şəxs təkdə və cəmdə iki variantlı, yəni *-i*, *-i*, *-sı*, *-si* şəkilçisi, Azərbaycan dilində isə dörd variantlı *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* və *-sı*, *-si*, *-su*, *-sü* şəkilçisi iştirak edir.

Müasir ədəbi dilimiz və «Divan»dakı mənsubiyyət şəkilçilərinin bütün fərq və bənzərliklərini aşağıdakı cədvəldə aydın şəkildə görmək mümkündür:

Cədvəl 5.

DLT-də ismin mənsubiyyət şəkilçiləri cədvəli

Şəxslər	Saitlə bitən sözlərdə	Samitlə bitən sözlərdə	Misallar
I şəxs tək	-m	-im (4)	ata+m, aş+im və buna bənzər

II şəxs tək	-nq	-inq (4)	ata+nq, aş+inq və buna bənzər
III şəxs tək	-sı, -si	-ı, -i	ata+sı, aş+i və buna bənzər
I şəxs cəm	-mız (4)	-ımız (4)	ata+mız, aş+ımız və buna bənzər
II şəxs cəm	-nqız (4)	-inqız (4)	ata+nqız, aş+inqız və buna bənzər
III şəxs cəm	-ları, -ləri	-ları, -ləri	ata+ları, aş+ları və buna bənzər

1.3.4. İsmiñ xəbərlik kateqoriyası

Xəbər ola biləcək bütün adlar, o cümlədən isim xəbərlik kateqoriyası əmələ gətirmək üçün bəzi şəkilçilər qəbul etməli, mübtəda ilə xəbər arasındaki əlaqə kəmiyyətə və şəxsə görə uzlaşmalıdır. Ona görə də bu şəkilçilər I, II və III şəxsin təki və cəmini göstərməlidir.

Şübhə yox ki, bu proses əvəzliklərin köməyi ilə həyata keçmişdir. Həm felin şəxs kateqoriyasının, həm də ismiñ xəbərlik kateqoriyasının yaranmasında əvəzliklər çox mühüm rol oynamışlar. *Mən, sən, o, biz, siz, o(n)lar* əvəzlikləri felin şəxs kateqoriyasını meydana gətirmək üçün şəkilçiləşmiş, üçüncü şəxsin təkinə, məsələn, *gəlir* felinə qoşulmaqla *gəlir+mən* (*gəlirəm*), *gəlir+sən* (*gəlirsən*), *gəlir+o* (*gəlir*, türkçə: *gəli+y+o+r*), *gəlir+biz* (*gəliriz*, *gəlirik*), *gəlir+siz* (*gəlirsiz*, *gəlir-siniz*), *gəlir+olar* (*gəlirlar*, *gəlirlər*) formasını yaratmışlar.

İsmiñ xəbərlik kateqoriyası da eyni model üzrə yaranmış, sonra dolaşıqlığa və təkrara yol verməmək üçün şəkilçilər bir qədər dəyişərək müasir formaya düşmüşdür. M.Məmmədli bu barədə türkoloqların fikirlərini diqqətlə nəzərdən keçirərək xəbərliyin şəxs əvəzlikləri ilə ifadə olunması mexanizmini belə xülasə etmişdir: «1) Müstəqil sözlərdən ibarət olan şəxs əvəzliklərinin əvvəlcə vurğusunu itirməsi; 2) Tədricən leksik mənadan məhrum olması; 3) Fonetik tərkibdə dəyişikliyin baş verməsi (uyğun səs dəyişmələri, səslərin düşməsi, ahəng qanununun təsiri və s. nəzərə alınır); 4) Formanın tamamilə arxaikləşməsi; 5) Yeni fonetik tərkibdə innovasiyaların meydana çıxməsi» [148, 224].

DLT-də ismiñ xəbərlik kateqoriyası aşağıdakı formalarda təzahür edir:

1. Xəbərlik funksiyasını yerinə yetirən isim heç bir morfoloji əlamət qəbul etmir, ondan sonra gələn şəxs əvəzliyi intonasiya və vurğunun köməyi ilə xəbərlik bildirir. Bu zaman isim+şəxs əvəzliyi modeli, yəni I şəxsin təkində *isim+mən*, II şəxsin təkində *isim+sən*, III şəxsin təkində *isim+ol* modeli tətbiq edilir. Burada şəxs əvəzliklərinin şəkilçiləşməsi prosesinin intensivləşdiyi, lakin hələ tam başa

çatmadığı müşahidə edilir. Məsələn: مَنْ قِدَا مَنْ mən *kayda mən* = mən *hardayam* (I, 125), كِمْ سَنْ kim *sən* = sən *kimsən* (I, 359), مَنْ تُرْكْ مَنْ mən *türk mən* = mən türkəm (I, 359), أَلْ مَنِكْ أَغْلَمْ أَلْ ol kündi *kişi ol* = o, alçaq *adamdır* (I, 416), أَلْ مَنِكْ كِشِيْ أَلْ ol məninq *oğlum ol* = o mənim *oğlumdur* (I, 112) və s.

İntonasiya və vurğunun köməyi ilə ifadə olunan xəbərliyə dair bir neçə misal: آشْ تَتَغْيِي مَنِكْ فَرْمَةُ الْغَمْ məninq kurım *ulug* = mənim məqamım *yüksəkdir* (I, 339), تُوْزْ أَلْ كِيْزِيْ ثَمْلَغْ اş tatıǵı *tuz* = aşın dadı *duzdur* (III, 34), تُولْغْ أَلْ كِيْزِيْ ثَمْلَغْ اş tatıǵı *tumluğ* = ölü üzü *soyuqdur* (I, 45), نُجَا مُنْذَرْ أَرْسَا إِيشْ آذْكُورْ نُجَا اکrı *arsa iış azkou*, neçə munduz ərsə eş *edhgü*, neçə əgri ərsə *yol edhgü* = nə qədər axmaq olsa da, eş-dost *yaxşıdır*, nə qədər əyri olsa da, yenə yol *yaxşıdır* (I, 447) və s.

2. III şəxsin təkində bəzən *ol* əvəzliyinin yerində *turur* sözü dayanır. Bu zaman III şəxsin təki *ər+turur*, cəmi isə *ər+tururlar* şəklinə düşür ki, bu da *ər+dir*, *ər+dirlər* mənasına gəlir. Bu məqamda *turur* sözü *-dir*, *-dir*, *-dur*, *-dür* xəbər şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirir.

M.Kaşgarinin *turur* sözü ilə bağlı iki qeydi var. Bunlar həmin sözün təbiətini anlamaq baxımından çox önemlidir. İlk qeyd belədir: «ئۇرۇر T u r u r: bu, müzare felidir, keçmiş zamansız və məsdərsiz işlənir, mənası «odur» deməkdir. أَلْ تَاشْ ئُرْرُ ol taş *turur* sözündə olduğu kimi, o, *daşdır* deməkdir. Və yenə ol kuş turur deyilir ki, o, *quşdur* deməkdir» (II, 36).

İkinci qeyd isə bu şəkildədir: «ئۇرۇر T u r u r: keçmiş zamanı və məsdəri olmayan müstəqbəl bir feldir. ئەرەب dilinin بَعْدَ və پَذَرْ sözləri kimi. Bu söz bir şeyin adı çəkilən anda bir yerdə durduğunu və bulunduğuunu bildirir. أَلْ أَقْدَا تُورُرُ ol əwdə turur deyilir ki, o, [bu an] evdədir, evdə var deməkdir. Bu sözlə ayağa *qalxmaq* murad edilmir. اَرْسُكَلْ ئُرْرُ ər sökəl *turur* deyilir ki, adam *xəstədir* deməkdir. Bu sözlə xəstə ayağa *qalxdı* demək istənmir» (III, 177).

3. *ərdi/erdi* [-di,-di, -du, -dü] sözünün yardımı ilə, eynən «Qutadğu Bilig»də olduğu kimi [77, 219], bəg *ər+dim* = bəy *idim*, bəg *ər+dinq* = bəy *idin*, bəg *ər+di* = bəy *idi* modeli üzrə ismi xəbər yaradılır. Məsələn: مَنْ آنَدَا آرِدِمْ mən anda *ər+dim* = mən orada *idim* (I, 171), مَنْ آنَامَاسْ آرِدِمْ أَلْ مَنِيْ آنَّىْ mən unamas *ər+dim*, ol məni unattı =mən bu işə razi *deyildim*, o məni razi saldı (I, 257), قَدَا آرْدِينْكَ kanda *ər-*

+dinq = sən harada *idin* (I, 415), **أَلْ مَنِكَ بِرْ لَا أَرْدِي** ol məninq birlə *ər+di* = o mənimlə birlikdə *idi* (I, 424).

Bu bəndin daha yaxşı anlaşılması üçün «Qutadğu Bilig»dən də bəzi örnəklər vermək yerinə düşərdi: *bəg ərdi* ajunda (*bəy idi* dünyada, KB, 405); bu *kün toğdı ərdi* (bu, *Küntoğdı idi*, KB, 406); boyum *ərdi ok təg* (boyum *ox kimi idi*, KB, 1099); tümən yılda bərü *tul ərdim* (min ildən bəri *dul idim*, KB, 84); kiçig *oğlan ərdim*, bedütti mini (kiçik *oğlan idim*, böyüdü məni, KB, 1097); *sən ərdinq* manqa köz yarukı tükəl (*sən idin* mənə göz işığı tamam, KB, 1162); *atam ərdinq* (*sən atam idin*, KB, 1243).

Bu nümunələrdə *ərdim*, *ərdinq*, *ərdi* köməkçi feli isimdən sonra gələrək I, II və III şəxsin təkində ismi xəbər əmələ gətirmişdir. Ancaq *ər* sözünün vasitəsilə I, II və III şəxsin cəmində ismi xəbər yaranmasına dair kitabda heç bir misal tapmaq mümkün deyil.

Parodoksal haldır ki, eyni vəziyyət «Qutadğu Bilig»də də müşahidə olunur. Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticə hasil olmamalıdır ki, DLT və «Qutadğu Bilig» yazılın dövrdə ismin xəbərlik kateqoriyası hələ tam formalaşmamışdır. Əgər şəxslərin təki üzrə xəbərlik şəkilçiləri varsa, deməli, cəmi üzrə də mövcud imiş, sadəcə, şəxslərin cəmi üzrə nümunələr işlədilməsi üçün müvafiq sintaktik mühit olmamışdır. Digər tərəfdən, əgər orta türk dövründə *mən*, *sən*, *biz*, *siz*, *o(n)lar* əvəzlikləri fəlin şəxs kateqoriyasını meydana gətirmək üçün şəkilçiləşmişsə, deməli, bu proses isimlərdə də getmişdir, lakin nitq aktında onu gerçəkləşdirən məqam olmamışdır.

B. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»DƏ SİFƏT

Başqa nitq hissələri, xüsusilə isim və fellə müqayisədə sıfəti həm leksik-səmantik, həm də qrammatik-morfoloji baxımdan o qədər də zəngin nitq hissəsi saymaq mümkün deyil. «Bəzi dünya dillərindən fərqli olaraq türk dillərində sıfət adlarla bağlı qrammatik kateqoriyaların (cins, hal, kəmiyyət və başqa kateqoriyaların) formal əlamətlərini qəbul etmir və aid olduğu sözlə (isimlə) uzlaşmır» [151, 3]. Ona görə də V.M.Nasilov qədim türk yazılı abidələrində, o cümlədən

Orxon-Yenisey abidələrində sifətin müstəqil nitq hissəsi kimi hələ tam formalaslaşmadığını yazmışdır [450, 24]. T.Təkin isə «Orhon Türkçesi Grameri» adlı əsərində sifətə ayrıca bölmə həsr etməmişdir [308, 272]. Təbii ki, bunlar düzgün yanaşma deyil.

DLT-dəki sifətlərin təhlili göstərir ki, XI əsr də sifət kiçik istisnalar xaricində bugünkündən çox da fərqlənmir. «Divan»da işlənmiş sifətlərlə müasir dilimizin sifətlərini müqayisə etməklə bənzər və fərqli cəhətləri üzə çıxarmaq mümkündür. Bunları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Forma və məzmunca eyni olan sifətlər. Buraya bəzi rəng adları (*yaşıl, yaşız, ala, boz*), ümumi əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər (*tutğun, yaxşı, ağır, uzun* və s.) daxildir.

2. Məzmunca eyni olan, formaca cüzi dəyişiklikliyə uğrayan sifətlər. Buraya areal fərqindən dolayı baş verən *k>q/g/x, ç>c, t>d* əvəzlənmələri nəticəsində tələffüz və yazılışca azca fərqlənən sifətlər daxildir. Onlara misal olaraq *ak>ağ, kara>qara, kıızıl>qızıl, kənç>gənc, karı>qarı (qoca), yumşak>yumşaq, tok>tox, aç>ac, uçuz>ucuz, tüz>düz* və sair sifətləri göstərmək olar.

DLT-də işlənmiş bəzi sifətlər isə tarixi inkişaf nəticəsində son samitini itirmişdir. Məsələn: *kapiğ, sarıq, katıq, arıq, kuruq, açıq, ölüm, tirig, kışqa* kimi sifətlər dilimizdə *qapı, sarı, qatı, arı, quru, acı, ölü, diri, qısa* kimi sabitləşmişdir.

3. Dilimizdə heç işlənməyən və ya arxaikləşən sifətlər. Bunlara misal olaraq ürünq «ağ», yipkin «bənövşəyi», bayın «tünd qırmızı» kimi türk dillərinin oğuz qrupu üçün səciyyəvi olmayan sözləri, habelə klassik abidələrimizdə azca fərqlə işlənmiş edhgü (bizdə: eyi, yey), əsən «sağlam, salamat», yavuz «acıqlı, hirsli», yağuk «yaxın», səmiz «kök», körklüğ «körklü», əsrük «sərxoş» kimi sifətləri göstərmək olar. Bu sonunculara KDQ-də addımباşı rast gəlmək mümkündür.

1.4. Sifətin mənaca növləri

DLT-də sifətin bugünkü məna növlərinin hamısı mövcuddur. Bunlar aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

1.4.1. Rəng bildirən sıfətlər

Buraya *kara*, *yaşıl*, *sarığ*, *kök*, *kızıl*, *ak*, *ürünq*, *yipkin*, *boz* və başqa rəng adları daxildir. Rənglər ayrılıqda sıfət olmaqla bərabər həm də hər hansı ismin əvvəlində gələrək onu təyin edir. Məsələn: *kara* «qara» (قرا ارك) *kara* ərük = *qara* ərik, *albuxara*, I, 137; قرا فش *kara* kuş = dovşancıl, *berkut*, I, 344; قرا فرق *kara* karak = gözün *qarasi*, I, 383), *yaşıl* «yaşıl» (ياشل انك لک ٿون) *yaşıl* önqlüg ton = *yaşıl* rəngli don, *paltar*, I, 114; ييشل جش *yaşıl* çəş = *yaşıl* firuzə, I, 343; يارلو بلسا, ييشل گذار yaranu bilsə, *yaşıl* kedhər = yaranmayı bacarsa, *yaşıl* paltar geyər, I, 393), *sarığ* «sarı» *sarığ* ərük=qaysı, zərdalı, I, 137; سرغ گزك *sarığ* kəzik=sarı qızdırma, I, 391; سرغ ٿرما *sarığ* turma = *sarı* turp, I, 425; سرغ بغا *sarığ* buğa=*sarı* buğa, dərman növü, III, 212), *kök* «göy» *kök* ton=göy rəngli *paltar*, III, 139), *kızıl* «qızılı, qırmızı» (قىلنو بلسا, قىزل گذار) *kızıl* kədhər = özünü sevdirməyi bacarsa, *qızıl*, *qırmızı* *paltar* geyər, I, 393; قىزل انك *kızıl* anq = *qırmızı* yanaq, I, 114; قىزل سچك *kızıl* süçik = *qırmızı* şərab, I, 406), *ak* «ağ» *ak* sakal ər = *agsaqqal*, saçı-saqqalı *ağarmış* adam, I, 147; ااق ات *ak* at = *ağ* at, I, 147), *ürünq* «ağ» *ürünq* kaş = *ağ* qaş, I, 343; ارنك فش *ürünq* kuş = *ağ* şahin, laçın, I, 344; ارنك فرق *ürünq* karak = gözün *ağı*, I, 383), *boz* *boz* buğa = *boz* buğa, dərman növü, III, 212), *arsal* «qumral» (ارسل سچ *arsal* saç = *qızıla* çalan saç, I, 168), *çal* «çal, ala, qır» (جال فوي) *çal* koy = *ala-bula* qoyun, III, 156), *ala* (االا *ala* at = *ala* at, *qır* at, I, 148), *yağız* *yağız* yer, يغز بير (*yağız* at, III, 18), *oy* «*yağız*» *oy* at = *yağız* at, I, 122), *yipkil* «ərgüvani rəng» (يېپكىل تون) *yipkil* ton = *ərgüvan* rəngində *paltar*, III, 47), *kökşin* «göyümtül, göyümsöv» (كىشىن نانك) *kökşin* nənq = *göyümsöv* nəsnə, I, 430) və s.

Əsərdə qarışiq halda işlənmiş rənglərə dair misallar: *kızıl* *sarığ* (قىزل سرغ) *kızıl* *sarığ* arkaşıp=*qızılı-sarı* güllər ard-arda sıralanıb, I, 394), *yipkin* *yaşıl* يېپكىن يېشل يېزكىشب (*yipkin* *yaşıl* yüzkəşip=*yaşıl-bənövşəyi* güllər üzə çıxıb, I, 394).

1.4.2. Məkan, məsafə, yön bildirən sıfətlər

Bu tipli sıfətlər DLT-də az deyil. Məsələn: *yağuk* «yavuq, yaxın» (يغۇق بير) *yağuk* yer = *yaxın* yer, III, 32), *yakın* «yaxın» (يەقن ار) *yakın* ər = *yaxın* adam, *yaxın*

qohum, *doğma-əziz* adam, III, 27), uzak «uzaq» (أَزْقَ اِيْشُ) *uzak* iş = *uzanan* iş, I, 135; يَلَوْجَ أَزْقَ بَرْدَى *yalavaç uzak* bardı [=elçi yaman *uzaq* getdi], I, 135), kuz «شِيمَال» *kuz* tağ = günəş *görməyən* dağ, III, 132), onq, sağ, sol اُنْكَ الِكَ (*onq* əlig = *sag* əl. Oğuzlar *sag* əlig deyirlər. Bütün türklər *sol* ələ *sol* əlig deyirlər, I, 140), yış «eniş» *art* *yış* deyilir ki, *yoxuş*, eniş deməkdir, I, 146), önqdünki «öndəki», kidinki «arxadakı» أَنْكُنْكَى يَلْغَ (*önqdünki* yalıq, *kidinki* yalıq = yəhərin *ön* və *arxa* qası, III, 21) və s.

1.4.3. Həcm, miqdar, ölçü bildirən sıfətlər

«Divan»da həcm, qabarit, ölçü və miqdar bildirən sıfətlərə aşağıdakılardır məsalları göstərmək olar: uluğ «böyük» *الْعَلَى* *uluğ* ay = büyük ay, I, 356), kiçik «kiçik», bedük «böyük» يُرْتَ كَجُوكْ بُسْسا آنْكُتَ بَدْكَ اُورْ (*yurt* *kiçük* bolsa, anqut *bedük* ur = deşik *kiçik* olsa da, qıfi *böyük* elə, I, 156; تَقْيَ بَدْكَ اَرْسَا مِيقَى بَدْكَ اَرْمَاس *təwəy* *bedük* ərsə, mayakı *bedük* ərməs = dəvə *böyük* olsa da, qıçı *böyük* olmaz, III, 165), uşak «kiçik, balaca» أَشَاقَ نَانْكَ ثُقَرَادِي (*uşak* nənq tuwradı = *kiçik* şey böyüdü, III, 255), ediz «yüksək» أَذِنْتَاغ (*edhiz* tağ = keçid verməyən *yüksək* dağ, I, 127), uzun, kısğa «qısa» أَيْغُرِيغَاجْ أَزْونَ كَسْ, ثَمُرْقِسْغَا كَسْ (*uyğur*, yiğac *uzun* kəs, təmür *kısga* kəs = ey uyğur, ağacı *uzun*, dəmiri *isə qısa* kəs (II, 40), kırt «qısa, gödək» قِرْتَ اَتْ (*kirt* ot = *qısa* ot, *kirt* saç = *qısa* saç, I, 352), eksük «əskik» اَكْسُكَ يَرْمَاقْ (*əskik*) *əksük* yarmak = *əskik* pul, I, 167), az (اَزْ نَانْكَ) *az* nənq = *az* nəsnə, I, 147), irwi «ince, uzun» إِرْقَى فَلَاقْ (*irwi* kulak = *incə*, *uzun* qulaq, I, 186), yalbı «yastı» يَلْبَى نَانْكَ (*yalbi* nənq = ağaçdan oyulmuş *enli* hər şey, III, 33) və s.

1.4.4. Dad bildirən sıfətlər

Buraya dad və lamisə üzvləri vasitəsilə dərk edilən əlamət və keyfiyyət bildirən sıfətlər daxildir. Məsələn: açığ «aci» اَجْعَنْكَ سُجْرَدَى (*açıq* nənq sücirdi = *aci* şey şirinləşdi, II, 111), sücik «şirin» (I, 406), yumşak «yumşaq» يُمْشَاقَ نَانْكَ قَرْجَادِي (*yumşak* nənq karçadı = *yumşaq* nəsnə qatıldı, sərtləşdi, III, 253), katığ «sərt, qatı» (I, 376), sasığ «üfunətli» سَسْغَ بَرَغْ (*sasığ* bariğ = *üfunətli*, *qoxmuş*, I, 374),

əkşig «turş, meyxoş, turşməzə nar kimi» (I, 167), tatıqlıq «dadlı» (تَتِلْغَ نَانْكَ *tatilq nank*) *tatılıq* nənq = *dadlı* şey, I, 475) və s.

1.4.5. İnsana məxsus keyfiyyət bildirən sıfətlər

DLT-də insana məxsus səciyyə, xüsusiyyət, daxili keyfiyyət, əlamət bildirən sıfətlər də az deyil. Məsələn: tirig «diri, canlı» (تَرِيْكَ أَسَنْ بُلْسَا تَانْكَ أَكْشَ كُرُورْ *tirig* əsən bolsa, tanq öküş körür = *diri adam* sağlam olsa, çox şeylər görər, I, 131), çığay «kasıb, yoxsul» (III, 224), çöküt «qıسابoy» (جُكْتَ كِشِي *cöküt kişi* = *qısa boylu*, cırdan, I, 363), yaşılgı «yaşlı, qoca» (يَشْلَغَ أَرْ *yaşlıq ər* = *yaşlı adam*, III, 43), ölüt «ölüvay» (أَلْتَ أَرْ *ölüt ər* = *gücsüz, yaşlı, qoca adam*, I, 125), karı «qoca» (فَرِيْيَهْ مَنْدِي *kari ər mundı* = *qoca adam* xəriflədi, II, 56), təwlüg «aldadıcı, alçı, hiyləgər» (I, 461), ütrük «hiyləgər, ütücü adam» (I, 165), kür «qoçaq» (كُرْ أَرْ *kür ər=igid, sarsılmaz, cəsur, qoçu adam*, I, 339), kutluq «qutlu» (كُتْلُغْ نَانْكَ *kutluq nənq* = *qutlu nəsnə, mübarək* şey, I, 452) kutki «təvazökar» (كُتْكِيْ أَرْ *kutki ər = təvazökar adam*, I, 422), aç «ac», tok «tox» (أَجْ نَايِمَاسْ بُقْ نَاتِيمَاسْ *aç nə yeməs, tok nə teməs* = *ac nə yeməz, tox nə deməz, ac adam hər şey yeyər, tox adam hər şey deyər*, I, 146) və s.

1.4.6. Mənəvi, fiziki keyfiyyət bildirən sıfətlər

DLT-də əşya və varlıqların mənəvi keyfiyyətlərini, xarici görünüşünü, fiziki, cismani əlamətlərini bildirən sıfətlər çoxdur. Bunlara aşağıdakı sıfətlər misal ola bilər: yaxşı (يَخْشِي نَانْكَ *yaxşı nənq* = *yaxşı nəsnə, yaxşı iş* = *gözəl iş*, III, 34), edhgü «yaxşı» (أَذْكُوْيَقْلَاقْ *edhgü yawlak* = *yaxşı-pis*, I, 426), yawuz «pis, acıqlı» (نَجا اَيْغَ يَقْزَنْ نَانْكَ *ayığ yawuz nənq* = *nə pis şey*, I, 149), munduz «axmaq, səfəh» (أَرْسَا يَوْلُ أَذْكُوْ *munduz ərsə eş edhgü, neçə əgri ərsə yol edhgü* = *nə qədər axmaq olsa da, eş-dost yaxşıdır, nə qədər əyri olsa da, yenə yol yaxşıdır*, I, 447), ariğ «təmiz» (أَرْغَ نَانْكَ *ariğ nənq* = *təmiz nəsnə*, I, 133), sarsığ «kəskin» (سَرْسِغْ سُوْزْ *sarsığ söz* = *kəskin söz*, I, 451), kuruğ «boş» (فُرْغَ الْمَا *kuruğ əw* = *içində heç kim olmayan ev*, I, 377), öl «yaş, nəm» (أَوْلَ تُونْ *öl nənq* = *yaş əşya*. Buradan alınaraq *öl ton* deyilir ki, «yaş paltar» deməkdir. Bunu oğuzlar bilməzlər, I, 121), yalım «dik, sarp» (يَلِمْ *yalım*

قىيا *yalm* kaya = *dik*, *sıldırıım* qaya, III, 25), yaruk «parlaq» يَرْقُ يُلْدُوز (*yaruk* yulduz = *parlaq* ulduz, I, 160), silig «təmiz» سِلِك اَر (*təmiz*, *incə*, *yaraşıqlı*, *şirindil* adam, I, 390), talu «seçkin, seçmə, seçilmiş, mümtaz» تَلُو نَانَك (*talı* nənq = *seçmə* nəsnə, III, 218), kovi «ugursuz» فُقَى اَر (*kowi* ər = *talesiz*, *uğursuz* adam, III, 213), ilig «iliq» اِلِيْغ سُو (*ılıq* suw=*ılıq* su, I, 134), aruk «arıq, yorğun» اَرُق اَر (*arıq* adam, *yorğun* adam». Hər yorguna belə deyilir, I, 135), ətlik اَتْلِك قُوْى (*ətlik* *qoyun*, I, 165).

1.5. Sifətin quruluşca növləri

Müasir dilimizdə olduğu kimi, DLT-də də sifətin quruluşca üç növü var: sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlər.

1.5.1. Sadə sifətlər

Sadə sifətlər bir və ya iki hecalı sözlərdən ibarət olur, əlamət, xüsusiyyət, fiziki, mənəvi keyfiyyət, yaxud da rəng bildirir. Məsələn: yarp «sağlam» يَرْبَ نَانَك (*yarp* nənq=*sağlam*, *möhkəm* nəsnə, III, 15), ak «ağ» اَقْ بُلْت (*ak* bulut=*ağ* bulud, I, 289), kara «qara» ثُمْ قَرَا اَت (*kara* at=düm *qara* at, I, 348), çin «doğru» جِين ڪشى (*çin* kişi=*doğru-dürüst* adam, III, 142), tın «avarə» تِين ڪشى (*tın* kişi=bir işin qulpundan yapışmayan *avarə* adam, I, 142), ar «qonur» اَر نَانَك (*ar* nənq=*qonur*, *sabalıd* rəngində olan nəsnə, I, 147), kır «qır» قَرَا اَت (*kır* at = *qır* rəngli at, I, 339).

1.5.2. Düzəltmə sifətlər

Düzəltmə sifətlərin bir qismi adlara, bir qismi isə fellərə müəyyən şəkilçilərin artırılması yolu ilə yaradılır.

Adlardan yaranan düzəltmə sifətlər ən çox aşağıdakı şəkilçilərin iştirakı ilə əmələ gəlir:

1. **-lığ, -lig, -luğ, -lüğ.** Bu şəkilçi vasitəsilə yaranan sifətlər müxtəlif mənalar ifadə edir:

a) əşya bildirən isimlərə artırıllaraq həmin əşya ilə bağlı əlamət və ya sahiblik bildirir. Məsələn: at+lıq «atlı, atı olan» (اتْغَ اَرْ atlığ ər = *atlı* adam, I, 161), it+lıq «itli, köpəkli, iti olan» (اِتْلَغْ اَرْ itlığ əw = *köpəkli* ev, I, 162), əmik+lig «əmzikli» (امِكِلَكْ اِشْلَرْ əmiklig işlər = *əmzikli*, *əmizdirən* qadın, I, 208), ot+luğ «otlu» (اَتْلَغْ تَاغْ əw = *kapuğluğ* əw = *qapılı* ev, I, 475), yüz+lüg «üzlü, həyasız» (اِكِي يُزْلِكْ اَرْ iki yüzlüğ ər = *ikiyüzlü* adam, III, 46), kedhük+lüg «yapincılı», küfəç+lig «yüyənlili» (کَدْهُوكْ اِلِيمَاسْ kedhükliğ öliməs, *küfəçlig* küriməs=*yapincılı* adam islanmaz, *qantarğalı* at özündən çıxmaz (III, 238).

b) hər hansı bir əlamətin normadan artıq olduğunu bildirir. Məsələn: küç+lüg «güclü», bilək+lig «biləkli, qüvvətli» (کُوْجِلَكْ بِلِكِلَكْ کِشِيْ əw = *küçlü*-*biləkli* adam, I, 485), körk+lüg «görklü, gözəl» (کُورْكِلَكْ بِلِكِلَكْ کِشِيْ əw = *körlükli*-*biləkli* adam, I, 485), yeti başlıq yıl bükə «yabaku boyunun başçısının ləqəbi» (يَتِيْ بَشْلَغْ يِلْ əw = *yeti başlıq* yıl bükə = *yeddi başlı* əjdaha, III, 214) və s.

c) daxili mənəvi keyfiyyət yaradır. Məsələn: ağır+lıq «əziz, hörmətli» (أَغْرِلَغْ اَرْ əw = *hər kəs tərəfindən sayılan, ağırlanan, əzizlənən* adam, I, 202), bağır+lıq «heç kimə boyun əyməyən adam» (بَدْكَ بَغْلَغْ bedük *bağırlığ* = *ciyəri, bağırı* böyük, I, 366), yeti başlıq yıl bükə «yabaku boyunun başçısının ləqəbi» (يَتِيْ بَشْلَغْ يِلْ əw = *yeti başlıq* yıl bükə = *yeddi başlı* əjdaha, III, 214) və s.

Bu şəkilçi tarixi inkişaf nəticəsində ğ, g samitini itirərək müasir dilimizdə -li, -li, -lu, -lü kimi sabitləşmişdir. P.M.Melioranski bu münasibətlə yazmışdır: «Məlumdur ki, -li, -li forması fonetik baxımdan -lıq, -lig-dən yenidir və daha çox qəribi və cənubi türk dillərinə xasdır. Ona görə də güman etmək olar ki, ibn Mühəenna yaşadığı dövrdə həmin şəkilcidən Azərbaycanda istifadə edilmişdir» [151, 16].

2. -siz, -siz, -suz, -süz. Hər hansı keyfiyyət və ya əlamətin yoxluğunu bildirir. Məsələn: arka+sız «arkasız» (ارْقَا سِيزْ آلپ جَرِيكْ سِيُومَاسْ arkasız alp çərig sıuması= *arkasız* alp qoşun basmaz, I, 183), arpa+sız «arpasız» (ارْبَاسِزْ آتْ اَشُوْمَاسْ arpasız at aşuması = *arpasız* at çöl aşmaz, I, 183), əs+sız «solğun» (اَسْزِيزْ بُرْفَارَ assis yüzi burkurur = *solğun* üzü bürüşər, II, 199), yazuk+suz «günahsız» (يَكِتْ يَاْزُقْسُزْ بِلْمَاسْ yazuk+suz «günahsız»).

اوت (yigit yazuksuz bolmas = igid *günahsız* olmaz, III, 23), tütün+süz «tüstüsüz» (شىنسز بىلماس ot *tübünsüz* bolmas = od *tüstüsüz* olmaz, III, 23) və s..

3. -lik, -lik, -luk, lük. Tələffüzdə dörd, yazıda iki variantlıdır; mücərrədlik və keyfiyyət mənası ilə yanaşı bir şeyin düzəlcəyi materialın adını bildirir. Məsələn: oçak+lık «ocaq üçün nəzərdə tutulan» أچقى بىر (oçaklık yer = *ocaq* yeri, I, 205), kaşık+lık «qaşıqlıq, qaşıq düzəldilmək üçün ayrılan material» (I, 481), eşik+lik «astanalıq» اشىكلىك يغاج (esiklik yiğac = *astana düzəltmək üçün* hazırlanan ağaç, I, 207), tirək+lik «dirək üçün» دىرەك üçün (bu yiğac ol kapuğka tirəklik = bu ağaç o qapiya dirək üçün hazırlanmışdır, I, 486), konuk+luk «qonaqlıq» (كۈنلىق konukluk əw = *qonaq üçün ayrılan* ev, I, 481), ətük+lük «məst üçün, ayaqqabılıq» آڭىللىك سَغْرى (atüklük sağrı = *məst tikmək üçün ayrılan* tumac, I, 207) və s..

4. -ki, -ki. Mənəvi keyfiyyət, zaman və məkan bildirir. Məsələn: kut+ki «həlim, təvazökar» قىنى أر (kutki ər = *təvazökar, həlim* adam, I, 422), uza+ki آنجا آيميش uzaki bilgə ança aymış = *keçmiş zaman* bilgəsi belə demiş[dir], I, 153), önqdün+ki «ön» اوندىنىكى يىلغ (önqdünki yalıq = yəhərin *ön* qaşı, III, 21), kidin+ki «arxa» كىدىنىكى يىلغ (kidinki yalıq = yəhərin *arxa* qaşı, III, 21) və s..

5. -dak, -dük. Bu şəkilçi əsasən yoxluq məzmunu yaradır. Məsələn: yalın+dak «yalın, çılpaq» يىلدىق أر (yalındak ər = *çılpaq* adam, III, 51), kəm+dük «ətsiz, üstündə et olmayan» كەمدىك سُنكۇك (kəmdiük sünqük = *sıyrılmış, atı yeyilmiş*, gəmirilmiş sümük, I, 463) və s..

6. -daki, -dəki. Əlamət və məkan bildirir. Məsələn: yazı+daki süwlin ədhərgəli əw+dəki takoğu içginma=çöldəki qırqovulu axtararkən barı evdəki toyuqdan olma (I, 437), əfdaki بُزاغۇ أڭوز بىلماس əw+də+ki buzağı öküz bolmas = *ev* buzovundan öküz olmaz, evdəki buzovdan öküz olmaz (I, 437), əlgin+dəki əlkəndəki نانكى بىردا أردى yerə qoydu (I, 217), يقاداڭى يىلغالى الڭداڭى اچقۇر yaka+daki yalgağalı əlig+dəki içgini-nur = *yaxadaki*, yaxaya tökülən yemək yalanırkən əldəki boşqab düşər, qarına heç nə getməz (III, 274) və s..

7. -druk. Sifət yaradan eyri-məhsuldar şəkilçidir: بَلْدُرْقُ نانْ *yal+druk* nənq = cilalı ləyən kimi parlayan nəsnə (III, 372), يَلْدُرْقُ آشْلار *yal+druk* işlər = süslü, sıgallı qadın (III, 372).

8. -lak, -lək. Bu şəkilçi isimlərdə substantivləşmiş maddi və mənəvi keyfiyyət əmələ gətirir. Məsələn: *yaw+lak* «pis; yawa, *yaw+uz* sözündəndir» يَقْلُقُ كِشْي *yaw-lak* kişi = *bədxasiyyət* adam, III, 44), *tü+lək* «tükünü tökən» تُلَكْ يَلْقَى *tülək* yılıkı =qış *tükünü tökən* heyvan, I, 410) və s.

9. -al, -əl, -il, -il, -ul, -üll. Əlamət bildirir. Məsələn: *kıw+al* «düz» قَالِ بُرْنُ *kıwal* burun = *düz*, *düzgün* burun, I, 410), *tük+əl* تُكَالْ لَعْلَ *tükəl* alğıl = *tam* al, *hamisini al*, I, 410), *baş+il* بَشِيلْ قُوْيٰ *başıl* koy=*başında ağrı olan*, *qaşqa qoyun*, I, 392), *yaş+il* «yaşıl» يَاشِيلْ أَنْكَ لَكْ ثُون *yaşıl* önqlüg ton = *yaşıl* rəngli don, paltar, I, 114), *kız+il* «qırmızı» قَزْلُ مَنْكِرْلَك *kızıl* mənqızlıq = *qırmızı* bənizli, III, 316), *yas+ul* «yastı» يَاسُلْ تَاغ *yasul* tağ=*yastı* dağ, III, 25), *bögr+ül* «böyürləri ağ» بُكْرُلْ أَت *(bögr+ül at* = *böyürləri ağ at*. Alaca qoyuna və başqa heyvanlara da belə deyilir, I, 464) və s. Əslində, buradakı sifətlərin təxminən hamısı düzəltmə olsa da (*yaş+il*, *kız+il*, *tük+əl*, *yas+il*, *bögr+ül*), DLT dövründə sadə sifət kimi qavranılırdı, çünki onların tərkibindəki şəkilçilər daşlaşaraq şəkilçilik funksiyasını itirmişdir.

10. -ğıl, -ğul, -kil, -küll. Üstdəki bəndin funksiyasını daşıyan şəkilçidir. Məsələn: *baş+ğıl* «başı ağ» بَشْغَلْ يَلْقَى *başğıl* yılıkı = *başı ağ* heyvan, I, 464), *kır+ğıl* قَرْغَلْ (är *kırğıl* ər=*saçına qır*, *dən düşmüş* adam, *orta yaşılı adam*» (I, 465), *kız+ğul* قَزْغَلْ (at *kızğul* at = *rəngi boz ilə qır arasında olan* at, I, 465), *yip+kil* «ərgüvani rəng» يَيْكِلْ تُون *yipkil* ton = *ərgüvan rəngində paltar*» (III, 47), *tört+kül* «dördbucaq» تُرْتِكْلُ ا *(törtküll əw* = *dördkünc* ev, III, 362), *üç+kül* «üçbucaq, üç bucaqlı nəsnə» (I 168) və s.

11. -çıl, -çıl. Əlamətin fasıləsizliyini, daimiliyini bildirir. Məsələn: *yağmur+çıl* يَغْمُرْجَلْ بَير *yağmurçıl* yer = *yağmuru çox olan* yer, III, 56), *tüp+çıl* تُبْجَلْ yer=*daim boranlı* yer, III, 56), *ig+çıl* اِيْكِجَل *igçıl* = *uzun müddət xəstə olan* adam, III, 56) və s.

12. -sig, -sig. Bu şəkilçi bənzəmək, oxşamaq, özənmək, arzu etmək məzmunu yaradır. M.Kaşgari bu şəkilçi ilə bağlı yazmışdır: «Arzu ediləni və söylənəni o

şeyə bənzətmək üçün ismin sonuna əlavə olunur. فُسْغَ اَر *kulsığ* ər = *qula bənzəyən* adam, بُوْ قَرِىْ اَلْ اَغْلَانْسَغْ bu karı ol *oğlansığ* = bu qocanın xasiyyəti *uşaq kimidir*. Söz گ ke-li, yaxud incə ahəngli olsa, غ گ yerinə گ gəlir [-sig yerinə -sig işlənir]. Məsələn: بوْ اَرْ اَلْ بَكْسِكْ bu ər ol *bəgsig* = bu adamin xasiyyəti *bəyinkinə bənzəyir*, بوْ اَعْلَ اَلْ اَرْسِكْ bu oğul ol *ərsig* = bu uşağın xasiyyəti *ərlərin xasiyyətinə bənzəyir»* (III, 136) və s.

13. -sak, -sək, -suk. Bu şəkilçi hərislik, bir şeyə düşkünlük və sevmək mənası yaradır. Məsələn: tawar+sak «mal hərisi» ol ər ol *tawarsak* = o adam *mal hərisidir*, II, 74), tapuğ+sak «iş, xidmət sevən» *tapuğsak* ər = xidmət sevən adam, II, 182), bağır+sak «mərhəmətli» *bağırsak* kişi = *rəhmdil*, *müşfiq* adam, I, 479), ər+sək «ər düşküünü» *ərsək* işlər = *ortalığa düşmüş pozğun* qadın, *fahişə*, I, 166) və s. Bunun -suk variantı isə təəccüb ifadə edən sıfət meydana gətirir: tanq+suk «heyrətamız, qəribə» *tanqsuk* nənq = *qəribə* şey, *heyrət ediləcək* şey. Bir adamin çox nadir hallarda tapdığı nəfis yeməyə də *تَكْسُقْ نَانِكَ* *tanqsuk* aş deyilir, III, 331).

14. -gak, -gək şəkilçisi bəzi isimlərdən nisbət yolu ilə sıfət yaradır. Məsələn: kadhır+gak «çox işləmək üzündən əldə yaranan qabar, [ağac kimi qabar]» (I, 479, *فَذْ* kadhız «ağac qabığı» sözündəndir, I, 370, qabar ağacın qabığına bənzədilmişdir), münqüz+gək «çox işləməkdən dolayı əldə yaranan qabar, [sümük kimi qabar]» (III, 335, burada isə qabar *مُنْكَزْ* münqüz, III, 316 sözünə bənzədilmişdir), kidhiz+gək «təzəliyi, təravəti gedən, keçələşmiş qovun, [keçə kimi qovun]» (II, 285, *كَذْ* kidhiz «keçə» deməkdir) və s.

15. -ağu, -əgü. İnsan və heyvan orqanları və xəstəliklərlə bağlı sıfətlər yaradır. Məsələn: karn+ağu «xaşal, yekəqarın» *قرْنُوْ اَرْ* (*karnağu* ər = *xaşal* adam, I, 471), oyn+ ağu «oynanacaq» *أَيْنَاغُوْ بَيْرَ* (*oynağu* yer = *oynanacaq* yer, I, 180), oğl+ağu «bolluq içində böyüyən» *أَغْلَاغُوْ قَاتُونْ* (*oğlağı* katun = *əsalətli* qadın, I, 194), kərş+əgü *گَرْشَكُوْاْتِ* (*kürək* sümüyünün altında yağırı olan at, I, 471), sənqr+əgü «سَنْكَرْكُوْ اَتِ» *sənqrəgü* at = *əngi xəstəliyi olan at*. Daima burnundan irin kimi firtiq axır. Daima firtiği axanuşuga bu sözlə söylür» (III, 335),

ic+əgү «qabırğa sümüklərinin daxili tərəfində olan şeylərin adı; içalat» (I, 193), inə+gү «göbək qarşısında olur, qulunca bənzər bir xəstəlikdir» (I, 193) və s.

16. -z. Yaf+uz «pis, acıqlı, yavuz» (yawa sözündən, III, 18), köw+əz «məğ-rur, şiltaq, ərköyün» (I, 339), kudh+uz «dul qadın, məcazi: quduz» (I, 370) kimi sifətlərin əmələ gəlməsində iştirak edir.

17. -rək şəkilçisi yalnız ət+rək «ət rənginə çalan» (I, 165) sözündə görünür.

18. -ut, -üt şəkilçisi də çox işlək deyil. Onun iştirakı ilə yalnız bir neçə söz yaranır: yaş+ut, bək+üt «gizli» (يَشْتَ نَانْكَ yaşut nənq = *gizli* şey. Ondan sonra بَكْتَ bəküt sözü artırılaraq «يَشْتَ بَكْتَ yaşut-bəküt» şəklində qoşa deyilir, III, 16).

19. -ru şəkilçisi də çox az işlənir: yaş+ru «gizli» (أَلْ يَشْرُوْ كَلْدَى ol yaşru kəldi = o, *gizlin* gəldi, III, 34, يَشْرُوْ اِيشَ yaşru iş = *gizli* iş, III, 34). Müasir dilimizdəki *yaş-maq*, *yaşınmaq*, *yaşmanmaq* sözləri də bu kökdəndir

20. -mul şəkilçisi boy+mul «boynu ağ» (بِيْمَلْ اَتْ boymul at = *boynunda ağlıq olan* at, III, 172) sözündə müşahidə edilir.

21. -sal şəkilçisinə yalnız ar+sal «qızılı, qumral» (سَجَ اَرْسَلَ arsal saç = *qızılı çalan* saç, I, 168) sözündə rast gəlirik.

22. -nak. Bu şəkilçi də qeyri-məhsuldardır: baş+nak «dəbilqəsiz, zirehsiz» (بَشْنَقْ اَرْ başnak ər = başında dəbilqəsi, əynində zirehi olmayan əsgər, I, 454).

23. -çın şəkilçisi də nadir hallarda işlənir: balık+çın (بَلْقَجْنَ balıkçın = *balıqcıl*, balıq yeyən quş *balıqcıl*, balıq yeyən quş, I, 487).

Fellərdən yaranan düzəltmə sifətlər. Bunlar ən çox aşağıdakı şəkilçilərin iştirakı ilə əmələ gəlir:

1. -ğ, -ığ, -ig, -uğ, -üg şəkilçisi fel kökündən əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlər yaradır. Məsələn: kuru+ğ «quru» (قُرْعَ يَفَاجَ اَكْلِمَاسَ) *kuruğ* yiğəç əgilməs=quru ağac əyilməz, I, 244), piş+ığ «bişmiş» (بَشْغَ اَشَ pişığ aş = *bışmış* yemək, I, 375), sil+ig «təmiz, incə» (سِلِّكَ اَرْ silig ər = *təmiz*, *incə*, *yaraşıqlı*, *şirindil* adam, I, 390), udh+uğ «oyanıq» (أَذْغَ اَرْ udhuğ ər = *oyanıq*, *huşyar* adam, I, 133), yügr+üg «yüyrək» (يُكْرُكْ اَتْ yügrüg at = *qaçağan* at, *yüyrək* at, III, 46) və s.

2. -k, -ık, -ik, -uk, -ük. Bu şəkilçi də fellərdən əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlər düzəldir. Məsələn: yıra+k «iraq, uzaq» (يَرَاقْ يَيرَكَ) *yırak* yer = *uzaq* yer, III,

32), *yiti+k* «*iti*» نجا يٰتك بجاك آرساوازساين يۇomas («*itik*») neçə *yitik* biçek ərsə, öz sapın yonimas = bıçaq nə qədər *iti* olsa da, öz sapını yonmaz, I, 386), *bədü+k* «böyük» (*bədük* təwi = *böyük* dəvə, I, 386), *pış+ık* «bişmiş» (*pışık* ət = *bışmış* ət, I, 380), *təz+ık* «qaçan» (*təzik* kişi = *işdən qaçan* adam, I, 387), *yat+uk* «atılan; tənbəl» (*yatuk* nənq = *atılan, unudulan* hər şey, III, 21; *yatuk* kişi = *tənbəl* adam, III, 21), *tuş+ük* «avar» (*tüşük* kişi = *işdən-gücdən qaçan, avara* adam, I, 388), *böl+ük* «bir bölük» (*bir bölük* kişi = *bir bölük* adam, I, 386) və s.

3. **-nç, -inç, -inç, -ünç, -ünç** şəkilçisi mücərrəd sifətlər yaradır. Məsələn: *ulı+nç* «əyri, əyri-üyrü» *النج يول* (*ulıñç* yol = *düz olmayan, qıvrılan* yol, I, 189), *təzgi+nç* «əyri, qıvrım» *تازginç يول* (*təzginç* yol = *qıvrılan* yol, III, 334), *kork+unç* «qorxunc» (*korkunç* kiyim boldı = *qorxunc* qiyim oldu, böyük dəhşət yaşındı, III, 166), *kül+ünç* «gülünc» (III, 324) və s.

4. **-nçu, -nçü, -inçu, -inçü** şəkilçisi əlamət meydana gətirir. Məsələn: كىزلنچوْ كىندا (*kizlənçü*) kəlində = *gizli* şey gəlində olar, çünki o, yaxşı şeyləri əri üçün saxlayar (III, 227), اِتچوْ نانک (*at+inçu* nənq = *atılan* nəsnə (I, 190), اِذنچوْ سَج (*idh+inçu* saç = *kişinin sonradan buraxılan, uzadılan saç* (I, 190), اِقْجُوْ نانک (*aw+inçu* nənq = *ovunulan, alışılan* şey (I, 190)), اِتچوْ نانک (*aw+inçu* = cariyə (məcazi mənada, I, 190), اِتچوْ نانک (*it+inçü* nənq = *itilən [itələnən]* nəsnə (I, 190) və s.

5. **-(i)nçığ, -(i)nçak.** Əlamət bildirir. Məsələn: *yarsı+nçığ* «*pis, murdar*» (*yarsınçığ* nənq = *pis, iyrənc, murdar* şey, III, 56), *kus+inçig* «*iyrənc*», *oxşa+nçığ* «*sevimli*»، اِت بالاسى قىسنجىغ، اِت بالاسى أخشتىجع (*kuş balası kusinçığ, it balası oxşançığ* = *quş balası iyrənc, it balası qucağa alıb oxşanacaq* qədər gözəl olur, III, 218), *bas+inçak* «*təzyiq altında olan*» (*basınçak* ər = *zəif görünən* adam, *önəm verilməyən* adam, I, 479) və s.

6. **-gün, -ğın, -gin, -kun, -kin, -kin.** Əlamət və keyfiyyət bildirir. Bunlara dair misallar o qədər də çox deyil: *tut+ğun* «*tutulan, yaxalanan, dustaq, əsir*» (I, 430), *kaç+ğın* «*qaçan, qaçqın*» (*kaçğın* ər = *qaçan* adam, I, 71), *çiw+gin* «*yağlı, qidalı, doyurucu*» (*çiwgin* aş = *doyuran, yağlı* aş). Heyvanları kökəldən bir

ota da چقىن ات *çiwgin* ot deyilir, I, 434), kəw+gin «qidasız» *kəwgin* aş=doyurmayan aş. Bu, چقىن *çiwgin* sözünün antonimidir. Heyvanları doyurmayan qüvvəsiz ota da چقىن ات *kəwgin* ot deyilir, 434), tur+kun «durğun» (ٿرڙون سو) *tur-kun suw = durğun su*, I, 432), bar+kın «gedən, varan» (بَرْقِن كِشى) *barkin* kişi = heç bir vəchlə yolundan sapdırılmayan adam, I, 432), tər+kin «yığılmış» (ٿرْكَن سُو) *tər-kin suw = yiğilmiş su*, I, 434), ir+kin (ارکن يغْمُر) *irkın* yağmur = *günlərcə yağan* yağış, I, 170), iç+kin «pənahəndə, sığıntı» (اجْكِن ار) *içkin* ər=düşməndən olduğu halda qaçıb bu tərəfə *sığınan və amanda olan* adam, I, 170), eş+kin «eşilən» (آشِكَن) *eşkin* toprak = *axıb enən, üyünən* torpaq, I, 170) və s.

7. -gak, -gək, -guk, -gük. Bu şəkilçi isimlərdən isim və sıfət yaratdığı kimi fellərdən də sıfət əmələ gətirir. Məsələn: saç+gak «israfçı» (سَجْعَاق كِشى) *saçgak* kişi=malını saçan adam, I, 457), yum+gak «yumru, yuvarlaq» (يُمْعَاق تَّ) *yumgak* tənə=yuvarlaq danə, III, 45), uç+guk «uçuq, çökük, xaraba» (I, 162). Bu şəkilçinin -gək və -gük variantı ilə düzələn sıfətlərə əsərdə rast gəlmirik.

8. -ma, -mə. Keyfiyyət bildirən sıfətlər yaradır. Məsələn: bıç+ma «biçmə» (قَتَمَا يَوْغَا) *bıçma* yorincə = *bıçmə* yonca, I, 424), kat+ma (بِجَمَا يُرِينْجَا) *katma* yuğa = *ufalanmış* çörək, I, 426), ök+mə «yığma» (أَكْمَا ثِبَاق) *ökmə* toprak = *yığma* torpaq, I, 187), ör+mə «hörmə, hörülümiş» (أَرْمَا سَجْ) *örmə* saç = *hörmə* saç, I, 187), köçür+mə «köçürmə» (كُجْرَمَا أَجْقَ) *köçürmə* oçak = bir yerdən başqa yerə *köçürüülen* ocaq, I, 470).

9. -ga, -gə. Əlamət, keyfiyyət, coxdan hissə bildirir. Məsələn: yori+ga «yorğ'a» (يُورِيْغَا ات) *yoriğ'a* at = *yorga* at, I, 170), til+gə «dilim» (بِيرْ تِلْكَا ات) *bir tilgə* et = bir *dilim* et, I, 423) və s.

10. -yuk, -yüg. Əlamət bildirir. Məsələn: usa+yuk «qafil» (أَسَابِيقَ ار) *usayuk* ər=qəflətdə olan, *qafil* adam, I, 213), bulğa+yuk «bulanıq» (بُلْغِيْقُ سُو) *bulğayuk* suw=bulanıq su, III, 175), ögrə+yüg «alışılan şey, ənənə, görənək» (I, 213) və s.

11. -in, -in, -un, -ün. Əlamət, ölçü bildirir. Məsələn: kal+in «çox, izdihamlı» (قَلْن بُلْثَغْ ثُبِيْ سُرَار) *kalın* bulutuğ tüpi sürər = *qalın* buludu boran qovar, III, 206), tol+un «dolmuş, bədirlənmiş» (ثُولُن اَلِيْ) *tolun* ay = *on dörd gecəlik* ay, *dolunay*, I, 148), tüz+ün «abırılı», (تُوزُن بِرَلَا اُرْشْ اَتُونْ بِرَلَا اَسْتَرْما) *tüzün* birlə uruş, utun birlə

üstərmə = *xoşxasiyyət* adamlı lap vuruş, ancaq alçaq adamlı heç yarışma da, çünki qabarar, pislik edər, I, 262) və s.

12. -ğıl. Feldən bəzi sıfətlər yaradır: bıç+ğıl «çat, çatlaq, çatlamış» (I, 464).

13. -u. Əlamət bildirir. Məsələn: tol+u «dolu» سَعْقَ تُلُوكْلِيُو (sağrak *tolu* köz ləyü = sürəhi *dolu* göz kimi, I, 165).

14. -ağan, -əgən. Bu şəkilçi isə daim təkrarlanma və davamiyyət bildirir. Məsələn: اَلْ اَرْ اَلْ اَفْكَا بَرَغَانْ ol ər ol əwgə bar+ağan = o adam evə çox, daim gedəndir (II, 73), اَلْ كِشْيِ اَلْ بَيْزَكَا كَلْكَانْ ol kişi ol bizgə kəl+əgən = o adam bizə çox, daim gələndir (II, 73) və s.

1.5.3. Mürəkkəb sıfətlər

Əsərin iması mürəkkəb sıfətləri dəqiq ayırd etməyi çətinləşdirir də, burada xeyli mürəkkəb sıfət işlənmişdir. Onlar müxtəlif yollarla əmələ gəlir:

1) iki sıfətin yan-yana gəlməsi ilə. Məsələn: سَسْغَ بَرَغْ *sasığ - bariğ* = *iüfunətli-qoxmuş* (I, 374), كُوْجِلْكَ بِلْكِلْ كِشْيِ *küçlü - biləkli* kişi = *güclü-biləkli* adam (I, 485), كَلِشْ لَكْ بَرِشْ لَغْ اَفْ *kəlışlıq - barışlıq* əw = *qonaq* evi (I, 373) və s.

2) səs təqlidi ilə: sarıq-suruq «sarıq-suruq» سُرْغُ سَرْغُ *sarıq-suruq* = sarı ilə başqa rəngin qarışıığı, I, 376), yaşıl yuşul «yaşıl-maşıl» يَشِيلْ يِشِيلْ (*yaşıl-yuşul*) = yaşılla başqa rəngin qarışıığı, III, 25) və s.

1.6. Sıfətin dərəcələri

Sıfətin dərəcələri türkologiyada hələ də öz həllini tapmamış məsələlərdəndir. H.Mirzəzadə göstərir ki, sıfəti başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas əlamət onun keyfiyyət dərəcəsinə malik olmasıdır. Lakin bu meyarlar bugündək dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Məsələn, 1920-ci ilədək Azərbaycan dilciliyində sıfətlərdə müqayisə, kiçiltmə, üstünlük, 1947-ci ilədək adı, azaltma, çoxaltma, daha sonra adı, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük, şiddət dərəcələrinin mövcud olduğu irəli sürülmüşdür. Müasir dövrdə isə Ə.Dəmirçizadə və M.Hüseynzadə tərəfindən sıfətlərdə adı, müqayisə, üstünlük, şiddət, kiçiltmə və çoxaltma dərəcələrinin varlığı təklif və qəbul edilmişdir [153, 92].

Bu problem digər türk dillərində də mübahisə obyekti olaraq qalır. Məsələ burasındadır ki, bir sıra tədqiqatlarda sifətin hər mənə çalarını müstəqil dərəcə kimi təqdim etmək meylləri mövcuddur, üstəlik, bəzi türk dillərində sifətin bu və ya digər dərəcəsi fəal şəkildə işlənib-işlənməməsi ilə seçilir. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində *-raq*, *-rək* şəkilçisi artıq sıradan çıxmaq üzrə olduğu halda, özbək, türkmən və uyğur dillərində öz fəallığını qoruyur [188, 135]. Əksinə, bizdə intensiv olan *-sov* şəkilçisi başqa türk dillərində demək olar ki, işlənmir. Ona görə də türk dilləri üçün sifətin dərəcələri onların daxili formaları ilə birlikdə adı, çoxaltma, azaltma olaraq qəbul edilməli, lazımlı gəldikdə üstünlük və şiddət dərəcələri çoxaltma dərəcəsinin daxilində izah olunmalıdır. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1980-ci ildə çapdan buraxdığı «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyində məhz bu bölgü təklif edilir [155, 123-125].

«Divan»da sifətin əsasən üç dərəcəsi, yəni adı, çoxaltma və azaltma dərəcələri müşahidə edilir. Onu da demək ki, DLT-də qeydə alınan sifət dərəcələri müasir türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə nəzərən xeyli kasaddır.

1.6.1. Adı dərəcə

Müasir dilimizdə olduğu kimi, DLT-də də sifətin adı dərəcəsi heç bir dərəcə əlaməti və şəkilçi qəbul etməyən, digər dərəcələr üçün meyar hesab olunan dərəcədir. Bu dərəcəyə misal olaraq aşağıdakı sifətləri göstərmək olar: *ak*, *kara*, *kök*, *sarığ*, *yaşıl*, *kızıl*, *boz* və s.

1.6.2. Azaltma dərəcəsi

DLT-də sifətin azaltma dərəcəsini göstərən misallar da çox azdır. «Qutadğu Bilig»də azaltma dərəcəsinin göstəricisi olan *-çin* şəkilçisinə (kök+çin «göyümtül, göyümsov», KB, 376) DLT-də *-şin* şəklində təsadüf edilir: **گشین نانى kök+şin** nənq =*göyümsov* nəsnə, (I, 430). Bu, müasir dilimizdə işlənən *sarı+şin*, *qara+şin* sözlərinin tərkibindəki *-şin* şəkilçisi, daha doğrusu, onun etimloji başlangıcıdır [84, 117-124].

Müasir dilimizdə sifətin azaltma dərəcəsini yaradan *-sov*, *-(i)mtil*, *-(i)mtraq* şəkilçiləri «Divan»da ümumən yoxdur, habelə sifətin əvvəlinə və ya sonuna ar-

tırılan *təhər*, *açıq*, *tünd*, *ən*, *daha*, *lap*, *zil*, *yağız* kimi sözlər vasitəsilə meydana gətirilən sifətlər də işlədilməmişdir.

1.6.3. Çoxaltma dərəcəsi

Sifətin çoxaltma dərəcəsi bir neçə üsulla yaradılır:

1. Rəng bildirən sözdəki ilk saitdən sonra ona türklərdə *p*, oğuzlarda isə *m* samiti artırılır. M.Kaşgari bu haqda belə yazmışdır: «Rənglərdə və bir şeyin vəsfində mübaliğə, şiddətləndirmə dərəcəsi yaratmaq üçün bütün türk dillərində sıfətin ilk hərfi alınır və ona *پ* hərfi artırılır. Bu iş oğuzcada *م* m hərfinin vasi-təsilə həyata keçirilir. Tünd göy rəngdə olan nəsnəyə türklər **گۈك كۈك** köp kök, oğuzlar isə **گۈم كۈم** köm kök deyirlər ki, hər ikisi «gomgöy» mənasındadır.

Türklər sözün ilk hərfi olan *ک* ke hərfini *پ* ilə birləşdirərək **گۈك** köp demişlər. Bu, mübaliğə ədatıdır, sonra isə rəngin adını əlavə edərək **گۈك كۈك** köp kök deyirlər. Oğuzlar *پ* hərfini *م* m hərfinə çevirərək **گۈم كۈم** köm kök demişlər, «tünd göy» deməkdir.

سَرْغ سَرِيْغ sarıq, tünd sarı nəsnəyə isə سَبْ سَرْغ sap sarıq deyilir. Sarı nəsnəyə isə سَرْغ sarıq, tünd sarı nəsnəyə isə سَبْ سَرْغ sap sarıq deyilir. Sarıq sözünün سَ س hərfi *پ* ilə birləşdirilmiş, beləliklə, mübaliğə yaradılmış, sonra rəng bildirən söz əlavə edilmişdir. Eləcə də, boş yer, açıqlıq üçün بَزْ بَزْ yazı deyilir. Burada şiddət dərəcəsi yaratmaq üçün بَبْ بَبْ yap yazı deyilir. Bütün mübaliğələr belədir, lakin *پ* hərfini سَ س-yə çevirmək ümumi qayda deyildir» (I, 342).

2. *-rak*, *-rək* şəkilçisi çoxaltma dərəcəsi yaradır. Bu şəkilçiyə «Divan»da cəmisi bir yerdə təsadüf olunur: *az+rak* «daha az» **ازراق آنڭىر أڭنىڭل** (*azrak* anqar öküngil = ona *az* heysilən, üzül, III, 314).

DLT-dən fərqli olaraq bu şəkilçi «Qutadgu Bilig»də çox işlənmişdir, üstəlik, «əsərdə *-rak*, *-rək* şəkilçisi qəbul edən sifətlər intensivliyi artırıb-azaltmasından asılı olmayaraq həmişə çoxaltma dərəcəsini ifadə edir. Məsələn: *sarıq+rak* «sap-sarı» (KB, 5686), *uluğ+rak* «daha da ulu» (KB, 130), *yakın+rak* «bir az da yaxın» (KB, 605), *sevük+rək* «çox sevimli, sevilən» (KB, 415), *yig+rək* «daha yaxşı» (KB, 514), *edhgü+rək* «daha yaxşı» (KB, 454), *bedük+rək* «daha böyük» (KB, 4496)» [77, 229] və s.

Bundan başqa, «Qutadğu Bilig»də sıfətlərdə çoxaltma dərəcəsi yaranan -*kına*, -*kinə* (məsələn: az+kına «azca, lap az», KB, 3964) şəkilçisi də var ki, buna «Divan»da təsadüf edilmir. DLT-də bunun əvəzində -*kıya*, -*kıyə* şəkilçisnə rast gəlirik. Lakin bu şəkilçi sıfətlərlə deyil, isimlərlə işlənmişdir. Məsələn: أَعْلَقِيَا oğul-+kıya «oğulcuğaz» (III, 167), قِيزْ قِيَا kız+kıya «qızçığaz» (III, 167), اَرْكِيَا ər+kıyə «ərciyəz» (III, 167), بِيرْكِيَا yer+kıyə «yerciyəz» (III, 167).

KDQ-də -*rak*, -*rək* şəkilçisi ara-sıra işlənmişdir: Atamdan yeg+rək, qayın ata, Anamdan yeg+rək qayın ana! (KDQ, 112), Məndən yeg+rək qadir bizə oğul verər (KDQ, 75) və s.

3. Səsin qoşa tələffüzü vasitəsilə çoxaltma dərəcəsi yaradılır. Məsələn: tikkən «daima deşən, «tikan» sözündən alınmışdır» (I, 399), ıssız «həyasız, abırsız» (اسْرَ ڪشى issız kişi = *üzlü, yaxşılıq qanmaz adam*). Sözdəki şəddə mübaliğə üçündür, I, 198), arrıg «tərtəmiz» (أَرْغُ نَانْк) arrıg nənq = *cox ari, təmiz nəsnə*. Şəddə mübaliğə üçündür, I, 199) və s.

Qeyd edək ki, M.Kaşgarinin burada işlətdiyi «şiddət» və «mübaliğə» sözləri məhz çoxaltma dərəcəsini ifadə edir.

4. DLT-də *süm*, *tüm*, *çım* sözlərinin köməyi ilə analitik yolla çoxaltma dərəcəsi yaradılır. Məsələn: *tüm* kara at «dümqara, zıl qara at» (I, 348), *tüm* toruğ at «düm-doru at» (I, 348), *süm* süçik nənq «şipşirin şey» (I, 349), *çım* yık ət «lap yaş ət» (I, 349), *çım* ölü ton «lap yaş paltar» (I, 349) və s. Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, hazırda möhkəm islanmaq mənasında işlədilən *cimcimə* (daha doğrusu, *çimçimə*) sözü və *çimmək* feli ilə, böyük ehtimala görə, həmin sonuncu sözlə əlaqədardır.

M.Kaşgari *təs* təgirmə «dəsdəyirmi» sözündə çoxaltma yaranan *təs* ünsürünü də həmin cərgəyə daxil etmişdir: شَ تَ ə s: mübaliğə ədatıdır [şəkilçisidir]. Oğuzca. Oğuzlar yuvarlaq bir nəsnə barədə mübaliğə etmək istədikdə شَ تَ گِرْمَا «*təs* təgirmə» deyirlər ki, bu da «dəsdəyirmi, yypyumru» mənasını verir (I, 341).

C. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»DƏ SAY

Əsas nitq hissələrindən biri olan say əşyanın miqdар, kəmiyyət və sırasını, ümumən azlığını və ya çoxluğunu, habelə bütöv və tam içində malik olduğu his-

səni bildirir. Say birləşmə daxilində daşıdığı funksiyaya görə sıfətə daha yaxındır, çünki hər ikisi isimlə qrammatik əlaqəyə girir, sıfət özündən sonra gələn ismi əlamət və keyfiyyət baxımından, say isə kəmiyyət baxımından təyin edir.

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sayıların yaranması, funksiyaları, qrammatik, morfoloji və üslubi xüsusiyyətləri haqqında xeyli ədəbiyyat vardır. Onların arasında A.N.Samoyloviçin, V.A.Qordlevskinin, S.Y.Malovun, V.V.Bartholdun, A.Əlizadənin, Ə.Rəcəblinin, R.Xəlilovun, Y.Məmmədovun, Ə.Şükürlünün, M.Qıpçağın və başqa alımların əsərlərini göstərmək olar. Bu əsərlər də türk dillərində sayıların tarixi təkamülündən, əski və yeni say sistemindən tutmuş, sayıların sakramentallığına qədər bir çox məsələlər araşdırılmış, maraqlı fikirlər irəli sürülmüş, bir sıra sanballı elmi nəticələr əldə edilmişdir. Lakin bu tədqiqatların əksəriyyəti çox spesifik səciyyə daşılarından, əsasən də əski və yeni say sisteminin tarixinə və müqayisəsinə, qədim mürəkkəb say yaratma üsuluna həsr olunduğundan biz onlara toxunmayacaq. Yalnız onu qeyd etmək kifayətdir ki, «Divan»da nə iyirmilik, nə də otuzluq say sistemindən heç bir əsər-əlamət yoxdur. Burada həmçinin Orxon-Yenisey abidələrində olduğu kimi təkliyə onluq artırmaqla yaranan mürəkkəb saylara (yeti otuz=iyirmi yeddi), habelə *artuk / artuki*, yəni *plus* sözü vasitəsilə əmələ gətirilən əski mürəkkəb say düzəltmə üsuluna (otuz artukı bir = otuz bir) rast gəlmirik. Bir sözlə, əsərdə onluğa təklik artırmaqla yaranan yeni, sadə və müasir say sistemi hakimdir.

DLT min il bundan əvvəl qələmə alınsa da, oradakı sayılar, onların adları, funksiyaları, morfoloji və qrammatik xüsusiyyətləri təxminən bugünkü kimidir.

«Divan»da işlənmiş sayılar müasir Azərbaycan dilində və türk dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, əşyanın dəqiq, müəyyən miqdarnı və qeyri-müəyyən miqdarnı, sırasını, toplu halda kəmiyyətini göstərmək baxımından bir neçə böyük qrupa bölünür: miqdar və sıra sayıları, toplu sayılar və numerativ sözlər.

1.7. Miqdar sayıları

DLT-də miqdar sayıları öz növbəsində müəyyən və qeyri-müəyyən olmaqla iki yerə ayrılır.

1.7.1. Müəyyən miqdər sayıları

Bu sayılar quruluşca sadə və mürəkkəb olur. T.Təkinin verdiyi məlumatə görə, Orxon abidələri mətnlərində sadə miqdər sayıları, yəni bir sözdən ibarət olan, vahid, onluq, yüzlük və minliyi bildirən 21 say müşahidə edilir. Bunlar aşağıdakılardır [308, 129]: bir (1), eki (2), üç (3), tört (4), beş-biş (5), altı (6), yeti/yiti (7), səkiz (8), tokuz (9), on (10), yegirmi-yigirmi (20), otuz (30), kırk (40), əllig (50), altmış (60), yetmiş (70), səkiz on (80), tokuz on (90), yüz (100), binq/binq/minq (1.000), tūmən (10.000). A.M.Şerbak isə Şərqi Türküstan mətnlərində 22-ci say olaraq Çin dilindən alınma ban (wan, yəni 10.000) sözünün işləndiyini göstermişdir [488, 119]. Bu iki dövr arasında səs səviyyəsində bəzi cüzi fərqlər yaranmış, səkiz on<səksən/səksün, tokuz on<toksun /toksan, əlik<əllig şəklində cilaalanma olmuşdur. Orta türk dövrünün sonuna doğru yazılan əsərlərdə artıq fars-cadan alınma *həzar* (1.000) sözünü də görürük [257, 62].

DLT-də bu saylardan 18-i işlənmişdir: bir (1), iki/ikki (2), üç (3), tört (4), beş (5), yeti/yetti (7), səkiz/səkkiz (8), tokuz (9), on (10), yigirmi/yigirmə (20), otuz/ottuz (30), əllig (50), səksün (80), toksun (90), yüz (100), minq (1.000), tūmən minq (1.000.000).

DLT ilə müqayisədə müasir dilimizdə sayıların sırası dəyişməmiş, adları isə cüzi imla fərqlərini çıxmaqla elə bir dəyişikliyə uğramamışdır. Məsələn, hazırda «iki» şəklində sabitləşən say əsərdə ara-sıra qoşa k ilə «ikki» şəklindədir. Bunun əksinə, indi «yeddi», «səkkiz» və «doqquz» kimi yazılan və tələffüz olunan sayılar DLT-də «yeti», ara-sıra «yetti», «səkiz/səkkiz» və «tokuz» şəklindədir. Karlıq və cingiltilik sahəsində də cüzi fərqlər müşahidə olunur. Məsələn, hazırda «dörd» kimi yazılan, «dört» kimi tələffüz edilən sayıın min il bundan əvvəlki tələffüz və imla şəkli «tört» olmuşdur. «Qırx» və «kırk», «səksən» və «səksün», «doxsan» və «toksun» sözləri arasında əhəmiyyətsiz dərəcədə fərqlər görünür. Zətən «kırk» sayının tərkibindəki *k* səsi ötən əsrin 30-40-cı illərinə qədər müasir dilimizdə təxminən DLT-dəki kimi (*q* ilə) verilmiş, «doxsan» sözü isə «doqsan» şəklində yazılmışdır. «Əlli» sayı əsərdə qoşa 1 ilə «əllig» variantında müşahidə edilir. Sonralar sözün sonundakı *g* səsi düşmüş, bu say dilimizdə «əlli» şəklində sabitləşmişdir. İmla və tələffüz baxımından «Divan»dakı digər sayılarla bağlı heç bir ciddi prob-

lem yoxdur. Bəzi dialektlərimizdə bu gün də «minq» kimi tələffüz edilən «min» sayı «Divan»da sağır nunla «minq» şəklindədir.

İndi isə DLT-də sayların işləndiyi məqamlara və daşındıqları funksiyaları nəzərdən keçirək.

«*Bir* sayı polisemantikliyi və daşındığı leksik-qrammatik funksiyalar, əmələ gətirdiyi üslubi çalarlar baxımından digər saylardan əsaslı şəkildə fərqlənir. Miqdar sayı olmaq etibarilə o, əşya bildirən sözlərin əvvəlində gələrək onlara konkretlik mənası verir, bir növ ingilis dilindəki *the*, ərəb dilindəki əl artiklinin vəzifəsini yerinə yetirir» [77, 233]. Məsələn: bir adhut «*bir ovuc* بَيْرُ أَدْتُ نَانْكَ» (*bir* بَيْرُ أَدْتُ نَانْكَ), bir ok «*bir pay*» بَيْرُ أَوْقَ تَكْدِي (*bir* ok anqar *bir* بَيْرُ أَبْمَ مُونْ), bir təgdi = ona mirasdan *bir pay* düşdü, I, 121), bir öpüm «*bir qurtum*» بَيْرُ أَرْمُ أَتْ (*bir* öpüm mün = *bir qurtum* şorba, I, 142), bir orum «*bir xorum*» بَيْرُ أَرْمُ سُوْ (*bir* orum ot = *bir* çəngə ot, *bir xorum* ot, I, 143), bir akım «*bir axım*» بَيْرُ أَقِمْ سُوْ (*bir* akım suw = bir axımda axacaq miqdarda su I, 143), bir nənq «*bir nəsnə*» بَيْرُ نَانْكَ (*bir* nənq birgə ulaşıdı = *bir nəsnə* bir nəsnəyə çatdı, I, 238), bir tilim «*bir dilim*» بَيْرُ تِلِمْ أَتْ (*bir* tilim ət = *bir dilim* ət, I, 396), bir tizim «*bir düzüm*, *bir qatar*» بَيْرُ تِزِمْ يِنْجُو (*bir* tizim yinçü = *bir düzüm* mirvari, I, 395), bir bıçım «*bir dilim*» بَيْرُ بِيْجَمْ قَاغُونْ (*bir* bıçım kağun = *bir dilim* qovun, I, 394) və s.

Qeyd edək ki, «Divan»da «*bir*» sayı əşyalara nəzərən konkret şəxslərlə və canlılarla əlaqədar (*bir bəg*, *bir kişi*, *bir kız*, *bir yigit*, *bir arslan*, *bir at* və s.) daha az işlənmişdir, burada ümumi təmayül «*bir*» sözünün köməyilə tamdan hissə (*bir tizim*, *bir bıçım*) mənasını ifadə etməkdir.

Digər nümunələr: *أَلْ مَنِكَ بِرْ لَا بِرْ الْثُونْدَا أَغْشَدِي* ol məninq birlə *bir* altında ağışdı = o, nırxi /qiyməti/ *bir* qızılı yüksəltməkdə mənimlə yarışdı (I, 234), *بَيْرُ قَرْغَا بِرْ لَا قِشْ*, *بَيْرُ نَانْكَ بِيرْ كَلْمَاسْ* (*bir* karğa birlə kiş kəlməs = *bir* qarğa ilə qış gəlməz (II, 52), *بَيْرُ نَانْكَ بِيرْ كَلْمَاسْ* (*bir* nənq birgə yağuşdı = *bir* nəsnə başqa bir nəsnəyə yaxınlaşdı (III, 69) və s.

«*İki*» sayının işlənmə çərçivəsi daha dardır və nəyinsə miqdarını göstərməklə məhdudlaşır. Məsələn: iki *أَلْ أَيْكَى أَذْرَشَدِي* olar *iki* adhrişdi = iki dost bir-birindən ayrıldı, II, 271), iki *bəg* «*iki bəy*» *iki bəg* birlə el boldı = *iki bəy* bir-birilə barışdı, I, 122), iki adhgır «*iki ayğır*» *iki adhgır* اِكَى اَذْغِرْ بِرْ لَا اِسْرَشْتِي

بىرلە ىسىشتى = *iki* ayğır bir-birini dışladı, qapdı, I, 272), iki yağı «iki yağı» (اکى يغى) اڭى يغى (، iki yağı oğraşdı = *iki* yağı bir-birilə uğraşdı, I, 272), iki yağı «iki yağı» (اکى يغى) اڭى يغى (، olar *ikki* tutuşdilar = onlar *ikisi* tutuşdular, çekişdilər, II, 121), iki urağut «iki qadın» (اکى ۋەزىت مىنگىشلىرى) اڭى ۋەزىت مىنگىشلىرى (*iki* urağut mənqdəşdi = *iki* qadın bir-birinin üz tüklörini aldılar, epilyasiya etdilər, III, 346), iki koçnqar «iki qoç» (اکى قىنقار بىشى بىر آشجىتا پىشماس) *iki* koçnqar başı bir aşağıcta pişmas= *iki* qoçun başı bir qazanda qaynamaz , III, 330).

Misallardan göründüyü kimi, «Divan»da bəzən «iki» sayından əvvəl «onların ikisi» mənasında «olar» əvəzliyi işlənir.

«Üç» sayının da başlıca funksiyası eşyanın miqdarını gösterməkdir. Məsələn: üç yarmak «üç pul» اچ يرماق (*üç pul*, I, 110), üç ər sözi bir, ədhər köki *üç* = kişi sözü bir olar, yəhər bağlı – *üç*, II, 279), üç+ləndi *üçləndi* نانك (*nənq* = bir şey *üç oldu*, I, 288), üç+ləndi (iki kaz *üçləndi* = iki qaz *üç oldu*, I, 288) və s.

«Dörd» sayı «Qutadgu Bilig»dən fərqli olaraq «Divan»da bir dəfə illüstrasiyalı, bir dəfə də misalsız keçir: **تُرْت يَرْمَاق** *tört yarmak=dörd pul* (I, 351) və **تُورْشِج** «بَيْشِنْج *törtünç*», «beşinç» kimi. Əsilləri *tört* və *beşdir* (III, 384). Halbuki «Qutadğu Bilig»də peyğəmbər və onun səhabələri ilə, əsərin məğzini təşkil edən «tört nənq», yəni «kut», «köni törə», «ukuş» və «aqibət»lə bağlı bu say tez-tez işlənmişdir. Məsələn: tört iş «dörd səhabə» (KB, 60), tört işingə «peyğəmbərin dörd səhabəsi-nə» (KB, 31), bu tört nənq «bu dörd keyfiyyət» (KB, 306) və s.

«Beş» sayı da DLT-də az istifadə olunmuşdur. Bunlardan bir neçəsi «بیش ارنکاک توْز بَلْق Beş balık» şəhərinin adının çəkilməsi ilə bağlıdır. Digərləri isə بیش بِهْس ارماس *beş* ərnqək tüz ərməs = *beş* barmaq bir olmaz (I, 181) və بیش B e ş : [beş, sayda beş] (III, 133) misallarıdır. Yeri gəlmişkən, «Qutadğu Bilig»də bu saydan cəmi iki dəfə istifadə edilmişdir: biş nənq «beş şey» (KB, 2060) və bu biş işkə «bu beş işə, hərəkətə» (KB, 1432).

«Altı» sayı DLT-də işlədilməmişdir.

«Yeddi» sayı «Divan»da «yeti / yetti» şəklində cəmi iki yerdə verilmişdir: يَتِي بَشْلَغُ يَلْ بُكَا Yetti: yeddi. يَتِي قَتْ كُوكْ yetti kat kök = yeddi qat göy (III, 31), yeti başlıq yıl bükə = yeddi başlı əjdaha (III, 214).

«Divan»da «səkiz/səkkiz» sayından da iki dəfə istifadə edilmişdir. Bunlardan biri «səkkiz», digəri isə «səksən» maddəsində işlədilmişdir: سَكِزْ S ə k i z: sək-kiz. Bu söz «سَكِزْ سَكُونْ سَكِزْ اُنْ» səkkiz»in qısaltılmış şəklidir (I, 370), سَكُونْ S ə k s ü n: səksən. Əsli «سَكِزْ سَكِزْ اُنْ» səkiz on»dur, «səkkiz dəfə on» deməkdir, iki söz birləşdirilmişdir (I, 429). Buradan belə anlaşılır ki, həmin dövrdə bu say həm *səkiz*, həm də *səkkiz* kimi tələffüz edilmiş və yazılmışdır.

«Doqquz» sayı əsərdə ikicə dəfə işlədilmişdir: ٿُقُوز ٿُوغلغَ خان tokuz tuğluğ xan =doqquz tuğlu xan və ya xaqan (III, 135), ٿُقُسُونْ T o k s u n: doxsan. Əsli «ٿُقُوز اُنْ tokuz on»dur, «doqquz dəfə on» deməkdir. İki söz birləşdirilmişdir (I, 429). Hər iki nümunədə sayın iması bir k ilə ٿُقُوز tokuz şəklindədir.

«On» sayı hər hansı bir miqdarı ifadə edir. Məsələn: on kün «on gün» سُواؤُنْ ( ) كُونْ أَرْك بُلْدِي sü on kün örük boldı = qoşun on gün bir yerdə qaldı, I, 137), on yarmak «on pul» اُنْ يَرْمَاق اُزَا بِير آرْثَرْدِي ( ) on yarmak üzə bir arturdu = on pula bir pul da artırdı, I, 260). Bu rəqəm səkiz on və ٿُقُوز اُنْ tokuz on ifadələrində də müşahidə olunur.

«İyirmi» miqdar sayı ilə bağlı «Divan»da yalnız bir qeydə rast gəlirik : يَكِرْمَا Y i g i r m e : iyirmi. «يَكِرْمِي» yigirmi» də deyilir (III, 48). Bu say «Qutadğu Bilig»-də ümumən işlədilməmişdir.

«Otuz» miqdar sayı bütün əsər boyu iki dəfə işlədilmişdir. Bunlardan biri rəqəmin əsil mənasını اَنْزِرْ يَرْمَاق ( ) otuz yarmak = otuz pul, I, 198), digəri isə onun başqa bir anlamda işlədildiyini göstərir. M.Kaşgari bu barədə yazmışdır: «Otuz sözünün üç əvəzinə işləndiyi hallar da vardır. Mən bunu Künqütdə yağmalardan eşitdim. Bunlar üç dəfə içək yerinə ottuz içəlim deyirlər. Mənim yanımda adama üç dəfə içdilər. Ottuz sözünü bizim bildiyimiz mənada da işlədirlər» (I, 198), اَنْزِرْ ottuz içip kıkralım = üç dəfə içib qışqırıq (I, 198).

DLT-də «qırx» sayına iki dəfə təsadüf edilir: سَجَرْ تَعْوِدِنْ فَرْقِشْ فُشْ قِرْقِيْلْ اَنْدَرْى saçratğudın korkmuş kuş *kirk* yıl adhrı yiğəç üzə konmas = tələdən qorxan quş *qırx* il haça ağac üstünə qonmaz (II, 318), قِرْقِيْلْ تَكِينْ بَايْ جَغَايْ ٿُزْلِنُورْ *kirk* yılda tegin bay-çıgay tüzlinür = *qırx* ilə qədər bayla yoxsul bir olar (I, 357).

«Əlli» miqdar sayı əsərdə «əllig» iması ilə verilmişdir. «Ölüg», «tirig» sözlərində olduğu kimi, burada da sondakı gəsəti tarixi inkişaf nəticəsində düşmüş və türk dillərinin çoxunda «əlli» şəklində sabitləşmişdir. Əsərdə bu saya bircə yerdə rast gəlirik: آرن坎كا آلىك قرى بۇزام تىكاماس *əllig yarmak = əlli pul* (I, 199), ərnqəngə *əlig* karı böz üm tikəməs = ərgənə *əlli* arşın bezdən don, şalvar tikilməz, yaxud subaya *əlli* arşın bezdən də don, şalvar çıxmaz deməkdir (I, 177).

«Divan»da «altmış» və «yetmiş» miqdar sayıları işlədilməmişdir.

«Səksən» və «doxsan» sayılarının hərəsindən bir dəfə istifadə edilmiş və onların necə yaranması izah olunmuşdur: سَكْسُون S e k s ü n: səksən. Əsli səkiz on»dur, «səkkiz dəfə on» deməkdir, iki söz birləşdirilmişdir (I, 429) və تُقْسُون T o k s u n: doxsan. Əsli «ثَفُوز اُن» tokuz on»dur, «doqquz dəfə on» deməkdir. İki söz birləşdirilmişdir (I, 429).

Maraqlıdır ki, «Qutadğu Bilig»də «altmış» və «yetmiş» sözləri işlədilsə də, «səksən» və «doxsan» sayılarından istifadə edilməmişdir.

«Yüz» sayına gəlincə, ona da bircə dəfə rastlı gəlmək mümkündür. Məsələn: يُوْز آت مِنْكَ أَغْدَنْ كَجْتَى *yüz at məninq ağdın keçti* = ayaqlarımın arasından *yüz* atlı keçdi (I, 147).

«Min» miqdar sayı əsərdə «minq» imlasındadır. Bu söz bəzən müstəqim mənada miqdar sayı, bir yerdə «milyon» mənasında, bəzən isə ümumən çoxluq, yəni «minlərlə» mənasında işlədilmişdir: مِنْكَ كِشِي يُلْغَى بُلْبُ اُزْيِنْكَا *minq* kişi yoluğu bolup özinqə=*min* adam qurban olar onun özünə (I, 279), ثُمَّنْ مِنْكَ يَرْمَاق *tümən minq* yarmak=bir *milyon pul* (I, 400), قَلْدَجِي قَا مِنْكَ يَغْقَ *qaldığı qa minq* koldaçıka *minq* yağak = dilənçiye *min* ceviz (I, 414), بِيرَنْ بِيرَنْ مِنْكَ بُلُورُ، ثَمَائِمَا كُلْ بُلُورُ *birin-birin minq bolur*, tama-tama köl bolur = birər-birər *min* olar, dama-dama göl olar (III, 313), دُكْ مِنْكَ دُوك *dük minq*=*minlər* arası (I, 346), دُكْ مِنْكَ يَرْمَاق *dük minq yarmak* = *bu qədər min pul* (I, 346), دُكْ مِنْكَ قِيُوتْمَنْ لَار *dük minq kayu təmənlər=min neşərli təmənlər* (III, 318).

«Divan»da işlənən *tümən* sözü «on min» deməkdir. Ancaq bu söz müstəqim mənada deyil, «min» «min-min», «minlərlə» mənasında işlənir. Məsələn: ثُمَّانْ تَرْلَكْ سُوْزَلَادِي *tümən* çəçək tizildi = *min-min* çiçək düzüldü (I, 271), جَجَى تَزْلَدِي *tümən* türlüg sözlədi = *coxlu, müxtəlif, bir yiğin* söz söylədi (I, 400).

Y.Məmmədovun verdiyi məlumata görə, *tümən* sözünün türk dillərində bir neçə mənası var: on min, diviziya, vilayət, on min dinarlıq pul vahidi, hədsiz-hesabsız [150, 34-35]. Klassik ədəbiyyatımızda, xüsusən də Dədə Qorqud boyalarında *tümən* həmin mənalarda işlədilmişdir. Məsələn: Ağayıldan *tümən* qoyun vergil (KDQ, 36), Ağayıldan *tümən* qoyun gedərsə, mənim gedər (KDQ, 40), Toqsan *tümən* gənc oğuz söhbətinə dərilmişdi (KDQ, 68), Doqquz *tümən* Gürcüstanın xəracı gəldi (KDQ, 104), Doqquz *tümən* Gürcüstana gedəlim (KDQ, 105). Kişvəridə *tüməni* pul vahidi kimi görürük: Səfheyi-dövlət döşənsə yüz *tümən* zivər bilə (AŞ, 343). Hazırda «*tümən* sözü qərb ləhcəsində «on min» mənasında yox, yalnız «pul vahidi» mənasında mühafizə olunmuşdur» [177, 244]. Müasir ədəbi dilimizdə bu sözlə İranın pul vahidi ifadə edilir.

«Qutadğu Bilig»də də *tümən* sözü əslində «min» mənasında işlənir: *tümən* yıldı bərü «*min* ildən bəri» (KB, 84). Burada «*minq minq*» və «*tümən minq*» ifadələrini də görürük. Məsələn: *minq minq* əlig «*min-min* əl, *milyon* əl» (KB, 112), tört işinqə *tümən minq* səlam «peyğəmbərin dörd səhabəsinə *milyonlarca salam*» (KB, 31). Müstəqim mənada «bir milyon» ($1.000 \times 1.000 = 1.000.000$) və «on milyon» ($10.000 \times 1.000 = 10.000.000$) kimi qavranılan bu rəqəmlərə min il bundan əvvəl nə iqtisadi (xəzinədarlıq, maliyyə), nə də hərbi sahədə ehtiyac olduğunu düşünmək çətindir. Deməli, onlar əsasən böyük kəmiyyətləri ifadə etmək üçün məcazi mənada işlədilmişdir. Maraqlıdır ki, DLT-də «*tümən minq*» sözünün *on milyon* deyil, *bir milyon*, yəni *min kərə min* ifadə etdiyi göstərilir: **مِنْ مِنْ تُمَّةٌ** *T ü m e n m i n q*: *min dəfə min*, *bir milyon*. **مِنْ مِنْ يَرْمَاقٌ** *tümən minq yarmak* = *bir milyon pul* (I, 400). Əslində, riyazi olaraq bu rəqəm $10.000 \times 1.000 = 10.000.000$ (on milyon) etməlidir.

DLT-də mürəkkəb miqdar sayıları, yəni onluq sistemi daxilində (məsələn, əlli beş), yüzlük sistemi daxilində (məsələn, yüz otuz, iki yüz əlli, yeddi yüz yetmiş yeddi) və minlik sistemi daxilində (məsələn, iki min, yüz altmış min, üç yüz doxsan min, beş yüz əlli beş min beş yüz on beş) kimi heç bir rəqəm işlədilməmişdir. Yeganə mürəkkəb say elə *minq minq* və *tümən minq* sayılarıdır. Bunları qrammatik baxımdan mürəkkəb say, semantik cəhətdən qeyri-müəyyən sayılar sırasına daxil etmək lazımdır.

KDQ-dəki miqdar sayıları ilə «Divan»da işlənmiş miqdar sayıları arasında çox cüzi imla fərqləri mühaşidə olunur. Məsələn: *Eki rükət namaz qıldılar* (KDQ, 83), Birinə yapışdıq, *qırq* yerdən avaz gəldi (KDQ, 46), qarilar *dörd* dürlüdü (KDQ, 33), *səksən* yerdə badyələr qurulmuşdı (KDQ, 42), *toqsan* yerdə ala qalı ipək döşəmişdi (KDQ, 42), *bin* buğra gətürün kim, maya görməmiş ola (KDQ, 56).

Müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində müxtəlif miqdar sayılarının yanaşı işlənməsi ilə (*üç-dörd, beş-altı, beş-on*) əmələ gələn təqribi miqdar sayıları da «Divan»da yoxdur.

1.7.2. Qeyri-müəyyən miqdar sayıları

«Divan»da qeyri-müəyyən miqdar sayıları *öküş, az, köp* kimi sözlər vasitəsilə ifadə edilir. Məsələn: az «az» *از نانک* (az nənq = az nəsnə, I, 147) öküş «çox» (اڭش öküş nənq = *çoxlu* nəsnə, I, 131), köp «çox, gur, six» *كۈپ نانک* (köp nənq = *six, dolğun, gur* olan nəsnə, I, 336, *كۈپ سەج* saç = *gur saç*, I, 336, *كۈپ köp* söögütgə kuş konar = *sax* söyüdə quş qonar, I, 336) və s.

Qaraxani dövrü abidələrində bu sözlərin çoxu işlədilmişdir: Səfih ər tili öz başı düşmanı, Tilindin töküldi *təlim* ər kanı (AH, 141-142), *Təlim* mal, öküş kul, kara baş kərək (AH, 298), *Təlim* nənq, tavar birdi, ögdi öküş (KB, 760).

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrində də bu sözlərdən istifadə edilmişdir. Məsələn, Xətainin əsərlərində *ögüş* sözünə *yüküş/yügüş* şəklində rast gəlirik: Dərdim *yügüşü* qəmim çox idi (AŞ, 452), Sonunda oxu *yügüş* kəlamı (AŞ, 463), İçdi *yügüş* ol fəraq zəhrin (AŞ, 475), Su səpdi *yügüş* qapında hər dəm (AŞ, 485). Nəsimidə isə bu söz *ögüş* şəklindədir: Məhbub qəmər üzlü, boyu sidrə *ögüşdür* [157, 193].

«Dastani-Əhməd Hərami»də isə həm öküş, həm də *dəlim* sözləri müşahidə edilir. Məsələn: Söz öküş, biri-bir buları qırdı (AŞ, 143); Söz öküş, aqibət, şəhrə varurlar (AŞ, 130); Yemək-içmək, *dəlim* işrətlər oldu (AŞ, 136). Kişvərinin dilində isə *köp* sözü işlənmişdir: Bu cahan bağında *köp* xari-cəfa çəkdim vəli, Bir xuрамan sərv gülrüxsarı sevdim aqibət (AŞ, 336).

Öküş sözü bəzi şivələrimizdə *az-küs* (az-maz) ifadəsinin tərkibində daşlaşmışdır [151, 38]. *Təlim* sözünə gəlincə, o, çoxdan arxaikləşərək dilimizin lüğət fondundan tamamilə çıxmışdır.

Əsərdəki qeyri-müəyyən miqdar sayıları müxtəlif yollarla yaranır. Bunlardan bəzilərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

I) *bir* sayı چ köç, جَرْت çart kimi sözlərlə bərabər işlənərək qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edir. Məsələn: *بِير چ گذل* *bir köç* küdhgil = *bir saat*, *bir qədər* dur, *bir az* dayan (I, 337), *بِزْنَك آنَدَا بِير جَرْت الْغُومِزْ بَار* bizinq anda *bir çart* algumuz bar = bimiz onda *bir az* alacağımız var (I, 351) və s.

2) كبا kibə «az» və بُتا bütə «çox» sözləri də qeyri-müəyyən miqdar ifadə edir. M.Kaşgari həmin maddələri misalları ilə birlikdə bu şəkildə vermişdir: بُتا بُتا بِيرْمَاق بِيرْدِم «çox» mənasında bir söz. مَنْ أَنْكَرْ بُتا بِيرْمَاق بِيرْدِم «mən anqar bütə yarmak berdim = mən ona *çox* pul verdim», بو ايشقا بُتا بُلدى «bu işka bütə boldı = bu işdə zamanın *bir qismi* keçdi». Bu söz oğuzların «كبا kibə» sözü kimi qısa bir zaman dilimini ifadə edir» (III, 207).

3) DLT-də işlənmiş bir ifadəni də qeyri-müəyyən miqdar sayı saymaq mümkündür: «دُكْ مِنْكِ» *dük minq* = *minlər arası*» (I, 346). Buna dair belə bir misal verilmişdir: دُكْ مِنْكِ بِيرْمَاق *dük minq yarmaq* = *bu qədər min pul* (I, 346). Bu ifadəni müasir dilimizə «bir neçə min», «minlərlə» şəklində tərcümə etmək olar.

«Divan»da işlənmiş miqdar sayılarına nəzərən qeyri-müəyyən miqdar sayıları daha geniş və əhatəlidir.

1.8. Sıra sayıları

Əşyanın sırasını göstərən sıra sayıları miqdar sayılarının üzərinə müəyyən şəkilçilərin artırılması nəticəsində əmələ gəlir. A. fon Qabenin yazdığını görə əski türkçədə aşağıdakı sıra sayıları işlənmişdir: baştınkı/ilk/ilki, ikinti/ekin/ekinti, üçünç, törtünç, bişinç, altınç, yitinç/yetinç, səkizinç, tokuzunç, onunç, bir yigirminç [250, 75]. Bu silsiləni analogiya üzrə davam etdirmək mümkün olsa da, ehtimal ki, əski abidələrdə digər sıra sayılarını işlətmək üçün situativ məqam olmayışdır.

Göründüyü kimi, sıra sayıları əski türkcə dövründən başlayaraq miqdar sayılarının üzərinə -nç, -inç, -inç, -ünç, -unç şəkilçisinin əlavə edilməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Bu qayda 1500 ildən bəri cüzi fərqlərlə müasir türk dillərində də davam edir.

«Divan»da sıra sayılar aşağıdakı şəkilçilərin köməyi ilə yaranır:

1) -nç, -inç, -inç, -ünç, -unç. M.Kaşgari sıra sayılarının yaranma mexanizmini belə açıqlamışdır: «10-dan aşağı olan saylarda kökə özündən əvvəlki sayıın arxasından gəldiyini bildirmək üçün ن və ج ç hərfləri [-nç] artırılır. **ئۇرۇڭ** **تۇرتۇنچ**, **بىشىنچ** **بېشىنچ**» kimi. Bu sayıların əslisi **تۇرت** **dört** və **بىش** **beş**dir. Bu qayda üzrə onuncuya **اوۇنچ** **onunç**, iyirminciye **يىرىمۇنچ** **yigirminç** deyilir ki, on doqquzdan sonra gələn deməkdir. Bu qayda dəyişməzdır» (I, 189).

Digər sıra sayıları üzrə «Divan»da bu nümunələr vardır: **بىرچىك** birinç «birinci» (اىنچ نانك) **birinç** nənq = *birinci* nəsnə, III, 323), **اىنچ** **بىرچىك** ikinç «ikinci» (ikinç nənq = *ikinci* nəsnə, III, 384), **أجنج** üçüncü «üçüncü» (I, 189, III, 384), **اوۇنچ** onunç «onuncu» (**أڭىنچ** **بىرماق**) **onunç** yarmak = *onuncu* pul, I, 190).

«Divan» müəllifi başqa bir maddədə yenə sıra sayıları məsələsinə qayıdaraq yazmışdır: «Bu, qaydadır. Belə olur: özündən əvvəlki saydan sonra gələn say [yəni sıra sayı] yaratmaq istədikdə həmin sayıın sonuna ن və ج [yəni -nç şəkilçisi] artırılır... On-on artan kök saylarda da eyni şəkildə hərəkət edilir: **اوۇنچ** **onunç**, **يىرىمۇنچ** **yigirminç**» kimi. «Yigirminç» on doqquzdan sonra gələn saydır. Bu, dəyişməyən bir qaydadır» (III, 384).

Qeyd edək ki, qaraxani türkcəsinin ən mühüm əsərlərindən olan «Ətabət ülhəqaiq»də və «Divan»da «birinç» sayı ilə yanaşı yaxın mənalı «burun» və «ilk» sözləri də işlədilmişdir, ancaq bunları tam mənasılı sıra sayı hesab etmək mümkün deyil: *Burun*, başka böركni kedhər baş kərək = *Birincisi*, başa börk geymək üçün baş gərəkdir (AH, 301), **الك** **ilk**: ilk, hər şeyin əvvəli. **الك سَنْ بَرْغِيل** *ilk sən bargil* = əvvəlcə sən get (I, 116), **بُرْن** **B u r u n:** önce. **أَلْ مَنْدِنْ بُرْنْ بَرْدِى** «ol məndin burun bardı = o məndən öncə gəldi (I, 397).

2) -ndi. Sırf *ikinci* mənasında bu şəkilciyə dair «Divan»da bir misal var: **اىندى** **ikindi** **نانك** **ikindi** nənq = *ikinci* nəsnə, I, 196). Ancaq bu variant

digər birləşmələrdə (*bir ikindi birlə, bir ikindininq* və s.) *ikinç* variantına nəzərən daha işləkdir. Məsələn: بَكْلَار بَيْر إِنْدِى بَرَلا أَغْشَدَى bəglər bir *ikindi* birlə ağışdı = bəylər bir-birlərini qovmaqda yarışdır (I, 235), بُونْ بَيْر إِنْدِينِكْ أَفْلَارْن أَرْشَدَى bu-dun bir *ikindininq* əwlərin örtəşdi = xalq bir-birinin evlərini yandırdı (I, 269) Həzirdə relikt olan *-ndi* şəkilçisi və *iki* sayı dini səciyyəli; *ikindi namazı* və günorta-dan sonrası ifadə edən *ikindi vaxtı* söz birləşmələrində daşlaşmışdır.

Göründüyü kimi, «Divan»da *-nçı*, *-inçı*, *-inçi*, *-unçu*, *-ünçü* şəkilçisi qeydə alınmamışdır. Halbuki «Qutadğu Bilig»də bu, həm də bunun *-nç*, *-inç*, *-inç*, *-ünç* variantı işlədilmişdir.

V.M.Nasilov XI-XIV əsrlərdə Heratda qələmə alınmış uyğur abidələrində sıra saylarının yaradılma prosesində *-nçı* variantının daha işlək olduğunu xüsusi qeyd etmişdir [451, 45].

Bu şəkilçilərin mənşəyi və hansının daha qədim olması barədə müxtəlif fikir-lər vardır. Məsələn, A.M.Şerbak belə hesab edir ki, sıra saylarının *-nçı*, *-inçı*, *-inçi* forması daha qədimdir, özü də ehtimal ki, *atınçu* (atılan), *avinçu* (ovunan, təsəlli edilən, ovunmuş) modeli üzrə yaranmışdır. Alimin fikrincə, sıra saylarının *-nç*, *-inç*, *-inç* forması feldən isim düzəldən sev+inç modeli üzrə, *-nti* forması isə ak+intı suv (axıntı, axan su), sık+intı (sıkıntı, sıkılmış şirə) modeli üzrə əmələ gəlmış ola bilər [488, 120-121]. Q.Sadıqov isə belə hesab edir ki, poema daha qədim *-nç* formasından daha yeni olan və hazırda fəal şəkildə işlədilən *-nçı* formasına keçidi əks etdirir. Onun fikrincə, *-ndi* forması reliktidir [466, 15-16]. Bu müddəə DLT-yə şamil edilə bilər.

Sıra sayıları da sadə və mürəkkəb olmaqla iki qismə bölünür. Sadə sıra sayıları bir sözdən ibarət olan təkliklər (1-10-cu, 100-cü, 1.000-ci və milyonuncu), mürəkkəb sıra sayıları isə onluqlar (11-99-cu), yüzlükler (101-999-cu) və minliklərdir (1.001-999.999-cu). «Divan»da heç bir mürəkkəb sıra sayı işlənməmişdir. Təbii ki, bu, həmin dövrdə türk dilində mürəkkəb sıra sayılarının, ümumiyyətlə, olma-dığı mənasına gəlmir, sadəcə, əsərdə bu sayıları göstərməyə ehtiyac duyulma-mışdır.

1.9. Toplu saylar

Şərqi Türküstan abidələrində toplu saylar yaratmaq üçün miqdar sayılarının üzərinə *-gü*, *-gün*, *-ağu*, *-əgü* şəkilçisi əlavə olunur. Lakin «Divan»da bu tipli saylara dair yalnız iki+gü «ikisi, hər ikisi, ikisi də» misalı vardır: **بَرِينَكْلَارَا كِيڭُو** barınqlar *ikigü =ikiniz* gedin (II, 66). «Qutadğu Bilig»də bunların daha bariz nümunələrini görmək mümkündür. Məsələn: *ikigü* acunda bu ər buldu kut = *hər iki* dünyada bu ər buldu qut (KB, 1267), bu üç iş *üçəgü* tüpi yokluk ol = bu üç işin *hər üçünüñ* sonu yoxdur (KB, 4107).

«Divan»da bunun tamamilə fərqli və başqa bir variantını görürük: **بَير تِلْكُو** bir tilkü tərisin *ikilə* soymas = bir tülkünün dərisi *iki dəfə* soyulmaz (III, 230).

Bölgü və kəsr sayıları DLT-də işlənməmişdir.

1.10. Numerativ söz

DLT-də saydan sonra gələrək onun mənasını dəqiqləşdirən bir numerativ söz var: *kata*. Bu söz *dəfə*, *misli*, *qat*, *yol* mənasına gəlir. Məsələn: **بَير قَتا آيَدِم** bir *kata* aydim = bir *dəfə* dedim (III, 207), **فَجْ قَتَابِرِدِنْك تَقَار** kaç *kata* berdinq tawar = neçə *yol* davar verdin (I, 476), **فَجْ قَتا آيَدِم** kaç *kata* aydim = neçə *dəfə* dedim (I, 337) və s.

«Qutadğu Bilig»də *kata* ilə yanaşı *yol* «*dəfə*, *yol*» numerativi də işlənmişdir. Məsələn: Başın yirkə çalsala ulap min *kata* «Ulayıb başını min *dəfə* yerə çalsala da» (KB, 1207), İlig Odğurmışka ikinç yolu bitig ıdmışın ayur «Elikin Odğurmışa ikinci *dəfə* məktub göndərdiyini bəyan edir» (KB, C 52).

«Divan»dakı *kata* sözü KDQ-də müasir dilimizdə olduğu kimi *qat* şəklindədir: *Yedi qat* meydanı tolındı gəldi (KDQ, 87), Oğlan *bu qatla* buğanım alnına yumrığını tayadı (KDQ, 36), *Yedi qatla* vardım, ol qələyi alımadım (KDQ, 95), *Üç qatla* yarasın əlilə sığadı (KDQ, 39). Xətai «Dəhnəmə»də *qatla (dəfə)* sözünü işlətmişdir: *Bir qatla* özünə eylədi fərz (AŞ, 436); *Bir qatla* səni mən eyləmən yad (AŞ, 465). Kişvərinin qəzəllərində də *qatla* sözü keçir: Yüz *qatla* vücudum ədəm oldu bu səbəbdən (AŞ, 322).

Yazılı abidələrimizdə *qat/qatla* ilə yanaşı *gəz*, *kərrə* numerativləri də işlədirmişdir: Xanlar xanı Bayındır xan yıldə *bir kərrə* toy edib oğuz bəglərin qonaqlar-dı (KDQ, 34), *Bir gəz* bir qurda tuş oldu (KDQ, 45). *Gəz* sözünə «Dastani-Əhməd Hərami»də də rast gəlirik: *Bu gəz* getməgi yarağına düşdü (AŞ, 125), yəni *bu dəfə* getmək hazırlığına başladı. Kişvəridə *ağız* sözündən numerativ kimi istifadə edilmişdir: Bir *ağız* sormadı mən natəvandan, Məni bu qayğu öldürdü, mədəd hay (AŞ, 342).

Çağdaş Azərbaycan dilində numerativ söz olaraq *qat* (beş qat), *dəfə* (beş dəfə), *misli* (beş misli), *kərə* (beş kərə), *yol* (beş yol, beş dəfə), *əmsalı* (riyaziyyatda: beş əmsalı), klassik dilimizdə isə *kərrat*, *dəfəat* sözləri çox işlədir. Bunlarla yanaşı, *baş*, *nəfər*, *ədəd*, *dənə*, *cüt*, *dəst*, *dəstə*, *nüsxə*, *parça*, *tikə*, *qəlib*, *top* və sair sözlər də saylarla isimlər arasında işlənərək numerativlik funksiyasını yerinə yetirir.

Yekun olaraq onu demək olar ki, DLT-də işlənən saylarla müasir dilimizdəki saylar arasında elə ciddi fərqlər mövcud deyil. Əsas fərq ayrı-ayrı vahidlərin işlənmə tezliyində və ya müəyyən sayların işlənməsi, bəzilərinin də işlənməməsi ilə bağlıdır. Məsələn, «Divan»da bölüşdürmə və kəsr sayıları yoxdur, numerativ sözlər kasaddır, burada miqdar sayıları çox az işlənmiş, sıra saylarından da məhdud şəkildə istifadə edilmişdir. Üstəlik, DLT-nin qələmə alındığı vaxtdan sonra keçən min ilə yaxın bir dövr ərzində dilimizin sayıları bir çox yeni funksiyalar və üslubiməna çalarları qazanaraq təkmilləşmiş və zənginləşmişdir.

Ç. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»DƏ ƏVƏZLİK

«Əvəzlik hər bir dilin ən əsas nitq hissələrindəndir. Əgər isim əşyanın adını, sıfət əlamətini və xüsusiyyətini, say miqdarını və sırasını bildirirsə, əvəzlik nitqdə və yazıda bunların hamısının, eləcə də zərfin yerinə işlədirilə bilir, lazımı məqamlarda onları əvəz edir. Bu mənada əvəzlik digər nitq hissələrinə nəzərən universal səciyyə daşıyır, özündə ismin, sıfətin, sayın və zərfin bir sıra keyfiyyətlərini və əlamətlərini cəmləşdirir» [77, 249].

Y.Məmmədov göstərir ki, əvəzlik hələ qədim türk dövründə müstəqil nitq hissəsi kimi sabitləşmiş, «hətta əvəzlik əsasında başqa nitq hissələri (xüsusilə zərf-lər) və şəkilçilər (xəbərlik və şəxs) formalaşmağa başlamışdır» [151, 74].

Əvəzlik Şərqi Türküstan abidələrində, xüsusilə DLT ilə eyni dövrün və dilin məhsulu olan «Qutadğu Bilig» poemasında kifayət qədər geniş şəkildə təmsil olunmuşdur [80, 168-171; 81, 239-248]. Eyni fikir «Divan»a da aiddir. Burada əvəzliyin mənaca aşağıdakı növləri işlədilmişdir: şəxs, işarə, sual, qeyri-müəyyən, qayıdış və təyini əvəzliklər.

1.11. Şəxs əvəzlikləri

«Divan»da adlıq halda hər üç şəxs üzrə təkdə və cəmdə işlənmiş şəxs əvəzlikləri bunlardır: mən/bən, sən/sin, ol, biz/miz, siz, olar. Bunları tək-tək nəzərdən keçirmək və təhlil etmək daha məqsədə uyğun olardı.

Mən əvəzliyi. DLT-də adlıq halda, əsasən, *mən* əvəzliyi, üç dəfə *bən* əvəzliyi işlənmişdir, *min* əvəzliyi isə ümumən yoxdur. Halbuki Orxon-Yenisey abidələrində *mən* və *bən* formalarından paralel şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu abidələrdə «*mən* və *bən* əvəzlikləri» ismin müxtəlif hallarında 76 dəfə işlənmişdir. *Mən* şəkli 28 dəfə, *bən* şəkli isə 48 dəfə» [151, 78].

KDQ-də *mən* forması *bən* formasından qat-qat üstündür. E.Əzizovun verdiyi məlumatə görə, boylarda bu nisbət «403 dəfə *mən*, 54 dəfə *bən*» olmaqla *mən* şəklinin lehinədir [107, 121].

Mən, *min* və *bən* əvəzliklərinin bu üç abidə üzrə işlənmə tezliyini aşağıdakı cədvəldə daha aydın şəkildə görmək mümkündür (biz *mən/bən* əvəzliyini «Qutadğu Bilig»də və DLT-də ancaq adlıq hal üzrə saymışıq):

Cədvəl 6.

Mən/min/bən əvəzliyinin abidələr üzrə müqayisə cədvəli

Əvəzlik	Orxon-Yenisey	Qutadğu Bilig	DLT	KDQ
Mən	28 dəfə	913 dəfə	105 dəfə	403 dəfə
Min	-	156 dəfə	-	-
Bən	48 dəfə	-	3 dəfə	54 dəfə

Maraqlıdır ki, «Divan»da adlıq halda *min* əvəzliyi olmadığı halda *mini* əvəzliyinə təsirlik halda iki dəfə şeirdə, *mindin* əvəzliyinə isə bir dəfə çıxışlıq halda misalda rast gəlinir. Bu əvezliklərdən hansının daha qədim və əsas, hansının töremə olması barədə N.F.Katanov, G.Y.Ramsted, M. Rəsənen, N.Poppe, A.M.Şerbak, N.A.Baskakov və başqa türkoloqların fikirlərini ətraflı şəkildə nəzərdən keçirən B.A.Serebrennikov belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, b~m əvəzlənməsində b daha qədimdir [467, 35]. Lakin tarixi şərait və dilin daxili inkişaf dinamikası elə gətirmişdir ki, hətta eyni coğrafiyanı paylaşan qonşu türk boyalarının birində *bən*, digərində *mən* əvəzliyi hakim olmuş, bəzən hər iki forma paralel, müvazi şəkildə işlənmişdir. Qəribədir ki, qədim və orta dövr uyğur yazılı abidələrində yalnız *mən* variantı işlənmişdir [449, 41].

M.Kaşgari *bən/mən* variantlığını barədə yazmışdır: «Sözün əvvəlindəki **م** m hərfini suvarlar, oğuzlar, qıpçaqlar **ب** b hərfi ilə əvez edirlər. Türkler «*mən bardum*», suvarlar, qıpçaqlar və oğuzlar isə «*bən bardum*» deyirlər. Türkler şorbaya «*mün*», bunlar «*bün*» deyirlər» (I, 105).

«Qutadğu Bilig»dən fərqli olaraq DLT-də ikiqat hallanma yoxdur. Ona görə də *mən* əvəzliyinin hallanması müasir dilimizdəki hallanmaya uyğundur. Sadəcə olaraq burada *mən* əvəzliyi yönlük halda *manqa* şəklinə düşür, çıxışlıq halda isə həm *məndən*, həm də *məndin* forması işlənir: *mən*, *məninq*, *manqa*, *məni/mini*, *məndə*, *məndən/məndin*. Məsələn: **مَنْ أَبْسَادِمْ** *mən* anı öpsədim = *mən* onu öpmək istədim (I, 302), **أَلْ مَنِكَ تَقَارِغْ سُرْدِي** ol *məninq* tawarığ satturdı= o *mənim* malımı satdırdı (II, 195), **أَلْ مَنِكَا أَتْ بَغْشَلَدِي** ol *manqa* at bağışladı = o *mənə* at bağışladı (III, 295), **بُلْنَارْ مِينِي** ol *məni* oğuzladı = o *məni* oğuz saydı (I, 322), **خَانْ مَنِكَا أَجْعَ بَيرْدِي** bulnar *mini* ulas köz =əsir edər *məni* xumar göz (I, 130), **مَنَدَا تِنْ قَرْغَلَاجْ** *məndə* tınar karğılaç = *məndə* dinər qaranqus (I, 499), **أَلْ مَنَدَنْ أَنْكَدُنْ بَرْدِي** ol *məndən* önqdün bardı=o *məndən* əvvəl getdi (I 114), **أَلْ مَنَدِنْ يَجَنْدِي** ol *məndin* yaçındı = o *məndən* utanındı, həya etdi (III, 76), **أَلْ مَنَدِنْ يُشَسَادِي** ol *məndin* yaşadı = o *məndən* gizlənmək istədi (III, 273) və s.

Azərbaycan dili abidələrində *mən/bən* əvəzliyinin hər iki şəkli müşahidə edilir. H.Mirzəzadənin verdiyi məlumatata görə, *bən* şəkli həm yazılı abidələrin di-

lində, həm də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda nəşr olunan bəzi mətbuat orqanlarının dilində işlənsə də, *mən* şəkli daha xəlqi olduğu üçün şifahi nitqdə və yazında üstünlük qazanaraq sabitləşmişdir [153, 104].

Bən/mən əvəzliyinin işlənməsinə dair misallar: Azgün dinli kafərə *bən* varayım (KDQ, 38), *Bən* bu gün qonur ata qaqqaram (KDQ, 44), Sən aradan çıqğıl, *mən* Allah-təala bilə xəbərləşim, dedi (KDQ, 81), Q.Bürhanəddində: Şol günəş yüzünə qarşu *bən* hilali olmuşam (AŞ, 26), *Bən sana* canum verəmə *sən* yada könülün (AŞ, 32), «Dastani-Əhməd Hərami»də: Xəzinə açdığını faş etmədim *bən* (AŞ, 127), Y. Məddahda: *Bən* bunun ilə müdara qılayım (AŞ, 158), Yürüməzsə, *bən* anı yürüdəyim (AŞ, 159), M. Hadidə: *Bəndən* sual qılma şüunati-aləmi, *Bən* bir kitab, hər vərəqim bin kitabdır [153, 105].

2) *Sən* əvəzliyi. DLT-də II şəxsin təkində *sən* əvəzliyi işlənir. O da eynən *mən* əvəzliyi kimi hallanır: *sən/sin*, *səning*, *sanqa*, *sa*, *səni*, *səndə*, *səndən*. Məsələn: türklər «*sən*» deyirlər (III, 343), اَنْ اَمَدَى سَنْ تُونِكُولْ attın əmdi *sən* töngöl = atdan indi gəl sən dön (I, 142), سَنِكْ سَابْ كَلْدَى *səning* sap kəldi = *sənin* sıran, sənin növbən gəldi (III, 148), مَنْ سَنْكَا كَلْكَسَادَمْ *mən sanqa* kəlgsədim = *mən sənin* yanına gəlmək istədim (III, 259), سَا اَيْرَ مَنْ *sa* ayur mən = *sənə* deyirəm (III, 200), سَنَدَا يَرْمَاقْ بَارْ مُوْ *səndə* گُرْكَسَادَمْ *səndə* yarmak bar mu = *səndə* pul varmı (III, 149), سَنَدَا قَجَرْ سَنَدِلاَجْ *səndən* kaçar sundılaç = *səndən* qaçar at quşu (I, 499) və s.

M.Kaşgari *sin* şəklinin kənçəklərə məxsus olduğunu yazmışdır: سِينْ S i n: *sən*. Kənçək dilində. Türkler «*sən*» deyirlər. Kənçək dilində çox zaman sözlər kəsrə ilə deyilir. Çünkü onların dili pisdir» (III, 143).

Mən və *sən* əvəzlikləri ilə bağlı deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq mümkün kündür ki, əsərdə həm *sən*, həm də *sin*, eləcə də *mən* və *bən* əvəzliklərinin və törmələrinin işlədilməsi Qaraxanilər imperiyası əhalisinin qarşıq boylardan ibarət olması ilə, danışiq dilində və böyük ehtimala görə, ədəbi dildə də bütün variantların müvazi şəkildə istifadə edilməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Dilimizdə *sən/sin* əvəzliyininancaq *sən* şəkli mövcud olmuşdur.

Mən və *sən* əvəzikləri yazılı abidələrimizin dilində yönelik halda *man/q/a*, *san/q/a* şəklində işlənmiş, uzun əsrlər boyu ədəbi norma olmuşdur. Məsələn: Or-

dumin xəbərin bilürmisin, degil *bana* (KDQ, 44), Hay Dirsə xan, *bana* qəzəb etmə (KDQ, 35), Nəsimidə: Noldu, ey münkir, *sana* kim, qaynadı qanın yenə [157, 56]; Füzulidə: Ey mələksima ki, səndən özgə heyrandır *sana* [111, 22], Neylərəm mən gülşəni, gülşən *sana*, külxən *mana* [111, 23], Kişvəridə: Ey pəri-ləb, demə həq bir parə can vermiş *sana* (AŞ, 301), Xətaidə: Həşrdə rəşk aparır yetmiş iki millət *sana* (AŞ, 381) və s.

Hazırda isə *man/q/a* və *san/q/a* əvəzliyi həm adı danışlıqda, dialekt və şivələrimizdə, həm də ara-sıra qafiyə icabı şeir dilində işlədir. Məsələn: Mən bir uşaq, sən bir ana, Odur ki bağliyam *sana* [181, 266].

3) *Ol* əvəzliyi. DLT-də III şəxsin təkində *ol* əvəzliyi işlənir. Ümumi qənaətə görə, *ol* əvəzliyi həm şəxs, həm də işarə əvəzliyi kimi işlənmiş, türk dillərinin çoxunda bu funksiyaları indi də yerinə yetirməkdədir. Burada bir məqamı da qeyd etmək lazımdır. *Ol* sözü əsərdə həm də xəbər sonluğu olan -*dır*, -*dir*, -*dur*, -*dür* şəkilçisinin yerinə işlənir. Məsələn: **أَلْ كُنْدِيْ كِشِيْ أَلْ** ol kündi *kişi ol = o*, alçaq *adamdır* (I, 416), **أَلْ مَنِكِ أَغْلَمْ أَلْ** ol məninq *oğlum ol = o mənim oğlumdur* (I, 112) və s.

DLT-də *ol* əvəzliyinin hallanması sadə yolla həyata keçirilir. Burada *ol* əvəzliyi yönelik halda *anqa*, istiqamət halında *anqar*, çıxışlıq halda isə *andən* və *andın* şəklinə düşür: *ol*, *aninq*, *ani*, *anqa*, *anqar*, *anda*, *andən*, *andın*. Misallar: **أَنِكِ بَرْلَا** *ol aninq* birlə tayıdı=ο *onunla* sürüşməkdə yarışdı (III, 183), **أَنِكِ مَنْكَزِيْ أَغْدِي**, *ol ani* okta yazturdu =ο *onun* rəngi dəyişdi (I, 134), **أَلْ آنِكَ يَغَاجِ يَرْثَرْدِي** *ol anqar* yastuk yastadı=ο *ona* yastıq söykədi (III, 271), **بَكِ آنِكَارِ اتِ بَيرْدِي** *ol anqar at berdi* = *bəy ona* ünvan verdi (I, 146), **بَزْنِكِ آنِدا بَيرِ جَرَتِ الْغُومِزِ بَارِ**, *bizinq anda* bir çart alğumuz bar = *bizim onda* bir az alacağımız var (I, 351), **آنِدَنِ اوْسْتَنِ** *andən* üstün = *ondan* yuxarı, *ondan* üstün (I, 170), **أَلْ آنِدِنِ كُسْدِي** *ol andın küsdi* = ο *ondan* küsdü (II, 40) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, *ol* əvəzliyi XIX əsrin əvvəllərinə qədər dilimizdə ədəbi norma olmuş, sonra yerini *o* əvəzliyinə vermişdir. Daha sonra *ol* əvəzliyi qrammatik mənadan daha çox üslubi məna kəsb edərək sovet dövrünə qədər bəzi

yazıcılarımızın əsərlərində (M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadi, A.Səhhət, C.Cabbarlı) işlədilmişdir [153, 106].

Ol əvəzliyindən Azərbaycan klassik ədəbiyyatında əsrlər boyu geniş istifadə edilmişdir. Məsələn: Məgər *ol* dəm Bayındır xan bəglər ilə seyrana yetişmişlərdi (KDQ, 98), *Ol* iki həlala yüz qırq yıl ömr verdim (KDQ, 83), *Ol* gün qarğu dillü qaim oxlar atıldı (KDQ, 94). Dədə Qorqud boylarında *ol* əvəzliyinin digər hallarda işlənməsini göstərən nümunələr də az deyil: Ər adam evdə olsa, *ana* dissə ki, dur, ətmək gətür (KDQ, 33), *Ol ani* yedirər-içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər (KDQ, 33), Həqq təala *anın* könlinə iman edərdi (KDQ, 31), *Anun* bəbəkləri bitsün (KDQ, 33), Babam *anda* tutsaq imiş (KDQ, 95), *Andan* dəxi sizi, xanım, allah saqlasun (KDQ, 33) və s.

Azərbaycan klassik poeziyasında da *ol* əvəzliyinin DLT-dəki bütün törəmələrini görmək mümkündür. Məsələn: Dedi *ol* yar, səhər vəqt gəlim, leyk nə sud [111, 111, Füzuli], *Anın* kimi can yandırıcı nar ələ girməz, Bir *ancalıyın* dilbəri-əyyar ələ girməz [157, 76, Nəsimi], Tən-tənə irdi, şükr *ana* (AŞ, 29), *Anı* kim gizləmişəm bu tar könlümdə (AŞ, 30), *Andan* dəxi götürməyisər hiç bizi yadə (AŞ, 32, hər üç nümunə: Q.Bürhanəddin), Hərami *anda* qondu bir dərəyə (AŞ, 126, «Dastani-Əhməd Hərami»), Ta *andan* ola bu iş sərəncam Kim, məndən *ana* yetirə peyğam (AŞ, 436, Xətai) və s.

Cədvəl 7.

DLT-də əvəzliklərin I-II-III şəxs təkdə hallanma cədvəli

Hal	Mən	Sən	Ol
A.	Mən / bən	Sən / sin	Ol
Y.	Məninq	Səninq	Aninq
Yn.	Manqa	Sanqa / sa	Anqa
İ.	[Manqar]	[Sanqar]	Anqar
T.	Məni / mini	Səni	Anı
Yer.	Məndə	Səndə	Anda
Ç.	Məndin / mindin	[Səndin]	Andan / andin
Al.	Mənin	Sənin	Anın

Yuxarıda DLT-də işlədilmiş *mən/bən*, *sən/sin*, *ol* əvəzliklərinin hallanma cədvəli verilmişdir. Əsərdə bütün hallar illüstrasiya olunmadığından çatışmayan hallar bərpa edilmiş və mötərizə içində alınmışdır.

«Divan»da I şəxs cəmdə *biz/miz* əvəzliyi, II şəxsdə *siz*, III şəxsdə isə *olar* və *anlar* əvəzliyi işlədilmişdir. Bunlar forma baxımından o qədər də ciddi dəyişikliyə uğramamışdır və müasir türk dillərindəki əvəzliklərdən çox da fərqlənmir. Hazırda bəzi türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində *bizing* yerinə *bizim*, *olar* əvəzinə *onlar* variantı işlənir.

Biz əvəzliyi təxminən müasir dilimizdə olduğu kimi hallanır: *biz*, *bizning*, *bizgə*, *bizni*, [*bizdə*], [*bizdin*]. Məsələn: **بِزْ كَلِيمْز** *biz* kəldimiz = *biz* gəldik (I, 340), **بُو بِيزِنْكِ اُوزْكِشِي اُولْ** *bu bizning* öz kişi = *bu bizim* qohumdur, yaxın adamdır (I, 119), **بُو نَانْكَ أَلْ بِزْ كَا كَرْكِلِيْ** *bu nənq ol bizgə* kərəklig = *bu nəsnə* *bizə* lazımlıdır, gərəklidir (I, 484), **بِزْنِي ثُنْمَا آجْ** *bizni* tutma aç = *bizi* ac saxlama (I, 442) və s.

Bizdə və *bizdin* əvəzliklərinə dair «Divan»da müvafiq misallar yoxdur. «Qu-tadğu Bilig»də isə *bizdən* mənasında *bizdə* əvəzliyi mövcuddur: Acun bəgləri öldü *bizdə* oza «Dünya bəyləri *bizdən* əvvəl öldülər» (KB, 1885).

DLT-də *biz* mənasında *miz* sözü də var, lakin bu, şəkilçidir, daha doğrusu, *biz* əvəzliyinin şəkilçiləşmiş variantıdır. M.Kaşgari bunu nəzərdə tutaraq yazmışdır: «مِنْ مِنْ M i z: biz. مِنْ hərfi ـ b hərfindən çevrilmişdir. ـ b hərfi «biz» sözü əvvəldə olduğu zaman gəlir. Məsələn, **بِزْ بَرِيمْز** «*biz bardı+mız*» deyilir ki, «*biz* get-dik» mənasındadır. **كَلِيمْز** *kəldi+miz*» isə «*gəldik*» deməkdir. Bu qayda bütün isim və fellərdə eynidir. **أَتِمْز** *atı+mız*» sözü də belədir» (I, 341).

Maraqlıdır ki, KDQ-də *biz* əvəzliyinin şəkilçiləşmiş *miz* variantı müşahidə olunmur, ancaq orada bir yerdə yiyəlik halda «*biz+im*» əvəzliyi yerinə «*miz+im*» şəkli işlədilmişdir: «Mərə, *miz+im* öksüzligimiz yetməzmi, *bizi* niyə urasan?» (KDQ, 111). Y.Məmmədovun verdiyi məlumata görə, başqa bir yerdə isə yönük halda *miz+ə* şəkli müşahidə olunur: «Mərə dayələr, bu qavat oğlu qavat *miz+ə* ərlikmi göstərir, dedi» [151, 91]. Bunları anomaliya kimi qəbul etmək lazımdır.

Siz əvəzliyi də analoji şəkildə hallanır: *siz*, *sizning*, *sizgə*, [*sizni*], *sizdə*, [*sizdin*]. Sadəcə olaraq «Divan»da bəzi hallara dair misallar verilməmişdir. Məsələn: **آيْغُلْ سِزْنِكِ تَبْعَجْيِ أَتْرِينْكِي تَبْغُ** *sizinq* tapuğçı ötnür yenqi tapuğ = de ki, *sizin* xidmətçi yeni əmrə müntəzirdir (I, 377), **مَنْ سِيزْكَا كَلِكْلِي مَنْ** *mən* *sizgə* kəligli *mən* = *mən* *sizə* gəlmək üzrəyəm (I, 74), **سِيزْدَا بُلْرِيْقَغْ** *sizdə* bulur yakıq

=sizdə tapar məlhəmi (I, 405). Burada təsirlik və çıxışlıq halları üzrə nümunələr yoxdur.

«Divan»da III şəxsin cəmində *olar* əvəzliyi işlənir. Bu əvəzlik morfoloji üsulla yaranır, *o*-dan sonra cəm şəkilçisi *-lar* artırılır. Adlıq halda *olar* və *anlar* variənti paralel işlənir. Bəzi türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində bu əvəzlik bitişdirici ünsür olan *-n* hərfinin iştirakı ilə *o+n+lar* şəklində yaranır.

Olar əvəzliyi bu şəkildə hallanır: *olar/anlar*, [*olarnınq*], [*olarka*], [*olarnı / olarığ*], *olarda*, [*olardin*]. Məsələn: الاربُو ايشغ اقشتيلار *olar* bu işığ ukuşları = *onlar* bu işi anlayıb başa düşdülər, bu işi düşündülər (I, 235), قُوْي سِيقْ أَلْ اَلاردا *olarda* koy sık ol = *onlarda* qoyun azdır (III, 137).

«Qutadğu Bilig» üzrə bərpa etdiyimiz bu hallardan çoxu üzrə DLT-də misalalar yoxdur. Təəssüf ki, bütün bunlar «Divan»da işlənən şəxs əvəzlikləri üzrə tam və dolğun hallanma cədvəli qurmağa imkan vermir. Buna görə də əsərdə çatışmayan, nümunəsi verilməyən halları bir-birinin analogiyası və «Qutadğu Bilig» üzrə bərpa etmək məcburiyyəti yaranır. (Bərpa olunan əvəzliklər düz mötərizədə göstərilir).

Cədvəl 8.

Əvəzliklərin I-II-III şəxs cəmdə hallanma cədvəli

Hallar	Biz	Siz	Olar
Adlıq	Biz / Miz	Siz	Olar
Yiyəlik	Bizninq	Sizninq	[Olarnınq]
Yönlük	Bizgə	Sizgə	[Olarka]
Istiqamət	-	-	-
Təsirlik	Bizni	[Sizni]	[Olarnı, olarığ]
Yerlik	[Bizdə]	Sizdə	Olarda
Çıxışlıq	[Bizdin]	[Sizdin]	[Olardin]
Alətlik	[Bizin]	[Sizin]	[Oların]

1.12. İşarə əvəzlikləri

DLT-də təsbit edə bildiyimiz bir neçə işaret əvəzliyi var: *bu*, *ol*, *bular*, *andağ* «elə», *mundağ* «belə», *eylə* «elə». Bunlardan *andağ* və *mundağ* əvəzliklərinin etimologiyası, *bizcə*, *aninq+tək* (onun kimi) və *muninq+tək* (bunun kimi) şəklində izah edilməlidir. Çünkü M.Kaşgari «tək» sözünü belə açıqlamışdır: «كَ تَ كَ: تَكَ،

elə-belə, sadəcə, heç nə istəmədən. «ئىك گىدم» tək kəldim = bir şey istəməyərək gəldim, heç bir arzum yoxdur, sadəcə gəldim» (I, 346).

Bu və ol əvəzlikləri öz aralarında iki əsas əlamət üzrə əlaqəyə girir: məkan və zaman əlaqəsi. Məkan əlaqəsində *bu* əvəzliyi yaxını, *ol* əvəzliyi uzağı ifadə edir. Zaman əlaqəsində *bu* əvəzliyi haqqında indicə bəhs edilən əşyanı və ya cismi, *ol* əvəzliyi isə haqqında bir az əvvəl danışılan obyekti göstərir. Eyni zamanda şəxs əvəzlikləri sisteminə daxil olan *ol* əvəzliyi əsasən şəxsin və ya predmetin yoxluğunda işlədir.

A.M.Şerbak belə ehtimal edir ki, *bu* əvəzliyi qədim dövrdə *bul* şəklində olmuşdur [488, 128].

Ol əvəzliyi hallanma vaxtı eynən şəxs əvəzliyi kimi formasını dəyişir, yəni hallanma baxımından *ol* işarə əvəzliyi ilə *ol* şəxs əvəzliyi arasında heç bir fərq yoxdur. *Bu* işarə əvəzliyi hallanarkən *mu+* formasını qəbul edir və aşağıdakı şəkilləri alır: [*muninq*] (Y.), *munqar* (Yn.), *muni* (T.), *mundə* (Yer.), *mundın* (Ç.).

Ol və *bu* işarə əvəzliklərinin DLT-də hallar üzrə işlənməsinə dair bəzi nümunələr: بو اراغت ال يېتكوُ *bu* urağut ol yənigü = *bu* qadın doğmaq üzrədir (III, 38), بو بوز اينى نجا *bu* böz eni neçə = *bu* bezin eni nə qədərdir (I, 122), بو اغۇر ال بۇرى ئىلۇ *bu* uğur ol böri ulığı = *indi* qurdun ulaşma vaxtıdır (I, 193), بو ايش اسغۇ مەندۇغ *bu* iş osuğı mundağ = *bu* işin dəyişməsi belədir (I, 133), ال آر ال يېلاق ئۇشغان *ol* ər ol yawlak tokuşğan = *o* adam yaman çarpişan, davakar adamdır (I, 492), ال ازۇن *ol* ajun = *o* dünya, axırət (I, 144), امدى منى ئىنك *muni* alıñq = *indi* *bunu* alın (III, 322), مۇكار ئېدم *munqar* aydım = *buna* söylədim (III, 325), ال مۇدا ال *ol* *munda* ol = *o* buradadır (I, 416), ال مۇندىن بىرغىق تىڭلى *ol* *mundın* barığsak təgül = *o* *bu-radan* getməyi planlaşdırılmışdı (II, 75) və s.

Onu da qeyd edək ki, «Divan»ın mətnində *muni* ilə yanaşı, bir-iki yerdə *buni*, *onu*, *munu* variantına da rastlamaq mümkündür. Məsələn: *buni* atamdan xumaru buldım = *bunu* mən atamdan miras buldum, mənə atamdan miras qalmışdır (I, 436), اوْنۇ مۇنۇق *O n u: o*, onu. «*munu* = *bu*, *bunu*» deməkdir (III, 223).

Eylə işaretə əvəzliyinə əsərdə cəmi iki dəfə təsadüf edilir: آيلا E y 1 ə: elə, öylə. Oğuzca. آيلا eylə kılğıl = *elə et* (I, 174), آنکر آيلا بُيردى ol anqar *eylə* buyurdu = o ona *elə* buyurdu (III, 182).

Andağ, mundağ əvəzlikləri də az işlənir: آندغ آرك كيم اتار *andağ* ərig kim utar = *belə* əri kim udar (I, 246), آل آندغ آردى ol *andağ* ərdi = *o elə* oldu, *elə* idi (I, 217), آش مۇندغ قىل us *mundağ* kıl = istə, *belə et* (I, 111), آكريكي مندغ اق ögrəyügi *mundağ* ok = adət *belədir ki* (I, 213) və s.

DLT-də *bular* işaretə əvəzliyinə dair nümunə də azdır: بولار بوڻن آل ٿنجي تِرلڪان *bular* budhun ol tutçı terilgən=bunlar daim [bir yerə] toplaşan boydur (I, 493).

KDQ-də işaretə əvəzlikləri «Divan»da olduğundan daha zəngindir. M.Qurbanovanın yazdığını görə, burada əlavə olaraq *anaru*, *ana*, *şol* işaretə əvəzliklərini görmək mümkündür [145, 83-86]. Məsələn: *Ana* disə ki, tur, ətmək gətür (KDQ, 33), Yönü *anaru*, sağrısın ərinə döndürür (KDQ, 33); *Şol* qoyunları dəxi götürsək, Qazana ulu heyif edərdik (KDQ, 43).

Şol işaretə əvəzliyi Azərbaycan dilində *bu* və *ol* əvəzlikləri ilə müqayisədə nə yaxındakı, nə də uzaqdakı əşyanı deyil, məhz orta məsafədəki əşyanı göstərmək üçün işlədilmişdir. Daha sonra müasir türk dilində *bu* yaxını, *su* ortanı, *o* uzağı ifadə etmiş, Azərbaycan dilində isə *şol* və *su* əvəzliklərinin hər ikisinin arxaikləşməsi nəticəsində orta məsafə göstəricisi sıradan çıxmışdır.

İşarə əvəzlikləri orta əsrlər poeziyamızda da kifayət qədər dolğun şəkildə əks olunmuşdur. Y.Seyidovun verdiyi məlumatə görə, təkcə Nəsiminin dilində 33 əvəzlik var [170, 13-19].

Bəzi misallara baxaq: *Anun* əqlinə nə nöqsan (AŞ, 62), *Şol* günəş yüzindəki bənmi dürur (AŞ, 60), Ey könül, səbr et, təhəmməl qıl *ana* (AŞ, 69), Səni sevirəm, ey bəgüm, *işbu* cahanda mən fəqət (AŞ, 81), Əqli gəldi başına, sordum *ana* (AŞ, 190, «Dastani-Əhməd Hərami»), Güləfrux *anı* gördü, oldu həm şad (AŞ, 146), Sənasın *anların* fırıştə biri (AŞ, 137), *Buncadir* kim, nemətin yersən (AŞ, 191), Bən *bunun* ilə müdara qılıyım (AŞ, 158, Y.Məddah), Gəlmədi Gülşah *ana* hərgiz yaxın (AŞ, 153), Yürüməzsə, bən *anı* yürüdəyim (AŞ, 159), Çün nəzər qıldı Məlik Əntər *ana* (AŞ, 164), Yoxdur *anın* həqqinə zərrəcə iqrarımız [157, 78], Vəsfində Nəsimi deyil ol zat kimi *anın* [157, 113], Geymədi münkir *anı*, sandı ki, zindan

kəpənək [157, 117], Hər nə qədər ki *anın* könlü dilər, yanərəm [157, 127], Adəm oldur ki, *andan* əsrük ola (AŞ, 62, Q.Bürhanəddin).

İşarə əvəzliklərinin DLT-dəki variantları Azərbaycan dialekt və şivələrində cüzi imla və tələffüz fərqləri ilə bu gün də işlənir. Bunu H.Mirzəzadənin tərtib etdiyi (Bakı–Hövsan kəndi və Muğan qrupu şivələri qismi) aşağıdakı cədvəldən də görmək mümkündür. Müəllif yazmışdır: «*Bu* əvəzliyinin *mu* şəkli bu gün belə danışq dilində və dialektlərimizdə mühafizə edilmişdir» [153, 110].

Cədvəl 9.

Bu əvəzliyinin DLT-də, Bakı dialektində və Muğan qrupu şivələrində hallanma cədvəli

Hallar	DLT-də	Bakı – Hövsan kəndində	Muğan qrupu şivələrində
Adlıq	Bu	Bu	Bu
Yiyəlik	Muninq	Munun / minin	Min
Yönlük	Munqa	Muna / mina	Mia
İstiqamət	Munqar	-	-
Təsirlilik	Muni	Muni / mini	Miyi
Yerlik	Munda	Munda / minda	Minda
Çıxışlıq	Mundın	Munnan / minnan	Minnan
Alətlik	Munin	-	-

1.13. Sual əvəzlikləri

DLT-də ən çox işlənən sual əvəzlikləri bunlardır: *kim*, *nə*, *neçə* «nə qədər», *nətək* «necə», *kayu* «hansi» (Türkçə), *xayu* «hansi» (oğuzca, qıpçaqca), *kanı* «hani», *kanu* «hansi» (arğuca), *kaç* «neçə», *kaçan* «haçan», *kanda* «harda» (Türkçə), *xanda* «harada» (oğuzca, qıpçaqca). Məsələn: سُوْنَنْ آنِكِ كِيمْ ثُتَارْ sözün anınq *kim* tutar = *kim* onu dinləyər (II, 144), بوْ أَغْلُنْ نَاتِيرْ bu oğul *nə* ter = bu uşaq *nə* deyir (I, 142), *kaç* türlüg nənq = *neçə* növ əşya (I, 461), *kaç* yarmak berdi = *neçə*, *nə qədər* pul verdi (I, 337), نَجَا يِتِكْ بِجاْكْ اَرْسَا اوْزِسَابِنْ يُنُومَاسْ *neçə* yitik biçək ərsə, öz sapın yonumas = biçaq *nə qədər* iti olsa da, öz sapını yonmaz (I, 386), اَقْجِي نَجَا الْبَلْسَا اَدْغَ اَنْجَا يُولْ بَلِيرْ *aqjı* *nəçə* al bilsə, adhiq ança yol bilir = ovçu *neçə* al, hiylə bilsə, ayı o qədər yol bilir (I, 132), بَكْ بُرْقِى تَشْ *bək* *bərgi* yorıkı *nətək* = bəyin xasiyyəti, rəftarı *necədir* (I, 379), *kayu* nənq = *hansi* şey (Türkçə, I, 105), *kanu* = *hansi* (arğuca, I, 105), اَغْلُمْ قَنْ *oglum* *kanı* = oğlum *hami*, *haradadır* (III, 221), قَنْ كُرْسَا *qan* *kersa*

آنى ڭىچەن körsə anı türk =*haçan* görse onu türk (I, 358), *kanda* ərdinq = *harada* idin (I, 415), خەندا آرىدىنک *xanda* ərdinq = *harada* idin (III, 208) və s.

«Divan»dakı sual əvəzliklərinin bəziləri müasir dilimizdəki əvəzliklərlə eyniyyət təşkil edir, bir qismi isə klassik ədəbiyyatımızda və KDQ-də geniş şəkildə işlədilmişdir. Məsələn: Bu gün, yarın *qanda* isə gəlür (KDQ, 38), Eki vardın, bir gəlürsən, yavrum *qani* (KDQ, 38), Ol qırq namərdin bir *qaçı* oğlanın yanına gəldi (KDQ, 37), *Qaçan* kim Budaq atsa, Beyrək əlün var olsun deyirdi (KDQ, 63), Sultan ilə qul məqamı *qandan* (AŞ, 423, Xətai), Mən *qandanü* ol gəday *qandan* (AŞ, 438), Dedi: dayə bu yüzük xəsmi *qani*? (AŞ, 193, Y.Məddah), Bir *qaçın* öldirdi, yetdi Əntərə (AŞ, 169), *qaçan* kim zəxmli oldu, qaçdı (AŞ, 116, «Dastani-Əhməd Hərami»), Xəzinə *qandalığın* bildi bular (AŞ, 111), Dünyada gərçək aşiq *qani*, *qani*, Aşıq isən gözünün qanı *qani* (AŞ, 90, Q.Bürhanəddin), Gözəl çox, arasında dilbər *qani* (AŞ, 91), Zülfü yüzün həsrətindən *xanda* kim, ağlar gözüm (AŞ, 307, Kişvəri), *Xanı* dövlət kim, əyağ işib əyağını öpəm (AŞ, 306), Yüzi güldəstə, boyu sərvi-rəvanım, *xandasan* (AŞ, 324), *Qanda* kim, əzm etsə, mərsumi-məvacib istəməz, *Qansi* mülkü tutsa, dəyməz kimsəyə şüru şəri [111, 253], Hər *qanda* şam olursa, ardınca sübhəmdir [157, 275], *Qanda* kim, bir gül bitər, bülbül qıraqından gəlir [157, 281], Vəsfində hər *qaçan* ki, Nəsimi açar ağız [157, 283], Səndən gələn cəfayə *xaçan* mən cəfa derəm [157, 141], Gözlərim nuri, iki aləmdə varım, *qandasan* [157, 149].

1.14. Təyini və qayıdış əvəzlikləri

DLT-də iki təyini və qayıdış əvəzliyi işlənmişdir: *kəndü*, öz. Məna etibarilə bunlar arasında fərq yoxdur. Yalnız onu qeyd edək ki, öz sözü əvəzliklə yanaşı həm də *nəfs*, *can*, *ruh*, *könül* mənalarını ehtiva edir.

DLT-də işlənmiş öz, *kəndü* əvəzliklərinə dair aşağıdakı misalları göstərmək olar: يلان گندو اکریسین بلماں، تَقْيٰ بُوْيِنْ ol *kəndü* aydı = o özü dedi (I, 416), يلان گندو اکریسین بلماں، تَقْيٰ بُوْيِنْ ol *kəndü* aydı = o özü dedi (I, 416), تَقْيٰ بُوْيِنْ يلان *kəndü* əgrisin bilməs, təwi boynın əgri ter = ilan öz əyriliyini bilməz, dəvənin boynu əyridir deyər (I, 185), اَر اوْز بَتِكَن ژُنْدَى اَر اوْز بَتِكَن ژُنْدَى *er* öz bitigin türündi=adam

öz kitabını və ya məktubunu şəxsən özü dürdü, lülə şəklində bükdü (II, 167), اوْز öz kartinq kartan=öz yaranı sağalt; məcazi: həddini aşma (I, 248) və s.

«Divan»da, eləcə də «Qutadğu Bilig»də və «Ətabət ül-həqaiq»də öz əvəzliyi-nə ismin bütün hallarında rast gəlmək mümkündür. Məsələn: adlıq halda - تِلْكُو اوز tilkü öz yinigə ürsə, udhuz bolur = tülkü öz hininə hürsə, qotur olar (III, 13), Biligsiz sözi öz başını yiyür (KB, 170), Səfih ər öz başı düşmanı (AH, 141), iyıqlik halda - يَاتْ نِكْ يَاغْلِغَ تِكْوُسِنْدَا اوزْنِي قَانْلِغْ يُنْرُقْ يِيْكِ yatnınq yağlıq tiküsindən öznünq kanlıg yudhruk yeg=yadin yağlı tikəsindən özünün qanlı yumruğu yaxşıdır (III, 44), yönlük halda – اذْكُو سَقْعَ اذْلِسَا اوزْكَا سِنْكَار edhgü sawığ edhləsə özgə sinqər = yaxşı söz təsir etsə, qəlbə sinər (III, 155), Biliglig kişi kılımiş özgə yakın «Bilikli adamı özünə yaxın etmişdir» (KB, 256), təsirlilik halda – Biligin bedük bil kamuğ özni sən «Biliklə böyük bil daim özünü sən» (KB, 204), Sevə baktı ərsə, sən özni avıt «Şəfqətlə baxdısa, sən özünü ovundur» (KB, 135), yerlik halda – Tutup kizləsə olmaz özdə önqi (KB, 311), çıxışlıq halda – Uvutsuznı özdin yırak tut sakın «Həyasızı özündən uzaq tut, ondan saqın» (KB, 5528), alətlik halda – آذْكُو سَقْعَ اذْلِسَا اوزْنِي يِيرْكَا جِنْدِى ər özin yergə çalındı = adam özünü yerə çaldı, vurdu, yaxud çalar göründü (III, 170) və s.

Təyini və qayıdış əvəzliliklərindən klassik ədəbiyyatımızda çox geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Üstəlik, abidələrdə kəndü/kəndi ilə yanaşı kəndi və öz əvəzliklərinin birləşməsindən yaranmış mürəkkəb kəndöz əvəzliyinə də rast gəlirik. Semantik baxımdan kəndöz əvəzliyi özü deməkdir. Məsələn: Sən qız diləməzsən, kəndünə bir hampa istərmışsən (KDQ, 55), Var, oğul, kəndüni suya ur dedi (KDQ, 57), Kəndözin yer yüzində gördü (KDQ, 60), Ala köpək itinə kəndözin talağırmı (KDQ, 88), Kəndözünü bu dərd ilə, ey dil, ərisən, yar, (AŞ, 70, Q.Bürhanəddin), çü yaxdı hicr oduna kəndözünü (AŞ, 124, «Dastani-Əhməd Hərami»), Aqibət, əndişə qıldı kəndözi (AŞ, 151), Özümdən özümni xali gördüm (AŞ, 437, Xətai), Buyruq anındır, hökm anın həm şəhrinə, həm kəndinə [157, 48], Aşıkara kəndözün bir vəchi-insan göstərir [157, 456], Kimsənin əqli irişməz kəndi idraka-tına [157, 372, Nəsimi].

Müəyyən dövrdə Azərbaycan və türk dilləri üçün ortaq olan *kəndöz* əvəzliyi zamanla müstəqil lüğəvi vahid vəsfini itirərək yenidən tərkib hissələrinə ayrılmış, Azərbaycan dilində *öz*, türk dilində *kəndi* şəklində sabitləşmişdir.

1.15. Qeyri-müəyyən əvəzliklər

DLT-də *hami*, *hamısı*, *hər*, *hər kəs*, *bütün*, *tamam* mənasına gələn bir neçə qeyri-müəyyən əvəzlik var: *kamuğ*, *barça*, *təgmə*, *tükəl*. Məsələn: آرن فمغ تقار گسشدى ئەرەن *kamuğ* tawar kösəşdi = *hami* mal istədi (II, 131), ödhlək *kamuğ* küfrədi = zaman *tamam* zəiflədi (I, 166), ققلا رقْمُغْ كُلاردى kaklar *kamuğ* kölərdi = quru *tamam* göl oldu, torpaq *bütünlüklə* gölməçəyə dönlü (I, 230), بُرى بَرْجا بُرى بَرْجا گَلَى لَر بُرى بَرْجا *barça* kəldilər = *hamısı* gəldilər (I, 414), بُذون بَرْجا سِقْلَشْدِي budhun *barça* sıkışdı = xalq *tamam* sıxışdı (II, 223), فلان ڭىڭىل ڭۇمۇتى *kulan* *tükəl* kumuttı = *bütün* qulanlar coşdu (I, 256), ڭىڭىل ياغى نُرِى ئُنْدِي *tükəl* algıl = *tam* al, *hamısını* al, *bütünlüklə* al (I, 410), ڭىڭىل ئَكَال الْغَل *tükəl* yağı töri toğdı = yağiların tozu qopdu, *bütün* yağilar qaçdilar (I, 445), ئَكَما ئَكَما يَقْنَج قِلْنَدِي *təgmə* yanqaktın budun aklışdı = *hər* tərəfdən xalq axışdı, I, 277), ئَكَما ئَكَما يَقْنَج قِلْنَدِي *təgmə* çəçək öküldi = *hər* bir çiçək yiğildi, *bütün* çiçəklər yiğildi (II, 278).

Qamu əvəzliyinə orta əsrlər yazılı abidələrimizdə, ayrı-ayrı şairlərimizin dilində tez-tez rast gəlirik: Nəsimidə: Buldu Nəsimi səni, keçdi *qamudan*, ey sənəm [157, 43], *Qamudan* sevgilim sənsən, mənim sərvi-xuramanım [157, 143], Xətaidə: Quşlar *qamusu* fəğanə düşdü (AŞ, 414), Şahlar eşigimdə qul *qamusu* (AŞ, 441), *Qamu* yerdə əhədsən (KDQ, 96), «Dastani-Əhməd Hərami»də: *qamu* vəhsü tüyürü cinnü adəm (AŞ, 115), Y.Məddahda: Dedi Gülsahə *qamu* həp bir-birin (AŞ, 195), Q.Bürhanəddində: *Qamusın* zirə bəgirman dedilər, gerçəkmi (AŞ, 45), Füzulidə: *qamu* bimarinə canan [111, 163] və s.

Y.Məmmədovun verdiyi məlumatata görə, «XVI əsrdən etibarən türk və Azərbaycan dili abidələrində *qamu/qamı* forması ilə yanaşı *xamu*, sonralar isə

hamı formaları da işlenmeyə başlamışdır» [151, 103]. Müasir türk dilində bu proses baş vermemiştir, *kamu* sözü öz əvvəlki formasını mühafizə etmişdir.

D. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»DƏ ZƏRF

İşin, hal və hərəkətin tərzini, zamanını, yerini və kəmiyyətini bildirən sözlərə zərf deyilir. Sifət əşyaya, zərf isə felə aid olur. Ona görə də «tərzi-hərəkət zərflərinin bir qismi şəkilcə sifətlərlə (sifət-zərf), kəmiyyət zərflərinin bir iqsimi saylarla (say-zərf) ortaqdır» [125, 229].

DLT-də zərflər digər nitq hissələrinə nəzərən zəif təmsil olunmuşdur. «Divan»da zərflərin aşağıdakı növləri vardır: tərzi-hərəkət zərfləri, zaman zərfləri, yer zərfləri, kəmiyyət zərfləri (zərflərin quruluşca növləri də burada birlikdə nəzərdən keçirilir).

1.16. Tərzi-hərəkət zərfləri

Hərəkətin icra tərzini və ya vəziyyətini bildirən zərflərə tərzi-hərəkət zərfləri deyilir. Onlar sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

1.16.1. Sadə tərzi-hərəkət zərfləri

Bunlar yalnız bir sözdən ibarət olan və heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etməyən tərzi-hərəkət zərfləridir. Məsələn: amul «sakit, yavaş» **گَلْكِلْ أَمْلِ أَيْنِلِمْ** (kəlgil amul oynalım = gəl çıx, yavaş oynayaq, III, 138), inç «rahat» **أَرْدِينِكْ مُنْدَا إِنْجْ أَمْلِ** (ərdinç munda inç amul = burada rahat idin, I, 142), şəp «tez» **شَبْ كَلْ شَبْ كَلْ** (şəp kəl = tez gəl, I, 336), tərk «tez» **تَرْكْ كَلْ** (tərk kəl = tez gəl, I, 357), eylə «elə» **مَنْ أَيْلَا أَسْدَمْ** (mən eylə usdum = mən elə sandım, elə zənn etdim, elə başa düşdüm, I, 218) çin «doğru, çin, səhih» **جَنْ أَيْدِنِكْ جَنْ سُوزْلَارْ** (çin sözlər = o, doğru deyir, jen aydınq = düz dedin, I, 350), tawrak «dərhal, tez, davranışaraq» **تَفَرَّقْ كِلْ بِيْكُرْكِلْ** (tawrak kəlip yüksürgil = dərhal, tez yürüüb gəl, III, 66, bilgə kişi ögüt berip tawrak ukar=bilgə adam öyünd verib tez anlayar, III, 46), uluğ «tövşüyərək» **أَرْ لَغْ تِنْدِيْ** (er uluğ tındı = adam tövşüyə-tövşüyə nəfəs aldı, II, 54), yafaş «yavaş,

həlim» يُفْش لَكْ كَلْن گَذَاكُو يَفْش بُلُور) kəlin küdhəgү yafaş bulur = hədiyyəli, cehizli gəlinin əri yavaş olar, III, 19) və s.

1.16.2. Düzəltmə tərzi-hərəkət zərfləri

Bunlar sadə zərflərə, isim, sıfət və fellərə müxtəlif şəkilçilərin artırılması ilə yaranır:

1. -in, -in, -un, -ün şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan tərzi-hərəkət zərfləri. Məsələn: saranlık+ın «xəsisliklə» saranlıkin yiğlayu altun yiğar = xəsislikdən ağlayaraq altun yiğar, I, 481), edhgülük+ün «yaxşılıqla» بَقْل آنكار (bəql ankar) kutkılık+ın «ürəklə» فَتَقْلِقَنْ تَبْنَغْ (kutkılıkin tapıntı = səmimiyyətlə xidmət et, II, 162), tawrak+ın «davranaraq, tez» تَوْرَاقِنْ كَلْ (tawrakin kəl = tez gəl, davranış gəl, I, 455), tərk+in «tez» تَرْكِنْ كَلْ (tərkin kəl = tez gəl, I, 433) və s.

Bu şəkilçi -siz, -siz şəkilçisi ilə bətən sözlərə də artırılır. Məsələn: اَرْسِزْن اَمْكَيْرُ / بَكْ Ar-sızın amkiyür / Bək Tawar+sızın kalıp bəg, Ərən+sızın əmgəyür = Bəy sərvətsiz qalınca, Ərənsizlikdən əziyyət çəkər (I, 367-368).

2. -la, -lə şəkilçisinin köməyi ilə yaranan tərzi-hərəkət zərfləri. Məsələn: yanqı+la «yenidən, təkrar» أَلْ اِيشْعَ يَنْكِيَلا قِدَى (ol işığ yanqıla kıldı = o, işi yenidən gör-dü, təkrar başladı, III, 329), çıñ+la «gerçəkdən» أَيَا قَدَشْ أَغْلَنْ جَنْلَا بُغَارْ (aya qadsh aghlan jenla bugar) uya kadaş oğlunu çınlı boğar = qardaşı oğlunu gerçəkdən boğar, I, 150) və s.

3. -mişça, -mişçə şəkilçisinin köməyi ilə yaranan tərzi-hərəkət zərfləri. Məsələn: kəldür+mışçə «doğmuşcasına», kir+mışçə «girmışcəsinə» تَنْلَا بُلْتْ اَرْتَنْسَا اَفْلَكْ (tənlə bulit artənsə, əwlük urı kəldürmişçə bolur, tanqda bulit örtənsə, əwgə yağı kirmışçə bolur = axşam bulud qızarsa, qadın oğlan doğmuş kimi olur, dan üzü bulud qızarsa, evə düşmən girmışə benzəyir, I, 284).

4. ru, -rü şəkilçisinin köməyilə düzələn zərflər. Məsələn: yaş+ru «gizlincə» قَدْشْ تَبَا اِتْ كَبِيْ (qadsh taba it kibi) ol yaşru kəldi = o, gizlin gəldi, III, 34), kınq+ru «əyri» قَيْنَكُرُو بَقَارْ (qeynkoru bəqar) kadhaş taba it kibi kıngru bakar = qohum-qardaş tərəfə it kimi əyri baxar, III, 27), tit+rü «dik» أَلْ اَنْكَارْ تِتْرُو بَقَدِيْ (ol anqar titrü baktı = o ona dik bax-

dı, *dik-dik* baxdı, (II, 289; آنکار تترو بقسا بُلماس *anqar titrü* baksa bolmas = insan ona (gözələ) *dik* baxa bilməz, II, 289), *sok+ru* «gizlincə» اقْكَا سُقْرُو كِرِدِم (əwgə sokru kirdim = evə *icazəsiz*, *gizlincə* girdim, I, 418) və s.

1.16.3. Mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri

Mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri əsasən sadə sıfət və ya tərzi-hərəkət zərflərinin təkrarı ilə yaranır. Məsələn: *akru-akru* «yavaş-yavaş» أَفْرُوْ أَفْرُو akru-akru = yavaş-yavaş, I, 175), *ala ala* «yavaş-yavaş» (لاَلا ala ala=yavaş-yavaş, I, 155) və s.

1.17. Zaman zərfləri

Zaman zərfləri iş və hərəkətin icrası zamanını, hal, vəziyyət və hadisənin zamanını bildirir, nə vaxt?, nə zaman?, haçan? suallarına cavab verir. Zaman zərfəri də quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç qrupa bölünür.

1.17.1. Sadə zaman zərfləri

Bir sözdən ibarət olan, sözdüzəldici şəkilçisilər vasitəsilə yaranmayan zaman zərfləri sadə zaman zərfləri adlanır. Məsələn: əmdi «indi» آمدى گلدم (*əmdi* kəldim= *indi* gəldim, I, 183, آمدى يُرك يرتلۇر *əmdi* yürək yırtılır = *indi* ürək yırtılar, I, 115, آژۇن ڭى) آمدى مۇنى alinq = *indi* bunu alın (III, 322), tutçı «daim» تۇتۇشى بېرىمەن (*əmdi* munı alinq = *indi* bunu alın (III, 322), tutçı «daim» تۇتۇشى بېرىمەن (*əmdi* munı alinq = *indi* bunu alın (III, 322), tutçı «daim» تۇتۇشى بېرىمەن (*əmdi* munı alinq = *indi* bunu alın (III, 322), tutası «hər zaman» مَن سَنْكَا ثَاثَشِي بَرِيرْمَن (I, 183), tutası «hər zaman» مَن سَنْكَا ثَاثَشِي بَرِيرْمَن (I, 183), tutası «hər zaman» مَن سَنْكَا ثَاثَشِي بَرِيرْمَن (I, 183), temin «bayaq» تېيىم گلدم (*əmin* kəldim = *dəmin* gəldim, elə *indəcə*, *bayaq* gəldim (I, 407), tün «gecə», *kün* «gündüz» تۇن كۈن كۈنۈنq karşısı ol=gecə *gündüzün* qarşısı, ziddidir, I, 419, bildir «bildir/bildir, keçən il, bir ildir» (I, 447), izi «o biri il, gələn ildən sonrakı il ارقن ازى (arkın izi = *gələcək* il, o biri il, I, 153), inqir «aydınlıqla qaranlığın bir-birinə qarışması» (I, 157), imir «alatoran» (I, 157), uğur «vaxt, zaman» بو أَغْرِي أَلْ بُرْيَى أَلْيَغُو (bu *uğur* ol böri ulığı = *indi* qurdun ulaşma *vaxtıdır* (I, 193) və s.

1.17.2. Düzəltmə zaman zərfləri

Hər hansı bir sözdüzəldici şəkilçinin vasitəsilə yaranan zaman zərflərinə düzəltmə zaman zərfləri deyilir. Məsələn: yaz+ın «yazda, yayda» يَلْقَى يَزْنَ اتْلَنُور (yılkı *yazın* atlanur = ilxı *yazda* at olur, atlaşır, I, 309) yay+ın «yayda, yaydan», كُوْزْ كِلْكِي يَاينْ بِلْكُولْك (küz kəligi *yayın* bəlgülüg = payızın gəlişi *yaydan* bəllidir, III, 160), kış+ın «qışda, qış vaxtı» أَلْ قَرْقَمْغُ قِيشِنْ إِنَار (qışda yağar, II, 213), tün+lə «gecə, gecə ikən» تُنْلَهُ يُرْبُ كِنْدُزْ سَقْنُور (tünlə yorup kündüz səwnür = *gecə* yol gedən gündüz sevinər, III, 79), kün+düz «gündüz» كِنْدُزْ سَقْنُور (tünlə yorup *kündüz* səwnür = yolu *gecə* ikən gedən *gündüz* sevinər, III, 79), öng+din «ənkəndin təlim ökündi» أَنْكَدْنَ تِلِمْ أَكْنَدْي (önqdin nələk yalwarmadınq=nədən *öncə* yalvarmadın I, 476), ki+din «sonra» كِيدِنْ تِلِمْ أَكْنَدْي (kidin təlim ökündi = *sonra* çox peşman olduI, 246), tı+dın «vaxt bildirən bir söz» بُوْ تِيذِنْ كَلْدَي (bu *tidhin* kəldi = bu *vaxtda* gəldi, bu *vaxt* gəldi, III, 168) və s.

1.17.3. Mürəkkəb zaman zərfləri

Mürəkkəb zaman zərfləri adətən bir zərfin təkrarlanması və ya iki zərfin yanışı işlənməsi, yaxud zərfin hər hansı bir sözlə birlikdə işlənməsi ilə meydana gəlir. Məsələn: tün-kün «gecə-gündüz» ثُنْ كُنْ ثُرْبُ يَغْلِيُور (tün-kün turup yığlayu = *gecə-gün-düz* durmadan ağlayaraq , II, 235, ثُنْ كُنْ بِلَا سَقْنَلِم (tün-kün bilə səwnəlim = *gecə-gün-düz* sevinək, I, 164), tün-kün bilə «gecə-gündüz» ثُنْ كُنْ بِلَا سَقْنَلِم (tün-kün bilə səwnəlim = *gecə-gün-düz* sevinək, I, 164) və s. Buraya *ok* sözü ilə yaranan mürəkkəb zaman zərflərini də əlavə etmək mümkündür: əmdi *ok* «elə indi, indicə» بَيَا أَقْ كَلْدِيم (əmdi *ok* aydım=elə *indicə* dedim (I, 112), baya *ok* «bayaq» بَيَا أَقْ كَلْدِيم (baya *ok* kəldim = *bayaq* gəldim (I, 112). Yeri gəlmışkən, *baya ok* sözü Anadoluda və Azərbaycanda «bayaq» şəklində hazırda da işlədir.

1.18. Yer zərfləri

Yer zərfləri hərəkətin və hadisənin icra olunduğu yeri, istiqamətini, çıxış və variş nöqtəsini bildirir, hara?, haraya?, harada? haradan? suallarına cavab verir.

Burada incə bir məqam var. Yer zərflərinin bir qismi doğrudan-doğruya yer, məkan mənalı sözlərdən ibarətdir. Məsələn, ismin müxtəlif hallarında işlənmiş *ara*, *naru*, *bəri*, *yağru*, *taş*, *taşra*, *içrə*, *önq*, *sinqak*, *yanqak* kimi sözlər əsl yer zərfləridir: *ara* «arasına» **كىشى آرا كىرمىد** kişi *ara* *kirdim* = adam *arasına* çıxdım, I, 152), *kudhi* «aşağı» **أر اتىن قىدى أجدى** (ər *attın* *kudhi* uçdı = adam atdan *aşağı* yixıldı, I, 217), *naru* «bir tərəfə, kənara» **اًل نارو اٽىندى** (ol *naru* atındı = o, *bir tərəfə* atıldı, yuvarlandı, I, 245), *yağru* «həndəvər, ətraf» **اًل انگر يَغُرُو يُرِيماس** (ol *anqar* *yağru* yorimas = o onun *həndəvərinə* yaxın getməz, III, 34), *taşra* «dışarı, qırğa, kənara» (**ئىمغا سُقى تَشْرَا جَقْبَ تَاغْعَ** Aṭar tamğa suwi *taşra* çıkip tağığ ötər = damğa suyu *kənara* çıxıb dağı ötər, I, 420), *içrə* «içində» **أق كىش اجرا جَغْلَ تَغْلِيْلَى** (ok kiş *içrə* çıgil-tıgil kıldı = ox sadaxda, oxdanın *içində* çıgil-tıgil etdi, I, 392), *bərə* «*bəri*» **اًج بَرُوكَل** aç, *bərə* *kəl=ey*, *bəri* *gəl*, I, 110), *önqdün* «öndən» **اًنْكَدْنُ يُرْت** (*önqdün* yorit=atını *öndən* sür, I, 176), *sinqardin* «yandan» **سِنْكَارِدِن يُرِى** (*sinqardin* yori = yandan yeri, yürü, III, 325), *yanqaktın* «tərəfdən» **ئَكْمَا يَنْكَافِتَن بُودْنُ أَفْلَشْدِى** (*yanqaktın* budunaklıdı = *hər tərəfdən* xalq axıṣdı, I, 277), *utru* «qarşı» **عَرْتُو گَلْ** (*utru* kəlür=ilan yarpızdan qaçar, hara getsə, *qabağına* yarpız çıxar, III, 41), *təgrə* «dövrə» **ئَكْرَا الِبِ أَكْرَم** (*təgrə* alıp əgrəlim = *dövrəyə* alıb mühasirə edək (II, 41), üzə «üstə, üzərinə» **كَلْنِز لِيو اقتِمَز**) (**اكى** (*kəndlər* *üzə* çıktımız = şəhərlərin *üstünə*, *üzərinə* çıxdıq, I, 353) *otra* «orta» (**اكى** (*otra* *qabağına* yarpız igaşür, *otra* kökəgün yançılur = iki bugra çarpışar, *ortada* göy milçək qırılar, I, 236), uzak «*uzaq*» **يُقارَ قَبْبَ سَكَرَلَم** (*uzaq* bardı [=elçi yaman *uzaq* getdi], I, 135), yokar «*yuxarı*» **اًل يُقارُو قَبْسَادِى** (*yokar* kopup səgrəlim = *yuxarı* tullanaq (I, 198), yokarı «*yuxarı*» ol *yokarı* kopsadı = o, *yuxarı* çıxmaq istədi, III, 259), üstün «*üstün*» **اًنْدَن اوْسْتَن** (*anstün* ondan üstün = ondan yuxarı, ondan üstün, onun üstündə, I, 170), astın «*aşağı*» (Bu söyləyiş düzgün deyil, doğrusu **اللتَنْ altıñ**) (altın»dır, I, 170) və s.

Bundan başqa, *-da*, *-də*, *-ta*, *-tə*, *-dan*, *-dən*, *-dın*, *-dun*, *-dün*, *-tan*, *-tən*, *-tin*, *-tin* kimi hal şəkilçiləri qəbul etmiş isimlər cümlədə yer zərfi kimi çıkış edir. Məsələn: *tağ+da* «*dağda*» **اًل آنى تاغدا يَيْلَى** (ol anı *tağda* yaylattı = o onu *dağda* yaylatdı, yayı *dağda* keçirməyi əmr etdi, II, 337), *tağ+da* **أر تاغدا يَيَلَادِى** (ər *tağda* yay-

ladı = adam *dağda* yayladı», III, 277), kün+də «günəşdə» *kündə* irük yok = *günəşdə* çat olmaz, I, 138), yazı+da «çöldə», əw+də «evdə» (يَزِيدَا بُرْى أَلِيسَا) yazıda böri ulısa əwdə it bağırtı tartışur = *çöldə* qurd ulasa, *evdə* qurda acıyan köpəyin bağırtı sızlar, III, 238), tünqlük+tən «bacadan» (ثُرُو ٿنکلُك ٿن) törü *tünqlüktən* çıkar = törə *bacadan* çıkar, II, 46) və s.

1.19. Kəmiyyət zərfləri

«Divan»da kəmiyyət zərfləri məhdud miqdarda işlənmişdir. Onlara dair bəzi misallar göstərmək mümkündür. Məsələn: az «az» آئُن يُوكى اش بُسما آجقا آزگُر نور («az») atan yükü aş bolsa, ačka *az* körünür = axta dəvənin yükü tamam yemək olsa belə, ac adama yenə də *az* görünər, I, 143), öküş «çox» تَنْقِرِيْكَ أَكْشَ أَكْدُمْز («çox») öküş ögdümiz = tanrıını *çox* öydük, I, 458), təlim «çox» اَرْ تَلِم سَرْدَى («çox») sərdi = adam *çox* səbr etdi, II, 62), köç «bir qədər» bir köç küdhgil = bir saat, bir *qədər* dur, bir *az* dayan, I, 337), artuk «artıq» اَرْتَقَ اَرْتَقَ الْمَاس («artıq») ortak ərdən artuk almas = ortaq öz ortağından *artıq* almaz, I, 163), neçə (نجا يِتِك بِجاك) neçə yitik biçək ərsə, öz sapın yonimas = bıçaq *nə qədər* iti olsa da, öz sapını yonmaz, I, 386) və s.

DLT-də işlənmiş zərflərdən bir qrupu, ən çox da *taşra* və *içrə* zərfləri Azərbaycan yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məsələn: Haman məni qapıdan *taşarı* eylə, mədəd dedi (KDQ, 57), Səgrək məst oldu, *taşra* ayaq yoluna çıqdı (KDQ, 110), həman dəm künbəd yarıldı, yedi yerdən qapı açıldı, birindən *taşra* gəldi (KDQ, 102), Pəs ol təkur qələdən *taşra* çıqdı (KDQ, 94), Birin-birin çıqın, *taşra* varınız (AŞ, 113, «Dastani-Əhmədi Hərami»), *Tışrakılarda* nə nitqü, nə kəlam (Y.Məddah), Göz *içrə* mərdümi-çeşmüm yüzinə, Qara xalın xəyalı dağlar oldu (AŞ, 393, Kişvəri), Könül bir yarı sevdi kim, pəridir, Cahan *içrə* gözəllər sərvəridir (AŞ, 394, Xətai) və s. Bunların hər ikisi XX əsrin əvvəllərində tədricən arxa-ikləşmiş, sovet dövründə *içrə* sözü ara-sıra şeirdə işlənmiş, *taşra*, *dışra*, *dışarı* sözü isə ədəbi dilimizin lügət fondundan çıxmış, yalnız klassik ədəbiyyatımızın dilindən bəhs edilərkən yada salınmışdır.

Nəticə olaraq onu demək mümkündür ki, DLT-də işlənən zərflərlə müasir dilimizin zərfləri formaca bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. O dövrdə zərflər daha az, onların işlənmə məqamı daha məhdud olmuşdur.

II FƏSİL. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»DƏ FEL

Fel ən əsas nitq hissələrindən biri, türk dillərinin və morfologiyanın özəyidir. Yalnız fel baş verən, vermiş və ya baş verəcək hərəkət, vəziyyət, hadisə, proses, fakt haqqında müəyyən məlumatlar bildirdiyi üçün digər nitq hissələrindən köklü surətdə fərqlənir. Bunlar felin özünəməxsus leksik-semantik mənaları, morfoloji əlamətləri və sintaktik vəzifələri ilə bağlıdır. Üstəlik, bir sıra qrammatik mənalar daşımıası feli ən universal və zəngin nitq hissəsinə çevirir.

F.R.Zeynalov türk dillərində felin xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə səciyyələndirmiştir:

- «1. Fellərin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası vardır.
- 2. Fellərin məna növləri vardır.
- 3. Fellərə təsdiq və inkarlıq kateqoriyası xasdır.
- 4. Fellərdə şəkil kateqoriyası vardır.
- 5. Fellərə zaman kateqoriyası xasdır.
- 6. Fellər üçün təsriflənmə səciyyəvidir.
- 7. Fellərin təsriflənməyən formaları var (məsdər, feli bağlama və feli sıfətlər).
- 8. Fellərdə tərz anlayışı vardır.
- 9. Fellərdə şəxs kateqoriyası vardır» [188, 180].

Bütün bunlar eyni dərəcədə DLT-dəki fellərə də şamil edilə bilər.

N.Hacıeminoğlu DLT-də 3.477 fel işləndiyini göstərmışdır [257, 2]. Bu da kitabın bütün sözlərin təxminən 40 faizinin fellərdən ibarət olduğu mənasına gəlir. Bunu «Divan»ın quruluşu da təsdiq edir. M.Kaşgari DLT-nin birinci kitabıının (*həmzəli sözlər kitabı*) ikinci qismini həmzəli fellərə ayırmışdır. Burada əliflə başlayan və müxtəlif hərəkələrlə hərəkələnmiş fellər verilmişdir. Məsələn: **أَقْدَى** akdı «axdı» **سُوْ أَكْدَى** suw akdı = su axdı, I, 220), **أَكْدَى** ukdı «anladı» ol tarığ əkdi = o, darı, toxum əkdi, I, 220), **أَسْدَى** əsdi **أَسِنْ أَسْدَى** əsin əsdi = əsinti, külək əsdi, I, 218), **أَسْدَى** usdı «susadı» **أَرْأَسْدَى** ər usdı = adam susadı, I, 218) və s.

DLT-nin ikinci kitabının (*salim kitabı*) təxminən yarısı salim fellərdən ibarətdir. Buraya tərkibində ərəbcə hərfi-illət adlanan əlif, vav, ye hərflərindən biri

və təkrarlanan hərfi olmayan fellər daxildir. Əgər bir felin üç hərfinin üçü də samitlərdən ibarətdirsə (məsələn, دخل = dəxələ, daxil olmaq), ona səhih və ya salim (saqlam) fel deyilir. Feldə hərflərdən biri ərif, vav, yaxud ye-dirsə, o, mənqus (naqis, nöqsanlı) fel adlanır. DLT-nin ikinci kitabında iki, üç, dörd, beş və altı hərfli saqlam və naqis fellər və onların şəkilləri (müştərək, təsirli, təsirsiz fellər, hal və hərəkətin davamlılığını göstərən fellər, inkarlıq anlayışı, feli sıfət, feli bağlama, məsdər, keçmiş və gələcək zaman və s.) təsvir edilmişdir. Məsələnin da-ha yaxşı anlaşılması üçün salim fellər qisminin quruluşuna baxaq.

Salim fellər iki hərfdən ibarət sözlər bölməsi ilə başlayır. Burada *-di/-di* xəbər şəkilçisi nəzərə alınmadan **فَجْدِي** *kaçdı* (ərəb əlifbası ilə **ق k+ج** ç və **+دى di**) modeli üzrə əvvəlcə baş sözlər (**فَجْدِي** *kaçdı*), sonra onlara dair illüstrativ material, yəni ifadə və ya cümlələr (**أَرْ فَجْدِي** (*ər kaçı*)), atalar sözləri, yaxud məsəllər, bəzən də beyt və ya bəndlər verilir. Maddə həmin felin müzaresi (**فَجَار** *kaçar*) və məsdəri ilə (**فَجَمَاق** *kaçmak*) tamamlanır.

Daha sonra eyni proses üç hərfli (**فَجُرْدِي** *kaçurdi*, **فَجَشْتِي** *kaçıştı*, **فَجَلْدِي** *kaçıldı*, **فَجَنْدِي** *kaçındı*), dörd hərfli (**فَجُرْشْدِي** *kaçturdi*, **فَجَرْسِنْدِي** *kaçruşdı*), beş hərfli (sözün özü verilməsə də, **مَسِنْدِي** *msındı* şəkilçisi ilə **فَجَرْمِسِنْدِي** *kaçrimsındı*) və altı hərfli (bu sözün altı hərfli variantı yoxdur, ona görə başqa misal: **بُغْمَلَنْدِي** *boğmaklandı*) sözlər üzrə davam etdirilir, müəllifin öz mülahizəsinə görə müvafiq yerlərdə qrammatik izahatlar verilir.

«Divan» müəllifi ərəb dilinin qaydalarına uyğun şəkildə misal, mənqus, ləfif, matvi, günnəli, müzaəf, ortası sükunlu və sair sözlər qrupunu ayrı-ayrı yarımbaşlıqlar altında toplayır, fellərin müzare və məsdərlərini göstərir, yeri gəldikcə, geniş və qısa qrammatik izahatlar verir. Təbii ki, bu zaman bütün sözlər ərəb əlifbası sırasına müvafiq olaraq düzülür, hətta hərəkələr arasında öncəlik (məsələn, **كَرْدِي** *kərdi* – **كَرْدِي** *kirdi*) prinsipi gözlənilir. Eyni qayda isimlər üçün də tətbiq olunur.

Müzaəf kitabı adlanan III kitabdakı fellərdə eynicinsli iki hərf yan-yana gəlir, yəni geminasiya hadisəsi baş verir. M.Kaşgari müzaəflə bağlı yazmışdır: «Türk dilində birbaşa müzaəf olan sözlər azdır. Ancaq əgər sözün kökündə t hərfi varsa və ona keçmiş zaman şəkilçisi olan d hərfi artırılırsa, o zaman fel müzaəf

olur, [d assimilyasiya olub t-yə keçir] və hərfdə şəddə bu şəkildə meydana çıxır. Biz belə olana müzaəf deyirik. Müzare və məsdərdə d hərfi düşdüğünə görə onlarda müzaəflik yoxdur. Ümumən, [Türkçədə] bir hərfi iki dəfə təkrarlanan sözlər olduqca azdır» (II, 288).

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, bu tipli sözlər t ilə bitən fellərə **تى -ti, -ti** şəkilçisinin artırılması ilə yaranır. Məsələn: **ئىت كىك تى** (tutti «tutdu») = it keyik *tutti* = it geyik tutdu, II, 188), **بىنى بىنى** battı «batdı» **كۇن بىنى** kün *batti* = günəş batdı», II, 190), **سەتى سەتى** sattı «satdı» **أَلْ تَفَارِسَتِي** ol *tawar satti* = o, mal satdı, II, 291) və s.

Əsərdəki *misal* kitabında da xeyli fel verilmişdir. Sözün tərkibində hərfi-illətdən, yəni əlif, vav, ye hərflərindən biri olsa, ona «misal» deyilir. Məsələn: **يَرْدِي يُرْكَنْدِي** yardı «yardı» **أَرْ يَغْاجَ يَرْدِي** *yarı* yiğəç *yardı* = adam ağac *yardı*, III, 58), **يَرْكَنْدِي يَلْمَلَنْدِي** yelimləndi «tutğallandı, yapışdırıldı» (**أَقْ يَلْمَلَنْدِي** ok *yelimləndi* = ox *tutğallandı*, oxa *yapışqan vuruldu*, III, 123) və s.

DLT-nin beşinci (üç hərfli sözlər, ərəbcə *zəvat üs-səlasə*) və altıncı (dörd hərfli sözlər, ərəbcə *zəvat ül-ərbəə*) kitablarına müvafiq şəkildə üç hərfli və dörd hərfli isimlərlə yanaşı fellər də daxil edilmişdir. Məsələn: **تُوكْدِي تُوكْدِي** tögdi «döyüdü» (أَرْ تُوزُ تُوكْدِي) **أَرْ تُوكْدِي** *tuz tögdi* = adam duz *döyüdü*, III, 180), **تَرَادِي تَرَادِي** taradı «daradı» (**قَيْز سَجَنْ تَرَادِي**) **تَرَادِي تَرَادِي** taradı «daradı» (**تَرَادِي تَرَادِي**) **تَرَادِي تَرَادِي** taradı «daradı», III, 242) və s.

M.Kaşgari yeddinci kitaba *günənəli sözlər kitabı*, yəni tərkibində gənizdən (burundan) gələn *nq* və *nç* hərfləri olan sözlər kitabı adını vermişdir. Bu kitabda günənəli fellər bölməsi mövcuddur. Məsələn: **كُنْكَنْدِي كُنْكَنْدِي** könqülləndi «könlülləndi» (أَرْ كُنْكَنْدِي ايشقا كُنْكَنْدِي *ışka könqülləndi*=adam işə *könülləndi*, işləməyə *əzm etdi*, III, 354), **تِنْقَلَادِي تِنْقَلَادِي** tinqladı «dinlədi» (**سُوْز تِنْقَلَادِي**) **تِنْقَلَادِي تِنْقَلَادِي** *söz tinqladı* = adam söz *dinlədi*, sözə *qu-laq asdi*, III, 350) və s.

Sükunlu iki hərfin birləşdiyi sözlər (*cəm beyn əs-sakineyn*) isə son kitabda toplanmışdır. Burada da bəzi fellər verilmişdir. Məsələn: **قَبَرْتِي قَبَرْتِي** kabarttı «qabartdı» (**أَنْكَ أَذَا قَعْ قَبَرْتِي**) **أَنْكَ أَذَا قَعْ قَبَرْتِي** *ətük adhakıq kabarttı* = ayaqqabı ayağı *döyüdü*, *qabartdı*, III, 371), **سَكِيرْتِي سَكِيرْتِي** səkirtti «səkdirdi» (**أَلْ أَتْ سَكِيرْتِي**) **أَلْ أَتْ سَكِيرْتِي** *ol anqar at səkirtti* = o ona at *səkdirdi*, at *çapdirtdı*, III, 372) və s.

Qrammatik qaydalar da ərəb dilçiliyinə xas olan şəkildə işlənmişdir. Məsələn, DLT-də *içdi* felinin *iç* kökündən və *-di* keçmiş zaman şəkilcisinən ibarət olduğunu bildirən M.Kaşgari bu sözün kökü ilə zaman şəkilçisi *-dı* / *-di* arasına -ş (*iç+iş+di*), *-r(iç+ür+di)*, *-s (iç+sə+di)*, *-l (iç+il+di)*, *-r+s (iç+rü+ş+di)*, *-r+t (iç+ür+t+ti)*, *-t+r (iç+tü+r+di)* hərflərinin, əslində, şəkilçilərin artırılmasını, *iç+igsək*, *iç+miş*, *iç+mək* və digər formaları izah edərkən ərəb dilinin qrammatika anlayışını rəhbər tutmuşdur. Bu barədə düzəltmə fellər bölməsində daha geniş məlumat verilir.

2.1. Felin lüğəvi məna növləri

«Divan»da fellər lüğəvi məna baxımından son dərəcə əlvan, geniş və zəngindir. Onları aşağıdakı məna qruplarına bölmək mümkündür:

2.1.1. Hərəkət felləri

Buraya canlı və cansız cisimlərin hərəkəti ilə əlaqədar fellər daxildir. Bu fellərin əksəriyyti sadə fellərdir. Məsələn: öpmək (I, 217), uçmak «uçmaq» (I, 217), urmak «vurmaq» (I, 218), üzmək (I, 218). Onların bir qismi düzəltmə fellərdir. Məsələn: öpsəmək «öpmək istəmək» (I, 302), uçurmak (I, 227, uruşmak «vuruşmaq» (I, 262), üzülmək (I, 243). Hərəkət felləri arasında mürəkkəb fellər də var. Məsələn: yükünç etmək «namaz qılmaq» (III, 325), təpik təpmək «möhkəm döymək» (I, 76), tər bolmak «tərləmək, utanmaq» (I, 338) və s. Müvafiq bəhslərdə bunlar barədə ətraflı məlumat verilir.

2.1.2. İş felləri

Buraya doğrudan-doğruya hər hansı işi icra etməklə əlaqədar fellər daxildir. Məsələn: kazmak «qazmaq» (II, 39), «süpürmək» (II, 119), tutmak «tutmaq» (I, 132), bıçmak «biçmək» (I, 63), kəsmək (II, 40), kürimək «kürümək» (III, 244), bələmək «mələmək» (III, 246), atmak «atmaq» (I, 222), keçürtmək «keçirmək» (I, 372), kaçturmak «qaçırtmaq» (II, 200) və s.

2.1.3. Nitq felləri

Nitq prosesi ilə bağlı olan fellər nitq felləri adlanır. Buraya əsasən danışma, fikir bildirmə, söhbət prosesi ilə bağlı fellər daxildir. Məsələn: aymak «söyləmək» (I, 225), ayıtmak «demək» (I, 257), karğamak «qarğamaq» (III, 262), alkamak «alqış etmək» (I, 308), kənqəşmək «gənəşmək, məsləhətləşmək» (III, 343), sormak «soruşmaq, yetikləşmək» (III, 178) və s.

2.1.4. Təfəkkür felləri

Buraya təfəkkür prosesi ilə, görmə, eşitmə, duyma ilə bağlı fellər daxildir. Məsələn: ukmak «anlamak» (I, 220), usmak «sanmaq» (I, 218), üşkürmək «xatırlamaq» (I, 267), tinqlamak «eşitmək, dinləmək» (I, 350), bakmak «baxmaq» (II, 44), körmək «görmək» (II, 37) və s.

2.1.5. Hal-vəziyyət felləri

Bu fellər əşyanın vəziyyətini ifadə edir. Məsələn: ahlamak «ah çəkmək» (III, 128), kızarmak «qızarmaq» (II, 113), kızıl ərmək «qızarmaq» (II, 179), pusarmak «qaralmaq» (II, 113), kögərmək «göyərmək» (II, 118), öpkiləmək «qəzəblənmək» (I, 333), külmək «gülmək» (II, 52), səwinmək (I, 62), siqtamak «ağlayıb-sızlamaq» (III, 253) və s.

Hərəkət, iş, nitq, təfəkkür və hal-vəziyyət felləri ismin müxtəlif hallarını idarə edir, müxtəlif fel şəkillərində təzahür edir, təsirli və ya təsirsiz olur, təsdiq və inkar bildirir. Bunlar barələ müvafiq bölmələrdə geniş məlumat verilir.

2.2. Felin quruluşca növləri

Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, DLT-də də felin quruluşca üç növü vardır.

2.2.1. Sadə fellər

DLT-dəki fellərin çoxu bir kökdən ibarət olan sadə fellərdir. Məsələn: *almak* «almaq», *bilmək*, *kurmak* «qurmaq», *körmək* «görmək» və s. Bəzi tədqiqatçılar, o

cümlədən N.Hacıeminoğlu bir səsdən ibarət olan fel köklərini araşdırmış və bu qənaətə gəlmişdir ki, pratürkçədə 16 belə fel olmuşdur [257, 114-124]. Ə.B.Ərcilasun «Qutadğu Bilig»də, dolayısı ilə DLT-də ö- «düşünmək», u- «gecikdirmək», «qüdrətli olmaq, gücü yetmək» fel köklərindən söz açaraq ümumən Şərqi Türküstan mətnlərində 6 kök qəlibi təsbit etmişdir [240, 12-13]: V, V+C (məsələn: aç- «açmaq», or- «ormak = bitmək»), C+V (məsələn: ba- «baqlamaq», sa- «saymaq»), C+V+C (məsələn: bak- «baxmaq»), V+C+C (məsələn: art- «artmaq»), C+V+C+C (məsələn: sanç- «sancmaq»). Təbii ki, bu fel qəlibləri eyni şəkildə DLT üçün də məqbuludur.

2.2.2. Düzəltmə fellər

Düzəltmə fellər sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə adlardan və fellərdən yaranır. Əvvəlcə adlardan yaranan felləri nəzərdən keçirək.

Adlardan yaranan düzəltmə fellər. Z.Korkmazın çağdaş türkcənin morfolojiyasından bəhs edən kitabında adlardan fel yaradan 26 şəkilçi vardır [283, 109-122]. N.Hacıeminoğlu qaraxani dilində adlardan fel yaradan 16 şəkilçi olduğunu yazmışdır [257, 148-162]. DLT-də isə adlardan yaranan düzəltmə fellər əsasən aşağıdakı şəkilçilərin köməyilə meydana gəlir:

1. -a, -ə, -u, -ü, -i, -i. Bu şəkilçi, əsasən, təkhecalı sözlərə artırılır və həmin sözlərlə bağlı müxtəlif mənalar yaradır. Məsələn: yaz+a- «yayladı» (أَرْ قِشْلَاغُ دَا) (ar qışlağda yazdı = adam yayı qışlaqda keçirdi, III, 80), aş+a- «yedi» (أَرْ أَشْ) (ashadı = aş aşadı = adam yemək yedi, III, 237), küç+ə- «taladı, güclə aldı» (أَلْ أَنْكَ) (ankı = ol anıq tawarın küçədi = o onun malına əl qoydu, taladı, III, 240), tün+ə- «geçələdi» (أَلْ مَنْدَا ثَنَادِي) (ol məndə tünədi = o mənim yanımda gecələdi, III, 250), bay+u- «varlandı» (أَرْ بَيْوُدِي) (ar bayudi = adam varlandı, III, 251), kinq+ü- «genişləndi» (بَيرْ كِينْكُودِي) (yer kinqudi = yer genidi, yer genişləndi, III, 344), yen+i- «doğdu» (أَرَاغُتْ يَنِيدِي) (urağut yənidə = qadın doğdu, III, 82), kan+i- «qanadı» (بُرُونْ قَنَدِي) (burun kanadı = burun qanadı). Bir adamın bədəninin hər hansı bir yeri qanasa, yenə belə deyilir. Əslə «قَانِيدِي» kanıdır, III, 251).

2. -at, -ət, -ut, -üt. Əlavə olunduğu sözlərlə bağlı mənalar yaradır. Məsələn: at+at- «atlaşdı, at oldu» (تَايْ اتَّى) tay atatti=day at oldu, atlaşdı, I, 250), körk+ət-

«gözəlləşdi» **قىز گۈرگىنى** (kız *körkətti* = *qız gözəlləşdi*, *görklü oldu*, II, 324), tar+ut- «daraltdı» **أَلْ انْكَار أَقِنْ تَرْتُشى** (ol *anqar əwin taruttı* = o ona evini *dar elədi*, II, 296), büdh+üt- «oynatdı» **أَلْ أَغْلَنْى بُذْتُشى** (ol *oğlunu büdhütti* = o, oğlunu *oynatdı*, II, 296).

3. -ar, -ər. Artırıldıği sözün keyfiyyətni ifadə edir. Məsələn: al+ar- «qızardı» **كُوك** talka *alardi* = üzüm *qizardı*, I, 229), pus+ar- «qaraldı, sis oldu» (**كُوكىرىدى** kök *pusardı* = göy *dumanlandı*, *buludlandı*, *sis bütürdü*, II, 113), kög+ər- «göyərdi, göy rəngini aldı» **كُوكىرىدى نانكى** (*kögərdi* nənq = nəsnə *göyərdi*, *göy rəngini aldı*, II, 118), köl+ər- «gölləndi, gölməçə oldu» (**كولىرىدى سۇ** *kölərdi* suw = su *gölləndi*, *yığıldı*, II, 118) və s.

4. -gar, -gər, -ğır, -gır, -kar, -kər. İsimlərə və sıfətlərə artırılaraq hərəkət mənası əmələ gətirir. Məsələn: suw+ğar- «suvardı» **أَلْ آت سُقْفَرْدِي** (ol at *suwğardi* = o, at *suvardı*, II, 200), at+ğar- «ata mindirdi» **أَلْ مَنْى آتْغَرْدِي** (ol məni *atğardi*=o məni *ata mindirdi*, I, 265), iç+gər- «içəri çəkdi» **أَلْ آتِنْ أَقْكَا إِجْكَرْدِي** (ol atın əwgə *içgərdi* = o, atını evə *çəkdi*, I, 266), toz+ğır- «toz qopdu» **يېير تُزْغَرْدِي** yer *tozğirdi*=yerdən *toz qopan kimi oldu*, II, 191), munq+kar- «əziyyətə saldı» **أَلْ آنى مُنْكَرْدِي** (ol anı *munqkardi* =o onu *iztiraba*, *sixintiya saldı*, III, 345), tüp+kər- «araşdırıldı» **أَلْ ايشىغ** (ol işığ *tüpkarlı* = o, işin əslini, kökünü *araşdırıldı* və *izinə düşdü*, II, 192).

5. -da, -də, -ta, -tə. Müasir *-lə*, *-la* şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: bağ+da- «sarma verdi» **أَلْ آنى بَغَادِي** (ol anı *bağdadi* = güləşdə onu *sarmaya saldı*, onun ayağına *sarma verdi*, II, 342), ün+də- «çağırdı, hayladı» **أَلْ مَنْى أَنْدَادِي** (ol məni *ündədi* = o məni *çağırdı*, *hayladı*, I, 300), ok+ta- «ox atdırıldı» **بَكْ آنى أَفْتَشِي** (bəg anı *oktattı* = bəy ona *ox atdırıldı*, I, 291).

6. -la, -lə. Bu şəkilçinin funksiyaları xeyli genişdir [211, 109-120]. M.Kaşgari bu şəkilçi ilə əlaqədar yazmışdır: «İsimlərə əlavə edilərək onlardan fel düzəldir: «**فُوش** **بَيْكْ فُوشلاَدِي**» *bəg kuşladı*» cümləsindəki kimi; «**بَيْ** **قُوش** **قُوشلاَدِي**» deməkdir. «**kuş**» sözü isimdir, şəxslərə görə təsrif edilə bilməz, **لا** -la artırıldıqdan sonra fel olur, başqa fellər kimi bütün şəxslərdə təsrif olunur» (I, 72). DLT müəllifi kitabın başqa yerlərində bu şəkilçi vasitəsilə yaranan fellərin mənalarını aşağıdakı kimi sıralamışdır:

- a) adı çəkilən bədən üzvünə vurmaq. Məsələn: ol anı *kasık+la+di* = o onun *ovurduna vurdu* (III, 301), ol anı *karın+la+di* = o onun *qarnına vurdu* (III, 302), ol anı *böyrə-yinə vurdu* (III, 302), ol anı *töş+la+di* = *döşünə vurdu* (III, 302), ol anı *köz+la+di* = o onun *gözünə vurdu* (III, 269);
- b) adı çəkilən şeyi və ya adamı həmin qrupdan saymaq, ona bənzətmək. Məsələn: ol anı *oğuz+la+di* = o onu *oğuz saydı*, *oğuzlara nisbət qıldı* (III, 302), ol anı *çigil+la+di* = o onu *çigillərə nisbət qıldı*, *çigil saydı* (III, 302), ol anı *saran+la+di* = o onu *xəsis saydı* (III, 302);
- c) bir işi adı çəkilən alətlə icra etmək. Məsələn: ol anı *kılıç+la+di* = o onu *qılıncladı*, *qılıncla vurdu* (III, 302), ol atığ *çibık+la+di* = o, atı *çubuqladı*, *çubuqla vurdu* (III, 302);
- ç) adı çəkilən şeyi öz cinsindən ayırmaq, təmizləmək. Məsələn: pamuk *uruğ+la+di* = pambığı *çiyiddən ayırdı* (III, 302), *talı+la+di* = *nənqni* = *nəsnəni seçdi* (III, 302);
- d) «yuxarıda saydığını mənalardan heç birini ifadə etmir, öz müstəqim mənasında çıxış edir. Məsələn: ol manqa at *bağış+la+di* = o mənə at *bağış-ladı*, *tənqri məni ağır+la+di* = tanrı məni *əzizlədi* (III, 302);
- e) artırıldığı isimlərə hərəkət mənası verir. Məsələn: ol sü *baş+la+di* = o, qoşunun *önündə getdi*, *komandirlilik etdi* (III, 263), ol otunq *bağ+la+di* = o, odun *bağladı* (III, 264);
- ə) zaman, məkan mənalı fellər yaradır. Məsələn: bəg kənddə *kış+la+di* = bəy şəhərdə *qişladı* (I, 72), ar tagda *yay+la+di* = adam dağda *yayladı* (III, 277), ar ərin işin *oğur+la+di* = adam işini *vaxtında gördü* (I, 320), ar işka *ertə+la+di* = adam işə *erkən*, *ertədən başladı* (I, 332).

Bu şəkilçinin yaratdığı digər mənalar da var. Məsələn: balalamaq (ارسان) arslan *ənük+la+di* = aslan *balaladı*, I, 326, at *ənük+la+di* = it *küçük-ladı*, əniklədi, I, 326, inqək *buzagı+la+di* = inək *buzov doğdu*, *buzovladı*, III, 82, kuş *bala+la+di* = quş *balaladı*, III, 82), təchiz etmək (ol

فیزن آكتلادى ol kızın *əgət+la+di=o*, qızına *cariyə verdi*, kızı ilə ər evinə *cariyə gəndərdi*, I, 319).

H.Niqmatovun yazdığınına görə, *-la*, *-la* «Divan»dakı ən işlək şəkilçidir, onun iştirakı ilə əsərdə 294 fel yaranmışdır [456, 34]. Bu şəkilçi müasir türk dillərində də ən məhsuldar şəkilçi olaraq qalır. Məsələn, onun vasitəsilə başqırd dilində 600, özbək dilində isə 1.100 fel əmələ gəlir [456, 34].

7. -la+n, -la+n. Bu şəkilçinin isimlərə artırılması ilə DLT-də 225 düzəltmə fel meydana gəlmişdir [456, 36].

M.Kaşgarinin fikrincə, *-la+n*, *-la+n* şəkilçisinin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

«Birincisi: adı çəkilən şeylə birlikdə olmaq, yaxud söylənən şeyə sahib olmaq mənasını bildirir. Məsələn: ər تىقلندى *tayak+lan+di=adam əsa sahibi oldu*, سوت قىقىندى *kayuk+lan+di = süd qaymaqlandi*.

İkincisi: söyləyən şəxsin bir nəsnəni adı çəkilən nəsnə qrupundan saydığını bildirir. Məsələn: ər atıq قىزلىنى *kız+lan+di=adam atı bahalı hesab etdi*, ال آنى قىزلىنى *ol anı kiz+lan+di=o onu öz qızlarından biri saydı*, öz qızları yerində tutdu.

Üçüncüsü: məchul fel mənasına gəlir. Məsələn: تقار چوْغلندى *tawar çoğ+lan+di =mal boğçalandı*, *heybələndi*, *boğçaya*, *heybəyə qoyuldu*, بوز جغلندى *böz çığ+lan+di = bez ölçüldü*, *arşinlandı*.

Dördüncüsü: adı çəkilən şeyə bənzəmək mənasına gəlir. Məsələn: ər تىقلندى *tayuk+lan+di=adam kübarlaşdı*, *kübarlara oxşadı*.

Burada daha iki cəhət vardır ki, onları yuxarıda deyilənlərlə müqayisə şəklində söyləmək caizdir.

Birincisi: söyləyən şəxsin söylənənlə birlikdə olması, yaxud o şeyə sahib olmasıdır. Məsələn: تاڭ تىتلندى *tağ tit+lan+di=dağ şam ağacı ilə örtüldü*, *ağaclandı*, *şam ağacına sahib oldu*, ər قابلندى *kap+lan+di = adam qab sahibi oldu*.

İkincisi: söyləyən o şeyi söylənən şey cümləsindən saydı. Məsələn: ال نانكى قىزلىنى *ol nənqni kız+lan+di=o həmin şeyi bahalı saydı*. Bundan başqaları da dediyimiz kimidir» (III, 191-192).

Bunlardan başqa, həmin şəkilçi vasitəsilə yaranan fellər digər mənalar da ifadə edir:

a) yeni hərəkət və vəziyyət bildirir. Məsələn: **اَر اَتْلَنْدِي** *ər at+lan+di = adam at-landı, ata mindi* (I, 288);

b) işin tərzini, formasını bildirir. Məsələn: Ər **تىكۈلنى** *tilkü+lən+di=adam* *tülküləndi*, *yaltaqlandı* (III, 194), **كىشى كېيىلىنى** kişi *kirpi+lən+di=adam* sərtləşərək *kirpi kimi büzüldü* və *qaş-qabaq tökdü* (III, 193), Ər **بۇركىنى** *bürgə+lən+di = adam* qəzəbindən *bırə kimi sıçradı*, *bırələndi* (III, 194);

c) nəticəni, onun əlamət və keyfiyyətini bildirir. Məsələn: ارْأَغْزَنْدَى او *oğuz+lan+di=adam oğuz oldu, oğuzlaştı* (I, 315), اجْقَنْدَى او *ew oçak+lan+di = evin ocağı oldu* (I, 315), تَرْغُ ارْغَلْنَدَى *tarığ uruğ+lan+di = əkin dən tutdu* (I, 315), كَبَازْ ارْغَلْنَدَى *kəpəz uruğ+lan+di = pambıq qoza tutdu* (I, 315).

8. -la+ş, -lə+ş. Bu, *-la*, *-lə* şəkilçisinin müştərəklik bildirən *-ş* şəkilçisi ilə birlikdə işlənən variantıdır. Sadəcə olaraq bu şəkilçiyyə dair misallar azdır, üstəlik, onun yaratdığı məna çalarları daha məhduddur, əsasən, yarışma, yardımlaşma və iştirak ifadə edir. Məsələn: **أَلْ أَكَى بِرَلَا تَلَشَدِي** olar ikki birlə *tat+laş+di* = onlar ikisi birlikdə *tatca*, farsca *danişdilar* (II, 215), **أَلْ أَكَى بِلَا سَجَلَشِدِي** ol ikki bilə *saç+laş+di*=onlar ikisi *saçlaşdı* (II, 222), **أَلْ مَنِكَ بِرَلَا سَقَشَدِي** ol məninq birlə *saw+laş+di* = o mənə, mən də ona *atalar sözü dedim* (II, 222), **أَلْ مَنِكَ بِرَلَا كُزَلَشِدِي** ol məninq birlə *köz+laş+di* = o mənimlə *göz-gözə baxmaqda yarışdı* (II, 229), **أَلْ أَكَى أَرَلَشِدِي** olar ikki *ər+laş+di* = onlar ikisi *ər olmaqda yarışdilar* (I, 276).

9. -la+t, -la+ti. İsimlərdə əlamət, keyfiyyət dəyişikliyi, proses, nəticə ifadə edir. Məsələn: ال جُبْنِي سُفْلَى ol çöpni *suw+lat+ti=o*, çöpü *sulatdı* (II, 329), ol ət *tuz+lat+ti=o*, ət *duzlatdı* (II, 326), ol anı *taş+lat+ti=o* onu *daşlatdı* (II, 326), ال منْكَا اِقْقَى ol atın *tağ+lat+ti = o*, atını *dağlatdı* (II, 327), ال سَنْلَى ol manqa ıwık *aw+lat+ti = o* mənə geyik *ovlatdirdi* (I, 259), ال اَقْنَى ol anı *sən+lat+ti = o* ona «sən» *dedirtdi* (II, 329), بو بِير اَكْلَى bu yer anı *ig+lat+ti = bu* yer onu *xəstələndirdi* (I, 295). Bu şəkilçi vasitəsilə feldən də düzətmə fel yaradılır.

10. -sı, -si. Vəziyyətdəki dəyişikliyi bildirir. Məsələn: açıq+sı- «turşudu» (ازم) üzüm *açığsıdı* = üzüm *tursudu*, I, 307), suw+sı- «sulandı» (سۇچ سۇقىيەدى) sü-

çık *suwsıdı* = şerab *sulandi*, I, 307), suw+sı- «suyu artdı» سِرْكَا سُقْسِدِي (sirkə *suwsıdı* = sirkənin *tündlüyü azaldi*, III, 258).

11. -sin, -sin. Əlavə olunduğu isimlərə yeni mənalar verir. Məsələn: əw+sin- «öz evi saydı» اَلْ بُوْاَفْنِيْ أَقْسِنْدِي (ol bu əwni əwsindi = o bu evi öz evi saydı, oraya yerləşdi, I, 286), ər+sin- «kişiləşdi» اَعْلُ اَرْسِنْدِي (oğul ərsindi = uşaq böyüyüb kişiləşdi, I, 286) və s.

12. -dh, -adh, -ədh. M.Kaşgari bu şəkilçi barədə yazmışdır: «گُرک körk «gözəllik» deməkdir. Ona اَنْتِي «ədhti» əlavə olunsa, گُرکادتى «körkədhti» sözü alınır ki, «gözəl oldu, gözəlləşdi» deməkdir. «بِلْكِ bilig» sözü «ağıl» mənasındadır. Onu felə çevirəndə اَغْلَانْ بِلْكَادتى «oglan bilgədhti» olur. «أَغْلَانْ بِلْكَادتى» «oglan bilgədhti» deyilir ki, «uşaq ağıllandı» mənasına gəlir» (II, 325). Digər misallar: ər+ədh- «böyüsə» تَاي (tay) atatsa, at tıñur, oğul ərədhsə, ata tıñur = dayça yetişə, at dincələr, oğul yetiñsə, ata dincələr, I, 250), bu+dh- «buydu, dondu» اَر (ar) ئُمَّالْفَا بُونْتِي ər tumluğka budhti = adam soyuqda buydu, dondu və öldü, III, 377).

Fellərdən yaranan düzəltmə fellər. Z.Korkmazın müasir türk dilinin morfolojiyasından bəhs edən kitabında türkcədə fellərdən fel yaradan 27 şəkilçi göstərilir [283, 123-136]. N.Hacieminoğlu qaraxani türkcəsində 19 belə şəkilçinin varlığından söz açmışdır [257, 130-147]. A.B.Ercilasun isə «Qutadğu Bilig»də felə həsr olunmuş monoqrafiyasında feldən fel düzəldən 21 şəkilçi göstərmişdir [240, 21-45]. Təqribən 13 min misra olan bu irihəcmli bədii əsərdə morfoloji baxımdan situativ məqamların çoxluğu diqqəti cəlb edir və orada bütün şəkilçilərə rast gəlmək mümkündür. DLT-də isə misallar bir qayda olaraq III şəxsin təkində verilir və məxsusən göstərilməmişə, müvafiq nümunələr tapmaq çox çətindir.

M.Kaşgari düzəltmə fellər haqqında kitabın əvvəlində məlumat verərək yazmışdır: «Fellər iki, üç, dörd, beş, altı hərfli ola bilər. Fellərin sonuna artırılan hərflərin sayı ondur: الف (a/ə), ت t, ر r, س s, ش ş, ك ka, كـ ke, ل l, ن n, لـ la, ي y. Bu hərflər sözə yeni məna vermək üçün artırılır» (I, 69). Əgər ل la-nı da saysaq, fellərin sonuna artırılan hərflərin sayı on deyil, faktiki olaraq on bir olur.

DLT müəllifi bu prosesdə iştirak edən hərfləri, yəni şəkilçiləri belə sıralamışdır:

1) الف **ئىزىدى** əlif, yəni -a, -ə. Məsələn: **ئىز** təpiz «şoran yer» sözündən təpz+ə+di =həsəd etdi, **فېرىدى** kubuz «qopuz, ud» sözündən kupz+a+dı=qopuz çaldı.

2) ت **ئەرىدى** t. Feli təsirli etmək üçün sözə artırılır. Məsələn: kuridi sözlərindən **ئىرگ ارتى** tarıq arı+t+ti = taxıl təmizlədi və **ئۇن فۇتى** ton kuru+t+ti = paltar qurutdu felləri yaranır.

3) ر r. Bu hərf **ئە** t hərfi ilə birləşərək -tur şəkilçisi meydana gətirir və feli təsirli edir. Məsələn: **بىردى** bardı «getdi» sözü bar+tur+dı şəklində təsirli olur, **كىلدى** kəl+tür+di şəklində təsirli fel düzəlir.

4) س s. Fellərə artırılaraq arzu, istək mənası yaradır: **سۇ اجسىدى** suw iç+sə+di= su içmək istədi, **اش بىسىدى** aş yey+sə+di=yemək yemək istədi. Bu hərf ərəb dilinin təfa'ül babında olduğu kimi bəzən nəyi isə əslində olmadığı halda olmuş kimi göstərmək məqsədilə [-msın şəkilçisinin tərkibində] fellərə artırılır. «**أَلْ مَنْدِين** «**يَرْمَاقِ الْمَسِنْدِى** ol məndin yarmak alı+m+sin+dı=o özünü məndən pul alırmış kimi göstərdi» cümləsində olduğu kimi. «**أَلْ مَنْكَا كُلْمَسِنْدِى**» ol manqa kül+üm+si+ndı = o özünü mənə *guya gülər, gülürmüş kimi göstərdi*» cümləsi də bu qəbildəndir.

5) ش ş hərfi bir işin iki nəfər tərəfindən görüldüğünü bildirmək üçün sözə artırılır, **أُوردى** urdı=vurdu sözündən **أُرْشَدى** ur+uş+dı, **تُردى** turdı = qalxdı sözündən **تُرْشَدى** tur+uş+dı = qalxıṣdı, başqası ilə birlikdə ayağa qalxdı sözü yaranır.

6) ق ka. Məğlub olmanın, əzilməni, xorlanmanın bildirmək üçün felə artırılır. Məsələn: **أَرْأَجِيقْدِى** ər aç+ık+dı = adam acdı, **يِيلَقِى يِنْقَدِى** yılkı yut+uk+dı = ilxı quraqlıqdan lap arıqladı, bir dəri, bir sümük qaldı cümlələrində olduğu kimi. Bu tipli sözlərdə çox zaman **س** s hərfi ilə birləşərək -sık, -suk şəkilçisi yaradır: **أَرْسِيْسِقْدِى** ər ar+sık+dı = adam aldadıldı, **أَرْسِيْسِقْدِى** ər soy+suk+dı = adama soyuq dəydi cümlələrində olduğu kimi.

7) ك ke hərfi eynən yuxarıdakı kimi **س** s hərfi ilə birləşərək -sik, -sük şəkilçisi meydana gətirir. Məsələn: **قَجْنَنْ أَرِيتِسْكَتِى** kaçığın ər yet+sik+dı=qacaq adama özünü yetirdi, qaçan adama yetişildi, **أَرْبِلْسِكَتِى** ol ər bil+sik+ti = o adamın gizlətdiyi şey və özü *bilindi, fas oldu, üzə çıxarıldı*.

8) ل l hərfi məchul fellərə artırılır. Məsələn: ər ok attı cümləsindən düzələn **أَرْأُوقْ أَتْتَى** ok at+ıl+dı = ox atıldı cümləsində olduğu kimi.

9) ن n. Bu hərf başqa birinin köməyi olmadan failin hər hansı bir işə girişdiyini bildirmək üçün fellərə artırılır. اَلْ يَرْمَاقِنَ الْنَّدِي ol yarmakin *al+indi* cümləsində olduğu kimi, «o, pulunu özü *aldi*» deməkdir. اَلْ مَنْدِينَ تَقَارِينَ قَنْدِي ol məndin tawarın *kol+un+di* cümləsində də vəziyyət eynidir, «o məndən öz malını almaq üçün üstələdi, istədi», (o məndən öz malını *təkbaşına almaq istədi*).

10. لا la/lə. İsimlərə əlavə edilərək onlardan fel düzəldir: بَيْكُ قُوشَلَادِي bəg *kuş+la+di* = *bəy quş ovladı* cümləsində olduğu kimi.

11. ي i/i hərfi ل l ilə birlikdə işlənir. Bir işin görülmək istəndiyi an həmin işdən vaz keçmək mənasını yaradır. اَلْ ثُرَغَالِي قَنْدِي ol *turğalı+li kaldi=o az qaldı ki dayansın*, اَلْ بَرَغَالِي قَنْدِي ol *barğalı+li kaldi = o az qaldı ki varsın* cümlələri kimi.

Bunlardan başqa, fellərdən yaranan fellər, əsasən, aşağıdakı şəkilçilərin köməyilə meydana gəlir:

1. -la+t, -lə+t. Məsələn: *sız+la+t-* «sızlatdı» (بُوزْ تِيشْ سِزْلَتْى) *buz tışığı sizlatti* = buz dişi *sızlatdı*, II, 329), *çoğ+la+t-* «qablaşdırtdı» (أَلْ ثُونِ جُنْتِي) *ol tonın çoğlatti =o, paltarını boğçalatdı, bükdürdü, sarıtdırdı*, II, 328), *kız+lə+t-* «gizlətdi» (أَلْ مَنْكَا) *ol manqa söz kizlətti = o məndən söz gizlətdi, sözü gizli tutdurdu*, II, 331), *əm+lə+t-* «dərmanlatdı» (أَلْ آنِي أَمْلَتِي) *ol anı əmlətti = o ona dərman etdirdi*, II, 341), *kəm+lə+t-* «xəstələtdi, xəstələndirdi» (بُغْدَىيْ أَنْعَ كَمْلَتِي) *buğday atığ kəmlətti = buğda atı xəstələtdi*, II, 341) və s.

A.B.Ercilasun *-la*, *-lə* şəkilçi ilə bağlı yazmışdır: «-la, -lə şəkilçisi ilə düzəlmış fellər feldən fel yaradan *-n-, -ş-, -t-* şəkilçiləri qəbul edə bilirlər» [240, 15]. Yuxarıdakı *-t* şəkilçisi onlardan biridir, digərləri barədə felin müvafiq bəhslərində məlumat verilir.

2. -çur, -çür. Çox az rastlanan şəkilçilərdəndir. Məsələn: *tam+çur-* «damla-damla səpələdi» (يَغْمُرْ تَمْجَدِي) *yağış səpələdi*, II, 189).

3. -çuk, -çük. Bu şəkilçi də az işlənir. Məsələn: *tun+çuk-* «tincixdi» (أَرْ تُنْجُقْتِي) *ər tunçuktı = adam tincixdi*, II, 232), *tun+çuk-* «qış yuxusuna getdi» (سُغْرُ تُنْجُقْتِي) *sogur tunçuktı = ada dovsanı qış yuxusu üçün öz yuvasına çəkildi*, II, 232).

4. -di, -di. Məsələn: *ul+dı-* «nalsız qaldı» (أَتْ أَلْ أَلْدِيدِي) *at uldidi=at nalsız, yalınayaq qaldı*, I, 300), *kun+dı-* «parlatdı» (أَلْ قَلْجَ قَنْدِيدِي) *ol kılıç kundidi = o, par-*

latğıcıla qılınç *parıldatdı*, III, 253), əw+di- «topladi» ol yinçü *əwdidi*=o, inci *yığdı*, *topladi*, I, 300) və s.

Bunlardan başqa, DLT-də bəzi digər şəkilçilər də işlənmişdir, onlar barədə müvafiq bəhslərdə məlumat verilir.

2.2.3. Mürəkkəb fellər

Mürəkkəb fellərin yaranma üsulları haqqında elmi fikirləri xülasə edən R. Rüstəmov onları əsasən iki qrupda birləşdirmişdir: «1) hər iki komponenti fel olan mürəkkəb fellər; 2) birinci komponenti ad, ikinci komponenti fel olan mürəkkəb fellər» [165, 151]. Bu məsələni A.B.Ercilasun [240, 45-57] və N.Hacıeminoğlu [257, 176-181] da geniş şəkildə araşdırmışlar. Onların fikirlərini də nəzərə alaraq «Divan»da işlənmiş mürəkkəb felləri bir neçə qrupa bölmək olar:

I. İki felin yan-yana gəlməsi ilə yaranan mürəkkəb fellər. Məsələn: karğadı-arkadı ol anı *karğadı-arkadi* = o onu *qarğadı*, *lənatlıdı*, I, 308), kəlişdi-barışdı ol manqa *kəlişdi-barışdı* = o mənim yanına gəldi, mən onun yanına getdim, *aramızda get-gəl başladı*, II, 138), kakıldı-sokuldı (*قَلْدَى سُقْلَدَى*) *kakıldı-sokuldı* = adam *xorlandı*, hamı tərəfindən *itilib-qaxıldı*, II, 158) və s.

II. *bol-*, *kıl-*, *et-*, *tut-*, *ər-*, *tur-* kimi köməkçi sözlərin yardımı ilə yaranan mürəkkəb fellər. Bunlar da öz növbəsində bir neçə yerə bölünür:

1) ad+köməkçi sözün iştirakı ilə yaranan mürəkkəb fellər.

a) ad+*bol-*. Məsələn: *yas bol-* «öldü» anınınq oğlu *yas boldı* = onun oğlu *oldü*, III, 159), *el bol-* «barışdı» iki bəg birlə *el bol-di*=iki bəy bir-birilə *barışdı*, I, 122), *pus bol-* «qaraldı» ər közi *pus boldı* = adamın *gözünə qaranlıq çökdü*, mədəsində meydana gələn buğdan *gözü qaraldi*, III, 132), *tər bol-* «tərlədi, utandı» ər *tər boldı*=adam *tərlədi*, *utandi*, *xəcil oldu*, I, 338) və s.

b) ad+*kıl-*. Məsələn: *a kıl-* «çaşdırıldı» ol məni *a kıldı* =o məni *çaşdırıldı*, I, 113), *boş kıl-* «buraxdı, azad etdi» ol *boş kıldı* = o, qulunu, köləsini *azad etdi*, I, 343) və s.

c) ad+et-. Məsələn: böñq et- «səs çıxardı» *böñq etti* = ağır bir şey yerə düşərək *səs çıxardı*, III, 309), tırinq et- «dinq etdi» *kulakım tırinq etti* = qulağım *dinq etdi*, III, 321), yükünç et- «namaz qıldı» *ol üçün ol* *yükünç etti* = o, *namaz qıldı*, I, 223) və s.

ç) ad+ər-. Məsələn: kızıl ər- «qızardı» *kızıl ərdi* = *qızardı*, *qızıl*, *qırmızı oldu*, II, 179), kara ər- «qaraldı» *kara ərdi* = *qara oldu*, II, 179) və s.

d) ad+tur-. Məsələn: dik tur- «dik durdu» *dik turdi* = *dik durdu* I, 346), çık tur- «cık durdu» *çık turdi* = aşiq *cık durdu*, I, 346) və s.

e) ad+tut-. Məsələn: ik tut- «hiçqırıq tutdu» *anı aq tıdı* = onu *hiçqırıq tutdu*, I, 112) və s.

ə) ad+ber-. Məsələn: alkış ber- «dua etdi» *alkış berdi*=o, bəyə *alqış*, *dua etdi*, I, 161, *پلاؤجا الڭىش بېرىكلى* *yalavaçka alkış bergil* = Məhəmməd peyğəmbərə *salavat çevir*, I, 161), basut ber- «kömək etdi» *اڭىنكا بىسۇت* *ol manqa basut berdi* = o mənə *kömək etdi*, I, 361) və s.

3. Müstəqil mənalı fellərin eyni kökdən olan isimlərdən sonra işlənməsi ilə yaranan mürəkkəb fellər. Məsələn: aw awladı «ov ovladı» *aw awladı*=bəy *ov ovladı*, I, 310), təpik təpdi «möhkəm döydü» *ol قىن تېك تېدى* *ol* *ku-**lin təpik təpdi*=o, qulunu *təpiklədi*, I, 387), kuş kuşlattı «quş ovlatdırdı, vurdurdu» *اڭىنڭىر قىش قىلىنى* *ol anqar kuş kuşlattı* = o ona *quş ovlatdı*, II, 330).

2.3. Felin qrammatik məna növləri

Türk dillərində subyektlə (fail, işi görən) obyekt (üzərində iş icra olunan əşya) arasında mövcud olan müxtəlif münasibətlər fel növlərini əmələ gətirir. Bəzən subyekt obyekt üzərindəki işi özü icra edir, bu zaman məlum növ yaranır. Bəzən də işi başqasına icra etdirir, bu halda icbar növ meydana çıxır. Əgər subyekt işi başqa bir subyektlə birgə yerinə yetirirsə qarşılıqlı-müştərək növ əmələ gəlir. İş və hərəkətin icrası vaxtı subyekt öz yerini obyektə verirsə, o zaman məchul növ, iş və hərəkət obyektin üzərində deyil, subyektin üzərində görülürsə, qayıdış növ yaranır. DLT-də felin mənaca aşağıdakı növləri vardır:

2.3.1. Məlum növ

Subyekti (faili, iş görəni) məlum olan fellər məlum növə daxildir. Bu növün xüsusi qrammatik göstəricisi yoxdur, fellərin bildirdiyi iş-hərəkət subyektə, yəni işi görənə aid olur, subyekt cümlənin mübtədası rolunda çıxış edir. Məsələn: **كَنْج سُوت سُرْدِي** تَكْرِى آسِن آسْتَنْى tənqri əsin əsnətti = tanrı yel əsdirdi (I, 295), **كَنْج سُوت سُرْدِي** kənc süt sordı = uşaq süd əmdi (III, 178), **أَلْ أَفْكَا تُونْدِي** ər əwinqə töndi = adam evinə döndü (III, 180), **فَيَاش آنِي فَغْشَّى** kuyaş anı koğşattı = günəş onu haldan saldı (II, 322), **أَلْ قَوْبَعْ فِيْقَالْدِي** ol koyuğ koykaladı = o, qoyunu soymadan dərisinin tüklərini yandıraraq təmizlədi (III, 169). Bəzən subyekt cümlədə işlənməsə də, o, asanlıqla bərpa olunur, burada əvəzliyin iştirak edib-etməməsi də vacib deyil. Məsələn: **بَنَا كَلْدِم** ya-na kəldüm = [mən] yenə gəldim, təkrar gəldim (III, 167), **يَرْمَاقْ أَلْ** yarmak al = [sən] pul al (I, 225), **أَنْ إِلْ** attın il = [sən] atdan en (I, 225) və s.

Məlum növün felləri quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Sadə fellərə dair misallar: ördi «hördü» **أَلْ سَجْ أُورْدِي** ol saç ördi=o, saç hördü, I, 223), asdı **أَلْ قَاغُونْ أُوْيِدِي** ol at asdi=o, at asdi, I, 224), oydı **أَلْ قَاغُونْ أُوْيِدِي** ol kağun oydi=o, qovun oydu, I, 225), attı «atdı» **أَرْ أَقْ أَتِي** (ər ok atti=adam ox atdi, I, 221) və s.

Düzəltmə məlum fellərə dair nümunələr -la, -lə, -lan, -lən, -laş, -ləş, -lat, -lət və s. sözdüzəldici şəkilçilərin adlara qoşulması nəticəsində yaranır. Məsələn: **أَلْ أَقْ يَفْزُلَنْدِي** ol ok yelim+lə+di=o, oxa lələk yapışdırıcı (III, 300), **أَلْ أَتِي يَلْمِلَادِي** ol atığ yawuz+lan+di=o, atı yawuz, pis hesab etdi (III, 122), olar ikki konuk+laş+di=onlar ikisi bir-birinə qonaq oldular (II, 257), **أَلْ آنَكْ فَشْ فَشْلَلِي** ol an-qar kuş kuş+lat+tı=o ona quş ovlatdı (II, 330) və s.

Mürəkkəb məlum fellər adlarla köməkçi fellərin birləşməsindən yaranır. Məsələn: **أَلْ يُكْنِجْ إِيْتِي** ol yükünç etti=o, namaz qıldı (I, 223).

2.3.2. Məchul növ

Bu növdə iş görən (subyekt) bilinmir, məchul qalır. Məchul növ təsirli fellərin kökünə müxtəlif şəkilçilər əlavə etməklə yaranır, lakin şəkilçi qəbul etdikdən sonra bu fellərin hamısı təsirsiz olur. Fellərdə məchulluq aşağıdakı şəkilçilər vəsi-təsilə həyata keçirilir:

1. -il, -il, -ul, -ül. Məsələn: okı+1- «oxundu» بِتِكْ أَفْنَدِي bitik *okıldı* = kitab *oxundu*, I, 244), at+1l- «atıldı» أَقْ آتَنَدِي ok *atıldı* = ox *atıldı*, I, 240), ayıl- «deyildi» سُوْ آنَّكَرْ سُوْزِ آيْلَدِي anqar söz *ayıldı* = ona söz *deyıldı*, I, 279), keç+il- «keçildi» (سُوْ گَجَلْدِي suw *keçildi* = su *keçildi*, II, 158), tut+ul- «tutuldu» كَيْكْ ثَثَلَدِي keyik *tutıldı* = geyik *tutuldu*, II, 146), kör+ül- «göründü» كُرْلَدِي نَانَكِ *körüldi* nənq = nəsnə *görüldü*, II, 159).

2. -in, -in, -un, -ün. Məsələn: ok+1n- «oxundu» بِتِكْ أَفْنَدِي bitik *okındı* = kitab *oxundu*, I, 248), til+in- «kəsildi» تَرِي تِلَنَدِي təri *tilindi* = dəri *uzununa zol-zol kəsil-di*, II, 169), bul+un- «tapıldı» يَتِكْ بُنَدِي *bulundi* = itik *tapıldı*, II, 165).

3. -ik, -ik, -uk, -ük. Məsələn: sanç+1k- «məğlub oldu» يَغِي سَنْجَقْتِي yağı *sançıktı* = düşmən *yenildi*, *məğlub oldu*, II, 232), kir+ik- «kirləndi» تُونْ كِرْكَتِي ton *kirikti* = paltar *kirləndi*, II, 143), tut+uk- «paslandı» قَلْجَ شَقْقَتِي *tutuktu* = qılınc *paslandı*, II, 143), böl+ük- «bölgündü» قُوْيِ بُلْكَتِي *koy bölükti* = qoyun *bölkələrə ayrıldı*, II, 144).

4. -sık, -sik, -suk, -sük. Bu şəkilçi də təsirsiz fellər yaradır. Məsələn: ar+sık- «aldadıldı» أَرْ أَرْسِقَدِي ər *arsıkdı* = adam *aldadıldı*, I, 70), yet+sik- «yetildi» يَتِسِكْتِي kaçıgay ər *yetsikdi* = qaçan adama *yetildi*, III, 115), tut+suk- «əsir oldu» قَاسِرْ قَاسِرَقَدِي *tutsukdı* = adam düşmənə *əsir düşdü*, *tutuldu*, *yaxalandı*, II, 231), soy+suk- «soyuq dəydi» أَرْسِيسِقَدِي *soysukdı*=adama *soyuq dəydi*, I, 70).

5. -duk, -düük. Məchul növ yaranan bu şəkilçi nadir hallarda işlənir, ona dair misallar da azdır. Məsələn: bul+duk- «tapıldı» بُلْدَقْتِي نَانَكِ *bulduktı* nənq = nəsnə *tapıldı*, II, 231).

6. -la+l, -la+l. Bu şəkilçi ilə bağlı M.Kaşgari yazmışdır: «məchul bir fel yaratmaq üçün əmr şəkli üzərinə bir ل 1 əlavə edilir. Bu surətlə sözdə iki ل 1 olur. أَرْ ات بَغْشَلَدِي at *ağır+la+l+dı*=adam *əzizləndi*, أَتْ بَغْشَلَدِي at *bağış+la+l+dı* = at *bağışlandı* kimi. Bunların أَرْ أَغْرِلَنَدِي at *ağır+la+n+dı*, ات بَغْشَلَنَدِي at *bağış+la+n+dı* kimi söylənməsi də mümkünür. Ancaq birinci variantı daha işləkdir» (III, 301).

Digər misallar: گُنَكْلَكْ بُغْمَقَلَدِي könqlək *boğmak+la+l+dı* = köynək *düymələndi* (III, 305), كَيْكْ آفَلَدِي keyik *aw+la+l+dı* = geyik *ovlandı* (I, 317), قُوْيِ آتَلَدِي *koy at+*

lə+l+di = qoyun *ət edildi* (I, 316), ار تقارى أبلدى ار توارى *üp+lə+l+di* = adamın malı *talan edildi* (I, 316), ايش اشلدى ايش *iş+lə+l+di* = iş *işləndi* (I, 317) və s.

Məchul növün bəzi şəkilçiləri (-*l*, -*il*, -*ul*, -*üll*, -*in*, -*in*, -*un*, -*ün*) ilə qayıdış növün şəkilçiləri formal əlamətləri ilə üst-üstə düşür. Eyni şəkilçili bu iki növü bir-birindən fərqləndirmək üçün onların mənasına diqqət etmək lazımdır.

2.3.3. Qayıdış növ

Bu növdə iş və hərəkət iş görən üzərində icra edilir, hərəkət birbaşa fail tərəfindən həyata keçirilir və ya ona aid olur, yəni iş və hərəkət obyektin üzərində deyil, subyektin üzərində görülür. Qayıdış növ aşağıdakı şəkilçilərin köməyi ilə yaranır:

1. -n, -in, -in, -un, -ün. Məsələn: *tara+n-* «darandı» ol saçın *tarandı=o*, saçını *daradı*, başqasının köməyi olmadan özü *daradı*, II, 166), *arı+n-* «yuyundu, təmizləndi» ار ارندى (ər *arındı* = adam *təmizləndi*, *yuyundu*, I, 246), *al+in-* «özü aldı» ال يرماقن آندى (ər *yarmakın alındı* = o, pulunu başqasının köməyi olmadan özü *aldi*, I, 71), *bil+in-* «bildi» ار ايشن بلندى (ər *ışın bilindi* = adam işini *bildi*, II, 165), *bil+in-* «etiraf etdi» ار يازقون بلندى (ər *yazukın bilindi* = adam suçunu *anladı*, *söylədi*, *boynuna aldı*, *etiraf etdi*, I, 165), *tut+un-* «qəbul etdi» بک منى أغلى (ər *tutundi* = bəy məni oğul *tutundi* = bəy məni oğulluğa *qəbul etdi*, II, 165), *tut+un-* «özü tutdu» ار كيک ثئندى (ər *keyik tutundi* = adam *təkbaşına geyik tutdu*, II, 165), *ur+un-* «özünü döyüdü» ال اوْزون ارندى (ər *özün urundi* = o, bir işə peşman olduğu üçün *öz-özünü döyüdü*, I, 246), *tüg+ün-* «özü düydü, düyünlədi» ال ثکون ثگندى (ər *tügündi* = o, *təkbaşına düyün düydü*, II, 165), *kör+ün-* «göründü» تاڭ گۈندى (ər *göründü*, II, 175), *ög+ün-* «özünü öydü» ال اوْزون اكندى (ər *ögündi* = o özünü *öydü*, *öyündü*, I, 248).

2. -l, -il, -il, -ul, -üll. Məsələn: *bələ+l-* «bələndi» ار ترکە بېلەندى (ər *tərkə bələldi* = adam tərə *bələndi*, tərə *batdı*, *tərlədi*), *adh+il-* «ayıldı» اسرك اذندى (əsrük *adhıldı* = sərxoş *ayıldı*, I, 245), *irk+il-* «yığıldı» سوْتىم اركلدى (sü təlim *irkildi* = çox əsgər *toplandı*, I, 284), *oy+ul-* «oyuldu» بيرأيدى (yer *oyuldu* = yer *oyuldu*, cuxurlaşdı, I,

279), *ür+ül-* «şişdi» اَرْ أَفْكَا سِنْدَا أُرْلَدِي (ər öpkəsində *ürüldi* = adam qəzəbindən *şışdi*, *qabardi*, I, 242) və s.

Göründüyü kimi, qayıdış növlə məchul növün dörd variantlı iki şəkilçisi (-*ıł* və -*ın*) üst-üstə düşür. Bunları, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, yalnız mənaya görə fərqləndirmək mümkündür. Burada əsas meyar hərəkətin subyektə aid olub-olmaması, işin kim tərəfindən yerinə yetirilməsidir [152, 207-215].

2.3.4. Qarşılıqlı-müştərək növ

Burada işin və ya hərəkətin ən azı iki subyekt tərəfindən qarşılıqlı-müştərək şəkildə icra edildiyi göstərilir, feldə -*ş*, -*ış*, -*iş*, -*uş*, -*üş* və -*la+ş*, -*la+ş* şəkilçisi iştirak edir.

1. -ş, -ış, -iş, -uş, -üş şəkilçisi həm qarşılıqlı yardımlaşma, köməkləşmə, həm də yarışma mənası yaradır. M.Kaşgari bu barədə yazmışdır: «Köməkləşməni, yardımlaşmanı yarışmadan ayırd etmək istəyən onu felə qosulan ədat ilə tanımlıdır. Ədat fellə «مَنْكَا» manqa» şəklində birləşirsə, «mənim üçün» deməkdir, fel bu halda «kömək, yardım» mənasındadır.

Felə «مَنْكَ بِرْ لَا» məninq birlə» sözü əlavə edilirsə, «mənimlə» demək olur, yarış mənasına gəlir. İki adam arasında baş verən işlərin hamısında əsil olan budur.

Üçüncü şəxsin feli nəzərdə tutulursa, «انْكَار anqar» kəlməsi gəlir ki, «ona» deməkdir. Bu, kömək mənasında gəldiyi zaman belə olur. Yarış mənası qəsd olunursa, «أَنْكَ بِرْ لَا» aninq birlə» sözü işlədir, «onunla» deməkdir» (I, 233).

Bəzi misallara baxaq: *kaz+iş-* «qazmaqda kömək etdi» (ol مَنْكَ يَبِرْ قَرْشَدِي) (*mannqa* yer *kazişdi* = o mənə yer *qazmaqda kömək etdi*, II, 130), *tiz+iş-* «düz-məkdə yarışdı» (ol مَنْكَ بِرْ لَا يَنْجُو تَزْشَدِي) (*ol* məninq birlə yinçü *tizişdi* = o mənimlə inci *düzməkdə yarışdi*, II, 130), *boz+uş-* «pozmaqda, sökməkdə kömək etdi» (ol مَنْكَ بِرْ لَا بُزْشَدِي) (*ol* manqa əw *bozuşdi* = o mənə çadır *sökməkdə yardım etdi*, evi *sök-məkdə kömək etdi*, II, 130), *kör+uş-* «göz-gözə gəldi» (ol مَنْكَ بِرْ لَا كُرْشَدِي) (*ol* məninq birlə *körüşdi* = o mənimlə *göz-gözə gəldi*, II, 129), *tüz+uş-* «düzəltməkdə kömək etdi» (ol مَنْكَ بِرْ لَا تُزْشَدِي) (*ol* manqa yer *tüzüşdi* = o mənə yeri *düzəltməkdə, hamarla-maqda kömək etdi*, II, 130), *əlgə+ş-* «ələməkdə kömək etdi» (ol مَنْكَ بِرْ لَا إِلْمَشْتَى) (*ol* آنْكَر اوْنُ الْكَشْتَى)

anqar un *əlgəştı=o*, un *ələməkdə ona kömək etdi*, I, 275), tawrat+ış- «davranmaqdə yarışdı» (أَلْ آنِك بِرَلا تَقْرَشَدِي) ol anıq birlə *tawratişdi = o*, *davranmaqda*, *hansımız daha sürətliyik deyə onunla yarışdı* (II, 341) və s. Bəzən köməkləşmə və yarışma eyni şəkildə ifadə olunur. Məsələn: أَلْ آنِكَار ڭۈن يېشىدى ol anqar tüğün *yazışdı=o* ona *düyün açmaqda kömək etdi*. Yarışma da belədir (III, 69), أَلْ مَنِك بِرَلا اشْلَشَدِي ol məninq birlə *işləşdi = o mənimlə işdə yarışdı*. Yardım da belədir (I, 276) və s.

2. -la+ş, -la+ş şəkilçisi də iş və hərəkətin qarşılıqlı şəkildə icra edildiyini bildirir. Məsələn: konuk+la+ş- «qonaq oldular» أَلْأَر اڭى قۇقىشىدى olar ikki *konuklaşdı =onlar ikisi bir-birinə qonaq oldular*, II, 257), köz+lə+ş- «göz-gözə baxmaqda yarışdı» (أَلْ مَنِك بِرَلا گۈزشىدى) ol məninq birlə *közləşdi = o mənimlə göz-gözə baxmaqda yarışdı*, II, 229), tənq+lə+ş- «tənləşdi, bərabərləşdi» بېر نانك بېرکا تىكلىشىدى bir nənq birgə *tənqləşdi = bir nəsnə o biri ilə tənləşdi, bərabərləşdi*, III, 345) və s.

2.3.5. İcbar növ

Felin bu növündə iş və hərəkət başqasına, başqa bir subyektə icra etdirilir. Bunun üçün felə aşağıdakı şəkilçilər əlavə olunur:

1. -t, -ıt, -ıt, -ut, -üt. Məsələn: أَلْ قُوزُى بُلْتى ol kuzı *bula+t+ti =o*, quzunu qazanın bugunda *bışırtdı* (II, 302), أَلْ كَبَاك جَلْتى ol kəpək *çila+t+ti = o*, kəpəyi *islatdırdı* (II, 302) أَلْ آنِك تَقَارَنْ كَجْتى ol anıq tawarın *küçə+t+ti = o* onun malını *yağma etdirdi* (II, 295), أَلْ بَجاك بَلْتى ol biçək *bilə+t+ti = o*, bıçaq *itilətди*, (o, bıçağın *itilənməsini* və bülöv ağızına çəkilməsini *əmr etdi* (II, 302), أَلْ قَفْعَ أَقْدَا ثَنَتى ol konukuğ əwdə *tünə+t+ti =o*, qonağı evdə *gecələtди* (II, 304), أَلْ مَنِكَا سُوْزْ ثَنَتى, anıq udhuzi *kiçi+t+ti = onun qoturunu qaşıttı* (II, 295), أَلْ مَنِكَا سُوْزْ ثَنَتى, ol manqa söz *tanu+t+ti =o* mənə başqa birinə söz çatdırmağı *buyurdu* (II, 304), بَكْ آنِك بِيْنَ جَبَّى, bəg anın boynın *çap+ıt+ti = bəy* onun boynunu *vurdurdu* (II, 293), أَلْ آنِي قَجْتى, ol anı *kaç+ıt+ti=o* onu *qaçırtdı* (II, 294), أَلْ تَرْغَ أَكْتى ol tarıq *ək+ıt+ti = o*, toxum *əkdirdi* (I, 255), أَلْ مَنِكَا يُعْرَقَانْ اشْتَى ol manqa yoğurkan *aş+ut+ti = o* mənim üstümə yorğan ötrdü, yorğan *örtməyi əmr etdi* (I, 253), اَر سَجَن يُلْتَى er saçın *yül+üt+ti = adam saçını düzəltdırdı, təraş etdirdi* (II, 307).

2. -ğur, -gür, -kur, -kür. Məsələn: *todh+ğur-* «*doydurdum*» *mən* anı *todhğurttum* = *mən* onu *doyurtdum*, I, 254), M.Kaşgari bu qəbildən olan tü+kürdi «qısqırtdı» sözü ilə bağlı yazmışdır: «أَلْ آنَّكَ اتَّشَرَدَى «ol ankar it tütürdi =o ona itini qısqırtdı». Bəzən «شُتَّكُرْدِى tütkürdi» deyilir. Bu sözün doğru variantı «اتشُتَّرَدِى tüttürdi» sözündəki kimi üç ت olmasıdır. Qısalıq naminə biri atılmışdır» (II, 109).

3. -dur, -dür, -tur, -tür. Məsələn: *man+dur-* «*batırdırdı*» (أَلْ مَنْكَا أَتَمَاكِ يَاغْفَا) *ol manqa* ətməgig yaşka *mandurdi* = o mənə çörəyi yağa *batırdırdı*, II, 208), *mün+dür-* «*mindirdi*» (أَلْ مَنْكَا أَتَ مُنْدُرَدِى) *ol manqa at mündürdi* = o mənə at *minməyi əmr etdi*, II, 208), *al+tur-* «*aldırdı*» (أَلْ مَنْ أَنَّ يَرْمَاقَ الْثَرْدُمْ) *mən andan yarmak alturдум* = *mən* ondan pul *aldırdım*, I, 264), *bar+tur+dı* «*getməyi əmr etdi*, *göndərtdi*» (أَلْ آنَّكَ يَرْمَاقَ أَكْرَدَى) (I, 69), *ök+tür-* «*yığdırdı*» (أَلْ آنَّكَ يَرْمَاقَ أَكْرَدَى) *ol ankar yarmak öktürdi* =o ona pul *yığdırdı*, I, 263), *kəl+tür+di* «*gəlməyi əmr etdi*, *gətirdi*» (I, 69).

Burada bir cəhəti qeyd etmək lazımdır. M.Kaşgari 2-ci və 3-cü bənddəki şəkilçilər vasitəsilə yaranan bəzi sözləri ədəbi norma saymayaraq yazmışdır: «İki fail ilə təsirsiz olan felə misal olaraq انِّكَ اتَّنِي ارْغُرْتَى *aninq atin argutti* cümləsini göstərmək olar. Bunun mənası *onun atını yordurdu* deməkdir. Bunun başqa bir növü də vardır: اشْكُرْتُرْدِى *arğur+tur+dı*=[*yordurtdurdu*] və اشْكُرْتُرْدِى *üş+kür+tür+di* [=xatırlatdırıcı] kimi. Fəqət bu, doğru deyildir, doğrusu ilk şəklidir» (I, 268).

Bunları bənd halında aşağıdakı kimi göstərmək mümkündür:

4. -ğur+t (*icbarın icbarı*), **مَنْ آنَى ثَذَغْرِثُمْ** *mən* anı *todh+ğur+t+tum* = *mən* onu *doyurtdum* (I, 254).

5. -ğur+tur, -kür+tür (*icbarın icbarı*), **ارْغُرْتُرْدِى** *ar+ğur+tur+dı* = [*yordurtdurdu*] (I, 268), **اشْكُرْتُرْدِى** *üş+kür+tür+di* = [*xatırlatdırıcı*] (I, 268).

Yuxarıdakı misallardan da göründüyü kimi, bir feldə iki subyektin iştirakına «Divan»da ara-sıra rast gəlmək mümkündür.

2.3.6. Təsirli və təsirsiz fellər

M.Kaşgari əsərin müxtəlif yerlərində fellərdə təsirlilik və təsirsizlik məsələsinə toxunmuş, elmi açıqlamalar vermişdir. Məsələn, o, kitabın girişində ت hər-

findən bəhs edərkən feli təsirli etmək üçün bu hərfin sözə artırıldığını yazmış, «*tariğ arıttı* = bugda *təmizlətdi*» və «*تون قُرْتى* ton *kurutti* = paltar *qurutdu*» misallarını vermişdir (I, 69). Əsərin başqa bir yerində isə *r* hərfi ilə, yəni *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür* şəkilçisi ilə bağlı bu qeydi vermişdir: «Təsirsiz feli təsirli felə çevirmək istədikdə əmri-hazır şəklinin sonuna *r* əlavə edilir. Adam qaçıdiği zaman «*اَرْ قَجْتى* ər kaçtı» deyilir. Bu, təsirsiz feldir, onun təsirli şəkli *kaç+ur+dı*-dır; «*اَلْ آنِي قَجْرْدَى* ol ani kaçurdı» sözündə olduğu kimi. «*اَرْ سُوْ كَجْدَى* ər suw keçti = adam su keçdi». Bunun təsirli şəkli «*كَجْرْدَى* keç+ür+di»dır; «*اَلْ آنِي كَجْرْدَى* ol ani keçürdi» sözündə olduğu kimi»... Oğuzlar bəzən *r* yerinə *z* [yəni *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür* evəzinə *-iz*, *-iz*, *-uz*, *-üz*] əlavə edirlər, «*اَلْ تَقَارَ الدُّزْدَى* ol tawar ald+uz+dı = o, mali əlindən aldırdı, onun malı soyuldu» deyirlər. Bunun əсли «*الْدَى* aldı»dır (II, 120).

DLT müəllifi həmçinin *ت t+r* hərflərindən ibarət *-tur* şəkilçisi vasitəsilə təsirli fellər yarandığını göstermiş, «*بَرْدَى* bardı» sözündən «*بَرْتُرْدَى* bar+tur+di», «*كَلْدَى* kəldi» felindən isə «*كَلْثُرْدَى* kəl+tür+di» təsirli felinin meydana gəldiyini yazmışdır (I, 69).

«Divan»ı özbək dilinə tərcümə etmiş S.Mütəllibovun bu məsələ ilə bağlı belə bir fikri vardır: «M.Kaşgarinin göstərdiyinə görə, o dövrdə də təsirli və təsirsiz fellər bir-birindən fərqləndirilirdi. Buna görə də M.Kaşgari təsirli fellərin yaranma üsullarını hər vasitə ilə geniş şəkildə izah etmişdir. Lakin canlı dildə eyni felin həm təsirli, həm də təsirsiz funksiyada çıxış etməsi halları vardı... Məsələn, o, «içürdi» felini izah edərkən «o mənə su içirdi» mənasında həm «içtürdi», həm də «içürdi» sözünün paralel işləndiyini yazmışdır» [328, 297].

Bu mənada «*İ s i t t i*» maddəsi daha xarakterikdir:

اسِتِي *İ s i t t i*: *isitdi*, «*اَلْ مُون اِسِتَى*» ol mün isitti = o, şorba isitdi». Dəmir və ona bənzər şeylər qızdırılanda da belə deyilir (I, 252).

اسِتِي *İ s i t t i*: *ər isitti* = adam qızdırıldı, isitmə xəstəliyinə tutuldu». Fel bu son cümlədə təsirli, bundan əvvəlki cümlədə isə təsirsizdir (I, 253).

«Divan» müəllifi təsirsiz feldən təsirli fel yaratmağın üsullarını və şəkilçilərini (*-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür*, *-dur*, *-dür*, *-tur*, *-tür*, *-ğur*, *-gür*, *-kur*, *-kür*, *-t*, *-it*, *-it*, *-ut*, *-üt*, *-uz*, *-üz*, *-duz*, *-düz* və s.) göstermiş, müvafiq bölmələrdə gərəkli izahatlar vermiş-

dir. Artıq bu şəkilçilərin çoxuna dair dissertasiyanın ayrı-ayrı bəhslərində geniş məlumat verdiyimiz üçün burada təkrara lüzum görmürük.

2.4. Fellərdə zaman kateqoriyası

Məlum olduğu kimi, hər bir iş və hərəkət konkret zaman və məkan daxilində baş verir. İşin və hərəkətin məhz hansı zaman daxilində icra olunması və ya olunmaması nitq anı ilə müəyyənləşir. Əgər iş və hərəkət danışiq anından əvvəl baş vermişsə və ya verməmişsə, bu, keçmiş zamana, sonra baş verəcəksə və ya verməyəcəksə, gələcək zamana, danışiq anı ilə üst-üstə düşürsə, indiki zamana aid edilir. Bunlar hamısı birlikdə fellərdə zaman kateqoriyasında öyrənilir.

DLT-də felin zaman kateqoriyası bütün dolğunluğu ilə əks olunmuşdur. Əsərin yazılımasından təqribən on əsr keçməsinə baxmayaraq, bu kateqoriya əsas parametrləri üzrə bugünkündən kəskin şəkildə fərqlənmir, sadəcə olaraq bəzi fərqlər müşahidə olunur. Bəri başdan qeyd edək ki, «Divan»da bu gün olduğu kimi, üç əsas zaman vardır: keçmiz zaman, indiki zaman və gələcək zaman.

2.4.1. Keçmiş zaman

«Türk dilləri...keçmiş zamanın məna çalarlıqlarını ifadə etmək üçün zəngin qrammatik vasitələrə malikdir. Praktik olaraq, keçmiş zamanın elə bir məna çalarlığı yoxdur ki, türk dilləri onu ifadə etmək vasitəsinə malik olmasın. Cəsarətlə demək olar ki, keçmiş zamanın ən incə məna çalarlıqlarını ifadə edə bilmək baxımdan türk dilləri dünyanın ən zəngin dillərindən biri, bəlkə də birincisidir» [161, 344].

Baş vermiş və ya verməmiş hər hansı bir iş və ya hərəkət haqqında indi xəbər verilirsə, aradan keçən dövr keçmiş zaman adlanır.

DLT-də keçmiş zaman eynən bugünkü kimi şühudi və nəqli olmaqla iki yerə ayrılır. M.Kaşgari bu iki keçmiş zamanı bir-birindən bu şəkildə fərqləndirmişdir: «Təsirsiz fellərdə, keçmiş zamanda əksər hallarda **م ، ش** [yəni *mış, müş*] əlavə olunur: **أْنْكَى بَرْمِش** =mənim xəbərim olmadığı halda evə gəlmiş; **أْنْكَى بَرْمِش**

ol manqa *kəlmış*=mənim xəbərim olmadan mənim yanına gəlmiş cümlələrindəki *kəlmış* بَرْمِش *barmış* sözləri kimi.

د ، ى بَرْدِي *bardi*, گَلْدِي *kəldi* sözlərindəki keçmiş zaman felinin şəkilçisi olan ى [yəni -di, -di] əvəzinə burada م، ش [yəni -miş, -miş] əlavə olunur. Bunların arasındakı fərq ondadır ki, د ، ى [yəni -di, -di] söyləyən adam işin və hərəkətin icrası zamanı orada hazır olur və şahidlik edir. بَرْدِي *bardi* deyilən zaman o getdi, mən də onun getdiyini gözlərimlə gördüm deməkdir. Lakin م، ش [yəni -miş, -miş] şəkilçisi hal və hərəkətin söyləyən adamin orada olmadığı bir zamanda icra edildiyini bildirir. اُل بَرْمِش ol *ketmiş*, اُل بَرْمِش ol *barmış* deyilir ki, o getmiş, mən getdiyini görmediim, o gəlmiş, mən gəldiyini görmədim deməkdir» (II, 77).

Bu izahat öz elmiliyi və dolğunluğuna görə bugünkü qrammatika kitablarında verilən izahatlardan heç də geri qalmır.

Beləliklə, şühudi keçmiş zaman -di, -di, -ti, -ti şəkilçisi ilə ifadə edilir. Məsələn: al+di bəg el *aldi* = bəy el *aldi*, ölkə *tutdu*, I, 220), kəl+di akınçı *kəldi* = axınçı *gəldi*, I, 145), keç+ti اُر سوْ كَجْدِي (*kecti* = adam su *keçdi*, II, 120), sawruk+ti كُوزْدَن يَاش سَقْرَقْتَى (*közdən yaş sawruktı* = gözdən yaş *sovruldu*», II, 232) və s.

DLT-də şühudi keçmiş zamanın aşağıdakı məna xüsusiyyətləri müşahidə edilir:

1. Şühudi keçmiş zaman iş və ya hərəkətin qəti şəkildə icra olunduğunu və başa çatdığını, tamamlandığını bildirir. Məsələn: كُونْ بَئْيِي *kün battı* = günəş *batdı* (II, 290) بَكْ أَنْكَ بُيْنَنْ جَيْبِي (*bək anın boynın çapitti* = bəy onun boynunu *vurdurdu* (II, 293) və s.

2. Şühudi keçmiş zaman iş və ya hərəkətin icrası barədə məlumat verənin bilavasitə şahidiyinə əsaslanır. Məsələn: اُل يُغْرَتْ أَذْنِي ol yoğurt *udhittı* = o, *qatiq çal-* di (I, 251), اُل مَنْكَا بَتِكْ أَفْتِي (*okitti*=o mənə kitab *oxutdu* (I, 255) və s.

3. Şühudi keçmiş zaman icra olunmuş iş və hərəkətin birdəfəliyini bildirir. Yəni icra olunmuş hərəkət dəfələrlə deyil, bir dəfə yerinə yetirilmişdir. Məsələn: bən *bardum* «mən *getdim*» (I, 105), كَيْكَ تُرْقَقَا إِلَنْدِي keyik tuzakka *ilindi*=geyik tələyə *düşdü* (I, 250), اُل جَقْمَاقْ جَقْدِي ol çakmak *çakdı* = o, çaxmaq *çaxdı* (I, 45) və s.

4. Şühudi keçmiz zamanın digər bir məna xüsusiyyəti işin, hərəkətin və ya hadisənin dinamikliyini, ardıcılığını bildirməkdir. Məsələn: **ئىكما جىڭىك أڭىدى** / **يىزلىپ يېناييركشۇر / ئىكسىن ئەن ئىڭلىدى / بۇققانب بۇڭلىدى** Təgme çəçək öküldi, Bukuklanıp bükküldi, Tügsin tüğün tügüldi, Açılip yana yörkəşür = Hər bir çiçək yiğildi, Qönçələnib büküldü, Dördkünc düyüñ düyüldü, Açılaraq bir-birinə girir (II, 278) və s.

Nəqli keçmiş zamanın göstəricisi isə *-mış*, *-miş* şəkilçisidir. Onun bəzi məna xüsusiyyətləri vardır:

1. Nəqli keçmiş zamanda hadisə, iş və ya hərəkətin özündən çox onun nəticəsi, yəni icra edilməsi, bunun qeyri-müəyyən keçmişdə baş verməsi, ancaq qəti surətdə bitməsi barədə məlumat verilir. Məsələn: **bar+miş**=**o بَرِمْش**(**ol**) **barmış**=**o getmiş[dir]**, II, 74), **ket+miş**=**o ketmiş**=**o كَلْمِش**(**ol**) **getmiş[dir]**, II, 74) və s.

2. Məlumat verən şəxs iş və hərəkət barədə şahidlik etmir. Məsələn: **ay+miş** **أَزَاقَى بَلْكَا آنْجَا آيِمِش**(**uzakı bilgə** ança *aymış* = keçmiş zaman bilgəsi belə *demiş[dir]*, I, 153) və s.

DLT-də qəti gələcəkli keçmiş (biləcəkdi, biləcək idi), qeyri-qəti gələcəkli keçmiş (dinləyərdi, dinləyərmış), habelə bitməmiş keçmiş (dinləyirdi, dinləyirmış) və davamlı keçmiş (dinləməkdə idi, dinləməkdə imiş) formaları yoxdur. XI əsrдə bu formaların ümumiyyətlə işlənmədiyi, yoxsa sadəcə olaraq «Divan»da qeydə alınmadığı barədə bir şey demək mümkün deyildir.

2.4.2. İndiki zaman

DLT-də indiki zamanın əsas məna xüsusiyyəti işin və hərəkətin icrası ilə bu icra haqqındakı məlumatın paralellik ərz etməsi, yəni zaman etibarilə eyni vaxta təsadüf etməsidir.

İndiki zaman şəkilçiləri bir çox türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində müzare şəkilçiləri ilə təxminən üst-üstə düşür. DLT-yə gəlincə, burada da eyni vəziyyət müşahidə edilir. Əsərdə indiki zamanı ifadə etmək üçün *-r*, *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür*, *-ar*, *-ər* şəkilçisi işlədilmişdir. Məsələn: **املارمَن əmlə+r mən=dərmanlayıram** (I, 310), **قىجا بَرِيربَلْكُوسُوز** kança *bar+ır* bəlgüsüz = hara *gedir*, bilinməz (I, 362), **كَلِير kəl+ir** = *gəlir* (I, 75), **مَن تَكْرِيْكَا سِغِنُورْمَان** *mən tənqrigə siğin+ur mən* = *mən tanrıya siğiniram*, (II, 171), **سِزْلَتْمَاك سِزْلَتْمَاك** *sizlət+ür mən* = *siz deyə xitab etdirirəm* (II,

أذنُوْ كَلْب بَقْرَمَن (329) *udhnu kəlip bak+ar mən* = oyanaraq gəlib *baxıram* (III, 188), سِزْكَارْمَن *sezik+ər mən* = *sezıram* (II, 144) və s.

تَقْرِيْبِيْكِمْنِكِ «Divan»da bir neçə yerdə *-yür* şəkilçisi müşahidə edilir. Məsələn: تَقْرِيْبِيْكِمْنِكِ اَرْسِنْ اَمْكِيْوُر / تَقْرِيْبِيْكِمْنِكِ اَنْكَرْكَرْ كَيْوُر / اَكْلِسَا Tawar kiminq öklisə, Bəglək anqar *kərgə+yür*, Tawarsızın kalıp bəg, Ərənsizin *əmgə+yür* = Kimin malı çoxalsa, Bəylik ona yaraşar, Bəyin malı olmasa, Ərənlər də uzaşar (I, 367-368). Bu tərcümə poetikdir, normal tərcümə belə olmalıdır: Kimin malı çoxalsa, Bəylik ona yaraşar, Bəy sərvətsiz qalsa, Ərənsizlikdən əziyyət çəkər. Buradakı *kərgə+yür* felinin müzaresi DLT-də ümumən göstərilməmişdir, *əmgə+yür* felinin müzare, yoxsa indiki zaman ifadə etməsi isə tərəddüd yaradır. Normal halda *əmgə+kökü* müzaredə *əmgə+r* olmalıdır. «Divan»da bu sözün maddəsi də var: «أَمْكَادِيْ
أَمْكَارْ» *Ə m g ə d i: əziyyət çəkdi*, «أَرْ أَمْكَادِيْ
أَمْكَامَكْ» (*ər əmgədi* = adam əziyyət çəkdi), (*əmgər – əmgəmək*)» (I, 308). Ancaq şərt bildirən ökli+sə feli növbəti fellərin indiki zamanda deyil, məhz müzaredə olmasını tələb edir. Yəni onlar *kərgə+yür* və *əmgə+yür* deyil, *kərgə+r* və *əmgə+r* şəklində olmalıdır.

DLT-də saitlə bitən indiki zaman fellərinin böyük əksəriyyəti *-r* şəkilçisi qəbul edir. Məsələn: *orna+r*, *istə+r*, *közlə+r*, *te+r*, *okı+r*, *ulı+r*, *kakı+r* və s. Lakin bəzi fellər, məsələn, elə sonuncu fel, yəni *kakı+r* həm də *kakı+y+ur* şəklindədir. M.Kaşgari «K a k ı d ı» maddəsində bu fel barədə yazmışdır: «أَلْ
فَقِدِيْ
أَنْدِنْ فَقِدِيْ
ol andın kakıdı=o ona qəzəbləndi, tutduğu işə görə hirsləndi», (- قَفِيرْ - قَفِيدْ
kakır – kakımkən). Arğu dilində *فَقِيْوُرْ* «*kakı+y+ur*» şəklindədir. Çünkü onlar zəmməni tələb edəcək bir şey olmadığı halda bu bölmənin müzare fellərini zəm-məli edirlər. Onların dilində dolasıqlıq var» (III, 248).

«Divan»da *-y* bitişdirici samiti ilə *-ur*, *-ür* şəkilçisinin birləşməsindən yaranan *-yur*, *-yür* şəkilçisi başqa fellərdə də müşahidə olunur. Məsələn: اَذْكَرْ يَمَا / اَرَأَتْ مَنْ يَقْرِيْبُرْ، اَكْلُرْ يَمَا / اَرَأَتْ مَنْ يَقْرِيْبُرْ Ər at mənin *yawra+yur*, İglər yəmə *sawrı+yur* = Ər və at məndə *sağlam olur*, Xəstəliklər yenə *azalır*, *seyrəlir* (III, 254). Bu misalların üçü də şeirlərdən götürülmüşdür. Adı qaydada onların müzare və məsdərləri bu misraların verildiyi maddələrdə *يَقْرَامَقْ* - *قَرَارْ* - *كُجَامَكْ* (*III, 240*) və *yawrar-yaw-*

ramak (III, 254) şəklində göstərilmişdir. Deməli, bunlar müzare deyil, məhz indiki zaman şəkilçiləridir.

A.B.Ercilasun «Qutadğu Bilig»də indiki zamanı ifadə edən şəkilçi ilə əla-qədar yazmışdır: «Türkçənin tarixi və bugünkü şivələrinin çoxunda olduğu kimi, hansı feldən sonra hansı şəkilçinin gələcəyi müəyyən bir qaydaya bağlı deyildir» [240, 102]. «Qutadğu Bilig»lə yanaşı DLT-ni və digər əsərləri diqqətlə nəzərdən keçirən alim bu qənaətə gəlmışdır ki, ç (aç+ar, iç+ər), ğ (ağ+ar, toğ+ar), ke (sök+ər), ka (ak+ar, yık+ar), m (um+ar), nq (sinq+ər), p (çap+ar), s (as+ar, kəs+ər), ş (aş+ar, tüş+ər), w (aw+ar, səw+ər), z (yaz+ar, təz+ər) səsləri ilə bitən tək hecalı sözlərdə ancaq *-ar*, *-ər* şəkilçisi işlənir. Kiçik istisnalar xaricində g (ög+ər), t (at+ar, öt+ər), y (soy+ar) ilə bitən sözlərdə də *-ar*, *-ər* şəkilçisi gəlir. Əsərdə l, n, r səsləri ilə bitən fellərdə isə indiki zaman şəkilçisi əsasən *-ur*, *-ür* şəkilçisidir, ancaq digər fellərdə dəqiq qayda yoxdur [240, 102-120].

Bu vəziyyət müasir türk dilində indi də davam edir.

DLT-də müasir dilimizdə uzun müddət arxa planda qalan, son dövrlərdə isə çox işlənən və *-maqda*, *-məkdə* şəkilçisi vasitəsilə yaranan davamlı indiki zaman yoxdur.

2.4.3. Qəti gələcək zaman

Bütün dillərdə olduğu kimi, türk dillərində qəti gələcək zaman işin və ya hərəkətin gələcəkdə şübhəsiz icra olunacağını və ya olunmayacağını, yerinə yetiri-ləcəyini və ya yetirilməyəcəyini bildirir.

DLT-də oğuz dilləri üçün səciyyəvi standart gələcək zaman göstəricisi olan *-acak*, *-əcək* şəkilçisi işlənməmişdir. Burada həmin funksiyani *-ğay*, *-kay*, *-gəy* şəkilçisi yerinə yetirir.

M.Kaşgari gələcək zamanın yaranma qaydasını bu şəkildə izah etmişdir: «Gələcəkdə bir işin görüləcəyini göstərmək üçün əmri-hazır [II şəxs tək] şəklinə ڦ ka-li və qalın ahəngli sözlərdə *-ğay*, ڻ ke-li və incə ahəngli sözlərdə *-gəy*, ڻ ğ-li kəlmələrdə *-kay* artırılır. Məsələn: ڦل يا فرقاي ol ya kur+ğay = o, yay quracaq, ڦل آقكا بىرغاي ol süt sağ+kay=o, süd sağacaq, سوت ساغقاي ol ol əwgə bar+ğay=o, evə

أَلْ يَرْمَاقْ تِيرْكَىٰ ol manqa *kəl+gəy*=o mənim yanına *gələcək*, ol yarmak *ter+gəy* = o, pul *yığacaq*» (II, 81-82).

Bu məsələ ilə əlaqədar DLT-nin özbək dilinə tərcüməsində S.Mütəllibovun maraqlı bir qeydi vardır. Həmin qeydin tərcüməsini veririk: «M.Kaşgarinin ərəbcə izahından çıxan mənaya görə, bu fellərin bir qismini uzaq gələcək zaman, bir qismini isə yaxın gələcək zaman kimi anlamaq mümkündür. Çünkü «ol ya kurğay» ifadəsi [ərəbcə] uzaq gələcək zaman feli kimi izah olunmuşdur. Lakin «ol manqa kəlgəy» ifadəsində yaxın gələcək zaman olduğu bildirilmişdir. Yəni «o, tezliklə, ilk fürsətdə gələcək». Ərəb dili dərsliklərində -*səvfa* prefiksi ilə uzaq gələcək zamanın, -*sə* prefiksi ilə yaxın gələcək zamanın göstərildiyi izah edilir» [328, 70]. S.Mütəllibov bu cümlədən sonra Əbdürrəhman Caminin məşhur «Fəvaidi-ziyaiyyə» kitabından aşağıdakı fikri iqtibas edir: «-*sin* və -*səvfa* prefikslərinin birincisi gələcək zaman felnə Qoşularaq yaxın gələcəyi, ikincisi isə uzaq gələcəyi göstərir». Ancaq «Divan»ın mətnində -*gay*, -*kay*, -*gəy* şəkilçisi ilə işlənən misalların sayı o qədər azdır ki, bu fikri nə təsdiq, nə də inkar etmək mümkün deyil.

Qaraxanilər dövrü ilə məşğul olan bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən M.Mansuroğlu [293, 341-348], A.B.Ercilasun [240, 126-128] və N.Hacıeminoğlu [257, 187-188] DLT-də və «Qutadğu Bilig»də işlənmiş -*ku*, -*kü*, -*gu*, -*gü*, -*daçı*, -*dəçi*, -*taçı*, -*təçi*, -*ası*, -*əsi* şəkilçilərini gələcək zaman şəkilçisi sayırlar. M.Mənsuroğlu DLT-dəki سِنْك بِرْغُونْك قَجَان səninq bar+günq kaçan =sənin getmən nə zamandır (II, 84) misalını «sən nə zaman gedəcəksən» kimi mənalandırmışdır [293, 347]. M.Kaşgari bunların gələcək zaman şəkilçisi olması barədə konkret fikir bildirməmişdir, ancaq «Divan»dakı nümunələr bu görüşü dəstəkləyir. Məsələn: بوْ أَقْكَا كِرْكُوْ بُلْدَى ol اَلْ بِزْكَا كَلْكُوْ بُلْدَى bu əwgə kir+gü ödh ol = bu, evə girmə vaxtıdır (II, 84), ol bizgə kəl+gü boldı =onun bizə gəlmə zamanı oldu (II, 84). Bu misallardan dərhal sonra M.Kaşgari bu cümləni yazmışdır: «Oğuzlar bu mənada ol اَلْ بِزْكَا كَلْسَى بُلْدَى kələsi boldı deyirlər» (II, 84). Ona görə də belə bir qənaətə gəlmək olar ki, -*ku*, -*kü*, -*gu*, -*gü*, -*ası*, -*əsi* birbaşa gələcək zaman deyil, müəyyən dərəcədə vaxt, zaman bildirən feli sıfət şəkilçiləridir. A.B.Ercilasun -*gu*, -*gü* barədə yazmışdır: bunlar «Qaraxani türkçəsində gələcək zaman şəkilçisi olaraq yeni təşəkkül etməkdədir və əslində bunlar vacib şəklində istifadə olunur» [240, 129].

DLT-də *-daçı, -dəçi, -taçı, -təçi* şəkilçisinin gələcək zaman ifadə etməsi barədə fikrə də şərti yanaşmaq lazımdır, çünki «budun anqa *aydaçı* = millət ona söyləyər, I, 359» misalında belə bu, zaman çalarlı feli sıfətdir.

DLT-də işlənmiş *-ğay, -kay, -gəy* şəkilçisi türk dillərinin karluq qrupu üçün daha səciyyəvidir və kiçik istisnalar xaricində oğuz dillərində işlənməmişdir. Bu şəkilçi barədə nə H.Mirzəzadənin «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası»nda [153], nə də Ə.Dəmirçizadənin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili» kitabında [32] heç bir məlumat verilmir.

R.Evazova Kişvərinin «Divan»ında *-a, -ə, -yü, -ay* indiki zaman şəkilçilərindən bəhs edərkən yazır: «-ay şəkilçisinin *-ğay* variantına da rast gəlirik» [37, 124]. Həqiqətən də, şairin qəzəllərində ara-sıra *-ğay* şəkilcisinə təsadüf olunur. Məsələn: Həlqeyi-zülfini görgəc könlümün əfəganıdır, Tiflyanlıq kim *çığırğay* nagəhan yılan görüp (AŞ, 304, yəni saçının halğasını görcək könlüm əfəgan edərək qəflətən ilan görən uşaq kimi çığıracaq); Bu ümid ilən bolubdur qamətin qüllab tək Kim, kəmər tək *qucğay* ol nazik miyanı bir dəxi (AŞ, 343), Məşriqi-iqbaldan *bulğay* tülün əxtərim (AŞ, 343), Cılvəgər *bulğay* ərusi-kamiranı bir dəxi (AŞ, 343), Vah, nə ləzzət *tapğay* ol saət qələndər Kişvəri (AŞ, 343). (Burada mötərizə içində *tiflyanlıq* sözünün tərkibindəki *yanlıq* qosması barədə bir neçə kəlmə demək istəyirik. Bu qosmaya Azərbaycan yazılı abidələrində çox nadir hallarda rast gəlmək mümkündür, o, DLT-də də işlənməmişdir. Ancaq «Qutadğu Bilig»də onu *kimi, belə* mənasında *yanqlıq* şəklində tez-tez görürük: Bu *yanqlıq* kişilər yaramaz manqa «Bu *kimi* adamlar mənə yaramaz» (KB, 851), Bitigçi bu *yanqlıq* kərək, ay ilig «Katib, mirzə *belə* olmalıdır, ey hökmdar» (KB, 2737). Kişvəridən başqa bir misal: Həsrətindən, ey gül, ağızım əncəyanlığı [yəni qönçə *kimi*] oldu qan (AŞ, 349).

Kişvərinin *-ğay* şəkilçisi ilə işlətdiyi sözlər doğrudan-doğruya gələcək zamanı ifadə edir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu misraların çoxu Kişvərinin öz ustası Nəvainin şeirlərinə yazdığı nəzirələrdən seçilmişdir.

Maraqlıdır ki, qədim türk yazılı abidələrinin dilində bu şəkilçi işlənmişdir. Ə.Rəcəbli bu barədə yazır: «Abidələrin dilində qəti gələcək zaman fel əsaslarına *-ğay, -gəy* zaman şəkilçisi və əvəzlik tərkibli şəxs şəkilçiləri artırmaqla əmələ gəlir;

məsələn: kut *bir+gəy mən* «xoşbəxtlik verəcəyəm» [162, 565]. T.Təkin də bu faktı təsdiq edir [308, 189]. Ə.Dəmirçizadə isə Azərbaycan dilinin təşəkkül dövründən bəhs edərkən yazmışdır: «İndiki zamana məxsus müstəqil şəkilçi olmadığı kimi, gələcək zamanı da ifadə edən xüsusi şəkilçi olmamışdır, hər iki zaman üçün **ج//ز** (r//z) şəkilçisi işlənmişdir» [32, 75]. Eyni müəllif KDQ-nin dilində *-ğay*, *-gəy* şəkilçisinin ümumən işlənmədiyini, *-acaq*, *-əcək* şəkilçisinin isə hələ mövcud olmadığını (şəkilçilərin adını çəkmədən) nəzərdə tutaraq yazmışdır: «İndiki və gələcək zamanları ifadə edən şəkilçilərin hələ təbəllür etmədiyi, hər iki zaman üçün eyni şəkilçinin işləndiyini KDQ dilində də müşahidə edirik. Burada ... ancaq **و (-ar/-ərl/-ur/-ür)** və **ج (-z)** şəkilçiləri fərqsiz olaraq hər iki zamanı bildirmək üçün işlənmişdir» [32, 76]. XV əsrə Kişvərinin dilində *-ğay*, *-gəy* şəkilçisinin işlənməsi bu baxımdan çox əlamətdardır.

2.4.4. Yaxın gələcək zaman

DLT-də az-az rastlanan *-ğalır*, *-kalır*, *-gəlir* şəkilçisini qəti deyil, yaxın gələcək zaman göstəricisi hesab edən həmin tədqiqatçılar [292, 171-183; 240, 128-129; 257, 188] haqlıdır. Çünkü bu şəkilçi vasitəsilə yaranan fellərdə həqiqətən gələcək zaman mənəsi var. M.Kaşgari bunu belə izah etmişdir: «Bir işi görənin görmək üzrə olduğunu göstərən fel forması belə əmələ gəlir: əmri-hazırın üzərinə **ق** ka-li və qalın ahəngli sözlərdə **ر، ل، ر، غ** hərfləri [yəni *-ğalır* şəkilçisi], **غ** *ğ*-li və incə ahəngli sözlərdə **ر** hərfləri [yəni *-kalır* şəkilçisi], **ك** -li kəlmələrdə isə **ر** hərfləri [yəni *-gəlir* şəkilçisi] artırılır. Bütün türk dillərində bu qaydaya riayət olunur» (II, 82). Məsələn: **مَنْ بَرْغَالِرْ مَنْ** *mən bar+ğalır mən* = *mən getmək üzrəyəm*, *gedə-getdəyəm* (II, 82), **مَنْ ثُرْغَالِرْ مَنْ** *mən tur-+ğalır mən* = *mən qalxmaq üzrəyəm*, *qalxa-qalxdayam* (II, 82), **فَرْغَالِرْ** *يا أَل* **أَل تَاغْفَا أَغْفَالِرْ** *ol ya kur+ğalır = o*, *yay qurmaq üzrədir*, *o indicə yay quracaq* (II, 82), **أَلْ كِرْكَالِرْ** *ol tağka ağ+kalır = o*, *dağa çıxmaq üzrədir*, *lap çıxa-çixdadır* (II, 82), **أَلْ كِيرْكَالِرْ** *ol əwgə kir+gəlir = o*, *evə girmək üzrədir*, *girə-girdədir* (II, 82), **أَلْ يَرْمَاقْ تِيرْكَالِرْ** *ol yarmak ter-+gəlir = o*, *pul yiğmaq üzrədir*, *yığa-yığdadır* (II, 83).

2.4.5. Qeyri-qəti gələcək zaman

Digər adı ilə müzare işin və ya hərəkətin ümumən gələcəkdə icra olunacağını göstərir, lakin onun dəqiq yerinə yetirilib-yetirilməyəcəyi haqqında heç bir məlumat vermir. Bu səciyyəsinə görə qeyri-qəti gələcək zaman digər zamanlardan fərqlənir.

Qeyri-qəti gələcək zaman DLT-də *-ar*, *-ər*, *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür* şəkilçisi vasitəsilə həyata keçirilir. M.Kaşgari ərəblərin rahat anlaması üçün müzareni şühudi keçmiş zaman və felin kökü vasitəsilə izah etmişdir. Məsələn, keçmiş zamandakı *bar+di* felini alaraq ondan *-di* şəkilçisini atmaqla *bar* fel kökünün yarandığını göstərmiş, sonra ona müzare hərfi olan *r* hərfinin (yəni *-r*, *-ar*, *-ər*, *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür* şəkilçisinin) artırıldığını yazmış, əgər sözün kökündə *r* hərfi varsa, ikinci *r*-nin əlavə edildiyini bildirmişdir. Məsələn, *bar+ır* sözündə biri kökdə, digəri şəkilcidə olmaqla iki *r* hərfinin olacağını göstərmişdir. Əgər fel kökündə *r* yoxdursa (*kəl* sözündə olduğu kimi), o zaman kökə bir *r* hərfi artırmağın (*kəl+ır*) vacib olduğunu yazmışdır (II, 60). «Divan» müəllifi bəzi fellərin əmr və keçmiş zamanını göstərdikdən sonra onların müzare variantını da vermişdir: müzaredə **أَلْ بُقَارُو ٌثُرُّ** «*بُقارو ٿر*» (II, 60), müzare variantı **كُلْ** **كُلْ+ِهِرْ** (II, 60), müzare şəkli **بَرِيرْ** **بَرِيرْ+ِهِرْ** (II, 61), müzaresi və məsdəri **أَكَارْ** **أَكَارْ+ِهِرْ-ِهِرْ** (II, 62), müzaresi və məsdəri **سَرَرْ** **سَرَرْ+ِهِرْ-ِهِرْ** (II, 62) və s.

Ancaq DLT-nin mətnindən anlaşılığına görə, həm indiki zamanda, həm də müzaredə hansı feldən sonra hansı şəkilçinin gələcəyi o vaxt da dəqiq bilinmiş. M.Kaşgari bəzi maddələrin izahında bu problemə toxunmuşdur. Məsələn, «T u n d ı» maddəsində yazmışdır: «**تُنْدِي** **T u n d ı:** dağ, təpə qarla örtüldüyü zaman da «**أَرْتُنْدِي** **أَرْتُنْدِي** art tundi» deyilir, **شُور-شُمَاق** (*tun+ur-tun+mak*). Belə müzare şəkillərində oğuzların və qıpçaqların adəti fe'li «**تُنْتَار** **tun+ar**» formasında fəthəli etməkdir» (II, 54).

İndiki zamanla müzare şəkilçilərinin üst-üstə düşməsi belə bir sual doğura bilər: qaraxanlıca danışan insanlar indiki zamanla qeyri-qəti gələcək zamanı nitqdə necə ifadə etmiş və necə fərqləndirmişlər. Ehtimal ki, burada kontekst və

intonasiya rol oynamışdır. Bunlar yetmədikdə isə şəxs əvəzliklərindən istifadə edilmişdir. Məsələn: **مَنْ بَرِيرْ مَنْ** mən barır mən (II, 81) və s.

Müzare barədə buraya qədər deyilənlər XI əsr türkçəsinə, daha doğrusu, xaqaniyyə türkçəsinə aiddir. Oğuz qolunda vəziyyət tamamilə fərqlidir.

M.Kaşgari oğuzlarda müzarenin yaranması üsulu barədə belə yazmışdır: «Oğuzlar müzaredə «barır» sözündəki ikinci چ r hərfini atıb kökdəki [bar] چ r hərfini saxlayaraq **مَنْ ثَرَنْ** «mən turan» deyirlər ki, «mən gedərəm», «mən qalxaram» deməkdir. Əgər sözün özündə چ r hərfi yoxdursa, o zaman sözə müzaredə چ r əlavə edirlər: **مَنْ كَلَرَنْ** «mən kəlirən = mən gələrəm», **مَنْ كُلَرَنْ** «mən külərən = mən gülərəm». «**كَلَدَى**» «**كُلَدَى**» sözlərində چ r yoxdur, «**الْفَ بَرِيرْ مَنْ** mən barır mən» sözündə isə **الْفَ** əlif yoxdur, buradakı **م** m hərfi əlifə çevrilmişdir. Və yenə **مَنْ يَا فَرَنْ** «mən ya kuraran» deyilir, halbuki o biri türklər «**فَرَمَنْ** kurar mən» deyirlər. Burada iki چ r hərfi vardır, biri sözün kökünə məxsusdur, digəri isə müzare əlamətidir, bu چ r hərfindən sonra «mən» sözünü söyləyirlər. Qaydaya uyğun olan da elə budur. Oğuzların tutduğu yol qaydaya uyğun olmasa da, asan yoldur» (II, 81).

Oğuzlara məxsus digər abidələrdə bu vəziyyətin müşahidə olunmaması və bir sıra qaydadanxaric halların mövcudluğu tanınmış oğuzşunas professor T.İ. Hacıyevdə şifahi şəkildə tez-tez dilə gətirdiyi belə bir şübhə oyatmışdır ki, «Divan»da oğuzlarla bağlı hansısa açılmamış bir kod və ya şifrə vardır. Bəlkə də burada oğuz boyalarından birinin dili nəzərdə tutulur, yaxud bu adicə anomaliyadır. Yeri gəlmışkən, qaraxanlı dili üzrə mütəxəssislər də öz kitablarında bu məsələnin üstündən sükutla keçirlər.

2.5. Felin şəkilləri

Felin zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişib-dəyişməməsi onun məzmunundakı müxtəlifliyin təbiətindən doğur. DLT-də felin aşağıdakı şəkilləri müşahidə edilir: əmr şəkli, şərt şəkli, arzu şəkli, lazım şəkli, vacib şəkli. Müasir dili mizdə **-maqda**, **-məkdə** şəkilçisi ilə meydana gələn davam şəkli və **-a**, **-ə** **+bilmək** şəkilçisi ilə düzələn bacarıq şəkli «Divan»da yoxdur.

2.5.1. Əmr şəkli

Felin doğrudan-doğruya əmr, buyruq, xahiş və rica bildirən şəkli əmr şəkli adlanır. Əmr şəkli «Divan»da geniş təmsil olunmuşdur. Bu funksiya II şəxsin təkində xüsusi intonasiya və şəxs sonluqları vasitəsilə, dəgər şəxslərdə isə ancaq şəxs sonluqları vasitəsilə həyata keçirilir.

1. Əmr şəkli yaratmaq üçün I şəxsin təkində *-ayın*, *-əyin*, cəmində isə *-alim*, *-əlim* şəkilçisi işlənir. Məsələn: **جِیقْ اَتْ كُرَايِنْ** *cık et kör+əyin* = hələ bir səsin çıxsın *görüm*, kişisən, səsini çıxar, III, 137), **أَتْزْ اَجِبْ قِفْرَلَمْ** *ottuz içip kikr+alim=üç dəfə içib qışqıraq* (I, 198), **يُقَارْ قَبْ سَكَرَلَمْ** *yokar kopup səgr+əlim=yuxarı tullanaq* (I, 198), **قَجْتَى أَلِبْ أَكِرَلَمْ**, **أَرْسَلَنْ لَيُو كُرَلَمْ**, *arslan layu kökr+əlim=aslan kimi kükrəyək* (I, 198), **ثَكْرَا أَلِبْ أَكِرَلَمْ**, **سَقَّاجْ سَقْتَلَمْ** *kaçıtı sakınç, səwn+əlim=qacdı kədər, sevinək* (I, 198), **أَتْنَ ثَشْبُ يُكَرَالِمْ**, **بَذَرَمْ قِلْبَ أَفْتَلَمْ** *təgrə alıp agr+əlim=dövrəyə alıb mühəsirə edək* (II, 41), **أَتْنَ قَرَبْ كَمَشْلَمْ** *attın tüşüp yügr+əlim=atdan düşüb yüyürək* (II, 41), **كِيكَرِيپْ كَمَشْلَمْ** *kikriп atığ kəmşə+əlim=bədhrəm kılıp awn+əlim=bayram edib ovunaq* (I, 293), **قَقْنَ سُنْكُونْ جُمَشَلَمْ** *qışqıraraq at sürək* (I, 433), **قَلْكَنْ سُنْكُونْ جُمَشَلَمْ** *kalkan, sünqün çumş+əlim=qalxanla, süngü ilə vuruşaq* (I, 433), **قَيْنَبْ يَنَا يُمَشَلَمْ** *qayınap, yana yumş+əlim=qaynayıb yenə yumsalaq* (I, 433) və s.

Azərbaycan yazılı abidələrində I şəxsin təkində *-im*, *-im*, *-am*, *-əm*, *-ayım*, *-əyim*, cəmində isə *-(y)alim*, *-(y)əlim* şəkilçisi işlənmişdir. Məsələn: Əzrayılı mənim gözümə görsətkil, *savaş+ayım*, *çəkiş+əyim*, *düriş+əyim* (KDQ, 79), Mən səni öldür+əyim, yaxşı yigidin canın *qurtar+ayım* (KDQ, 80), Mən necə can *bul+ayım* (KDQ, 81), *Yüri+yəlim*, a bəglər! Av *avlı+yəlim*, quş *quşlı+yəlim*, sığın, keyik *yığ+əlim*, *qayıd+əlim*, otağımiza *düş+əlim*, *ye+yəlim*, *iç+əlim*, xoş *keç+əlim* (KDQ, 42), Dedi: necə *var+im* mən ol fəqirə (AŞ, 456), Dəsturun olursa, *var+ayım* bir, Olan xəbərimni *ver+əyim* bir (AŞ, 469, Xətai), Yürüməzsə bən anı *yürüd+əyim*, Öldürüb yüzün quyu *sürüd+əyim* (AŞ, 159, «Dastani-Əhməd Hərami»), Şəha, sənin cəmalını *gör+əyim*, andan *öl+əyim*, Susamışam, visaluna *ir+əyim*, andan *öl+əyim* (AŞ, 57), Bu müşkü kafurə pərçin *de+yəlim*, Ana biz hindu-yi-gülçin *de+yəlim* (AŞ, 61, Q.Bürhanəddin), Bir *gör+əlim*, nə qılır pərvərdigar (AŞ, 167, Y.Məddah) və s.

KDQ-də ara-sıra I şəxsin təkini ifadə edən *-ayın*, *-əyin* şəkilçisinə də rast gəlmək olur. Məsələn: Kafərə mən *var+ayın*, yenqidən toğanın *öldir+əyin*, Yenqüm-lə alnum qanın bən *sil+əyin*, Ölürsəm səninq uğrunqa bən *öl+əyim* (burada *öl+əyin* deyil, *öl+əyim*—R.Ə.), Allah-təala qorsa, evini bən *qurtar+ayın* dedi (KDQ, 46), Ayıtdı kim, yer kibi *kərtıl+əyin*, topraq kibi *savrıl+ayın*, qılıcımıma *toğran+ayın*, oxıma *sancı+layın* (KDQ, 90) və s.

2. II şəxsin təkində əmr şəkli iki variantda yaranır:

a) heç bir şəxs sonluğu olmadan intonasiyanın köməyi ilə. Məsələn: ات سُقْرَعْ at suwğar = at suvar (II, 66), مَنْيَى أَذْغَرْ məni udhğur = məni oyat (II, 66), يُوكْ كُثْرُ yük kötür = yük götür (II, 66) və s.

b) felin kökünə *-gil*, *-gil*, *-kil*, *-kil* sonluğu artırmaqla. Məsələn: تاغقا آغِلْ tağka *ağ+kil* = dağa çıx, *çixginən* (II, 66), سُوت سَغْفَلْ süt *sag+kil*=süd *sag*, *sagginən* (II, 66), يَرْمَاقْ تِرْكِيلْ əwgə *kir+gil* = evə *gir*, *girginən* (II, 66), يَرْمَاقْ تِرْكِيلْ yarmak *tər+gil* =pul *yığ*, *yığginən* (II, 66), سُقْرَغْ suwğar+*gil* = *suvar*, *suvariginən* (II, 66) və s. Bu variantlar arasında məna baxımından heç bir fərq olmasa da, *-gil*, *-gil*, *-kil*, *-kil* variantı əmrə təkid və israr bildirir [216, 110; 240, 3-9].

KDQ-də və digər yazılı abidədərlimizdə II şəxsin təkində əmr şəkli eynən DLT-də olduğu kimi iki variantda yaranır. Burada həm intonasiyanın köməyi ilə əmr şəklinin meydana gəldiyi, həm də *-gil*, *-gil* şəkilçisinin işləndiyi müşahidə edilir. Məsələn: Həq təalaya Dəli Domrulun sözi xoş gəlmədi: *baq*, *baq*, mərə dəli qavat (KDQ, 79), Dəpə gibi et *yığ*, göl kibi qımız *sağdır* (KDQ, 35), Əzrayılə buyruq elədi kim, ya Əzrayıl, *var*, ol dəxi dəli qavatın gözinə *görün+gil*, bəñizini *sarart+gil*, canını *xırlat+gil*, *al+gil* dedi (KDQ, 79), Yerindən uru *tur+gil*, Ala çadırın yer yüzinə *dikdir+gil* (KDQ, 35), Ol Məlik Əntər ana *var+gil* dedi, Gürzün anın fərqiñə *ur+gil* dedi (AŞ, 166, Y.Məddah), Bir qədəm *qoy+gil* dedim, bu çeşmi-giryan üstünə, *Qoyma+gil* bu həlqeyi-zünnarı Quran üstünə (AŞ, 308, Kişvəri), *Görsət* yüzini bizə nəhani, *Ver+gil* bizə xaneyi-bəqani (AŞ, 486), Neysan kimi *tök+gil*, ey gözüm, yaş (AŞ, 451, Xətai).

II şəxsin cəmində əmr şəkli *-nq*, *-nqlar* sonluğu ilə gerçəkləşdirilir. M.Kaşgarı bu barədə yazmışdır: «Əmr şəkli iki və daha çox adama yönəldiyi zaman başqa bir qayda tətbiq edilir. Müzəkkərlə müənnəs [yəni kişi ilə qadın] arasında

بَرِينَكْلارا كِيكُو «بر» bar=get» deyilir. İki adam üçün «برينکلар قُمْغَى» barinq=lar kamuğ», yəni «hamınız gedin» deyilir. Xitab edilən adam yaşca və mövqecə sayılan adam olsa, türklər ona qarşı cəm halda müraciət edirlər. Beləcə, «بر bar» əvəzinə «برنک barinq» deyirlər ki, sözün əsil mənası «gediniz» deməkdir.

Oğuzlar və qıpçaqlar bir adama «بر bar», bir neçə adama «برنک barinq» deyirlər. Cəm şəkilçisi olan -ları atırlar. Onun yerinə ənnəli nq ilə birlikdə bir adama acımaq və ya onu əzizləmək istədikləri zaman چ z əlavə edirlər. Oğuz dilində bu, cəmin cəmi olur, fəqət tək adam üçün söylənir. Bu şeir parçasında da işlənmişdir: آيَقْ أَيْبْ قِيمَنْكَزْ / أَقْلَبْ مَنْيَ فِيمَنْكَزْ Awlap məni *koymanqız*, Ayık ayıp *kaymanqız* = Ovlayıb məni *buraxmayınız*, Söz verib sözdən *qaçmayınız»* (II, 66).

II şəxs cəmdə -nq şəkilçisinə dair misallar: آمَدَى مُنْيَ الْنَّكْ əmdi munı *al+inq* = indi bunu *aln* (III, 322), آمَكَكْ مَنِكْ بِلْنَكْ əmgək məninq *bil+inq=əmək* mənimdir, bunu *bilin* (III, 322).

KDQ-də -η şəkilçisinin II şəxsin cəmini ifadə etdiyini görürük: Dəli Domrul aydır: «Mərə, qapuçular, qapunu *qapa+η*» dedi (KDQ, 80), Aydır: «Mərə, alça qopuzum ələ *al+η*, məni *ög+üη*» dedi (KDQ, 88), Odaya *düş+üη* (KDQ, 91) və s.

3. Əmr şəkli III şəxs təkdə -sun, -sün, cəmdə -sun/lar/, -sün/lər/ şəkilçisinin köməyi ilə ifadə olunur. Məsələn: بَرْسُنْ نُرُو bar+sun naru = *getsin* o yana (II, 204), بَرْسُونْ ڪَلْسُونْ kəl+sün=gəlsin (II, 80), يُولْ أَغْرِبْلِسُونْ yol oğur *bol+sun* = yol uğurlu *olsun* (I, 126), آندِكِ كِشِي تِيتِسُونْ əndik kişi *titil+sün* = axmaq adam *ayılsın* (I, 168), اِيلْ ثُرُو يَتِلْسُونْ el törü *yitil+sün=yurda* nizam *yayılsın* (I, 168), قدْغُ يِما toklı böri *yetil+sün* = quzu qurdla otlasın (I, 168), سَقْلِسُونْ kadhgú yəmə *sawıl+sun* = qayğı yenə *sovulsun* (I, 168).

M.Kaşgari əmr şəklinin III şəxs təki və cəmi ilə bağlı yazmışdır: «Əmr-i-hazırın təkində «بر bar = get», cəmində بَرِينَكْلار «برинклар» barinq+lar = gediniz». Əmr-i-hazırın cəmində [yəni -lar/-lər] şəkilçisi artırmaq o biri türklərin üsuludur. Oğuzlar burada ənnəli گ لار «برينک» barinq» deyirlər. Digər türklər isə bu sözü tək və möhtərəm adam üçün işlədirlər» (II, 80).

Əmr şəklinin inkar variantı isə *-ma*, *-mə* şəkilçisi vasitəsilə yaranır. M. Kaşgari bu barədə yazmışdır: «İnkar düzəltmək üçün bütün fellərdə əmr şəklinin sonuna «ما -ma» şəkilçisi artırmaq lazımdır: «الما alma = alma», «الما ilma = en-mə» kimi» (I, 226). Başqa bir yerdə isə bu fikri daha geniş şəkildə vermişdir: «İnkar forması düzəltmək üçün bir qayda vardır: o da bütün türk dillərində əmr şəkli üzərinə **الف+م** [yəni *-ma/-mə*] artırmaqdır: «بَرْمَا bar+ma», «ثُرْمَا tur+ma». Bunun cəm şəkli **بَرْمَانْك لَار** «بَرْمَانْك لَار tur+ma+nq+lar» olur ki, «getməyin», «qalxmayın» de-məkdir.

Əmri-qaiib [III şəxs] şəkli üçün «بَرْسُونْ bar+sun», «كَلْسُونْ kəl+sün», əmri-qaiibin inkarı üçün isə «بَرْمَاسُونْ bar+ma+sun», «كَلْمَاسُونْ kəl+mə+sün» deyilir. Əmri-qaiib şəkli bütün türk dillərində əmri-hazırın [II şəxs] üstünə [yəni *-sun/-sün* şəkilçisi] artırmaqla meydana gəlir» (II, 80).

Diqqətlə araşdırduğumiza baxmayaraq, III şəxsin cəminə dair «Divan»da müvafiq illüstrasiya tapmaq mümkün olmadı. Bu cür hallarda sınaqdan çıxmış analogiya metoduna müraciət etmək lazım gəlir. DLT-də misalı olmayan III şəxsin cəmi II şəxsin cəmində işlənmiş **بَرْمَانْك لَار** *bar+ma+nq+lar=*getməyin modeli üzrə *kəl+sün+lər* və *kəl+mə+sün+lər* şəklində bərpa oluna bilər.

III şəxsin təkinə və cəminə dair KDQ-də də çoxlu misal var. Məsələn: Amin deyənlər didar *gör+sün* (KDQ, 51), Kəlgəlicə qaba ağacın *kəsil+mə+sün!* (KDQ, 84), *Yığışdır+sun*, *dürüsdür+sun*, günahınızı adı görklü Məhəmmədə *bağısla+sun* (KDQ, 84), Oğul, saña ox *bat+ma+sun*, təniyi qılıc *kəs+mə+sün* (KDQ, 99), Hey! Məni sevən yigitlər [atlara] *bin+sün+lər!* dedi (KDQ, 53) və s.

2.5.2. Xəbər şəkli

Felin bu şəkil I-II-III şəxslər üzrə təkdə və cəmdə fellərə şəxs sonluqlarının artırılması ilə əmələ gəlir.

I, II və III şəxs təkdə indiki zamanda və nəqli keçmiş zamanda felin müzare şəklinə şəxs sonluqları funksiyasını yerinə yetirən *mən*, *sən* ol əvəzlikləri əlavə edilir. Məsələn: **مَنْ بَرِيرْمَنْ** barır mən (II, 81), **مَنْ بَرِيرْمَنْ** mən barır mən (II, 81), **مَنْ سَنْكَا** mən sanqa tutası barır mən = mən sizə həmişə, hər zaman gəlirəm (I,

419) گلورمۇسَن ازُو بَرِيرمۇسَن kəlürmü sən, azu barırmu sən=gəlirsən, yoxsa gedirsən (I, 153) ol barır (II, 60), اُل آفْكَا بَرْمِيشْ أُل ol əwgə barmış ol = o, evə varmışdır (I, 112). DLT-də I və II şəxs təkdə nəqli keçmişə dair bizi qane edən açıq-aydın misallar yoxdur. Onları ancaq son misalın modeli üzrə bərpa etmək olar: mən əwgə bar+mış mən, sən əwgə bar+mış sən.

I, II və III şəxs təkdə şühudi keçmiş bar+dım, bar+dinq, bar+dı modeli üzrə həyata keçirilir. Məsələn: ثُقْشٌ إِجْرَا أَرْشَتَم tokış içrə *uriş+tim*=savaş içrə *vuruşdum* (I, 371), ڭۈزَائِنْ لَغْ بِرْلَا قَرْشَتَم uluğ birlə *kariş+tim*=böyüklərlə *qarişdim* (I, 371), ڭُرُوبْ نُجُكْ قَجْمَدِنْكَ يَرْشَتَم tüküz atın *yarış+tim* = qaşqa atla *yarışdim* (I, 371), يَمَرْسُقْنَ كَجْمَدِنْكَ Yamar suwın nəçük *kaçma+dinq* = görüb neçin *qaçmadın* (I, 146), تَقَارَنْكَى سَجَمَدِنْكَ tawarinqni *saçma+dinq* = malını da *saçmadın* (I, 146), اُل تَنْكَرِي سَنِي مَنْكَا سَقْثَرْدِي ol tənqri səni manqa *səwtür+di* =o tanrı səni mənə *sevdirdi* (II, 197), أَرْأَسْقَتَى ər *usuktı* = adam susadı (II, 180) və s.

Burada oğuzlarla bağlı növbəti anomaliya ortaya çıxır. M.Kaşgari oğuzların şühudi keçmiş zamanı necə ifadə etdiklərini belə təsvir etmişdir: «Çinə varıncaya qədər uyğur, arğu, çigil, toxsı, yağma kimi türk boylarının böyük bir qismi keçmiş zamanın د -di şəkilçisi ilə yarandığı barədə yekdildirlər. Bunlar keçmiş zamanda بَرْدَى bardı» deyirlər. Suvarlar, qıpçaqların bir qismi və oğuzlar fərqli düşünürlər. Bunlar ق ka-li, ئ əg-li və qalın ahəngli sözlərdə ئ i yerinə ق ka [yəni -di əvəzinə -duk], ك ke-li və incə ahəngli sözlərdə isə ك ke [yəni -di əvəzinə -dük] əlavə edirlər. Bu dildə tək və cəm şəkilçisi bir olub aralarında fərq yoxdur.

ق ka-li sözlərdə «يا فَرْدُق» ya kurduk» deyilir, «o, yay qurdu» deməkdir. Bunun kimi «مَنْ يَا فَرْدُق» mən ya kurduk» deyirlər ki, «mən yay qurdum» deməkdir ...Qalın hərfli sözlərdə اُل آنِي أَرْدُق «اُl anı urduk» deyilir ki, «o onu vurdu» deməkdir. مَنْ مُنْدَا ثُرْدُق «mən munda turduk» sözü də belədir, «mən burada durdum» deməkdir» (II, 77-78).

Müzarenin inkarı isə bu şəkildə yaranır: «Oğuzlar «bardı», «kəldi» fellərin-dəki ئ/i hərfini ق ka və ك ke ilə əvəz edərək بَرْدَق barduk», «كَلْدُكْ kəldük» şək-

linə salır, digər türklərin inkar formasında dedikləri «بَرْمَادُق barmaduk», «كَلْمَادُك kalmaduk» sözlərində isə ق ke-ni ataraq «barmadı», «kəlmədi» deyirlər. Bu qayda bütün fellərdə hökm sürür və istisna yoxdur» (II, 79-80). Bundan bir az sonra isə M.Kaşgari yazmışdır: «İnkar variantında «أَلْ بَرْمَاس ol barmas» deyilir, «أَوْ بَرْمَاس مَنْ mən barmas mən» deyilir ki, «mən getmərəm, mən getməm» deməkdir. Burada oğuzlarla o biri türklər arasında fərq yoxdur» (II, 81). Bu sitatdan belə anlaşılır ki, oğuzlar hər iki variantı işlətmışlər. İnkardin ən işlək variantı -mas, -məs şəkilçisi vasitəsilə yaranandır. Məsələn: تَقْيَى مُتْبِ قُوْيَى اَرْ يَشْمَاس təwəy münüp koy ara *yaş+mas* = dəvəyə minməklə qoyunlar arasında *gizlənmək olmaz* (III, 60), يَلْنَقْ مَنْكُوْ تِرْلَمَاس yalnuk mənqgü *tiril+məs* = adam əbədi *diri qalmaz*, *yaşamaz* (III, 63), سِينْ قَا كَرْوُبْ كَرْوُ يَنْمَاس *yan+mas=qəbrə* girən geri *dönməz*, *qayıtmaz* (III, 63), اَرْ أَغْلِيْ مُنْكَادْمَاس اَt اَgْlِيْ كُلْمَاس *bol+mas=coşqun su keçidsiz olmaz* (I, 390), اَرْ اَغْلِيْ مُنْكَادْمَاس اَt اَgْلِيْ كُلْمَاس *it oğlu munqadh+ mas, it oğlu külər+məs = insan oğlu, bəni-adəm əzabda qalmaz, it küçüyü ağnamaz* (II, 118) və s.

I, II və III şəxs təkdə gələcək zaman -gay, -gəy, -kay şəkilçiləri ilə düzəlir. Məsələn: مَنْ بَرْغَايْ مَنْ يَمُوْ mən *bar+gay mən yamu* = mən *gedəcəyəm*, sən də görəcəksən (III, 221), həmin model üzrə sən *bar+gay sən=sən gedəcəksən*, أَلْ سُوت ساغقاي ol süt *sağ+kay = o*, süd *sağacaq* (II, 82) və s. yaranır.

Aşağıda DLT-də I-II-III şəxslər üzrə (tək) xəbər şəklinin cədvəlini veririk. Misallarda mötərizə içindəki t. ixtisarı «türklər», o. ixtisarı «oğuzlar» deməkdir.

Cədvəl 10.

DLT-də I-II-III şəxslə (tək) xəbər şəklinin cədvəli

Zaman	Mən	Sən	Ol
İndiki zaman	bar+ır mən kəl+ır mən	bar+ır sən kəl+ır sən	bar+ır ol kəl+ır ol
Nəqli keçmiş zaman	bar+mış mən kəl+mış mən	bar+mış sən kəl+mış sən	bar+mış ol kəl+mış ol
Şühudi keçmiş zaman	bar+dim (t.) bar+duk (o.)	bar+dinq (t.) bar+duk (o.)	bar+dı (t.) bar+duk (o.)
Gələcək zaman	bar+gay mən kəl+gəy mən	bar+gay sən kəl+gəy sən	bar+gay ol kəl+gəy ol
Yaxın gələcək zaman	bar+ğalır mən kir+gəlir mən	bar+ğalır sən kir+gəlir sən	bar+ğalır ol kirgəlir ol

Müzare şekli	bar+ır mən (t.) mən bar+an (o.) mən külər+ən (o.)	bar+ır sən (t.) sən bar+an (o.) sən külər+ən (o.)	bar+ır ol (t.) ol bar+an (o.) ol külər+ən (o.)
İnkar şekli	bar+mas mən (t.-o.) bar+ma+du (o.)	barmas sən (t.-o.) bar+ma+du (o.)	ol bar+mas (t.-o.) bar+ma+du (o.)

Xəbər şəklinin cəminə gəlincə, burada da əsas rolu şəxs sonluqları oynayır. DLT-də indiki zamana dair cəmdə misallar olmadığı üçün onları təkdəki misalların analogiyası üzrə bərpa etmək lüzumu yaranır. III şəxs təkdə bar+ır ol variantı cəmdə bar+ır+lar olduğu üçün I və II şəxs cəmdə şəkilçiləşmiş şəxs sonluqları gəlməlidir. Yəni biz bar+ır biz və siz bar+ır siz deyil, biz bar+ır+ız və siz bar+ır+sız olmalıdır. Analogiya üzrə nəqli keçmiş də şəkilçiləşmiş şəxs sonluqları ilə yaranmalı və bar+mış+ız, bar+mış+sız, bar+mış+lar olmalıdır.

Zatən şühudi keçmiş üzrə DLT-də verilən nümunələr də bunu təsdiq edir. Məsələn: **گلنگز لیو اقیمیز** kəlnqız ləyü *ak+tı+mız* = sellər kimi *axdıq biz* (I, 353), **فرخن گندلر آزا حقیمیز** kəndlər üzə *çık+tı+mız* = şəhərlər üzərinə *çıxdıq biz* (I, 353), **این یقیمیز** furxan əwin *yık+tı+mız* = ibadət evini, bütxanani *yıxdıq biz* (I, 353). Buradakı «mız/ Miz» şəkilçisi barədə M.Kaşgari yazmışdır: «**مِنْ** M i z: biz. **م** m hərfi **ب** b hərfindən çevrilmişdir. **ب** b hərfi «biz» sözü əvvəldə olduğu zaman gəlir. Məsələn, «**بِزْ بَرِدِمِزْ** biz *bardı+mız*» deyilir ki, «*biz getdik*» mənasındadır. «**گلِمِزْ** *kəl-di+mız*» isə «*gəldik*» deməkdir. Bu qayda bütün isim və fellərdə eynidir. «**اتِمِزْ** atı+mız» sözü də belədir» (I, 341). Digər misallar: **بَرِدِنگزْ** *bar+dinq+ız* = *haminiz get-diniz* (II, 68), **اگى بَكْلار** *barça kəl+di+lər* = hamısı *gəldilər* (I, 414), **اگى بَكْلار قَرْشِتِيلار** ikki bəglər *kariş+tı+lar* = iki bəy *qarşılaştı, çarpışdı* (II, 128) və s.

Şühudi keçmiş zamanda oğuzlar I-II-III şəxslər arasında heç bir fərq gözləmədən hamısına bar+duk deyirlər. Gələcək zaman isə istisnasız olaraq bütün türklərdə -gay, -gəy, -kay şəkilçisi ilə yaranır. DLT-də müvafiq misallar olmadığı üçün onları analogiya üzrə bərpa etsək, bar+gay biz, bar+gay siz, bar+gay olar alınacaq. Yaxın gələcək zaman isə bar+ğalır+ız, bar+ğalır+sız, bar+ğalır+lar şəklində bərpa ediləcək. Müzaredə türklərdə bar+ır+ız, bar+ır+sız və bar+ır+lar olacaq, oğuzlarda əvvəlki qayda üzrə biz bar+an, siz bar+an, olar bar+an variantı sabit qalacaq, inkar şəkli isə cədvəldə göstərildiyi kimi olacaq.

Cədvəl 11.**DLT-də I-II-III şəxs də (cəm) xəbər şəklinin cədvəli**

Zaman	Biz	Siz	Olar
İndiki zaman	bar+ır+ız kəl+ır+ız	bar+ır+sız kəl+ır+ız	bar+ır+lar kəl+ır+lər
Nəqli keçmiş zaman	bar+mış+ız kəl+mış+ız	bar+mış+sız kəl+mış+sız	bar+mış+lar kəl+mış+lər
Şühudi keçmiş zaman	bar+dı+mız (t.) bar+duk (o.)	bar+dı+nqız (t.) bar+duk (o.)	bar+dı+lar (t.) bar+duk (o.)
Gələcək zaman	bar+ğay biz kəl+gəy biz	bar+ğay siz kəl+gəy siz	bar+ğay olar (?) kəl+gəy olar
Yaxın gələcək zaman	bar+ğalır+ız kir+gəlir+ız	bar+ğalır+sız kir+gəlir+sız	bar+ğalır+lar kir+gəlirlər
Müzare şəkli	bar+ır+ız (t.) biz bar+an (o.) biz kül+ər+ən (o.)	bar+ır+sız (t.) siz bar+an (o.) siz kül+ər+ən (o.)	bar+ır+lar (t.) olar bar+an (o.) olar kül+ər+ən (o.)
İnkər şəkli	bar+mas+mız (t.) bar+ma+du (o.)	bar+mas+sız (t.) bar+ma+du (o.)	bar+mas+lar (t.) bar+ma+du (o.)

2.5.3. Şərt şəkli

Yalnız fellərə artırılan *-sa*, *-sə* şəkilçisi vasitəsilə düzəlir. Məsələn: **أما ڭىسا قىز ئىر، گراڭ ڭىرىم** uma *kəl+sə*, kut *kəlir=qonaq gəlsə*, qut gələr (I, 156), **قىنۇ بېرسا قىز ئىر** *ber+sə* kız alır, kərək *bol+sa* kız alır = başlıq *versə* qız alar, **لەپەن ڭىش ڭىنىڭ يۇرت كېڭىسى بىلەن بىلەن** *olsa* qız, yəni bahalı alar (III, 322), **ئەپتەن ڭىش ڭىنىڭ يۇرت كېڭىسى بىلەن بىلەن** *anqut bedük ur=deşik* kiçik *olsa*, qıfi böyük elə (I, 156), **ئەپتەن ڭىش ڭىنىڭ يۇرت كېڭىسى بىلەن بىلەن** *kümüş küngə ur+sa*, altun adhakın gəlür = gümüş günəşə *qoyulsa*, qızıl oraya öz ayağı ilə gələr (I, 218), **قىنۇ بېرسا، قىز ئىر** *kılnu bil+sə*, kızıl kedhər = özünü sevdirməyi *bacarsa*, qızıl, qırmızı paltar geyər (I, 393), **ئەپتەن ڭىش ڭىنىڭ يۇرت كېڭىسى بىلەن بىلەن** *yaranu bil+sə*, yaşıl kedhər = yaranmağı *bacarsa*, yaşıl paltar geyər (I, 393), **ئەپتەن ڭىش ڭىنىڭ يۇرت كېڭىسى بىلەن بىلەن** *küngə bak+sa*, köz kamar = kim günəşə *baxsa*, gözü qamaşar (I, 150), **ئەپتەن ڭىش ڭىنىڭ يۇرت كېڭىسى بىلەن بىلەن** *sart azuki arıq bol+sa*, yolda yer = tacirin malı təmiz *olsa*, elə *yoldaca yeyər*, I, 352), **ئەپتەن ڭىش ڭىنىڭ يۇرت كېڭىسى بىلەن بىلەن** *kim kür bol+sa*, köwəz bolur = kim kür *olsa*, məğrur olar (I, 339), **ئەپتەن ڭىش ڭىنىڭ يۇرت كېڭىسى بىلەن بىلەن** *im bil+sə*, ər ölməs=bəlgə *bilsə*, ər ölməz (I, 112), **ئەپتەن ڭىش ڭىنىڭ يۇرت كېڭىسى بىلەن بىلەن** *anqduz bol+sa*, at ölməs = andız *olsa*, at ölməz (I, 175), **ئەپتەن ڭىش ڭىنىڭ يۇرت كېڭىسى بىلەن بىلەن** *ağılıq toğ+sa*, arıkda otı önər = ağılıq *doğulsa*, çay qıraqında otu bitər (I, 134).

Burada I şəxs təkdə şəxs sonluğunun müxtəsər *m* variantı, II şəxs də isə *sən* tam variantı *-sa*, *-sə* şərt şəkilcisinə abanq «əgər» sözü ilə birlikdə əlavə olunur. Məsələn: **ابنک سَنْ بَرْسَا سَنْ** abanq *kol+sa+m* = əgər istəsəm (I, 398). abanq *sən bar+sa sən* = əgər *sən getsən* (I, 191).

M.Mansuroğlu qaraxanlıcada ara-sıra *-sar*, *-sər* şərt şəkilcisinin də işləndiyini yazmışdır [291, 162]. Bu şəkilçi əski türkçədə çox məhsuldardır və şərt şəkli əsəsən onun vasitəsilə yaranmışdır [250, 91]. Ancaq *-sar*, *-sər* şərt şəkilcisinə dair DLT-də yalnız bir misal olması onu göstərir ki, orta türk dövründə bu şəkilçi artıq öz yerini *-sa*, *-sə-yə* tərk etmişdir: **بُشْمَسَار بُوزْ قُشْ ثَتَارِ. إِيْقَمَسَار أَرْوَنْك قُشْ ثَتَارِ**. *büş-məsər boz quş tutar*. *ewməsər ürünq kuş tutar* = ovçu *bezməsə* boz quş tutar, *tələsməsə* ağ quş tutar (II, 40). Bunu A.B.Ercilasun da qeyd etmişdir [240, 135]. Bizcə, bu məsələni bir qədər fərqli şəkildə izah etmək mümkündür. Əslində nümunədəki **بُشْمَسَار** *ar* **بُشْمَسَ** *er* **بُشْمَسَار** *ewməsər* sözləri *ewməsər* sözləri və *buşmas* *er* və *buşmas* *er* və *ewməs* *er*, yəni *bezməyən* *er* və *tələsməyən* *er* (ovçu) kimi qavranıla bilər. Bu fərziyyəyə kölgə düşürən yeganə cəhət həmin sözlərin imasıdır, cümlədə *er* sözü *buşmas* və *ewməs* ilə (*ərəb əlifbası nəzərdə tutulur*) bitişik yazılmışdır. Ancaq əsərin mətnində bitişik və ayrı yazılış qaydalına heç də həmişə dəqiq riayət edilmədiyi məlumdur.

2.5.4. Arzu şəkli

Bu şəkil müasir arzu şəklindən bir qədər fərqli olaraq həm arzu, həm istək, həm də niyyət ifadə edir, aşağıdakı şəkilçilərin iştirakı ilə yaranır:

1. -sir. Nadir hallarda işlənən şəkilcidir, ona dair yalnız bir misal tapa bildik: *kül+sir-* «gülümsər göstərdi» *ar* **كُلْسِرْدِي** (*külsirdi*) = adam özünü *gülümsər* *göstərdi*, II, 207).

2. -sa, -sə. Şərt deyil, niyyət mənası yaradır [296, 34]. Bu şəkilçi həm adlara, həm də fellərə artırılır. M.Kaşgari bu şəkilçi barədə yazmışdır: **الْفَ سَنْ** «sin və əlf hərfərinin iki, üç hərfli isimlərdə olduğu kimi, iki, üç hərfli fellərdə də iştirak etdiyini bilməlisən. Bu şəkilçilər işin hələ başa çatmadığını, fəqət başa çatdırılmaq istəndiyini və failin o işi bitirmək arzusunda olduğunu bildirir. İki və ya üç hərfdən ibarət olan isimlərlə bu tipli fellərdən ziyadə olanlara, yəni dörd və beş

hərfli olanlara سا [-sa / -sə] ədatı əlavə edilmək qaydası var, ancaq bu, az işlənir. İki hərfli isimlərə əlavəyə misal: «أَرْ أَتَسَادِي ər ət+sə+di = adam ət yemək istədi». «أَثْ» sözü iki hərflidir, سا [-sə] artırmaqla «istəmək», «arzulamaq» mənası yaradılmışdır. «أَفْ أَقَسَادِي ər əw+sə+di» sözü də belədir, «adam evi üçün darıxdı» deməkdir. «أَءُو əw» iki hərflidir, سا [-sə] əlavə edilərək «diləmək», «arzu etmək» mənası meydana gətirilmişdir.

Üç hərfli isimlərdə سا [-sa / -sə] əlavəsinə örnek: turş, yaxud acı şeyə «açığ», şirin şeyə isə «tatığ» deyilir. Adamın canı turş şey istədiyi zaman «أَرْ أَجْغَسَادِي ər açığ+sa+di», şirin şey istədiyi zaman «أَرْ تَتِغَسَادِي ər tatığ+sa+di» deyilir ki, müvafiq olaraq «adamin canı turşu istədi» və «adamin canı şirni istədi» deməkdir» (I, 305).

Digər misallar: «أَرْ قَاعُونَسَادِي ər kağun+sa+di = adamin ürəyi qovun istədi» (I, 305), «أَرْ جِنْشُرُكَسَادِي ər çiniştürük+sa+di = adamin ürəyi çiniştürük istədi» (I, 305), «أَلْ أَقْ أَتَسَادِي ol ok at+sa+di=o, ox atmaq istədi» (I, 302), «أَرْ كَافِعْ أَجْسَادِي ər kapuğ aç+sa+di=adam qapını açmaq istədi» (I, 303), «مَنْ آنِي أَبْسَادِم mən anı öp+sa+dim=mən onu öpmək istədim» (I, 302), «أَلْ سُوْ أَجْسَادِي ol suw iç+sa+di = o, su içmək istədi» (I, 303).

3. -msin, -umsin, -imsin, -umsin, -ümsin. Bu şəkilçi əslində olmayan bir hərəkəti olmuş kimi göstərmək mənası yaradır. Məsələn: bilə+msin- «guya itilədi» («أَلْ بِلَكَ بِلْمِسِنْدِي») ol biçək biləmsindi = o, özünü elə göstərdi ki, guya bıçaq itiləyir, II, 259), bar+imsin- «gedirmiş kimi göründü» («أَلْ əwgə barımsındı») ol əwgə barımsındı = o, evə gedirmiş kimi göründü, II, 259), kar+imsin- «boğazında su qalan kimi göstərdi» («أَلْ سُوْ قَارِمِسِنْدِي») ol suwka karımsındı=adam özünü boğazında su qalan kimi göstərdi, II, 259), kir+imsin- «girən kimi göstərdi» («أَلْ əwgə kirımsındı») ol əwgə kirımsındı = o, özünü guya evə girən kimi göstərdi, II, 259), tər+imsin- «yiğan kimi göstərdi» («أَلْ يَرْمَاقَ تِرْمِسِنْدِي») ol yarmak tərimsındı = o, özünü guya pul yiğan kimi göstərdi (II, 259), kaçır+umsin- «qaçırmış kimi göründü» («أَلْ آنِكَ يَا زُقْنَ كَجْرِمِسِنْدِي») ol aninq ya-zukın keçrümsindi = o, gerçəkdən qaçırmadığı halda onu qaçırmış kimi göründü, II, 260), keçir+ümsin- «bağışlayan kimi göründü» («أَلْ آنِكَ يَا زُقْنَ كَجْرِمِسِنْدِي») ol aninq ya-zukın keçrümsindi = o, əslində bağışlamadığı halda onun günahını bağışlayan kimi göründü, II, 260) və s.

M.Kaşgari yazmışdır: «Bu bölmədə bu mənəni verməyən beş hərfli yalnız bir söz var. O da اُل مَنْكَا يَرْمَسِنْدِي ol manqa *yara+msin+di* = o mənə *yaltaqlanı* felidir, يَرْمَسِنُور يَرْمَسِنْمَاق (yaramsınur - yaramsınmak). Yəni burada gerçəkdən *yaltaqlanmaq* mənası var» (II, 261).

2.5.5. Lazım şəkli

«Divan»da felin bu şəkli *-ası*, *-əsi* şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn: بوْ يَا فَرَاسِي أَغْرِي بِيرْ تَكْلُ بوْ ثَرَاسِي بِيرْ تَكْلُ *bu ya kur+ası* oğur təgül = bu, yay *qurasi* zaman deyil (II, 83), بوْ تَاغْ أَغْسِي أَغْرِي تَكْلُ *bu tur+ası* yer təgül = bu, *durulası* yer deyil (II, 83), بوْ يَا فَرَاسِي أَغْرِي بِيرْ تَكْلُ *bu +ası* oğur təgül = bu dağa *cixilası* zaman deyil (II, 83), اُل بِزْكَا كَلْسِي بُلْدِي ol *bizgə kəl+əsi* boldı = o bizə *gələsi* oldu» (II, 84) və s.

2.5.6. Vacib şəkli

Müasir türk dillərinin çoxunda, o cümlədən də Azərbaycan dilində *-mali*, *-meli* şəkilçisi ilə yaranan vacib şəkli DLT-də *-ğu*, *-gü* şəkilçisi [293, 341-348] və sitəsilə meydana gəlir. A.B.Ercilasunun [240, 148-151] və N.Hacieminoğlunun [257, 193-194] «gərəklilik/gərəklilik» adlandırdıqları bu şəkil formaca olmasa da, məzmunca lazım şəklinə yaxındır, üstəlik, bu şəklə dair «Divan»da misal azdır. Məsələn: بوْ يَا فَرَاسِي أَغْرِي تَكْلُ *bu əwgə kir+gü* ödh ol = bu, evə *girmə* vaxtıdır (II, 84), بوْ يَا فَرَاسِي أَغْرِي تَكْلُ *bu ya kur+ğu* oğur ərməs = bu, yay *qurmalı* (*quracaq*, *qurulacaq*, *qurası*) vaxt deyil (II, 83). Müq. et: بوْ يَا فَرَاسِي أَغْرِي تَكْلُ *bu ya kur+ası* oğur təgül = bu, yay *qurasi* zaman deyil (II, 83).

M.Kaşgari *+ası* şəklinin oğuzlarda, عُو +ğu şəklinin qeyri-oğuzlarda işlək olduğunu yazmışdır (II, 83). DLT-də «kərək» sözü ilə işlənən bir misalı da məzmununa görə vacib şəklinə aid etmək olar: تاشق إِسْرُومَسا أَبِيشْ كَرَاك taşığ isru-masa, öpmiş kərək = daşı dişləyə bilməyən gərək onu öpə, öpməlidir (I, 216).

2.6. Felin təsriflənməyən formaları

Müasir türk dillərinin çoxunda olduğu kimi, «Divan»da da fellər təsriflənən və təsriflənməyən formalara bölünür. Təsriflənməyən formalar zaman bildirmir,

şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Ümumi qənaətə görə, bunlar başqa nitq hissələrinə doğru meyllənən fel qruplarıdır, yəni müəyyən cəhətlərə görə məsdər ismə, feli sıfət sıfətə, feli bağlama isə zərfə bənzəyir. Lakin bu bənzəyiş formaldır, əslində isə təsriflənməyən formalar özlərində ən mühüm feli əlamətləri hifz etmişdir. Ona görə də felin təsriflənməyən formaları fel bəhsində öyrənilir.

2.6.1. Məsdər

Məsdər və ya digər adı ilə feli isim zaman və şəxslə əlaqədar olmur, zaman və şəxs şəkilçisi qəbul etmir, hər hansı əşya və varlığın deyil, məhz hərəkətin adını bildirir. Məsələn, *getmək* bir işin, *qaçmaq* isə başqa bir hərəkətin adıdır. Bu mənada məsdər feldən daha çox ismə yaxındır.

DLT-də əsas və standart məsdər göstəricisi bu gün olduğu kimi *-mak*, *-mək* şəkilçisidir. Türk dillərinin ahəng qanuna görə qalın saitli fellərə *-mak*, incə saitlilərə isə *-mək* artırılır. Məsələn: الْمَاق al+mak=almaq (I, 220), بِرْمَاك ber+mək = vermek (III, 177). İnkar formasını yaratmaq üçün məsdərdən əvvələ *-ma*, *-mə* şəkilçisi əlavə edilir. Məsələn: الْمَامَق al+ma+mak = almamaq; ber+mə+mək = vermemək.

Məsdərin isim funksiyası daşıdığını M.Kaşgari hələ min il bundan əvvəl gəstərərək yazmışdır: «Məsdərin başqa bir növü də var. Bu məsdər isim yerinə işlənir və failin həmin işi gördüyü zaman failə izafə edilmiş formasıdır. Onun yaranma qaydası belədir: felin üzərinə qalın ahəngli, غ گ və ق ka-lı sözlərdə ka və انِك ايش [-ik], yumşaq sözlərdə isə ك ke və ئ i [-ig şəkilçisi] artırılır». Məsələn: سُكْل سُكْل انِق iş *kıl+ığı* bəlgülüg = onun iş *ışləməsi* məshurdur (II, 63), انِك يَرْمَاق تِيرْكِي sökəl *tin+ığı* artak = xəstənin *nəfəs alması* pisdir (II, 63), تازَ كِلْكى بُرْكِيْكا كُور aninq yarmak *tər+igi* kör = onun pul *yığmasını* gör (II, 64), taz *kəl+igi* börkçigə = keçəlin *gələsi yeri* börkçü, papaqçı dükanıdır (II, 64) və s.

Başqa sözlə desək, «Divan» müəllifi həm *-mak*, *-mək* şəkilçisi ilə bitən felləri, yəni bugünkü məsdəri, həm də *-ik*, *-ığ*, *-ig* şəkilçisi ilə bitən felləri feli isim kimi qəbul edir. M.Kaşgari bu tipli məsdərin isim kimi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdiyinə dair misallar da vermişdir: مَنِك يُرْقِمْ تَنَك məninq *yor+ık+ım* nətək (II, 63),

آنک يُرْقى نَّك سِنِنْq *yor+ik+inq* нәтек (II, 63), anıñq *yor+ik+i* нә-
тек (II, 63, мәним, сөнин, онун *gedisi*, *xasiyyati*, *rəftarı* necədir).

Yeri gəlmışkən, qeyd edək ki, bu tipli isimlər dilçilikdə hərəkət adları adı altında birləşdirilir və tədqiq edilir. Məsələn, F.Zeynalov bu münasibətlə yazmışdır: «Müasir türk dillərində -ış şəkilçisi ilə formallaşan hərəkət adları hal və hərəkətin adını, eləcə də hərəkət prosesi mənası bildirməyə xidmət edir» [188, 216]. **قَحْشُ بُلْسَا** («Divan»da işlənmiş kaç+ış «çaxnaşma, qaça-qać, xaos») **قِيَا كُرْمَاش** *kaçış* bolsa, kiya körməs = *qaça-qać* olsa, heç kim bir-birinə baxmaz, I, 372), çıkış+ış «mənfəət, çıxar» **أَلْ اِيْشْتَا جِقْشُ يُوقُ** (*ol iştə çıkış yok=o*) işdə bir çıxar, *mənfəət* yoxdur, I, 372), keç+ış «keçid, körpü» **أَلْ كَجْشَنِي سُوْ لِلَّهِ** (*ol keçişni suw ilətti = su o keçidi, o körpünü apardı*, I, 373), **كَلْشَ بَرْش** *kəl+ış-bar+ış* «*gediş-gəliş*» (I, 373), **ثُفْشُ اِجْرَا اُرْشُ بِرْدِم** *tok-+uş içrə ur+uş berdim* = savaşa girib vuruşdum (II, 118), **سُكْش** *sög+üş* «söyüş, söymə, söyleşmə» (I, 372), **الشِّبَرِيش** *al+ış-ver+ış* **بِرِيش**=bir haqqı *almaq*, bir haqqı *vermek*, I, 132) tipli sözlər fel deyil, isimdir, daha doğrusu, hərəkət adıdır. Onu da demək lazımdır ki, -ış şəkilçisi ilə yaranan hərəkət adlarını qarşılıq-müştərəklik növünü əmələ gətirən -ış şəkilçisi ilə qarışdırmaq olmaz. Çünkü növ yaradan şəkilçi ad məzmunu deyil, xalis hərəkət, həm də qarşılıqlı-müştərək şəkildə ifadə olunan hərəkət mənası bildirir.

Hərəkət adları cərgəsinə -gu, -gü şəkilçisi ilə bitən isimləri də daxil etmək mümkündür. Bunlara dair «Divan»da misallar çoxdur. M.Kaşgari bu barədə yazmışdır: «Fellərin bu növü isim yerində işlənir, çünkü ona bitişikdir, izafəlidir. **سِنِك بَرْغُونْك قَجَانْ**» *səninq barğunq kaçan*» deyilir ki, «sənin getmən nə zamandır» deməkdir. ... Yenə **مَنِك بَرْغُوم يَقْتَى**» *məninq barğum yaktı» deyilir ki, «mənim getməm yaxınlaşdı» mənasındadır. Üçüncü şəxsə **أَنْك بَرْغُو سِي** «*anıñq barğusı»» deyilir» (II, 85).**

M.Kaşgari həmin bölmədə -gu, -gü şəkilçisi ilə feldən yaranan və isim yerində işlənənən **يِبِكُو نَانْك** *yegü nənq* «içində bir şey yeyilən nəsnə» (II, 85), **أَرْغُو** *urğu* «vurulacaq alət» (II, 85), **بِجُو** *bıçgu* «bıçğı, mişar» (II, 85) və sorğu «qan soran alət» (II, 85) kimi sözlərdən də bəhs etmişdir. Lakin bunlar hərəkət adları deyil, doğrudan-doğruya isimdir.

Ə.Rəcəbli Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənmiş *-sık*, *-sik* şəkilçisini də hərəkət adları yaradan şəkilçi hesab edir, buna nümunə kimi *bat+sık* «batan, batış», *toğ+sık* «doğan, doğuş» və s. sözləri göstərir [161,429]. Təsbit tamamilə doğrudur, ancaq «Divan»da bu şəkilçi artıq *-sig*, *-sig*, *-suğ*, *-süg* formasına transformasiya etmiş halda qarşıya çıxır. Üstəlik, burada həmin şəkilçiyə dair cəmi iki misal verilmişdir: kün *bat+sig* «günbatar, qərb» (I, 450), kün *toğ+suğ* «gündoğar, şərq» (I, 450). Müasir türk dilində bu şəkilçi «yat+sı namazı» ifadəsində daşlaşmışdır. Bu şəkilçi eyni zamanda cəhət bildirən şəkilçidir, onu bənzəmək, oxşamaq, özənmək, arzu etmək məzmunu yaradan *-sig*, *-sig* şəkilçisi ilə qarışdırmaq olmaz. Məsələn, *فُسْخَ اَرْ* *kulsig* ər=qula bənzəyən adam (III, 136), *بُوْ اَرْ لَكْسِيْ* bu ər ol *bəgsig*=bu adamın xasiyyəti *bəyinkinə bənzəyir* (III, 136) nümunələrində hərəkət mənası yoxdur.

Min il əvvəl *-mak*, *-mək*, *-ik*, *-iğ*, *-ig*, *-ış*, *-iş*, *-uş*, *-üs*, *-ğu*, *-gü*, *-sig*, *-sig*, *-suğ*, *-süg* şəkilçili hərəkət adları mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etsələr də, onların müasir məsdərlər kimi hallandıqlarına dair heç bir nümunə yoxdur. Ehtimal ki, həmin dövrdə məsdərlər ümumiyyətlə hallanmamışdır.

DLT-də feli isimlərin digər bir növü olan, sonralar tamamilə isimləşən (*qovurma*, *dondurma*, *qazma* sözləri kimi) və keçmiş qrammatika kitablarında «məsdəri-xəfif» (yüngül məsdər) adlandırılan *-ma*, *-mə* sonluqlu feli isimlər də işlənmişdir. Məsələn: *سُزْمَا* *süz+mə* «keş» adlanan yağsız quru pendir, ayran süzməsi» (I, 426), *كَسْمَا* *kəs+mə* «pərçəm, yal, tel, kəkil» (I, 426), *تُكْمَا* *tüg+mə* «düymə» (I, 426) və s. Bunlar artıq isimlər kimi qavranılır, *getmə*, *gəlmə*, *baxma*, *gül-mə* kimi sözlər isə hərəkət adlarıdır, lakin hərəkət adlarının bu növü «Divan»da işlədilməmişdir, əsərdə *-ma*, *-mə* şəkilçisi *-ış*, *-iş*, *-uş*, *-üs* ilə ifadə olunmuşdur.

2.6.2. Feli sıfət

Feli sıfət ikili xarakter daşıyan, həm fellik, həm də sıfətlik xüsuiyyətlərini özündə cəmləşdirən, əşyanın hərəkəti ilə bağlı əlaməti bildirən fel forması kimi DLT-də çox geniş şəkildə təmsil olunmuşdur. Feli sıfət yaradan ən mühüm və çox işlənən şəkilçilər bunlardır:

1. -duk, -düğ. Məsələn: آنک بَرْدُقَى بِرْمَادُقَى بِير anınq *bar+duk+i* *bar+ma+duk+i* bir=onun *varması ilə varmaması* eyni şeydir (II, 65), مَادُقَ بِير مَنِكْ ثَرْدُقَمْ ثَر məninq *tur+duk+um* *tur+ma+duk+um* bir=mənim *ayağa durmağımla durmamağım* eyni şeydir (II, 65), آنک ڭلۈكى گۈمۈنكى بِير anınq *kəl+düg+i* *kəl+mə+düg+i* bir = onun *gəlməsi ilə gəlməməsi* eyni şeydir (II, 65), سَنِكْ گُرْدُكَنْ گُرْمَدُكَنْ بِير səninq *kör+düg+ünq* *kör+mə+düg+ünq* bir = *sənin gördüyünlə görmədiyin* birdir (II, 65), بِلْمِش يَاك بِلْمَادُك كِشِيدَا بِي بِي bilmiş yetek *bil+mə+dük* kişidən yeg=tanıdığın şeytan *tanımadığın* adamdan yaxşıdır (III, 159) və s. Maraqlıdır ki, bu şəkilçinin *-tuk*, *-tüg* variantına dair «Divan»da nümunələr yoxdur, Orxon-Yenisey abidələrində isə bu variant da işlənmişdir: ötün+tük (T, 15), Tənqri küç ber+tük üçün «Tanrı güc verdiyi üçün» (KT, ş. 12) və s.

2. -ğu, -gü, -ku, -kü. Çigil, yağma, toxinsı, arğu, Yuxarı Çinə qədər uzanan uğurların dilində sözün kökünə artırmaqla feli sıfət yaradılır. Məsələn: بوْ يَا فَرْغُو بوْ تَرْغُو بوْ تَاغْ أَغْقُو اَرْمَاسْ بوْ أَقْكَا بوْ اَقْكَا گِرْكُو اوْذْ الْ بوْ بِزْكَا گَلْكُو بُلْدِي bu tur+ğu yer ərməs = bu, *durulacaq* yer deyil (II, 83), bu tağ aǵ+ku ərməs=bu, dağa *çixilacaq* zaman deyil (II, 83), bu əwgə *kir+gü* ödh ol = bu, evə *girmə* vaxtıdır; ol bizgə *kəl+gü* boldı =onun bizə *gəlmə* zamanı oldu (II, 84). Bu tipli sözlər şəxsə görə dəyişir: سَنِكْ مَنِكْ بَرْغُونْكْ قَجَانْ səninq *bar+ğu+nq* kaçan=sənin *getmən* nə zamandır (II, 84), آنک بَرْغُو məninq *bar+ğu+m* yaktı = mənim *getməm* yaxınlaşdı (II, 84), آنک بَرْغُومْ يَقْتَى anınq *bar+ğu+si* =onun *getməsi* (II, 84).

M.Kaşgari bu şəkilçi ilə bağlı yazmışdır: «Hər növ alət adı (ismi-alət) isim yerində işlənir və feldən yaranır. Məsələn: يِيكُوْ نَانْك ye+gü nənq = *içində bir* şey *yeyilən* nəsnə. أَرْغُو ur+ğu sözü də belədir, *vurulacaq alət* deməkdir. Ağacı kəsən şeyə, müşara, bıçğıya يِفَاجْ بِجُغُو yığaç *bıç+ğu* deyilir. Əmiləcək şeyə və qan alma zamanı qanı soran alətə أَمِكْ سُرْدِي *sor+ğu* deyilir. Bu söz أَمِكْ سُرْدِي *əmik sordı* sözündən alınmışdır, əmcək, məmə əmdi deməkdir» (II, 84). Bu fikrə onu əlavə etmək lazımdır ki, ismi-alətlər ayrı işləndikdə isim olur, başqa sözlərlə əlaqəyə girdikdə, əsasən, sıfətə çevrilir.

3. -ası, -əsi. Oğuz, qıpcaq, bəçənək, bulğar dillərində isə -ğu, -gü yerinə -ası, -əsi artırılır. Oğuzlar həmin məqamlarda بُو يَا فُراسي أُغْرَى تَكْلُ bu ya kur+ası oğur təgül = bu, yay *qurası* zaman deyil (II, 83), بُو ثِرَاسِي بِيرَ تَكْلُ bu tur+ası yer təgül =bu, *durulası* yer deyil (II, 83), بِزْكَا كَلْسِي بُلْدِي ol bizgə *kəl+əsi* boldı=o bizə *gələsi* oldu (II, 84) deyirlər. Şəxsə görə dəyişmə burada da mövcuddur. Məsələn: سَنِكْ بَرَاسِنِكْ قَجَانْ səninq *bar+ası+m* = mənim *getməyim* (II, 84) بَرَاسِنِكْ بَرَاسِنِكْ قَجَانْ səninq *bar+ası+nq* kaçan = sənin *getməyin* nə vaxtdır (II, 84). Alət adları da oğuzlarda eyni qayda üzrə yenə -ası, -əsi şəkilçisi vasitəsilə düzəlir. Məsələn: يَعْاجِ بِجَاسِي نَانِكْ yığaç *biç+ası* nənq = ağaç *biçəcək alət*, *biçğı*, *mişar* (II, 85), يَيْكَاسِي نَانِكْ *yeg+əsi* nənq = *yemək yeyiləcək* nəsnə (II, 85) və s.

4. -daçı, -dəçi, -taçı, -təçi. Bu şəkilçi feli sıfət yaradır [295, 105-108]. M.Kaşgarı bu barədə yazmışdır: «Feldən yaranan sıfətlər (ismi-faillər) oğuz, qıpcaq, yəmək, yağma, arğu, suvar, bəçənək və köçərilərin dillərində keçmiş zaman üstündə qurulur. Keçmiş zamanda بَرْدَجِي bardı = getdi olan söz sıfət halında bar+daçı = gedici olur. Keçmiş zamanın əlaməti olan دَدِ ilə ى i arasına جَ ç hərfi girir. تَرْدَجِي turdı = durdu feli də belədir. Bu söz feli sıfətə dönəndə tur+daçı şəklinə düşür ki, durucu deməkdir. Burada da دَدِ ilə ى i arasına جَ ç daxil olur. Bütün fellərdə bu qayda dəyişmir» (II, 58-59). Digər nümunələr: بَرْدَجِي اَر bar+daçı ər = *gedən*, *gedici adam* (I, 73), اَر اَتْ ثَغَرَمَدَجِي ثَرُورُ ol ər et *toğrama+daçı turur=o*, et *doğramayan adamdır* (III, 280), تَبَنْدَجِي tapın+daçı = *abid*, *ibadət edən* (II, 182), اَر كَلَدَجِي اَر kəl+dəçi ər = *gələn*, *gəlici adam* (I, 73), اَلْ اَلَدَجِي سِجْفَانْ ölü+daçı *sığcan*=öləsi, اَلْ اُكْلَامَدَجِي ثَرُورُ yükün+dəçi = *namaz qılan* (II, 182), اَلْ اُكْنَدَجِي تَثْجِي ol yük *yükləmə+daçı turur=o*, yük *yükləməyəndir* (III, 280), تَثْجِي tut+taçı = *tutan* (II, 292), سَثْجِي sat+taçı=satan, *saticı* (II, 292), تَقْرَبَجِي tawrat+taçı=tələsdirən, *tələsdirici*, *davrandırıcı* (II, 339), تَبَرَّجِي təprət+təçi = *tərpədən*, *tərpədici* (II, 339) və s.

5. -ğuçı, -güçı, -kuçı. Bu şəkilçi isə çigil, Kaşgar, Balasağun, arğu, Barsğan ləhcələrində, Yuxarı Çinədək uzanan uyğurların dilində feldən sıfət yaradır. Məsələn: بَرْغُوْجِي bar+ğuçı = *gedici*, *gedən* (II, 70), tur+ğuçı=duran, *durucu* (II, 70), تَقَارَ قَبْغُوْجِي ya kur+ğuçı = yay *quran* (II, 70), غُوْجِي يَا فَرْ تawar *kap+ğuçı* = mal *qapan*, *qapıcı* (II, 70), اَتْ سُقْفَرَغُوْجِي at suwğar+ğuçı = at *suvaran* (II, 70), تاغقا

قوى سَغْفُوجى koy sag+kuçı = tağka *ağ+kuçı* = dağa *çixan*; *alpinist* (II, 70), اغْوُجى qoyun *sağan*, *sağıcı* (II, 70), اكْكُوجى أر *kül+güci* ər = *güləyən* ər (II, 70), اقْكَا كِرْكُوجى əwgə *kir+güci* = evə *girən* (II, 70), يَرْمَاق تِيرْكُوجى yarmak *ter+güci* = pul *yığan*, يِيْجىci (II, 70), ات سُرْكُوجى at *sür+güci* = at *sürən*, *minici* (II, 70) və s.

6. -ıgsak, -igsək. Oğuzlar bir işin görülməsini arzu etdikdə, bu şəkilçini artırırlar. Məsələn: بَرْ bar sözünü bu mənada sıfətə çevirmək istədikdə ال أقْكَا بَرْغَسَاق ol əwgə *bar+ıgsak* *ol=o* adam evə *getmək arzusundadır* deyilir. تُر tur sözü eyni qayda üzrə sıfətə çevrilsə, ال مُنْدَا تُرْغَسَاق ol munda *tur+ıgsak* *ol=o* burada *qalmaq arzusundadır* şəklinə düşür. Digər misallar: ال بَرْوْ كِلْكَسَاك أردى ol əwgə *kir+ıgsək* *ərdi=o* bəri *gəlmək istəyən adamdı* (II, 74), ال أقْكَا كِرْكَسَاك ال ol əwgə *ter+ıgsək* *ol=o*, evə *girmək diləyində olan adamdır* (II, 74), ال تَوَارْ ol tawar *ter+ıgsək* *ol=o*, mal *yığmaq arzusundadır* (II, 74), ال يَعْاجِجْ تَبْرَكَسَاك ال ol yiğacıq *təprət+ıgsək* *ol=o* adam ağacı *tərpətmək niyyətindədir* (II, 340) və s.

7. -gli, -ıgli, -iglı, -uglı, Fail bir işi işləməyi özündə gizləməklə vəsfləndikdə bu şəkilçi işlənir. Məsələn: ال أت ثُغَرَغَلى ال ol ət *toğra+gli* *ol=o*, ət *doğramağı nəzərdə tutmuşdur*, *düşünür* (III, 280), ال سَنْكَا أَغْرَغَلى ال ol sanqa *oğra+gli* *ol=o* sənin yanına *gəlməyi düşünür* (III, 280), من سَنْكَا بَرْغَلى مَنْ mən sanqa *bar+ıgli* *mən=mən* = mən sənin yanına *getməyi içimdə gizləmişdim* (II, 75), ال مَنْكَا كِلْكَلى ثُرْ manqa *kəl+igli turur* = o mənim yanımıma *gəlmək arzusundadır* (II, 75), ال مَنْكَا تَقَارْ ol manqa tawar *ber+igli* *ol=o* mənə mal *vermək qərarındadır* (II, 76), ال مَنْدَا تُرْغَلى ال ol munda *tur+uglı* *ol=o* burada *qalmağı içinde qurmuşdur* (II, 75), منى سُقْدَنْ كَجْرَكَلى أردى ol məni suwdın *keçr+ügli* *ərdi=o* məni sudan *keçirənlərdən idi* (II, 183) və s.

8. -glik, -glik, -ıglik, -iglik. Məsələn: ال أت ثُغَرَغَلى أردى ol ət *toğra+glik* *ərdi=ət doğramaq onun haqqı idi* (III, 280), ال سَنْكَا أَغْرَغَلى أردى ol sanqa *oğra+glik* *ərdi=sənin yanına gəlmək onun haqqı idi* (III, 280), ال تَرْغَ تَرْتَغَلْقَ ال ol tarıq *tarit+iglik* *ol=əkinçilik etmək onun haqqıdır*, o, *əkinçilik etmək əzmindədir* (II, 308), ال أت كَنْتَكِلْكَ ال at *közət+iglik* *ol=at gözətmək onun haqqıdır*, o, at *gözətmək əzmin-dədir* (II, 309).

9. -iğsi, -igsi. Məsələn: ال تَقْرَئِيسِي أَرْدَى ol tawrat+ığsi ərdi = o, adamı *tələsdi-rəndi* (II, 340), شَبَرْتَكِسِي أَرْدَى *təprət+igsi* ərdi = o, adamı *tərpədəndi* (II, 340) və s.

10. -ğsık, -gsək. Məsələn: ال أَتْ تَغْرِيَسِقِي أَرْدَى ol ət *toğra+ğsık* ərdi = ət *doğramaq onun haqqı idi* (III, 280), ال سَنْكَا أَغْرِيَسِقِي أَرْدَى ol sanqa *oğra+ğsık* ərdi = sənin yanına *gəlmək onun haqqı idi* (III, 280), ال تَقِيكَا يُكْ يُكْلِسَاكِ ال ol *təwəygə yük lə+gsək ol=o*, dəvəyə yük *yükləmək istəyir* (III, 280) və s.

11. -ğuluk, -gülük. Türklərdə (qeyri-oğuzlarda) işlənən bu şəkilçi failin gizli bir feli işləməyə haqqı olduğunu, o işi planlaşdırduğunu, o işi görməyə əzm etdiyini və bununla vəsfləndiyini bildirir. A. fon Qabenin təbirincə, «məcburiyyət və qayə bildirir» [250, 83]. Bu, fel kökü üzərində qurulur. Məsələn: ال بَرْغُلْقَ أَرْدَى ol *bar+ğuluk* ərdi = *getmək o adamin haqqı idi*, o adam *getməyi planlaşdırılmışdı* (II, 75), ال مُنْدَا ثَرْغُلْقَ أَرْدَى ol munda *tur+ğuluk* ərdi = burada *qalmaq onun haqqı idi*, o burada *qalmağı nəzərdə tutmuşdu* (II, 75), بَكْ يَازْقَ كَجْرَكْ أَرْدَى bəg yazuk *keçür+gülük* ərdi = günahı *bağışlamaq bəyin haqqı idi* (II, 75), ال تَنْقِرِيكَا تَبْنِعْلُقَ أَرْدَى ol *tənqrigə tapın+ğuluk* ərdi = o, tanrıya *tapınmaq haqqı olan adamı* (II, 75) və s.

12. -ğusuz, -güsüz. Bu, -ğuluk, -gülük şəkilçisinin inkar variantıdır. DLT-də ona dair misallar azdır: يَنْقَا يَنَا كِرْكُسُوز yinka yana *kir+güsüz* = artıq hinə *girməyəcəklər, girəsi deyillər* (III, 13), تُمْلَغْ يَنَا كَلْكُو سُز tumluğ yana *kəl+güsüz=soyuq yenə gəlməyəcək* (I, 179), تِنْكَلا سُوزْ كُلْكُوسُز tinqlə sözüm *kül+güsüz* = dinlə sözümüz *gülmədən*, I, 160), قَنْجَا بَرِيرْبَلْكُو سُوزْ kança barır *bəl+güsüz* = hara gedir, *bəlli deyil* (I, 362) və s.

13. -mas, -məs. Məsələn: يَزْمَاسَ آتِم يَغْمُرْ, يَنْكِلِمَاسَ بِلْكَا يَنْكَفُو¹ *yaz+mas* atım yağmur, *yanqıl+mas* bilgə yanqku=usta atıcı-yağış, yanlışmaz bilgin isə eks-sədadır (III, 328), بِيرِمَاسَ كَا سُوتْ بِيرَ سُو² *ber+məs+kə* süt ber=su *verməyənə* süd ver (III, 136) və s.

14. -miş, -mış şəkilçisi də feli sıfət düzəltməyə xidmət edir [294, 345-350]. Məsələn: قَرْمِشْ أَرْقَ *kur+mış* ya = *qurulmuş yay* (II, 76), قَرْمِشْ كَبَ *kaz+mış* arık = *qazılmış arx* (II, 76), بَرِمِشْ كِشَى *bar+mış* kişi = *getmiş adam* (II, 77), قُثْرِمِشْ قَابَ *kotur+mış* kap = *bosalmış*, boş qab (II, 183), سَقْلِمِشْ كُونْ *sawıl+mış* kün = *batmış gүnəş* (II, 183), سُغْلِمِشْ سُو³ *soğul+mış suw=soğulmuş*, çəkilmiş su (II, 183), بِلْمِشْ يَاك⁴

بِلْمَادُكْ كِشِيدَا بىك *bil+miş* yek bilmədük kişidə *yeg=tanıdigin* şeytan tanımadığın adamdan yaxşıdır (III, 159), **كَلْمِشْ أَرْ** *kəl+miş* ər = gəlmış adam (II, 77), **كُزْتَمِشْ نانْكْ** *kız+mis* nənq = *saxlanmış* nəsnə (II, 183) və s.

15. -an, -ən. Bu şəkilçi ilə bağlı M.Kaşgari yazmışdır: «turklər «o adam evinə gedəndir» mənasında ol «اَلْ اَقْكَا بَرْغَانْ اَلْ» «ewgə bar+ağan ol», oğuzlar isə «اَلْ بَرَانْ اَلْ» «اَلْ اَقْكَا بَرْغَانْ اَلْ» «bar+an ol» deyirlər. Türklerin «اَلْ اَرْ قَنْيَى اَرْغَانْ اَلْ» «ol ər kulunu ur+ağan ol = o adam qulunu döyəndir» dediklərinə bunlar «اَرَانْ uran» deyirlər» (I, 107) və s.

16. -ğan, -gən. İşin və hərəkətin davamlılığını və təkrarlanması göstərir. Bu bütün türk boylarında eyni qayda üzrə qurulur. Məsələn: *ol ol اَلْ اَرْ اَلْ اَقْكَا بَرْغَانْ اَلْ* *ər ol ewgə bar+ğan = o adam evə çox gedən adamdır* (II, 72), *ol ər ol işlarka tur+ğan = o adam çox çalışan, çox böyük işlərə qalxışan adamdır* (II, 72), *ol ər ol ardi aşın tatur+ğan = aşını daddıran idi, qonaqpərvər idi* (II, 110), *يَقْلَقَ يَغْ فَتَرْغَانْ* *yawlak yağış katar+ğan = yavuz yağını qaytaran idi* (II, 110), *بُيْنِنْ ثَبْ قَدْرَغَانْ* *boynın tutup kadhır+ğan = tutub boynunu qanıran idi* (II, 110), *الْ كِشِي اَلْ تَرْغَانْ اَلْ* *ol kişi ol tarıq arıt+ğan=o adam durmadan bugda tamizləyən, arıtlayandır* (I, 209), *تَكْرِي اَلْ يَيرْكَ يَرْتَغَانْ* *tənqri ol yerig yarat+ğan = yeri yaradan tanrıdır* (III, 52), *أَفْنَ بَزْتَكَانْ اَلْ* *ol əwin bəzət+gən ol = o, evini daim bəzədəndir* (II, 309), *أَتَغْ كُزْكَانْ اَلْ* *ol atıq közət+gən ol = o, daim atı gözətəndir* (II, 309), *بُو اَرَالْ تَلِمْ سُجْكَ اِجْرَكَانْ* *bu ər ol təlim suçık içür+gən=bu adam daim başqasına şərab içirəndir* (I, 211), *بُو اِشْلَا اَلْ تَلِمْ يَبْ اِكْرَكَانْ* *bu işlər ol təlim yıp əgir+gən = bu qadın çox ip əyirəndir* (I, 211).

17. -r, -ar, -ər, -ur, -ir, -ür. Bu şəkilçi ilə düzələn feli sıfətlərə Orxon-Yenisey abidələrində də rast gəlmək mümkündür: Kör+ür közüm körməz təg, bil+ir biligim bilməz təg boldı «Görən gözüm görməz oldu, bilən biliyim bilməz oldu» (KT, şm. 10). DLT-də həmin şəkilçi ilə yaranan feli sıfətlər çox azdır. Məsələn: **قَيْنَارْ أَكْزَ كَجِكْ سِيزْ بُلْمَاسْ** *kayna+r öküz keçiksiz bolmas=cosqun su keçidsiz olmaz* (I, 390), **كُلَّارْ اَرْ قَتْرُنْدَى** *kül+ər ər katrundi = gülən adam dayandı, gülməyini kəsdi* (II, 249) və s.

18. -ındı, -indi, -undi, -ündi. Bu şəkilçi vasitəsilə yaranan feli sıfətlərin sayı ol-duqca çoxdur. Onlardan bəzi nümunələri aşağıda veririk (I, 439-440):

سَجْنَدِي نَانْكَ Saç+indi nənq = saçılan, yayılan nəsnə».

قَزْنَدِي ُثِرَاقَ kaz+indi toprak = qazılmış torpaq».

سَلِنَدِي نَانْكَ sal+indi nənq = atılan, çıxarıılan nəsnə».

كَذِنَدِي ٗثُونَ kedh+indi ton = çox geyilən paltar».

سُرْنَدِي أَرَ sur+ündi ər = hər yerdən sürülən, sürgün olunan adam».

سُزْنَدِي سُوفَ süz+ündi suw = süziilmüş, süzülən su».

سُلَنَدِي S u l u n d i: kişinin arxaya doğru saldığı (ənsədə saxladığı) saç. Əslə «**سَلِنَدِي نَانْكَ** sal+indi nənq»dır, «*salinan, buraxılan nəsnə*» deməkdir. Bu, fəsih olma-yan sözdür.

2.6.3. Feli bağlama

Feli bağlama əsas felə bağlanaraq onu müxtəlif cəhətdən izah edən xüsusi fel qrupudur. O, təsriflənən fellərdən fərqli olaraq şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Feli bağlama təsirli və təsirsiz olur, təsdiq və inkar bildirir, əsas feli zaman, tərz və kəmiyyətə görə izah edir. O, felin ən mühüm əlamətlərini, xüsusilə hərəkət anlayışını qoruduğu üçün felə, zərfin cümlədə daşıdığı funksiyaları yerinə yetirməsi baxımından isə zərfə bənzəyir.

Feli bağlama aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə yaranır:

1. -ğalı, -kali, -gəli. Az işlənən şəkilcidir. Hal və hərəkətin tərzini və başlanmaq üzrə olduğunu göstərən feli bağlama əmələ gətirir. Məsələn: **يَقَادَقِي يَلْغَايَالِي** yakadakı *yalğa+ğalı* əlidəki içginur = yaxadakı, yaxaya tökülen yemək *yalanırkən* əldəki boşqab və ya yemək düşər, qarına heç nə getməz (I, 286), **أَغْرِر تَكْرِبَ غَلِي** oğrar tünqür *bar+ğalı* = quda *getmək üzrədir* (III, 322), **أَرْغَالِي سَسِنَدِي** ər kulin *ur+ğalı* səsindi=adam qulunu döyməyə hazırlaşdı, döymək istədi (II, 171), **تُثْشَقَلِي يَقْشَتِي** *tutuş+kali* yakıştı = *tutuşmaq üçün* yaxınlaşdı (I, 222) **يَزِيدَاقِي سُقْلَيْنِ أَذْرَكَلِي أَقْدَاكِي تَقَاغُوْ اِجْقَمَا**, çoldə qırqovul *axtararkən* barı evdəki toyuqdan olma (I, 437) və s.

2. -ğınça, -ginçə, -künçə. Müasir dilimizdəki -(y)inca, (y)incə, -(y)unca, -(y)ün-cə, habelə -dılqca, -dikcə, -duqca, -dükcə şəkilçilərinin ekvivalenti olan bu

şəkilçi əsasən hal-vəziyyət, qismən də zaman məzmunlu feli bağlamalar meydana gətirir. Məsələn: أَكْرَادَاقِي بُلْغَاجَا بُزاغُو بَشِي بُلْسَا يِيْكَ يəkənja bulmas = öküz adhakı *bol+ğinça*, buzağı başı bolsa, yeg = öküz ayağı *olmaqdansa*, *olunca*, buzov başı olmaq yaxşıdır (I, 130), تِكَمَكِنْجَا أَنْمَاسَ, تِلَامَكِنْجَا بُلْمَاسَ *tikmə+ginçə* önməs, *tiləmə+ginçə* bulmas = ağaç *dikmədikcə*, *dikməyincə* bitməz, arzu *axtarmadıqca*, *axtarmayıncıca* tapılmaz (II, 48) گُرْمَاكِنْجَا أَثْكَ تَرْتَمَا, suw *körmə+ginçə* ətük tartma = su *görməmiş* (*görməyincə*, *görmədikcə*) ayaqqabını çıxarma (III, 368), kara munq *kəlmə+ginçə* Kara Yalğa keçmə = qara bəla *gəlmədikcə* (*gəlməyincə*) Kara Yalğa aşırımını keçmə (III, 35), əllək تِتْقِنْجَا أَتْ ثُتْ *əlig tut+ğinça* ot tut=kaş əl tutacağın, *zamin olacağın yerdə* od tutaydın (II, 288), گُلْ أَرْكَنْجَا كُوزْ أَرْسَا يِيْكَ kül *ür+künçə*, köz ürsə yeg=külü *üfləməkdənsə*, közü üfləmək yaxşıdır (I, 348) və s.

3. -p, -ip, -ip, -up, -üp. Bu şəkilçi əsasən fel köklərindən hal-vəziyyət, tərzihərəkət və zaman məzmunu ifadə edən feli bağlamalar yaradır, işlənmə tezliyinə görə digər şəkilçilərdən kəskin surətdə fərqlənir. Məsələn: تَكْرَا الِبْ أَكْرَلَم təgrə *al+ip* əgrəlim = dövrəyə *alib* mühasirə edək (II, 41), بَدْرَم قِلْب أَفْتَلِم bədhrəm *kıl+ip* awnalım = bayram *edib* ovunaq (I, 293), يَتَشُوّكِلِب أَغْرَاقَ yetşü *kəl+ip* oğraq = oğraq *gəlib* yetişdi (III, 179), اَرْتَقْ بُلْبِلْشَدِي ortak *bol+up* bilişdi = ortaq *olub* tanışdı (III, 68) اَنْ ثَشْبُ يُكَرَالِم attın *tüş+üp* yügrəlim = atdan *düşüb* yürürek (II, 41), اَلْ ثَقِي مُثْبُ قُوْيَ آرْ تَقِي مُثْبُ قُوْيَ آr *kör+üp* yaşıdı = o məni *görüb* gizləndi (III, 60), يَشْمَاسَ تَهَوَّي *mün+üp* koy ara yaşmas = dəvəyə *minməklə* qoyunlar arasında gizlənmək olmaz (III, 60).

Saitlə bitən *kızla-* tipli fellərə -p şəkilçisi əlavə edilir: كِزْلَب ثَتَار تَايِمىٰ *kızla+p* tutar tayıımı = *gizlər*, *gizlədib* saxlayar mənim dayçaimı (III, 68), قِيْنَب يَنَا يُمشَلِم *qaynayıb* yenə yumşalaq (I, 433), كُنْكَلِي كُيْب قَانِى فَرْب *könqli köy+üp*, kanı *kuri+p* = könlü *yanıb*, qanı *quruyub* (II, 199). Burada bir misal da «Qutadğu Bilig»dən göstərək: Kali olmuş ərsə *ağırla+p* kötür «Əgər olmuşsə, hörmətlə dəfn et» (KB, 2937).

4. -iban, -ibən, -uban, -übən. Bu, -ip, -ip, -up, -üp şəkilçisinin genişlənmiş variantıdır və eynən onun kimi hal-vəziyyət bildirən feli bağlamalar əmələ gətirir. Məsələn: أَرْذَمْنِي أَكْرَبَنَ اِشْقَا سُرَا *ərdhəmini ögrən+ibən* işka sura = onun ərdəmini

öyrənibən işə tətbiq et (I, 422), *بَرْجَنْ كَذِبَنْ شَلُوْ يُقْغَا بُلْبَ قَالْ* barçın *kedh+ibən* təlü *پای بَرْوَینْ أَرْكُزِى*, *يُقْغَا بُلْبَ قَالْ* = ipək *geyibən* dəli və səfəh olub *qal* (III, 156), *yay bar+uban* ərküzi, aktı akın mundızı = *yaz gələndə qar-qara* və coşgun sellər axdı (I, 160), *أَرْدَمْ تِلَا أَكْرَنِينْ بُلْمَا كُفَازْ* *ögrən+übən* bolma kükəz = ərdəm dilə, *öy-rənibən* olma lovğa (I, 285) və s.

Maraqlıdır ki, «Qutadğu Bilig»də *-ip*, *-ip*, *-up*, *-üp* şəkilçisinə tez-tez rast gəlsək də, onun *-iban*, *-ibən*, *-uban*, *-übən* variantının işlənməsi yox dərəcəsindədir. Əsərin «C nüsxəsində (Fərqanə-Nəmənqan nüsxəsi – R.Ə.) sonradan düzəldilib əlavə olunmuş, tənvinli əliflə yazılı kör+ü+bən və səhifə kənarında bir izahla yenə tənvinli əliflə kir+i+pən örnəkləri vardır» [240, 179].

Bu şəkilçilər (*-p*, *-ip*, *-ip*, *-up*, *-üp*, *-iban*, *-ibən*, *-uban*, *-übən*) qədim abidələrdə, o cümlədən Azərbaycan yazılı abidələrində, ələlxüsus KDQ-də intensiv şəkildə işlənmişdir. Məsələn: Kül Tigin Azman atığ *bin+ip* təgdi, santı «Kül Tigin Azman atını *min+ib* hücuma keçdi, düşməni doğradı» (T, 26), Kü *eşid+ib* balıktakı tağılmış, tağdakı inmiş, *tiril+ip* yetimiş ər bolmuş «Xəbər *eşidib* (*eşidən kimi*) şəhərdəki(lər) dağa çıxmış, dağdakı(lar) aşağı enmiş, *toplaş+ib* yetmiş döyüşü olmuşlar (KT, §. 12), Sələnqə kodı *yor+ıpan* «Selenqa boyu *ged+ibən*» (MÇ, 34), İlərü *gəl+ib* Selcan xatunını *qucaqla+yıb* barişmişlar-soruşmışlar (KDQ, 93), Sügüsin əlinə *al+ub* at saldı (KDQ, 121), Qanlu kafər əlindən kartaşcuğun *tart+ub* aldı (KDQ, 115), Qoca *eşid+üb* şad oldu (KDQ, 115), *Yürü+yükən* kafərə at saldılar (KDQ, 121), *Bögird+ibəni* atdan yerə saldı (KDQ, 77), *Qalq+ubani* eki qardaş quca-quca görüşdilər (KDQ, 115), *Yürü+yükəni* oğulu ulu gərdəgə keçürəm derdim (KDQ, 73), Ağzunu cövhəri *gör+üp*, yəni dükanə gəlmışəm (AŞ, 57, Q.Bürhanəddin), *Düş+üb+dür* kuhi-səhrayə, keyiklərlən *tut+ub* ülfət (AŞ, 338, Kişvəri), Durna *uç+uban* həvayə düşdü, Laçın *ol+uban* ovayə düşdü (AŞ, 414, Xətai) və s.

Guya *-p*, *-ip*, *-ip*, *-up*, *-üp* şəkilçisi ilə *-iban*, *-ibən*, *-uban*, *-übən* arasında fərq-ləndirici mənalar olduğu barədə V.M.Nasilovun fikirlərini əsaslı faktlarla təkzib edən Ə.Rəcəbli haqlı olaraq yazmışdır ki, bunlar eyni mənalı dupletlərdir [161, 417-420].

Məlum olduğu kimi, *-p*, *-ip*, *-ip*, *-up*, *-üp* və *-iban*, *-ibən*, *-uban*, *-übən* şəkilçili feli bağlama nisbi fel rolunda çıkış edir, onun ifadə etdiyi hərəkət əsas felin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl icra olunur. Məsələn, *vurub getdi* birləşməsində əvvəlcə *vurmaq*, sonra *getmək* ifadə edilir. *Vuruban getdi* birləşməsində də eyni fikir ifadə olunur, lakin burada cüzi üslubi fərq özünü göstərir. İkinci birləşmə *vurub dərhal getdi*, başqa sözlə, *vurub da getdi* mənasını verir. Bu fərq çox da önəmlidir.

5. -a, -ə, -u, -ü. Hal və hərəkətin tərzini bildirən feli bağlama əmələ gətirir. Məsələn: آتىل سُقى أقا ترۇرُ ئەtil suwı *ak+a turur*=İtil suyu *axaraq gedir*, *axır*, *hey axır* (I, 141), قىيا بُتى ققا ترۇرُ *kaya tübi kak+a turur* = qaya dibini *döyərək durur*, *hey döyür* (I, 141), بَلِيقِ تِلِيمِ بَقَا تُرُورُ *bəlik tilim bəqə turur* = balık təlim, *bak+a turur* = balıq çoxdur, *ba-xaraq durur*, *hey baxır* (I, 141), ار سُكَا ئىڭىرى *sök+ə olturdu* = adam *dizi üstə oturdu* (III, 217), قىلنۇ بىلسا، قىزلى ئەدار *kılın+u bilsə*, *kızıl kedhər* = özünü sevdirməyi *bacarsa*, *qızıl*, *qırmızı pal-tar geyər* (I, 393), يَرَانْو بىلسا، يَشِلْ ئەدار *yaran+u bilsə*, *yaşıl kedhər=yaranmağı bacarsa*, *yaşıl paltar geyər* (I, 393), گىنگىل بىر بىمىنچى *könqül ber+ü yaymadinq* = könül *verərək meyl etmədin* (III, 231) və s.

6. -yu, -yü. Bu şəkilçinin yardımı ilə yaranan feli bağlamalar çox azdır: گىردى آرتار تىيۇ *kirdi budhun kasna+yu=xalq içəri girdi titrəşərək* (II, 229), گىلدى آسىن آسىن يىيۇ *erte te+yü səringil* = keçər *deyə səbr elə* (III, 218), گىنگىل ərtər *asnə+yü* = gəldi əsinti *əsərək* (II, 229), قادقا ئىنلىيۇ *kadıka tükəl üsnə+yü* = düz borana *bənzəyərək* (II, 229) və s.

7. -layu, -ləyü şəkilçisi müasir *-casina*, *-cəsinə*, *-araq*, *-ərək* şəkilçilərinin ekvi-valentidir, fellə işləndikdə feli bağlama yaradır, isimlə işləndikdə isə qoşma kimi çıkış edir. Məsələn: ئىن كىن ئىرتاب يىغلىو *tün kün turup yiğ+layu* = gecə-gündüz durub *ağlayaraq* (III, 240), يۇمۇرلىيۇ ارگىن سۇتىن سەغار *yumur+layu* erkənin, sütin sağar = erkəndən *toplaryaraq* südünü sağar (I, 389), گىردى منى آملىيۇ *kördi məni əm+ləyü* = məni *sağaldaraq* gördü (III, 266), بېقى مىنكى آملىيۇ *baktı manqa im+ləyü* = mənə işarə *edərək* baxdı (III, 266).

8. -laşu, -ləşü. Bu, *-la+s*, *-lə+s* ilə *-u*, *-ü* şəkilçisinin birləşməsindən yaranan şəkilcidir, müasir dilimizdəki *-araq*, *-ərək* şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirir, tərzi-hərəkət, hal-vəziyyət, bəzən də səbəb məzmunu ifadə edən feli bağlama

yaratdır. Məsələn: اَلْ مَنِكْ بَرْلَا اُقْ آتى قِزْلَشُوْ ol məninq birlə ok attı *kız+laş+u = o*, ortaya *qız qoyaraq* mənimlə ox attı (II, 227), اَلْ اَتْ يَرْشَدِي مَنِكْ بِبِلا تَقْشَغَانْلَشُوْ ol at atışdı məninq birlə *tawışğan+laş+u=o*, *dovşandan mərc qoşaraq* mənimlə at çap-maqda yarışdı (II, 231) اَنِكْ بِرْلَهُ اَيْنَادِي يَرْقَشُوْ (*aninq birlə oynadı yarık+laş+u = o*) onunla *zirehi girov qoyaraq* oyun oynadı (II, 257), اَلْ مَنِكْ بَرْلَا اُقْ آتَى اَتَلَشُوْ ol məninq birlə ok attı *at+laş+u = o* mənimlə *girov olaraq* ortaya *at qoyub* ox atdı (II, 231), اَلْ اَنِكْ بِرْلَاجْكَانْ اَرْدِي اَمْلَشُوْ ol aninq birlə çögən urdı *üm+ləş+ü = o* onunla *şalvarını* ortaya *qoyaraq* çovkan oynadı (I, 278) və s.

9. -madhip, -mədhip. Əsasən hal-vəziyyət, qismən də zaman bildirən feli bağlama əmələ gətirir, funksiya baxımından dilizimdəki *-madan*, *-mədən* şəkilçisi ilə eyniyyət təşkil edir. Məsələn: بُور بُلْمَادِب سِرْكَا بُلْما bor *bol+madhip* sirkə bolma = şərab *olmadan* sirkə olma (III, 130), ٖتَكَلَامَذْبَ بِجَمَاس tənqlə+mədhip biçmas = [Tavğaç xanının ipəyi çoxdur,ancaql] yüz *ölçmədən* bir biçməz (I, 421), يَقْنَ يَعْقَ گُرْمَذْبَ نَانْكَنِي گُذُور yakın yağuk *kör+mədhip* nənqni ködhür = yaxını-yavuğu *görmədən* öz malını görər (III, 27) və s.

Əslində bu şəkilçi *-ip*, *-ip* şəkilçisindən törəmişdir. «Divan»ın mətnində verilmiş bəzi şeirlərdəki həmqafiyə sözlərin birinin ڏ dh, digərinin isə ى y ilə olması onu göstərir ki, bu, ڏ dh yəni təxminən bizim y səsinə yaxın bir fonemdir və onların arasında ciddi fərq yoxdur. Bunu nəzərə almaqla *-madhip*, *-mədhip* şəkilçisinin tərkib-cə *-ma*, *-mə* inkar şəkilçisi + y bitişdirici samiti + *-ip/-ip* ünsürlərindən ibarət olduğu barədə hökm vermək olar. Beləliklə, bunun *-ib*, *-ib* şəkilçisinin inkar variantı olan *-(ma)+y+ib*, *-(mə)+y+ib* şəkilçisi ilə eyniyyət təşkil etdiyi şübhəsizdir.

Ərkən sözü fellə birlikdə işləndikdə feli bağlama yaratır, müasir dilimizdəki *ikən* sözünün və *-anda*, *-əndə* şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: گُلْ اَرْ بَرِيرْارْكَانْ *ol kəlür ərkən kördüm = onu gələrkən gördüm* (I, 170), اَلْ اَرْكَانْ گَرْدُم منکا يَرْمَاق بَيْرُارْكَانْ *ər barır ərkən kadıttı = adam gedir ikən qayıtdı* (II, 295),

قىرنىدى ol manqa yarmak *berür ərkən* katrundi = o mənə pul *verdiyi an, verirkən* bundan vaz keçdi, çəkindi, qaçındı (II, 249) və s.

Bu söz «Qutadğu Bilig»də çox işlənmişdir: Kılıç *təprər ərkən* yağı təprəməz «Qılinc *tərpənəndə*, yağı tərpənməz» (KB, 2144), Ölüm *tutmaz ərkən* barınq barça bir «Ölüm *tutmamışkən* bircə hamınız gedin» (KB, 5299). «Ətabətül-həqaiq»də isə ona nadir hallarda rastlanır: Biligsiz *tirig ərkən* atı ölüm «Cahilin adı *diri ikən* ölüdür» (AH, 96).

Beləliklə, «Divan»da feli təsriflənməyən növü müasir dilimizdən bəzi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Hər şeydən əvvəl, həmin dövrdə hərəkət adları indikindən daha zəngin olmuş, hazırda işlədilən *-mak, -mək* və *-ış, -iş, -uş, üş* şəkilçiləri ilə yanaşı *-ik, -ığ, -ig* və *-gu, -gü, -sığ, -sig, -suğ, -süg* şəkilçiləri də hərəkət adları yaratmışdır.

Feli sıfətlərdə də bəzi fərqlər müşahidə olunur. Burada da şəkilçilərin çoxluğu və zənginliyi diqqəti cəlb edir. Məsələn, «Divan»da işlənmiş *-duk, -düğ, -ğu, -gü, -ku, -kü, -indi, -indi, -undi, -ündi, -daçı, -dəçi, -taçı, -təçi, -ğuçı, -kuçı, -güçı, -ığsak, -igsək, -gli, -ığlı, -igli, -uglu, -ügli, -ğlık, -glik, -ığlık, -iglik, -ığsı, -igsı, -gsık, -gsik, -ğuluk, -gülük, -ğusuz, -güsüz* şəkilçiləri müasir dilimizdə yoxdur, *-ası, -əsi, -mas, -məs, -miş, -mış, -an, -ən, -ğan, -gən* şəkilçiləri isə müstərəkdir. Əvəzində *-acaq, -əcək, -mali, -məli, -diği, -diyi, -duğu, -düyü* şəkilçiləri ilə yaranan feli sıfət formaları DLT-də yoxdur.

Feli bağlamalara gəlincə, burada da fərqlər və bənzərliklər müşahidə olunur. Məsələn, DLT-də işlənmiş feli bağlama şəkilçilərindən *-ğalı, -kali, -gəli* dilimizdə işlənmir, *-ğınça, -ginçə* şəkilçisi isə dilimizdəki *-(y)ınca, (y)incə, -(y)unca, -(y)üncə*, habelə *-dılqca, -dikcə, -duqca, -diükçə* şəkilçilərinin ekvivalentidir. «Divan»da intensiv istifadə olunan *-p, -ıp, -ip, -up, -üp* və *-iban, -ibən, -uban, -übən* şəkilçiləri Azərbaycan dili üçün də xarakterikdir, hətta yazılı abidələrimizdə bunun *-ubani, -übəni* variantı da var. Feli bağlama yaradan *-a, -ə, -u, -ü* həm dilimiz, həm də DLT üçün müstərəkdir, *-laşu, -ləşü* və *-madhip, -mədhıp* şəkilçiləri isə müasir Azərbaycan dilinə yabançıdır.

III FƏSİL. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»DƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Antik dövrdən bəri adlar və fellər əsas nitq hissələri, sözünü və ədatlar isə köməkçi nitq hissələri hesab edilmişdir. M.Kaşgari dövründə hakim olan ərəb dilçilik elmi isə bütün sözləri isim, fel və ədat olmaqla üç nitq hissəsinə bölür və öyrənirdi [7, 17-18; 160, 36-37]. DLT müəllifi də ərəb dilçilik elminin ənənələrinə sadıq qalmış, öz kitabında bütün köməkçi niqt hissələrini *ədat* termini ilə ifadə etmişdir. Ərəb dilində *ədat* sözü *alət*, *vasitə*, *hissəcik* mənasındadır. Bu mənada bütün köməkçi nitq hissələrinin, yəni qosma, ədat və bağlayıcıların, nidaların və vokativlərin, habelə predikativlərin, təqlidi və modal sözlərin, eləcə də şəkilçilərin DLT-də ədat adlandırılması təəccüblü deyil, normal haldır.

Kömürəkçi nitq hissələri, onların təsnifatı və bölgüsü məsələsi dünya dilçilik elmində hələ də özünün dəqiqlik həllini tapmamış, bir sıra məqamlar müəyyənləşdirilməmişdir. Türkologiyada və müasir Azərbaycan dilçiliyində də köməkçi nitq hissələrinin təsnifi, adları, sayı, mahiyyəti barədə elmi mübahisələr bugünə qədər davam edir. H.Mirzəzadə [153; 154], Ə.Abdullayev [2], F.Zeynalov [186], R.Rüstəmov [166], K.Hacıyev [213; 214], E.Hacıyev [112], Z.Təhməzov [179] və başqa müəlliflərin əsələrində bu məsələnin elmi-nəzəri tərəfləri, qoyuluşu və tarixçəsi ətraflı şəkildə işıqlandırılmışdır. Biz isə burada nəzəri mübahisələrə girişmədən köməkçi nitq hissələrinin Azərbaycan dilçiliyində hələlik qüvvədə olan və qəbul edilmiş təsnifatını əsas götürərək onların DLT-də necə əks olunmasını nəzərdən keçirəcəyik. Yalnız onu qeyd etmək lazımdır ki, təqribən min il əvvəl qələmə alınmış «Divan»da köməkçi nitq hissələri indiki qədər zəngin, çoxşaxəli və mürəkkəb olmamışdır. Bu da ilk növbədə dilin tarixi inkişaf qanuna uyğunluqları ilə bağlıdır.

3.1. QOSMA

Qosma digər köməkçi nitq hissələrinə nəzərən «Divan»da daha dolğun əks olunmuşdur. Müstəqil mənaya malik olmayan, heç bir suala cavab verməyən,

müəyyən sözlərlə fel arasında əlaqə yaradan, adətən ismin yiylilik, yönlük və çıxışlıq hal-larına qoşulan qoşma bəzi mənalar bildirir.

H.Mirzəzadə oğuz dillərinə məxsus yazılı abidələrin dilində qoşmanın mənaca 13 növünün, yəni zaman, istiqamət, məsafə, bənzətmə, səbəb, məqsəd, həm istiqamət, həm də səbəb-məqsəd (*yana* qoşması), fərqlənmə, ziddiyət və qarşılıq, kəmiyyət, sahə, iştirak və vəziyyət bildirən qoşmaların mövcud olduğunu qeyd etmişdir [153, 195-210]. Təbii ki, bunlardan bir çoxuna «Divan»da da rast gəlmək mümkündür.

3.1.1. Zaman bildirən qoşmalar

«Divan»da zaman bildirən qoşmalar feldən əvvəl işlənir. Bunlara *aşnu* «əvvəl», *burun* «öncə», *basa* «sonra», *sonra* «sonra», *sonq* «son» və digər qoşmaları misal göstərmək olar. Məsələn: مَنْ آنَدَنْ أَشْنُوْ كَلِمْ mən andan *aşnu* kəldim = mən ondan əvvəl gəldim (I, 188), أَلْ مَنْدِنْ بُرْنَ بَرْدِي ol məndin *burun* bardı = o məndən öncə gəldi (I, 397), مَنْ آنَدَا بَسَا كَلِمْ mən anda *basa* kəldim = mən ondan *sonra* gəldim (III, 212), سَنْ مَنِكْ سُنْكَدَا كَلْ sən məninq *sonqda* kəl = sən məndən *sonra* gəl, arxamca, dalımca gəl (III, 311), بُو سُوْزْ سُنْكَنْدَا آيْغَلْ bu söz *sonqında* ayğıl = bu sözdən *sonra* söylə (III, 311), أَلْ آنِي كِيدِنْ آذْغَرْدِي ol ani *kidin* odhgardı = o onu xeyli düşündükdən *sonra*, bir az keçdikdən *sonra* anladı (I, 265) və s.

3.1.2. Məkan, məsafə, yön bildirən qoşmalar

Bunlar əsasən *içrə* «içində», *taba/rul* «tərəf/əl», *təgü* «qədər», *bəriü* «bəri» və s. qoşmalardır. Məsələn: أَغْزَاجْرَا آخْوْ سَعْدِي ağız *içrə* ağu sağdı = *ağzına* zəhər tökdü (III, 298), أَلْ مَنِكْ تَبَارُوْ كَلِدِي ol məninq *tabaru* kəldi = o mənə *tərəf* gəldi (I, 436), قَدْشْ تَبَا إِتْ كِبِي kimi *içrə* oldurup = gəmi *içrə* oturub (III, 220), قِينْكِرُوْ بَقَار kadhaş *taba* it kibi kınqru bakar = qohum-qardaş *tərəfə* it kimi kəc baxar (III, 27), كُنْيَى نِكْ كُلِّيْنَا تَكُوْ يَغِيْ كünininq kulinə *təgü* yağı = gününün külünə *qədər* düşmən (günü günüyə düşməndir, hətta birinin külü o birinin gözünə sovrular, III, 221), كَنْدَلْر آزا جَقْتِمِز kəndlər *üzə* çıktıımız = şəhərlərin *üzərinə* çıxdıq (I, 353), تَغَار آشِيَاكْ آزا آرِتَلِدِي tağar eşyək *üzə* artıldı = dağarcıq eşşəyin *belinə* [taraz

şəkildə] yükləndi (I, 279), مَنْ آنِكَ أَذْوَ كَلِمْ mən aninq *udhu* kəldim = mən onun *ardınca* gəldim (I, 152) və s.

3.1.3. Bənzətmə bildirən qoşmalar

«Divan»da bir neçə bənzətmə bildirən qoşma işlənmişdir. Bunları aşağıdakı şəkildə sıralamaq mümkündür.

1. *Kibi / kipi / kip* «kimi» qoşması. Üç imlada olan bu qoşma qoşulduğu sözü müqayisəyə cəlb edir. Məsələn: ات کىي قىنگىرۇ بقار it kibi kinqru bakar = *it kimi kəc baxar* (III, 27), فُشلرکىي اجتىمىز kuşlar kibi uçtımız = *quşlar kimi uçduq biz* (I, 466), قۇرم كېي ايدىسىن قۇدۇي يقار korum *kipi* idhisin kodı yuwar = sahibini *qaya kimi* aşağı yuvarlar (III, 61). Bu qoşmanın sonuncu variantı isə bu şəkildədir: كېب K i p: bənzər, tay. Oğuzca. بُو ار آنِكَ كېي» *bu ər aninq kipi* = bu adam onun *tayidir*, onun *kimidir* (III, 129).

2. *Tək* «kimi, tək, təki» qoşması. Bu qoşma da müqayisə, bənzətmə mənası yaradır: جَكْرُكَا تَكْ سُوْ بُلْتَ تَكْ سَجِي bulit tək saçı=saçı *bulud kimi* çox (I, 362), çə-kürgə tək sü=çəyirtkə kimi qoşun (I, 470), انِكَ آذافى سُرْكَ بُوزْ تَكْ aninq adhakı sürk *buz tək*=onun ayağı eynən *buz kimidir* (I, 360), قَرْقَسِيزْ تَكْ كَرُورْ karaksız tək körür = gözsüz kimi görür. Yəni savaşda yağını və onun silahlarını eyninə almayan adam mənasındadır (I, 476). Bu qoşmanın Orxon-Yenisey abidələrində də çox poetik nümunələri var: Kanım kağan süsi *böri tək* ərmış, yağısı kony tək ərmış (KT, §. 12), Yağımız təgrə *oçuk tək* ərdi, biz aş tək ərdimiz (T, 8), Bakırı bunqsız əti kara *saçın təg* «Pulu sansız idi qara *saçın tək*» (Y, 26), Körür közüm *körməz təg*, bilir biligim *bilməz təg* boltı (KT, şm. 10).

3. *Layu/ləyü* «kimi» qoşması. Bu qəbildən olan digər qoşmalar kimi *layu*, *ləyü* qoşması da bənzətmə və müqayisə bildirir. Məsələn: إِرْقَقْ بَشِي قَرْلِيُو iwrık başı *kaz layu* = ibrik başı *qaz kimi* (I, 163), سَعْرَقْ ثُلُوكْزَلِيُو, saqrak tolu *köz ləyü* = surahi dolu *göz kimi* (I, 163), اَرْسَلَنْ لَيْوْ كُكَرَدِيم arslan *layu* kökrədim=*aslan kimi* kükrədim (I, 184), اَتْرُكْ اَثَنْ اَغْرِي لَيْوْ يُزْكَا بَقَارِ, *ogru layu* yüzgə bakar = *ogru kimi* üzə baxar (I, 165), اَرْژُو لَيْوْ اَرْ اَفَارِ, *arju layu* ər awar = *çaqqal kimi* adam ovlar (III, 349), كِشِي كِشِي اَرْژُولَيْوْ قُرْى, kişi *arju layu* kuri = *çaqqal kimi* adamı dövrələmək (I, 185).

4. Çə, çə qoşması əsasən şəxs əvəzlikləri ilə işlənmişdir. Məsələn: اَلْ مِنْكَ جَا ol *məninq* çə = o *mənim kimi* (III, 199), بو آنکَ جَا bu *aninq* çə = bu onun *kimi* (III, 199), اَزَافِي بُلْكَا آنْجَا آيْمِيش, uzakı bilgə *ança* aymış = keçmiş zaman bilgəsi *belə* demiş[dir] (I, 153) və s. Həmin qoşma bu gün dilimizdə I və II şəxsin təkində və cəmində işlənən «məncə, səncə, bizcə, sizcə», habelə «onun, onların fikrincə» sözlərində yaşayır. Min il bundan əvvəl də təxminən həmin mənada işlədilmişdir.

Bunardan *kibi* qoşmasına yazılı abidələrimizdə, o cümlədən «Kitabi-Dədə Qorqud»da rast gəlirik. Məsələn: Anıq *kibinin*, xanım, bəbəkləri bitməsün, ocağına buncılayın övrət gəlməsün (KDQ, 33), Ayıtdı kim, yer *kibi* kərtiləyin, topraq *kibi* savrılayın, qılıcımı toğranayıñ, oxıma sancılayın (KDQ, 90), Yel *kibi* yetdi, yeləm *kibi* yapışdı (KDQ, 96), Xanım, sazdan bir aslan çıqar, at urar, apul-apul yürüyişi adam *kibi* (KDQ, 98) və s.

3.1.4. Məqsəd və səbəb bildirən qoşma

«Divan»da məqsəd və səbəb bildirən əsas qoşma *uçun* «üçün» sözüdür. Bu qoşmanın mənşəyi *uc* (*ucundan, ucbatından*) sözü ilə bağlıdır. Məsələn: سَنْكَ أَجْنُونْ بُغْرِي أَجْوُنْ مَنْكَلْنُورْ گَلْدِم səninq *uçun* kəldim=sənin *üçün* gəldim (I, 143), boğzı *uçun* mənqlənür = boğazı (qarnı) *üçün* dən (yem) toplayır (II, 285), فَشْ تُوْزْقَا مَنْكَ أَجْنُونْ لِنُورْ kuş tuzakka mənq *uçun* ilinur = quş tələyə yem *üzündən* düşər, yem *üçün* düşər (III, 312) ئَقْرَأْجُونْ تَنْكَرِي اذْ لَمْذَبْ أَيَا قَدَشْ أَغْلَنْيْ جَنْلَا بُغَارْ tawar *uçun* tənqri edhləmədhip uya kadaş oğlını çınlı boğar = mal-mülk *üçün* tanrıni unudaraq qardaşı oğlunu gerçəkdən boğar (I, 151) və s.

3.1.5. Birgəlik bildirən qoşmalar

DLT-də birgəlik bildirən əsas qoşma *birlə/bilə* qoşmasıdır. Klassik abidələrimizdə çox işlək olan bu qoşma hazırda dilimizdə *ilə*, *-la*, *-lə*, *birgə* şəklində sabitləşmişdir. Bu qoşma bir qayda olaraq isim və əvəzliklərlə işlənir. Məsələn: بِرْلَا alplar *birlə* uruşma, bəglər *birlə* turuşma = alplar *ilə* vuruşma, bəylər *ilə* duruşma, bəhsə girmə (I, 232), اَلْ آنِكَ بِرْلَا اَتْ پَرْشَدِي ol *aninq* *birlə* at yarışdı=o *onunla* at çapmaqda yarışdı (III, 69), قَانِعْ قَانْ بِرْلَا يَوْمَاسْ kaniq kan *birlə*

yumas=qanı *qanla* yumazlar (III, 157), ال منك بـرلا أبـشـدـى ol məninq *birlə* öpüşdi=o *mənimlə* öpüşdü (I, 230) və s.

Birlə qoşması *bir-biri ilə* mənasında da işlənir, bu zaman əvvəldə *ikki* sözü gəlir. Məsələn: اكـى آر بـرلا سـنـكـشـدـى *ikki ər birlə sünqüşdi* = iki adam *bir-biri ilə* savaşdı, süngüləşdi (III, 342). Bu bəzən *bir ikinci birlə* birləşməsinin vasitəsilə həyata keçirilir. Məsələn: بـكـلـار بـيـر إـكـنـدـى بـرـلا آـغـشـدـى *bəklər bər ikinci birlə ağışdı* = bəylər *bir-birini* qovmaqda yarışdilar (hərfən: bəylərin *biri ikinci bay ilə* bir-birini qovmaqda yarışdı, I, 235) və s.

3.1.6. İstisna bildirən qoşmalar

«Divan»da istisna, seçilmə, xüsusiləşmə bildirən əsas qoşma müxtəlif tələffüz variantları olan *adhin/adhruk/ayruk/ayru* «başqa, qeyri, özgə, savayı» qoşmasıdır.

M.Kaşgari bu dörd qoşmanı belə izah etmişdir: اذـن A d h ı n: «başqa» mənasında işlənən bir ədatdır [qoşmadır] (I, 143), اذـرـق A d h r u k: oğuzca «başqa, ayri» deməkdir. Digər türklər bu söz əvəzinə «اذن adhin» deyirlər. Aşağıdakı məsəldə də işlədilmişdir: اذـن كـشـى نـانـكـى تـنـكـ سـانـمـاسـ *adhin* kişi nənqi nənq sanmas = özgəsinin malı mal sayılmaz (I, 162), اـيـرـق A y r u k: «başqa» mənasında istifadə olunan sözdür. Oğuzca (I, 174), اـيـرـو A y r u: «başqa, elə isə, deyilsə» mənasında bir sözdür. مـوـنـى تـيـلـا مـسـا سـنـ آـيـرـو نـا كـرـكـ *munu tiləməsə sən ayru* nə kərək = bunu deyilsə, *başqa* nə istəyirsən (I, 184), كـنـى بـرـكـىكـ نـكـ كـوـزـنـدا اـذـنـ باـشـى يـوقـ *kəni berkeñik nək koznda azın başı yowq* köni barır keyiknin qəzində *adhin* başı yok = düz gedən geyikin gözündən *başqa* yarası yoxdur (III, 152).

İstisna bildirən digər bir qoşma *adhnağı* «başqa» qoşmasıdır. Buna DLT-də bir şeirdə rast gəlirik: أـجـرـبـ أـزـنـكـ أـشـارـبـ اـذـنـاغـنـى تـنـرـماـ / أـغـرـقـ أـغـرـاشـنـكـى اـذـنـاغـنـاـ يـذـرـماـ: *Ağruk ağrashınki aznagħna iż-żerma* / *Ağruk ağrashınki aznagħna iż-żerma*: Ağruk ağır işinqni *adhnağuka* yüdhürmə, Ağrup özünq öşərip *adhnağunu* todhurma = Cox ağır yükünü *başqasına* yükləmə, Özünü acliqdan taqətsiz edib *başqasını* doyurma (III, 65).

DLT-də işlənməsə də, Şərqi Türkistan mətnlərində, ələlxüsus «Qutadğu Bilig»də *adınlar* «başqaları» qoşmasından istifadə edilmişdir: Yuluğ kılma özin

adinlar üçün «Özünü başqaları üçün fəda etmə» (KB, 1404), Yüzini körəy tip *adinlar* iવ «Üzünü körək deyə başqaları tələsər» (KB, 47).

3.1.7. Ziddiyət və qarşılıq bildirən qoşma

Buna dair DLT-də cəmisi bir qoşma var – *utru* «qarşı»: **قْنَاجا** يلان بَرْبِزْدِن قَجَار. *قْنَاجا* ilanın yarpuzdının kaçar, kança barsa, yarpuz *utru* kəlür = ilan yarpızdan qaçar, hara getsə, *qabağına* yarpız çıxar (III, 41), **أَلْ مَنْكَا أَتْرُوْ ثُرْنَدِي** ol manqa *utru* turundi = o mənə *qarşı* durdu, qarşı çıxdı (II, 167), **أَلْقَ اتْرُوْ ثُنْسَا يُوقَا** سانmas anuk *utru* tutsa yokka sanmas = hazır olan şey *qabağa* (süfrəyə) qoyulsa, yox sayılmaz (I, 136), **أَتْرُوْ ثُرْبِ يَغْدِي أَنْكَرِكِيشْ أَقْيِ جِفْقَار**, *urtu* turup yağdı anqar kiş okı çıgilwar = *qarşı* durub yağdı ona sədəq dolusu kiçik ox (I, 437) və s.

3.2. BAĞLAYICI

Müstəqil lügəvi mənəsi olmayan bağlayıcılar söz, birləşmə və cümlələr arasında əlaqə yaradar. DLT-də və bağlayıcısı işlənməmişdir. M.Kaşgari bu barədə yazmışdır: «əsərimizdə *vavi-atış* [və bağlayıcısı] işlətmədik, çünkü bu, türk dilinə xas deyildir» (I, 73). DLT-də qeyri-türk mənşəli *lakin*, *fəqət*, *amma*, *yaxud*, *habələ*, *gah*, *hərgah*, *hərçənd*, *çünki*, *ki*, *məsələn*, *madam* kimi bağlayıcılar yerli-dibli yoxdur. Türk mənşəli bağlayıcılar da olduqca azdır.

«Divan»da bağlayıcıların aşağıdaki məna növləri müşahidə edilir:

3.2.1. Bölüşdürmə bildirən bağlayıcı

Buraya *azu* bağlayıcısı daxildir. Maraqlıdır ki, *azu* sözü Orxon-Yenisey abidələri dövründə bağlayıcı deyil, ədat olmuşdur. Ə.Rəcəbli bununla bağlı yazmışdır: «*azu* «məgər» ədatı. Bu, sual ədatıdır və qədim türk yazılı abidələrinin dilində sual cümlelerinin əmələ gəlməsində iştirak edir; məsələn: *Azu bu sabımda igid bar gu* (KT, c. 10) «Məgər bu sözlərimdə yalan (şışirtmə) varmı?» [162, 634].

«Divan»da isə bölüşdürmə bağlayıcısı kimi çıkış edən *azu* «ya, və ya, yaxud» mənasına gəlir, iki seydən birini arzu etməyi, seçməyi bildirir, dilemma yaradır.

Məsələn: أَزُوم يِيْكِل آزُو قاغُون يِيْكِل üzüm yegil, *azu kağun yegil*=üzüm, *yaxud* qovun ye (I, 153).

Bu bağlayıcı çox zaman sual məqsədi daşıyır: «**گلورمۇسَن آزُو بَرِيرمُوسَن**» kəlür mü sən, *azu* barır mu sən = sən gəlirsən, *yoxsa* gedirsən (I, 153). Bir qadın doğduğu zaman mamaçadan **تِلکومُو ئُغدَى آزُو بُريمو** tilkü mü toğdı, *azu* böri mü = tülübü doğuldu, *yoxsa* cavanar (I, 423) deyə soruşur, bununla uşağın cinsini öyrənirlər. Qızı aldatdığı və yaltaqlandığı üçün tülübü, oğlana isə təbiətindəki qorxmazlıq, mərdlik, xarakterindəki igidliyik dolayısı ilə məcazi mənada qurd deyilir.

3.2.2. Şərt bildirən bağlayıcılar

«Divan»da şərt bildirən bağlayıcılar da azdır. Buraya iki bağlayıcı daxildir: *kali*, *abanq*. Onların hər ikisi şərt bildirir, *əgər*, *necə* deməkdir. *Kali* bağlayıcısı adətən tərkibində -sa, -sə şəkilçisinin iştirak etdiyi feldən sonra gəlir, sözdə və cümlədə şərt anlayışını qüvvətləndirir. Məsələn: **كَلْسَا قَلَى قَتَّاغْ يَائِى** kəlsə *kali* kutluğ yay = gəlsə *əgər* qutlu yay (I, 148), **جَهَقَقْ جَقِبْ إِيقْسَا قَلَى أَنِنُورْ يُلَا** çakmak çakıp ewsə *kali* udhinur yula = *əgər* çaxmaq çaxan tələssə, çıraqı söndürər (III, 30), **كَلْسَا قَلَى قَتِّلْقَقْ** kəlsə *kali* katılılık ərtər teyü səringil = gəlsə *əgər* fəlakət, keçər deyə səbr elə (III, 218) **كَلْسَا قَلَى أَغْرَبْ قَلَى** ogrıp *kali* kəlsə sanqa karşu sülə = *əgər* düşmən uğrayıb sənin üstünə gəlsə, ona qarşı qoşun çıxart (III, 249), **كَلْسَا قَلَى أَغْرِينْ** **بَرِكَلْ تَقَى أَزْفَلْقَقْ** kolsa *kali* ograbən vergil takı azukluk = *əgər* yanına gələn olsa, ona azuqədə verginən (I, 301).

قَجْسَا قَلَى Bu bağlayıcı bəzi cümlələrdə *necə*, *nə* *cür*, *şayəd* mənası yaradır: **بُو سَنْ بُو ايشَغْ قَلَى قَلَدِنْكَ** kaçsa, *kali* kurtulur = qacsa, *necə* qurtular (III, 237), bu sən bu işığ *kali* kıldınq = sən bu işi *necə* etdin (III, 219) və s. «Qutadğu Bilig»də bu bağlayıcıya dair çox parlaq nümunələr var: *Kali* sevməyin kör bu edhgü kişig / *Kali* ögməyin mən bu edhgü işig «*Necə* sevməyim mən bu yaxşı kişini, *Necə* öyməyim mən bu yaxşı işi» (KB, 933).

Abanq şərt bağlayıcısının cümlədəki yeri *kali* bağlayıcısına nəzərən daha sərbəstdir, o həm feldən əvvəl, həm də sonra işlənə bilir. Məsələn: **أَبَنْكَ سَنْ بَرْسَا سَنْ abanq** sən barsa sən = *əgər* sən getsən (I, 191), **كَلْسَا أَبَنْكَ تَرْكِيمْ** kəlsə *abanq* tərkə-

شَرَارِيمْ سُسِنْ تَارِب / أَبْنَكْ قُلْسَامْ أَذُوبَارْب nim=gəlsə əgər tərkənim, xaqanım (I, 433), Abanq kolsam, udhi barıp, Tutar ərdim süsin tarıp = Əgər istəsəydim dalınca gedib, Tutardım, qoşununu dağıdır (I, 398) və s.

3.3. ƏDAT

H.Mirzəzadə XIII-XIX əsrlərə aid Azərbaycan yazılı abidələrində rastlanan ədatları məna növlərinə görə aşağıdakı qruplar halında təsnif etmişdir: qüvvət-ləndirici ədatlar, məhdudlaşdırıcı ədatlar, dəqiqləşdirici ədatlar, sual ədatları, əmr ədatları, təsdiq və inkar ədatları [153, 210-247]. Məhdudlaşdırıcı ədatları (*ancaq, amma, vəli, leyk, yalnız* və s.) çıxmaq şərtilə bu bölgü DLT-də işlənmiş ədatlara tam uyğun gəlir. Cümlə üzvü olmayan, lakin cümlədə məna çalarları yaranan ədatlar XI əsrдə sayca indiki qədər zəngin olmasa da, «Divan»da onların bir çoxuna rast gəlirik.

3.3.1. Əmr ədatları

DLT-də əmr ədatları olduqca azdır. Əsərdəki bəzi əmr ədatları bunlardır: *çu/çü, su/şü, ok/ök*. Bu ədatlar Şərq türkcəsi üçün daha xarakterikdir, uyğur, qaraxani və Xarəzm sahələrində geniş şəkildə istifadə olunmuş, Qərb türkcəsinə, oğuz dillərinə keçməmiş, yazılı abidələrdə işlədilməmişdir.

Çu/çü ədatı əmr və inkarlıq bildirən sözlərin sonuna artırılaraq təkid bildirir. Məsələn: **گَلْ جُو** kəl çü = gəl, hələ gəl, hər halda gəl (III, 199), **بَرْمَاجُو** barma *çu* = hələ getmə, hər halda getmə (III, 200). Bunlar ancaq xitab halında söylənir. S.Mütəllibov bu ifadələri özbək dilinə «əlbəttə, gəl» və «zinhar barma», yəni «əslə getmə» kimi tərcümə etmişdir [329, 225].

Su/şü ədatı *çu/çü* ilə eyni mənalıdır: **بَرْغَلْ شُو** bargıl *su* = hələ get, getsənə (III, 202), **گَلْ شُو** kəl *şü* = hələ gəl, gəlsənə (III, 202). S.Mütəllibov bu misalları isə «əlbəttə, get, getsən-ci» və «əlbəttə, gəl, gəlsən-ci» şəklində çevirmişdir [329, 228].

Ok/ök fellərdə təkid ədatıdır. Onun qarşılığı *lap, ta, ha, da, də*-dir. Misallar: **أَمْدَى أَقْ بَرْغَلْ أَقْ** bargıl *ok* = gedərsən *ha*, mütləq get (I, 112), **أَيْدِمْ أَقْ كَلْدِيمْ أَقْ** *baya* *ok* kəldim = *elə* indicə dedim (I, 112), **بَيَا أَقْ كَلْدِيمْ** *bayaq* *ok* kəldim = *bayaq* gəldim (I, 112),

ياز اق يى ياز ok = adət də belədir ki (I, 213), اگریکى مندغ اق orgəyügi mundağ ok = adət də belədir ki (I, 213), ye=ancaq yazda, baharda ye (III, 22), ال ارنى اك ڭلۇر ol ərni ök kəldür=o adamın özünü gətir (I, 139) və s.

3.3.2. Qüvvətləndirici ədatlar

Qüvvətləndirici ədatlar qoşulduğu sözün, yaxud bütövlükdə cümlənin məzmununu, mənasını qüvvətləndirir, hökmü qətiləşdirir, cümləyə nida intonasiyası verir, emosional təsir qüvvəsi yaradır. DLT-də belə ədatlara nümunə kimi *la*, *lə* ədatı göstərilmişdir. *La*, *lə* işin gerçəkləşməsini və bitməsini göstərən bir ədat kimi fellərin sonuna əlavə edilir. Məsələn: ال بىرى لا ol bardı *la* = o getdi də bə (III, 203), ال گىدى لا ol kəldi *lə* = o gəldi də bə (III, 203, onun getməsi, gəlməsi gerçəkləşdi). Bu ədat işin əslini dəqiq bilmədiyi üçün dinləyən adamda yaranan şübhəni, tərəddüdü tam rəf etmək üçün söylənir.

M.Kaşgarinin verdiyi məlumata görə, bu ədatı ancaq oğuzlar işlətmışlardır. B. Atalayın yazdığını görə, bu söz Qərbi və Orta Anadoluda canlı danışq dilində bu gün də işlənir, gəlməsi şübhəli olan, ancaq gələn bir adam barədə «gəldi *lə* = vallah gəldi», oxuması şübhəli olan, ancaq oxuyan adam üçün «okudu *lə* = vallah oxudu» deyilir [228, 213].

3.3.3. Dəqiqləşdirici ədatlar

Maraqlıdır ki, dəqiqləşdirici ədatlar «Divan» yazılın dövrdə, yəni XI əsrдə sayca bugünkü ədatlardan (*məhz*, *elə*, *əsl*) xeyli çox olmuşdur.

DLT-də aşağıdakı dəqiqləşdirici ədatlar müşahidə edilir:

- Takı*, *dakı*. Bunlar dəqiqləşdirdikləri sözü və ya ifadəni vurgulu edir, *dəxi*, *yenə*, *daha*, *da*, *də*, və mənasında işlənir. Məsələn: تىقى يېماق بىر takı yarmak ber= *yenə* pul ver (III, 214), ال تىقى آندا ol *takı anda* = o *da* oradadır (III, 214), بىكىشۈر ət, yin *takı* bəkrişür = ətlə bədən (hərfən: ət *dəxi* bədən) bərkisiyir (III, 254), ڭىركەن تىقى منكىشۈر *takı manqraşur* = göylər *dəxi* kükrəyir (III, 346), كولۇنك فەجىش بىقى قەشتىم *koçşup takı kawuştum* = qucaqlaşıb qovuşdum (III, 184), بىرلىك تىقى آزۇلۇق *kölünq takı küşərür* = gölməçələr *dəxi* daşır (I, 141), تىقى گۈشارۇر *bergil takı azukluk* = *iüstəlik*, azuqə ver (hərfən: verginən *dəxi* azuqə, I, 301), بىرى تىقى

قاز تى قى فردايمى *takı* ağlak = yeri də *ki* şorandır (I, 455), **سِجْفَانْ تَقِي سِقْرَقَانْ** *sıçgan takı* sıkırkan = sıçan və sığırkan (II, 261) və s.

M.Kaşgarinin yazdığına görə, türklərin, yəni qeyri-oğuzların istifadə etdiyi *takı* ədatı oğuzlarda *ilə* mənasındadır, üstəlik, oğuzlarda *dakı* şəklində işlənmişdir. DLT-də *dakı* variantının işlənməsinə dair yalnız iki nümunə tapa bildik: **أَيْغُرْ دَقِي تَتْلَقَا** uyğur *dakı* tatlıka = uyğurlara *dəxi* tatlıra (I, 466), «Türkler «dəxi» mənasında «تَقِي» *takı*», oğuzlar «دَقِي» *dakı*» deyirlər» (II, 206).

Takı/dakı ədatı KDQ-də *dəxi* şəklindədir: *Oğul dəxi* neyləsün, baba ölüb mal qalmasa (KDQ, 31), *Dəxi* kəndisi tölə-tölə atlarına vardı (KDQ, 56), Mən *dəxi* bir yumuş oğlanıyam (KDQ, 80) və s.

b) *Yəmə* ədatı *isə, qoy, yenə, da, də* mənalarına uyğun gəlir. Məsələn: **ايشىن** *قدْغۇ يِما سَقْلَسْوْنُ*, **قۇزَنْ يِما قَجُورْدُم** eşin *yəmə* kaçurdum=yoldaşını *isə* qaçırdım (I, 121), **بُدْرَجْ يِما قَرْدَى** *Budhraç* *kadhğu yəmə sawılsun* = *qoy* qayğı sovulsun (I, 168), **كُتْرَسَا قِيقْ يِما كُتْرُرْ تَقِيْ يُكْ** *təwi* yük kütürsə, kamiç *yəmə* kötüür = dəvə yük götürsə, çömçəni *də* bərabər götürər (II, 111), **كُوْزَنْ يِراْسَا، كُنْكُلْ دَنْ يِما يِرار**, **كُوْزَنْ يِراْسَا، كُنْكُلْ دَنْ يِما يِرار** közdən yırasa, könqüldən *yəmə* yırar = gözdən iraq olan könüldən *də* uzaq olar (III, 317), **تِينِى يِما أَجْكَتِى** *tini yəmə* üçükti = səsi *yenə* qısıldı (II, 144), **كُويْسَا يِما يَاغْ آذَكُو، كُويْسَا يِما كُونْ آذَكُو**, *yalksa yəmə* yağ edhgü, köysə *yəmə* kün edhgü = bıqsa *yenə* yağ yaxşıdır, yaxsa *yenə* gün yaxşıdır (III, 375).

c) *Yana* dəqiqləşdirici ədatı *yenə, təkrar* deməkdir. Məsələn: **قِيَّبْ يِنا يُمْشَلْم** *الدَّبْ يِنا فَجِيمْز*, *aldap kaynap, yana yumşalıım=qaynayıb yenə yumşalaq* (I, 432), **بُلْنَابْ يِنا اولْ قَجَار** *bulnap yana ol kaçar=əsir edib yenə qaçar* (I, 458), **يَنْقَا يِنا كِرْكُسُوزْ** *yinka yana kirgüsüz=yenə, daha hinə girməyəcək* (III, 13), **يَنْتا كَلِيمْ** *yana kəldüm = yenə gəldim, təkrar gəldim* (III, 167). Bu ədat «Ətabət ül-həqaiq»də və «Qutadğu Bilig»də də işlənmişdir: *Yana* bir kərəklig sözüm bar sanqa (AH, 265), *Yana* aydı ilig eşittim bu söz (KB, 1832) və s.

KDQ-də *yana* ədatı *yenə* şəklində işlənmişdir. Məsələn: *Yenə* toy edib atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan toğanın qıram derdim (KDQ, 103), *Yenə* Bayındır xandan adam gəldi (KDQ, 104) və s.

ç) *Yanqila* ədatı da *yana* ədatı kimi *yenə*, *yenidən*, *təkrar* mənasındadır. Məsələn: اُل ایشغ ینکیلا قىلدى ol işığ *yanqila* kıldı = o, işi *yenidən* gördü, *təkrar* başladı (III, 329) və s.

d) *Çak* ədatı isə *ta*, *lap* mənasına uyğun gəlir, nöqtəsinə qədər dəqiqlik bildirir. Məsələn: امْجَنِي جَقْ أَلْ أَتْنِي تَتَغْلِي çak ol atnı tutğıl = *lap* o atın özünü tut (I, 345), امْجَنِي جَقْ أَرْغِلْ çak amaçnı urğıl = *lap* [*ta*] nişangahı vur (I, 345) və s.

e) *Uş* ədatı *iştə*, *bax belə*, *indi*, *lap* mənalarını ifadə edir. Məsələn: اشْ مُنْدَغْ قَيْلِي *uş* toğmış küni *uş* batar = doğan günəşi *bax belə* batar (II, 152), اشْ بَتَارِي *uş* mundağ kıl = *iştə*, *belə* et (I, 111), اشْ كَلْدُكْمُ بُو *uş* kəldügüm bu = *indicə* gəlmışəm, *elə* gəldiyim *budur* (I, 111), اقرَكْزُمْ اشْ تَنْكِزْ akar közüm *uş* tənqiz = gözüm *lap* dəniz kimi axar (II, 67) və s.

f) *-mat*, *-mət* ədatı işdə və hərəkətdə dəqiqlik bildirir, fikri qətiləşdirir, *məhz*, *belə* mənasına uyğun gəlir: اندَغْ مَتْ andağ *mat=məhz* *belə* (I, 337), گُرمət اِنْكِ يُرَاكِي *mat* aninq yürəgi = onun ürəyi *belə* cəsurdur (I, 340), کُجِي اِنْكِ كَفْلِيْمَيْتَ *mat* küçi aninq kəwildi *mət* = onun gücü *belə* azaldı (I, 395), تَلِيمْ بَشَلَرْ يُقْلِدِيْمَتْ *mat* başlar yuwıldı *mat* = çox başlar *belə* yuvarlandı (I, 395), اتْعَالِمَتْ أَغْرَشُورْ *mat* ograşur = *məhz* udmağa çalışır (I, 222), ڪَلَكَا لَمَتْ اِرْ كِشُورْ *mat* kəlgəli *mət* irkişür = *məhz* gəlmək üçün toplaşır (I, 340), يَرْغَلَمَتْ يُرْكَشُورْ *mat* yargalı *mat* yörkəşür = *məhz* yarıllaraq bir-birinə sarılır (I, 429) və s. Bu misallardakı *-mat*, *-mət* ədatını nəzərə çarpdırmaq üçün ayrı yazdıq və kursivlə göstərdik, «Divan»da özündən əvvəlki sözlərlə bitişikdir.

3.3.4. Şəkk, şübhə, güman bildirən ədatlar

Bunlara *ərki* (*bəlkə*, *görəsən*, *əcəba*, *hər halda* mənasındadır) və *ərinç* (*bəlkə*, *bəlkə də*, *olsun ki* mənasındadır) ədatları misal ola bilər: اُل گِلِرْمُو اِرْكِي *ərki* = o gəlirmi *ki* (I, 187), اُل بَرْدِي اَرْنَجْ *ərinç* bardı = o *bəlkə* getdi (III, 384), اُل گَلِدِي اِرْنَجْ *ərki* = o *bəlkə* gəldi, *ola ki* gələ (I, 189), يَنْدِي اَرْنَجْ اَغْرَغِي *ərinç* yandı

ərinç oğrağı = *bəlkə* fikrindən vaz keçdi (III, 63) və s. *Ərki* ədatı «Qutadğu Bilig»də *ərinç* ədatına nəzərən daha işləkdir: Kayıdın kəlir *ərki* kança barır / Kayaında turur *ərki* kayda yorır «Haradan gəlir, *görəsən*, haraya gedir, Harda durur, *görəsən*, harda yürür» (KB, 1529).

3.3.5. Sual ədatı

DLT-dəki əsas sual ədatı *-mu*, *-mü*-dür. O, isim və fellərə qoşularaq sual mənası yaradır. Məsələn: بو ایتمو¹ *bu atmu* = bu, *atmi* (III, 204), بو ایتمو² *bu itmu* = bu, *itmi* (III, 204), بَرِدْنَكْمُو³ *bardinqmu* = *vardinmi*, *getdinmi* (III, 204), گَلَدْنَكْمُو⁴ *kəldinqmü* = *gəldinmi* (III, 204), گَلُورْمُوسَنْ آزُو بَرِيرْمُوسَنْ *kəlürmü sən*, azu *barırmu sən* = gəlirsən, yoxsa gedirsən (I, 153), تِلْكَوْمُو ثَغَدَى آزُو بُرِيمُو⁵, *tilkü mü* toğdı, azu böri *mü* = tülkü doğuldu, yoxsa cavanar (I, 423), سَنْدَا بَرِماقْ بَارْ مُو⁶ *səndə pul varmı* (III, 149), أَذْكَ أَوْجَنْ أَدِيمُو⁷ / ایسیز آزون قَلْدِيمُو⁸ / الْبَ أَرْثَنْكَا أَدِيمُو⁹, *İrk* یرتلور¹⁰ Alp Ər Tonqa *öldimü*? Isız acun *kaldimu*? Ödhlək üçün *aldimu*? Əmdi yürək yırtılır = Alp Ər Tonqa *öldümü*? [Bu] pis dünya *qaldımı*? Fələk öcünü *aldimi*? İndi ürək yırtılar (I, 115) və s.

M.Kaşgari **پَيْ** *yəh* «yaxşı, bəli» sözü ilə *mü* sual şəkilçisinin birləşməsindən yaranan سَنْ بَرِغَلْ يَمُو¹¹ *yəmü* ədatını da göstərmışdır: سَنْ بَرِغَلْ يَمُو¹² *sən bargıl, yəmü* = sən get, yaxşımı (III, 30).

3.3.6. Təsdiq və inkar ədatları

DLT-də *nə yaxşı*, *nə pis* mənasında işlənən *ayığ* və *kədh* ədatları var: ایغ آذکو¹³ *ayığ* edhgü nənq = nə yaxşı şeydir (I, 149), ایغ یَقْرَنْ نانک¹⁴ *ayığ* yawuz nənq = nə pis şeydir (I, 149), گَذْ نانک¹⁵ *kədh at* = nə yaxşı at (I, 338), گَذْ نانک¹⁶ *kədh* nənq = nə yaxşı şey (I, 338) və s. Bu ədatlar, eləcə də *ma* ədatı yaxşılığa və ya pisliyə dəlalət edən sözlərdə təkid, şiddət mənası yaradır: نَا مَا یَقْرَنْ نانک آلْ بو¹⁷ *nə ma yəqərnanq ol bu* = bu *nə qədər* pis şeydir (III, 204), نَا مَا آذکو¹⁸ کِشی آل¹⁹ *nə ma edhgü kişi ol* = o nə yaxşı adamdır (III, 204). Həmin ədatın *ma* fonetik variantı «Divan»da işlədilməmişdir, ancaq ona «Qutadğu Bilig»də tez-tez rast gəlinir.

Ap ədatı da həmin mənəni bildirir: أَبْ بُوَابُ اُولْ *ap bu*, *ap ol* = bu deyil, o deyil; *nə bu*, *nə o* (I, 109).

3.4. NİDA

Hiss, həyəcan, təəssüf, heyrət, nifrət, qorxu, qəzəb, istehza ifadə edən sözlər nida adlanır. DLT-də nidalar o qədər də çox deyil. Bunlardan biri olan *va* nidası *vay* mənasındadır: وَ نَا تِيرِسَنْ *va*, *nə tersən* = vay, nə deyirsən, vay olsun sənə! (III, 204). Əsərdən anlaşılığına görə, *va* nidası qayğılı, qüssəli anlarda da işlədirilmiş.

M.Kaşgari yazmışdır ki, qadınlar bir şeydən utandıqları zaman öz hissərini **فَ أَقْأَى يَوْ** *yu* (III, 205) nidası ilə ifadə edirlər. İnsanlar bir şeydən acı duyduqda, **فَ أَسْرَى اَسْسِيزْ** *awa awa* (I, 154) deyirlər ki, bu da ərəblərin *vaveyla* nidasının ekvivalentidir. **أَسْرَى اَسْسِيزْ يِكْتَلِكِي** nidası ilə təəssüf bildirilir: *assiz* aninq yigitligi = *heyif* onun gəncliyinə! (I, 198). Türkçədə həsənin yalnız *ahlamak=ah* çəkmək sözündə rastlandığı barədə qeyddən isə belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, XI əsrə türk dilində *ah* nidası da işlənmişdir.

«Divan»da doğrudan-doğruya əmr və müraciət bildirən cəmi üç nida təsbit etdi. Bunlar *aç*, *kı*, *ay* nidalarıdır: أَجْ بَرُوكْلْ *ac*, bərү kəl = ey, bəri gəl (I, 110), قَنْجَا بَرِدِنْكَ آى أَغْلْ *kança bardinq*, *ay* oğul =hara getdin, *ay* oğul (I, 142), ثُكْرْ مَنِكْ سَا قَمِيْ بَلْكَالْكَا آى *təgür məninq sawımı bilgələgə*, *ay* = ey, mənim sözümü bilgələrə yetir! (III, 158) və s.

DLT-dəki bir qrup söz isə həm nida, həm də xitab mənəsi daşıyır. Bunlara misal olaraq aşağıdakılardı göstərmək olar: أَوا *uva* («hey, filankəs!» deyə birini çağırın adama «buyur» mənasında verilən cavab, I, 113), إِلْ *iləl* (bəylərə, xanlara «əfəndim, əmr edin» mənasında verilən cavab, I, 145), يَاه *yah* (bəli, yaxşı mənasında bir sözdür, اَتْ *at* tut = atı tut deyilən zaman cavab verən şəxs *yah*= yaxşı deyə cavab verir, III, 127), اَقْتَ *əwət* «yaxşı, bəli» (yağma, tuxsı və qıpçaqlarda, I, 124), اَوَّتْ/اَمَتْ *əvət /əmət* (oğuzlarda, I, 124), يَمَّتْ *yəmət* (Türklərdə, I, 124), اَوْ *av* (I, 113) və اَيْ *ay* (əmri saya salmamağı bilirən «əh!» kimi bir söz, I, 114) və s.

Həm nida, həm də əmr bildirən sözlərə örnek olaraq DLT-də işlənmiş bu sözləri də göstərmək olar: سَقْ سَقْ S a k – s a k: qarovulun, keşikçinin qalanı, atı qoruya bilməsi üçün oyaq qalmasını bildirən sözdür. «سَقْ سَقْ sak-sak! = ayiq-saq olun!» deməkdir. Qoçaq və huşyar adama «اَرْ سَقْ sak ər» deyilir (I, 345), ئَكْ زَاكْ زَاكْ T ə k: «ئَكْ زَاكْ زَاكْ tək tur = sus!». Oğuzca (I, 346), شُكْ شُكْ Ş ü k: bir susdurma ədatıdır. «Sus!» mənasında türklər «شُكْ شُكْ شُكْ شُكْ tur!» deyirlər (I, 347) və s.

3.5. VOKATİVLƏR

DLT-də məna etibarilə nidaya yaxın olan xeyli vokativ, yəni çağrıış ifadə edən söz də işlənmişdir. Xüsusi morfoloji əlaməti olmayan, əsasən sözün təkrarlanması ilə yaranan vokativlərdən əksər hallarda heyvanlara münasibətdə istifadə edilir. Məsələn: تَاهْ تَاهْ tah-tah (şahini çağırmaq üçün işlənir, III, 127), چُوهْ چُوهْ cuh-cuh (atı tərpətmək və azarlamaq üçün çıxarılan səs, III, 127), كَاهْ كَاهْ kah-kah (köpəyi çağırmaq üçün çıxarılan səs, III, 127), چِلْكْ چِلْكْ çək-çək (I, 346) və چِيلِكْ چِيلِكْ cilik-cilik (oğlağı çağırmaq və sürmək üçün deyilir, I, 389), حَأَصْ حَأَصْ həç-həç (baş alıb gedən atı yavaşıtmaq üçün deyilir, I, 337), شُوشُ شُوشُ tuşu-tuşu (eşşəyi dayandırmaq üçün deyilir, III, 212); اَبْ اَبْ op-op (eşşəyin ayağı sürüşdükdə deyilir, I, 109), اَشْ اَشْ uş-uş (öküzü suvaran zaman çıxarılan səs, I, 111) və s.

«Divan»da işlənən vokativlər nadir hallarda insanlara da aid edilir. Məsələn, اوْبْ اوْبْ öp-öp (I, 117) vokativi buna ən yaxşı nümunədir. Mahmud Kaşgarinin yazdığını görə, bu söz özünü çox öyən, tərifləyən, basıb-bağlayan, lakin deyiğini isbat edə bilməyən adamlar barəsində işlədilmişdir.

3.6. MODAL SÖZLƏR

«Modal sözlərin əsas vəzifəsi modallığı müxtəlif tərzdə ifadə etməkdən ibarətdir. Modallıq isə müəyyən bir iş, hadisə, əşya, əlamət və keyfiyyət haqqında

verilən hökmün gerçekliyini, həqiqiliyini ya təsdiq, ya da inkar edən, söylənilən fikirlə bağlı müəyyən münasibət bildirən qrammatik kateqoriyadır» [125, 305].

Azərbaycan dilçiliyində modal sözlərin məna növləri üçün təklif edilən təsnifatları (gerçəkliyə uyğunluğun adı dərəcəsi, gerçəkliyin qəti təsdiqi, ifadə edilən fikrin gerçəkliyinə şübhə [125, 305], habelə həqiqi modallıq, zəruriyyət modallığı, ehtimal modallığı [155, 461]) «Divan»a tətbiq etmək mümkün deyil, çünki əsərdə modal sözlər olduqca azdır. DLT-də yalnız bir neçə modal söz qeydə alındıq: *abali*, *ayluk-ayluk*.

M.Kaşgarinin yazdığınına görə, *ابالى* *abali* bir şeyin nadir hallarda görüldüyü və nadir hallarda tapıldığı zaman söylənən sözdür (I, 193). *ايلىق ايلىق* *ayluk-ayluk* isə oğuzların dilində *elə-elə* (*elədir*) deməkdir (I, 174). «Divan» müəllifi bu sözlərin hansı məqsədlərlə və hansı məqamlarda işləndiyini qeyd etmiş, lakin təəssüf ki, müvafiq misallar verməmişdir. Bu sözlərin məzmunundan çıxış edərək *abali* sözünü «*heyրەت*», *ayluk-ayluk* sözünü isə «*شۇبھەسىز*, *دوڭرۇدان*, *دوڭرۇداندا*, *شەكسىز*» kimi tərcümə etmək mümkündür. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, *abali* modal sözü ifadə olunan fikrə qarşı emosional münasibət (təəccüb, *heyṛət*) bildirmiş, *ayluk-ayluk* modal sözü isə fikrin gerçəkliyə tam uyğunluğunu təsdiq etmək üçün işlədilmişdir.

3.7. TƏQLİDİ SÖZLƏR

Qrammatikada eyni zamanda yamsılamalar, mimemlər adlandırılan təqlidi sözlər insanın görmə və eşitmə təsəvvürlərini ifadə edir. Təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə bağlı olan, yəni canlı və cansız əşyaların çıxardığı səsləri təqlid etmək, yamsılamaq yolu ilə yaranan bəzi səslər emosional-ekspressiv leksikaya daxildir.

Türk dillərində təqlidi sözlər olduqca geniş yayılmışdır. Bir çox sözlər (məsələn: *viyilti*, *uğultu*, *şırlıtı*, *vızıltı* və s.) məhz təbiətdəki səslərdən əxz edilmişdir. Onların morfoloji əlamətləri olmasa da, söz yaradıcılığında fəal iştirak edirlər.

DLT-də də xeyli təqlidi söz işlənmişdir [317, 241-257]. Bunlar semantik müxtəlifliyinə görə səs və görünüş yamsılamaları qrupunda birləşir.

a) Səs yamsılamaları təbiət hadisələri zamanı meydana gələn səsləri, eləcə də insanların bilərək və ya bilməyərək çıxardıqları səsləri ifadə edir. Onlar insanın eşitmə duyğusu ilə bağlı olur, əsasən samitlərin yanaşı işlənməsi, habelə təkrar edilməsi ilə yaranır. Belə mimemlərə dair aşağıdakı nümunələri göstərmək mümkündür: آت اربانى گرت گرت ييدى at arpanı *kürt kürt* yedi = at arpanı *xirt-xirt* yedi (I, 351), ار ٿرمڙنى قرج ڦرج ييدى ər turmuznı *karç-kurç* yedi = adam xiyarı *xart-xurt* yedi (I, 352), بُج بُج ائرسِمْرُكَ buç buç ötər səmürgük = sərçə *cik-cik* ötər (II, 285), دنک دنک آئى نانك *danq dunq* etti nənq = *danq-dunq* səsi çıxaran nəsnə (III, 311), ٿنک ٿنک آئى قاز قاغ قوغ آئى kaz *kağ kuğ* etti=qazlar *qağ-quğ* etdilər, çığırışdılар (III, 136), آنک اذا قى سرت سرت قىلىدى at adhakı *sart surt* kıldı = onun ayağı *fart-furt* elədi (ayağın yaşı ayaqqabının içində çıxardığı səs, I, 352) və s.

Bunlar da səs mimemlərinə misal ola bilər: جَتْ جَتْ أَرْدَى *çat çat urdu* = *çat-çat* vurdu (I, 336), شَسْ شَسْ أَرْدَى *tus tus urdu* = *tip-tip* vurdu (I, 342), آت آذاقى تقر تقر آئى *taqqır-taqqır* səs çıxartdı (I, 367) və s.

«Divan»da işlənmiş görünüş mimemləri səs mimemlərinə nəzərən qat-qat azdır, hətta yox dərəcəsindədir: بَدَرْ بَدَرْ يُكْرَدِى *badar badar* yığırdı =*tipış-tipış*, *apul-apul* qaçıb getdi, (I, 366).

3.8. PREDİKATİVLƏR

Müasir türk dillərində olduğu kimi, «Divan»da işlənmiş predikativ sözlər də nəyinsə varlığını və ya yoxluğunu, mövcud olmasını və ya olmamasını bildirir. Bunlar Orxon-Yenisey abidələrindən bəri işlənir və hazırda bütün türk dillərində öz varlığını qorumaqda davam edir.

DLT-də bir neçə predikativ söz təsbit etdik: *bar* «var», *yok* «yox», *təgül* «deyil», *əməs/ərməs* «deyil», *anq* «yox, deyil». Bunlardan *bar* və *yok* sözlərinin mənası və işlənmə məqamları aydınlaşdır. Məsələn: بار بَقْر يُوق اللُّون *bar* bakır, *yok* altın =var olan şey misdir, yox olan şey qızıldır (I, 366). Bu cümləni bu şəkildə çevirmək daha doğru olardı: əldə mövcud olan, var olan şeyin qiyməti, dəyəri mis qədər ucuzdur, əldə mövcud olmayan şey isə qızıl qədər qiymətlidir. Digər nümu-

nələr: بُويْدانا اوْج بار boyda nə uç *bar* = boyda, xalqda çoxluğu səbəbilə tükənmə *yoxdur* (I, 118), آنک مَنْكَا أَيْقَى بَار نَا إِيشِنْك بار *bar* = nə işin *var* (I, 120), آنک مَنْكَا أَيْقَى بَار بَار ات بَرْنِي تَكْمَاس manqa ayıkı *bar* = onun mənə vədi *var* (I, 150), قَدْغَدا سُوْ بَار kud-huğda suw *bar*, it burnı təgməs = quyuda su var,ancaq itin burnu yetişmir (I, 377), آنک شُغْنِي بَار aninq tutuǵı *bar* = onun sehri *var*, o, sehirli, tilsimlidir (I, 375).

Yok predikativinə dair nümunələr: گُنْدَا إِرْكِ يُقْ بَكْدَا قِيقْ يُقْ kündə irük *yok*, bəg-də kiyik *yok*=günəşdə çat *olmaz*, bəy də sözündən *dönməz* (I, 138), آسَنْدَا إِيْفَكْ يُوقْ بوْ آتاجِرِيْوُقْ bu əttə cir *yok*=bu ətdə yağ *yoxdur* (I, 338), آشِجْتَا اشçıta aşıcta cir *yok* = qazanda yağ *yoxdur* (I, 338), آل اِيشْتَا جَقْشِ يُوقْ ol istə çıkış *yok* = o işdə bir çıxar, mənfəət *yoxdur* (I, 372) və s.

Təgül «deyil» predikativi barədə M.Kaşgarinin iki qeydi var. Birinci qeyd belədir: «**تَكْلٌ** ت ə g ü l: deyil. Oğuzca. Bu söz arguların «**دَاغْ أَلْ** داغ آل» sözündən alınmışdır. Oğuzlar **د** hərfini **ت** t, **غ** hərfini **س** g etmiş, **أ** الف əlifi isə atmışlar» (I, 392).

«Divan» müəllifinin ikinci qeydi isə bu şəkildədir: «**دَاغْ، ذَاغْ** D a ġ, d h a ġ: «yox, deyil» mənasındadır. «**أَلْ أَنَدَغْ دَاغْ أَلْ** ol andağ *dağ ol* = o elə *deyil*» deməkdir. Oğuzlar bunu argulardan almış, «**ذَاغْ أَلْ** dağ ol» sözünü təhrif edərək «**تَكْلٌ** təgül» demişlər. Oğuzlarla argular qonşudur, dilləri də bir-birinə qarışmışdır» (III, 154).

DLT-də işlənmiş *təgül* predikativinə dair misallar: بوْ آت سَسْ تَكْلٌ bu at tas *təgül* = bu at pis *deyil* (I, 142), بوْ يَا قَرَاسِيْ أَغْرِ تَكْلٌ bu ya kurası oğur *təgül* = bu, yay qurası zaman *deyil* (II, 83), بوْ ثَرَاسِيْ بِير تَكْلٌ bu turası yer *təgül* = bu, durulası yer *deyil* (II, 83).

Əməs/ərməs sözünə gəlinçə, bu, -di, -di, -du, -dü (*idi*) mənasını verən ərdi (məsələn: bəg ərdi=bəy idi) köməkçi sözünün inkar variantıdır, «yox» deməkdir. Buna dair bəzi misallar: آيْدِم آسَغْ قَلْغُوْ أَمَسْ سَنْ تَقِيْ يَلْقَار aydim: aşağı kılgu əməs, sən takı yalwar = dedim: xeyri *yoxdur*, istər yüz yalvar (I, 473), تَقِيْ بَدْكَ أَرْسَا مَيَقَى بَدْكَ تəqiyi bedük ərsə, mayakı bedük ərməs = dəvə böyük *olsa da*, qıçı böyük *olmaz* (III, 165), بوْ ڭۇغۇ يِير آرمَاس bu turğu yer ərməs = bu, durulacaq yer *deyil* (II,

83) سندلاج ايشى آرماس ارتگون ئىماك sundılaç işi *ərməs* örtkün təpmək = xırman döymək at quşunun işi *deyil* (I, 497) və s.

Ərməs/əməs sözü klassik şairlərimizdən ən çox Kişvərinin dilində müşahidə edilir. Burada həmin söz cüzi fonetik fərqlə *imas/iməz* şəklində keçir, üstəlik, *eyb* sözü ilə «eybi yox, eyb etməz» mənasında işlənir. Məsələn: Eyb *imas* kim, mərhəmi-dağı-nihan qılsam gərək (AŞ, 318), Eyb *imas*, kuyində gər qılsam gədalıq, dostum (AŞ, 322), Eyb *iməz*, sormaq gəliş handandur, ey mirza yigit (AŞ, 338). Təbii ki, bu vəziyyət Ə.Nəvainin təsiri ilə izah olunmalıdır.

DLT-də işlənən **آنک** *anq* sözü də «yox, *deyil*» mənasına gəlir. M.Kaşgarinin yazdığını görə, bu söz oğuzcadır. Bir şeyi etmək, yerinə yetirmək üçün əmr alan adam «**آنک آنک** *anq-anq*» desə, «yox-yox» deməkdir (I, 114). Etiraz ifadə edən bu sözü də predikativlər sırasına daxil etmək olar.

Köməkçi nitq hissələrinin «Divan»da əks olunması barədə yekun olaraq aşağıdakıları söyləmək mümkündür:

- müasir dilçilik elmində köməkçi nitq hissələrinin qəbul edilmiş təsnifatı ilə DLT-də işlənmiş köməkçi nitq hissələri morfoloji baxımdan prinsip etibarilə üst-üstə düşür, yəni əsərdə qoşma, bağlayıcı, ədat və nidalar, habelə vokativlər, modal, təqlidi və predikativ sözlər mövcuddur, onların istisnasız olaraq hamısı türk mənşəlidir, sadəcə olaraq indiki qədər zəngin *deyil*;
- köməkçi nitq hissələri leksik baxımdan dilimizdəki müvafiq nitq hissələrinin əsaslı sürətdə fərqlənir;
- DLT-də zaman, məkan, sahə, məsafə və istiqamət, bənzətmə, məqsəd və birgəlik bildirən qoşmalar kiçik istisnalarla müasir dilimizdəki qoşmalara uyğun gəlir, yalnız *layu*, *ləyü* «kimi» qoşması dilimizdə işlənmir;
- «Divan»da işlənmiş bir bölüşdürmə (*azu*) və iki şərt bağlayıcısının (*abanq*, *kali*) hər üçü dilimizə yabançıdır;
- əsərdəki ədatlardan çoxu (*çu/çü*, *şu/şü*, *la*, *yəmə*, *yana*, *yanqila*, *çak*, *mat* / *mət*, *ərki*, *ərinç*, *yəmü*, *kədh*, *mə*, *ap*) Azərbaycan dilində heç vaxt işlənməmişdir, yalnız bəzi ədatlar (*taki/daki*, *uş*, *-mə*, *-mü*) yazılı abidələrimizdə müşahidə olunur;

-DLT-dəki əsl nidaların (*va, awa awa, əssis, ah, aç, ki, ay*) və xitab mənası daşıyan nidaların (*uva, iləl, yah, əwət, əvətləmət, yəmət, av*) böyük əksəriyyətin-dən dilimizdə istifadə edilməmişdir;

- əsərdəki vokativlər də (*tah-tah, cuh-cuh, kah-kah, çək-çək, cilik-cilik, həç-həç, tuşu-tuşu, op-op, öp-öp, uş-uş*) dilimizin lügət tərkibində olmamışdır;
- «Divan»dakı modal sözlər də (*abalı, ayluk-ayluk*) dilimizə xas deyil;
- DLT-də işlənmiş təqlidi sözlər (*kürt kürt, karç-kurç, biç biç, kağ kuğ, sart-surt*) dilimizə formal baxımdan uyğundur;
  - «Divan»dakı *bar, yok, təgiül, əməs / ərməs* predikativ sözləri cüzi imla fərqi ilə dilimizdə də işlənmişdir.

NƏTİCƏ

Türkologiyanın ən mühüm və ən zəngin xəzinəsi olan DLT-nin dili müxtəlif aspektlərdən öyrənilsə də, bir küll halında ciddi tədqiqat obyekti olmamışdır. Bu tədqiqat işində məşhur alman alimi, «Eski Türkçenin Grameri» əsərinin müəllifi A. fon Qabenin (von Gabain), tanınmış türk dilçisi, «Karahanlıca» əsərinin yazarı M. Mansuroğlunun, eləcə də N. Hacieminoğlunun «Karahanlı Türkçesi Grameri» əsərində izlədikləri təsviri metoddan da istifadə edilmişdir. Yəni nəzəri mübahisələrə girişmədən DLT-nin dili imkan daxilində geniş şəkildə təsvir olunmuş, ümumi mənzərə yaradılmağa çalışılmış, əyanılık naminə bəzi bəhslər həm də cədvəl şəklində verilmişdir.

Tədqiqatın başlıca qayəsi DLT-nin morfoloji özəlliklərini izah etmək, əsas nitq hissələrinin (isim, sıfət, say, əvəzlik, fel və zərf) və köməkçi nitq hissələrinin (qoşma, bağlayıcı, ədat, nida, vokativlər, təqlidi və predikativ sözlər) əsərdə necə əks olunduğunu göstərmək, onları müəyyən sistem daxilində ən mühüm parametrləri üzrə şəkilçiləri və misalları ilə birlikdə təqdim etmək idi. Şübhəsiz ki, gələcəkdə DLT ilə bağlı daha dərin, daha əhatəli araşdırılmalar aparılacaq, bir-birindən dəyərli əsərlər meydana gələcəkdir. O zaman bu mütəvazi tədqiqat işi də həmin istiqamətdə atılan ilk addımlardan biri kimi xatırlana bilər.

Tədqiqat işində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. «Divan»da ismin kəmiyyət, hal, mənsubiyyət və xəbərlik kateqoriyaları dolğun şəkildə əks olunmuşdur:

1.1. kəmiyyət kateqoriyasında ismin cəm halının əsas morfoloji əlaməti kimi *-lar /-lər* şəkilçisi aparıcı mövqedədir; cəm yaratmaqdə iştirak edən *-t*, *-z*, *-n* (*-an*, *-ən*) və *gün* şəkilçiləri daşlaşaraq isimlərə qovuşmuş, öz ilkin qoşalıq və cəmlik funksiyasını itirmiş və orta türk dövründə arxaikləşmişdir;

1.2. «Divan»da ismin səkkiz hali (adlıq, yiyəlik, yönlük, istiqamət, təsirlilik, yerlik, çıxışlıq, alətlik halları) mövcuddur; hazırda bir sıra türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində istiqamət və alətlik halları sıradan çıxmışdır; hallarda müvazilik geniş yayılmış, yəni bir hal digər hal və hallar əvəzində işlənmişdir;

1.3. mənsubiyyət kateqoriyası sahəsində DLT ilə müasir Azərbaycan dili arasında funksiya baxımından heç bir fərq yoxdur, forma baxımından II şəxsin təkində *-n* (atan, atın) yerinə *-nq* (sağır nun, atanq, atinq), cəmində isə dörd variantlı *-niz*, *-iniz* (atanız, atınız) yerinə dörd variantlı *-nqiz*, *-inqiz* (atanız, atinqız) şəkilçiləri mövcuddur; III şəxsin təkində müasir dilimizdə istifadə olunan dörd variantlı *-l*, *-i*, *-u*, *-ü* və *-sı*, *-si*, *-su*, *-sü* əvəzinə iki variantlı *-l*, *-i* və *-sı*, *-si* şəkilçiləri işlədir;

1.4. Xəbərlik kateqoriyasında isimlərdən xəbər yaratmaq üçün istifadə olunan şəxs əvəzliklərinin şəkilçiləşməsi prosesi orta türk dövrünün əvvəllərində intensivləşmiş, lakin hələ başa çatmamış, heç bir morfoloji əlamət qəbul etməyən isimlərdən sonra gələn əvəzliklər (*kışı+mən*, *kışı+sən*, *kışı+ol*) intonasiya və vurğunun köməyi ilə xəbərlik bildirdir; III şəxsin təkində *ol* əvəzliyinin yerinə *turur* sözü keçərək *kitab+turur*, yəni *kitabdır* tipli konstruksiya yaradır; isimlə işlənən *ər-* köməkçi feli *bəg ərdim*, *bəg ərdin*, *bəg ərdi*, yəni *bəydim*, *bəydin*, *bəydi* modeli üzrə yeni tipli konstruksiyalar meydana gətirir.

2. «Divan»da sıfətin mənaca və quruluşca növləri təxminən müasir dilimizdə olduğu kimidir;

2.1. Sıfətin müqayisə dərəcəsi xeyli kasaddır; çoxaltma dərəcəsi morfoloji üsulla, yəni *-raq*, *-rək* (*az+rak*) şəkilçinin, *p* (*yap+yaşıl*) və *m köm+kök* samitlərinin əlavə edilməsi ilə və səsin qoşa tələffüzü (*tik+k+ən* «daim deşən, tikan», *ar+r+ığ* «çox arı, tərtəmiz») vasitəsilə, azaltma dərəcəsi isə *-çin* şəkilçisinin (*kök+çin* «göyümtül, göyümsov») köməyi ilə yaranır; DLT-də *-sov*, *-mtıl*, *-mtraq* şəkilçiləri, habelə sıfətin əvvəlinə və ya sonuna artırılan *yağız*, *ala*, *təhər*, *bənzər*, *açıq*, *zıl*, *tünd* kimi sözlər yoxdur;

3. «Divan»da işlənmiş miqdardar və sıra sayıları, toplu və qeyri-müəyyən sayılar, eləcə də numerativ sözlər imla və tələffüz baxımından indikilərdən cüzi şəkil də fərqlənir;

3.1. Miqdardar sayılarından bəziləri geminat (ikki «iki»), bəziləri həm tək samitli (*səkiz*), həm geminatdır (*səkkiz*);

3.2. «Divan»da qeyri-müəyyən miqdardar sayıları *öküş* «çox», *az*, *köp* «çox», *təlim* «çox», *öküm* «yığın», *kibə* «az», *bütə* «çox» kimi sözlər vasitəsilə ifadə edilir;

3.3. Sıra sayıları yaratmaq üçün miqdar sayılarına *-nç*, *-inç*, *-unç*, *-ünç* şəkilçisi, *ikindi* «ikinci» sayında isə hazırda türk dillərində arxaikləşmiş *-ndi* şəkilçisi artırılır; *-nçı*, *-inçi*, *-inçlı*, *-unçu*, *-ünçü* şəkilçisi işlənmir;

3.4. Toplu sayılar yaratmaq üçün miqdar sayılarının üzərinə *-gü* (*iki+gü* «ikisi, hər ikisi, ikisi də») şəkilçisi əlavə olunur;

3.5. DLT-də saydan sonra gələrək onun mənasını dəqiqləşdirən bir numerrativ söz var: *kata* «dəfə, misli, qat, yol»;

3.6. Əsərdə kəsr, bölüşdürmə və təqribi sayılar işlədilməmişdir.

4. «Divan»da işlənmiş əvəzliklər müasir dilimizdəki əvəzliklərdən ciddi şəkil-də fərqlənmir; «Qutadğu Bilig»də olduğu kimi ikiqat hallanma yoxdur;

4.1. Əsərdə *mən* əvəzliyi ilə yanaşı paralel şəkildə *bən*, *sən* əvəzliyi ilə birlilik-də *sin*, *səni* əvəzliyi ilə yanaşı *sini* şəxs əvəzliyi işlədirilir;

4.2. DLT-də beş işaret əvəzliyi: *bu*, *ol*, *andağ* «elə», *mundağ* «belə», *eylə* «elə» mövcuddur; *bu* əvəzliyi məkan baxımından yaxını, *ol* əvəzliyi uzağı ifadə edir, *bu* əvəzliyi zaman baxımından haqqında indicə bəhs edilən əşyani və ya cismi, *ol* əvəzliyi isə haqqında bir az əvvəl danışılan obyekti göstərir; işaret əvəzlikləri şəxs əvəzlikləri kimi hallanır;

4.3. DLT-də ən çox işlənən sual əvəzlikləri bunlardır: *kim*, *nə*, *neçə* «nə qədər», *nətək* «necə», *kayu* «hansı» (Türkçə), *xayu* «hansı» (oğuzca, qıpçaqca), *kanı* «hanı», *kanu* «hansı» (arğuca), *kaç* «neçə», *kaçan* «haçan», *kanda* «harda» (Türkçə), *xanda* «harda» (oğuzca, qıpçaqca);

4.4. Əsərdə iki təyini və qayıdış əvəzliyi işlənmişdir: *kəndü*, *öz*;

4.5. DLT-də *hamı*, *hamısı*, *hər kəs*, *bütün*, *bütünlüklə*, *tamam* mənasına gələn üç qeyri-müəyyən əvəzlik var: *kamuğ*, *barça*, *tükəl*.

5. DLT-də zərflər digər nitq hissələrinə nəzərən zəif təmsil olusa da, əsərdə tərzi-hərəkət, zaman, yer və kəmiyyət zərfləri məhdud şəkildə mövcuddur;

6. Fellər DLT-dəki sözlərin yarısından çoxunu təşkil edir; quruluşca eynən bugünkü kimi sadə, düzəltmə və mürəkkəbdir;

6.1. Düzəltmə fellər adlara və fellərə müxtəlif şəkilçilərin artırılması ilə, mürəkkəb fellər iki felin yan-yana (karğadı arkadı «qarğadı-lənətlədi») gəlməsi ilə, yaxud *bol-*, *kıl-*, *et-*, *tut-*, *ər-*, *tur-* kimi köməkçi sözlərin yardımımı ilə (yas boldı «öl-

dü», boş kıldı «buraxdı, azad etdi», yükünç etti «namaz qıldı», çıkış turdu «cik durdu» və s.) və ya müstəqil mənalı fellərin eyni kökdən olan isimlərdən sonra işlənməsi ilə (aw awladı «ov ovladı»), yaxud da adlarla fellərin, fellərlə fellərin yanaşı işlənməsi ilə (kılnu bilsə «özünü sevdirməyi bacarsa») ilə yaranır;

6.2. Subyekt (fail, işi görən) və obyektdən (üzərində iş icra olunan əşyadan) asılı olaraq felin mənaca məlum (kəldim «gəldim»), məchul (aw+la+l+dı «ovlandı», ok+ın+dı «oxundu», sanç+ık+tı «məğlub oldu», ar+sık+tı «aldadıldı», bul+duk+tı «tapıldı»), qayıdış (tara+n+dı «darandı», irk+il+di «yığıldı»), qarşılıqlı-müştərək (tiz+ış+di «düzməkdə yarışdı», əlgə+ş+di «ələməkdə kömək etdi», konuk+la+ş+dı «qonaq oldular»), icbar (bil+ət+tı «itilətdi»), təsirli (ol mün isitti = o, şorba isitdi) və təsirsiz (ər isitti = adam qızdırıcı, isitmə xəstəliyinə tutuldu) növləri vardır;

6.3. «Divan»da felin şühudi keçmiz zamanı (kəl+di «gəldi»), nəqli keçmiş zamanı (kəl+miş «gəlmış»), indiki zamanı (bar+ır «gedir»), qəti gələcək zamanı (bar+gay «gedəcək»), kəl+gəy «gələcək», sağ+kay «sağacaq»), yaxın gələcək zamanı (bar+ğalır «getmək üzrədir, gedə-getdədir»), kir+gəlir «girmək üzrədir, girə-girdədir») və qeyri-qəti gələcək zamanı (tur+ur «durar») vardır; oğuzlarda müzare mən bar+an «mən gedərəm», mən kəlir+ən «mən gələrəm» modeli üzrə qurulur;

6.4. DLT-də felin əmr, xəbər, şərt, arzu, lazım, vacib şəkilləri müşahidə edilir; müasir dilimizdə *-maqda*, *-məkdə* şəkilçisi ilə meydana gələn davam şəkli və *a*, *-ə +bilmək* şəkilçisi ilə düzələn bacarıq şəkli yoxdur;

6.4.1. Əmr şəkli I şəxsin təkində *-ayın*, *-əyin* (kör+əyin «görüm»), cəmində *-alım*, *-əlim* (kikr+alım «qışqıraq», kökr+əlim «kükrəyək»), II şəxsin təkində heç bir şəxs sonluğu olmadan intonasiyanın köməyi ilə (bar «get», kötür «götür») və *-gil*, *-gil*, *-kil*, *-kil* şəxs sonluğu artırmaqla (bargil «getginən», kir+gil «girginən», sağ+kil «sağginən»), cəmində *-inq*, *-inq*, *-inqlar* (bar+inq «gedin», bil+inq «bilin», bar+inqlar «gedin»), III şəxsin təkində *-sun*, *-sün*, (bar+sun «getsin», kəl+sün «gəlsin»), cəmində *-sun/lar/*, *-sün/lər/* (bar+sunlar «getsinlər», kəl+sünlər «gəlsinlər») şəkilçisi ilə gerçəkləşdirilir; oğuzlarda və qıpçaqlarda II şəxsin cəmində nə-

zakət şəklində *-inqız*, *-inqiz* (bar+inqız «gediniz», kəl+inqiz «gəliniz») variantı işlədirilir;

6.5. Şərt şəkli əsasən *-sa*, *-sə* (bar+sa «getsə», kəl+sə «gəlsə»), nadir hallarda isə *-sar*, *-sər* şəkilçi (buşma+sar «bezməsə», ewmə+sər «tələsməsə») vasitəsilə düzəlir;

6.6 Arzu *-sir* (kül+sir+di «özünü gülümsər göstərdi»), *-sa*, *-sə* (at+sa «atmaq istədi», öp+sə «öpmək istədi»), *-msin*, *-imsin*, *-im-sin*, *-üm-sin*, *-ümsin* (bar+imsin+di «gedirmiş kimi göründü», bilə+msin+di «guya itilədi», kaçır+umsın+di «qaçırmış kimi göründü», keçir+ümsin+di «bağışlayan kimi göründü») şəkilçiləri vasitəsilə həyata keçirilir;

6.7. Lazım şəkli *-ası*, *-əsi* şəkilçisi ilə (kur+ası «qurası», kəl+əsi «gələsi») yaranır;

6.8. Müasir türk dillərinin çoxunda *-mali*, *-məli* şəkilçisi ilə yaranan vacib şəkli DLT-də *-ğu*, *-gü* şəkilçisi vasitəsilə (kur+ğu «qurmalı, quracaq, qurulacaq, qurası», kir+gü «girməli, giriləcək, giriləsi») meydana gəlir;

7. Xəbər şəkli I-II-III şəxslər üzrə təkdə və cəmdə fellərə şəxs sonluqlarının artırılması ilə əmələ gəlir;

7.1. I-II-III şəxs təkdə indiki zamanda və nəqli keçmiş zamanda felin müzare şəklinə şəxs sonluqları funksiyasını yerinə yetirən *mən*, *sən ol* əvəzlikləri əlavə edilir: barır mən «gedirəm», barmış mən «getmişəm», kəlür sən «gəlirsən», kəlmış sən «getmişsən», ol barır «o gedir», barmış ol «o, getmişdir»;

7.2. I-II-III şəxs təkdə şühudi keçmiş bar+dım «getdim», bar+dinq «getdin», bar+dı «getdi» modeli üzrə həyata keçirilir; oğuzlarda isə həm təkdə, həm də cəmdə *-duk*, *-dük* əlavə edilir: mən urduk «mən vurdum», sən urduk «sən vurdun», ol urduk «o vurdu», biz urduk «biz vurduq», siz urduk «siz vurdunuz», anlar urduk «onlar vurdular»;

7.3. I-II-III şəxs təkdə gələcək zaman *-gay*, *-gəy*, *-kay* şəkilçiləri ilə düzəlir: mən bar+gay «mən gedəcəyəm», sən bar+gay «sən gedəcəksən», ol bar+gay «o gedəcək»;

7.4. I-II-III şəxs cəmdə xəbər şəkli ak+tı+mız «axdıq» bar+dinq+ız «getdiniz», kəl+di+lər «gəldilər» modeli üzrə yaranır; oğuzlar I-II-III şəxslər arasında

heç bir fərq qoymadan hamısına bar+duk deyirlər; gələcək zaman istisnasız olaraq bütün türklərdə -ğay, -gəy, -kay şəkilçisi ilə bar+ğay biz, bar+ğay siz, bar+ğay olar modeli üzrə yaranır; yaxın gələcək zaman bar+ğalır+ız, bar+ğalır+sız, bar+ğalır+lar şəklində meydana çıxır; müzaredə türklər bar+ır+ız, bar+ır+sız, bar+ır+lar, oğuzlar isə əvvəlki qayda üzrə biz bar+an, siz bar+an, olar bar+an deyirlər;

7.5. DLT-də felin təsriflənməyən formalarından biri məsdərdir;

7.5.1. Məsdərin əsas və standart göstəricisi eynən bu gün olduğu kimi -mak, -mək şəkilçisidir; bunun inkar formasını yaratmaq üçün məsdərdən əvvələ -ma, -mə şəkilçisi əlavə edilir: al+ma+mak «almamaq», ber+mə+mək «verməmək»; M. Kaşgarinin göstərdiyinə görə, məsdərin, əslində, hərəkət adlarının başqa növləri felin üzərinə -ik, -iğ, -ig, -ış, -iş, -uş, üş, -ğu, -gü şəkilçiləri artırmaqla yaranır: anıñq iş kıl+ığı «onun iş işləməsi», anıñq yarmak tər+igi «onun pul yiğması»; barış, kəliş, uruş, söğüş; barğu, külgü; feli isimlərin digər bir növü isə sonralar tamamilə isimləşən (*qovurma, dondurma* tipli sözlər kimi) və keçmiş qrammatika kitablarında «məsdəri-xəfif» (yüngül məsdər) adlandırılan -ma, -mə sonluqlu sözlərdir: süz+mə «süzmə», kəs+mə «pərçəm, yal, tel, kəkil», tüğ+mə «düymə», lakin bunlar artıq isim kimi qavranılır; *getmə, gəlmə, baxma, gülmə* kimi sözlər isə hərəkət adlarıdır, lakin hərəkət adlarının bu növü «Divan»da işlədilməmişdir, əsərdə -ma, -mə şəkilçisi -ış, -iş, -uş, -üş ilə ifadə olunmuşdur.

7.6. İkili xarakter daşıyan, həm fellik, həm də sifətlik xüsuiyyətlərini özündə cəmləşdirən, əşyanın hərəkəti ilə bağlı əlaməti bildirən feli sifət müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə yaranır: oğuzlarda -an, -ən (bar+an «gedən»), türklərdə -ğan, -gən (bar+ğan «çox gedən»), tatur+ğan «daim daddıran, yedirən», kül+gən «çox gülən, güleyən») şəkilçisi ilə həyata keçirilir;

7.6.1. Feli sifət müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə yaranır: -duk, -diğ (bar+duki bar+ma+duki «varması ilə varmaması», kəl+düğü kəl+mə+düğü «gəlməsi ilə gəlməməsi»), -ğu, -gü, -ku, -kü (çigil, yağma, toxsı, argu, Yuxarı Çinə qədər uyğurların dilində: ya kur+ğu oğur «yay qurulacaq vaxt», əwgə kir+gü ödh «evə girmə vaxtı»); -ası, -əsi (oğuz, qıpçaq, bəçənək, bulğar dillərində: ya kur+ası oğur «yay qurası zaman», ol bizgə kəl+əsi boldı «o bizə gələsi oldu»); -daçı, -dəçi, -taçı, -təçi

(bar+daçı ər «gedən, gedici adam», kəl+dəçi «gələn, gəlici», sat+taçı «satan, satıcı», təprət+təçi «tərpədən, tərpədici»); -ğuçı, -güçi, -kuçı (bar+ğuçı «gedici, gedən», kül+güçi ər «güləyən ər», sağ+kuçı «sağan, sağıcı»), -ıgsak, -igsək (ancaq oğuzlarda: ol əwgə bar+ıgsak ol «o adam evə getmək arzusundadır», ol tawar ter+ıgsək ol «o, mal yiğmaq arzusundadır»); -ğlı, -ığlı, -igli, -uğlu, -üğli (ol ət toğra+ğlı ol «o, ət doğramağı nəzərdə tutmuşdur, düşünür», ol manqa tawar ber+igli ol «o mənə mal vermək qərarındadır»); -ğlik, -ığlik, -iglik (ol ət toğra+ğlık ərdi «ət doğramaq onun haqqı idi», ol at közət+iglik ol «at gözətmək onun haqqıdır, o, at gözətmək əzmindədir»); -ıgsı, -igsı (ol tawrat+ıgsı ərdi «o, adamı tələsdirəndi», təprət+ıgsı ərdi «o, adamı tərpədəndi»); -gsık, -gsik (ol ət toğra+ğsık ərdi «ət doğramq onun haqqı idi»), -ğuluk, -gülük (Türklərdə: ol bar+ğuluk ərdi «getmək o adamin haqqı idi, o adam getməyi planlaşdırılmışdı», bəğ yazuk keçür+gülük ərdi «günahı bağışlamaq bəyin haqqı idi»); -mas, -məs (yaz+mas atım yağmur, yanqıl+mas bilgə yanqku «usta atıcı–yağış, yanlışız bilgin isə əks-sədadır», suw ber+məskə süt ber «su verməyənə süd ver»; -miş, -mış (kur+mış ya «qurulmuş yay», kəl+mış ər «gəlmış adam»); -r, -ar, -ər, -ir, -ır, -ur, -ür (kayna+r öküz «cosğun su», kül+ər ər katrundi «gülən adam»); -ındı, -indi, -undi, -ündi (saç+ındı nənq «saçilan, yayılan nəsnə», kedh+indi ton «çox geyilən paltar», süz+ündi suw=süzülmüş, süzülən su»);

7.7. DLT-də feli bağlama əsasən aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə yaranır: -ğalı, -kali, -gəli (oğrar tünqür bar+ğalı «quda getmək üzrədir», tutuş+kalı yakışı «tutuşmaq üçün yaxınlaşdı», yazidakı süwlin ədhər+gəli əwdəki takağı içgınma «çöldə qırqovul axtararkən barı evdəki toyuqdan olma»); -ğınça, -ginçə, -künçə (öküz adhakı bol+ğınça, buzağı başı bolsa, yeg «öküz ayağı olmaqdansa, buzov başı olmaq yaxşıdır», suw körmə+ginçə ətük tartma «su görməmiş ayaqqabını çıxarma», kül ür+künçə, köz ürsə yeg «külü üfləməkdənsə, közü üfləmək yaxşıdır»); -ip, -ıp, -up, -üp (təgrə al+ıp əgrəlim «dövrəyə alıb mühasirə edək», yetşü kəl+ip oğrak «oğraq gəlib yetişdi», ortak bol+up bilişdi «ortaq olub tanışdı», ol məni kör+üp yaşıdı «o məni görüb gizləndi»); -iban, -ibən, -uban, -übən (ərdhəmini öqrən+ibən işka sura «onun ərdəmini öyrənibən işə tətbiq et», yay bar+uban ərküzi, aktı akın mundızı «yaz gələndə qarqara və coşğun sellər axdı»); -u, -ü, -a, -ə

(yaran+u bilsə, yaşıl kedhər «ya-ranmağı bacarsa, yaşıl paltar geyər», kəldi əsin əsnə+yü «gəldi əsinti əsərək», Ətil suwı ak+a turur «İtil çayı axaraq gedir, axır, hey axır», *la+s+u, la+s+ü* (ol məninq birlə ok attı kız+laş+u «o, ortaya girov olaraq qız qoyub mənimlə ox attı», ol anınq birlə çögən urdu üm+ləş+ü «o onunla şalvarını ortaya qoyaraq çovkan oynadı»); *-madhip, -mədhip* (bor bol+madhip sirkə bolma «şərab olmadan sirkə olma», yakın-yağuk kör+mədhip nənqni ködhür «yaxını-yavuğu görməyib öz malını görər», *ərkən* «ikən» sözü fellə birlikdə işləndikdə feli bağlama yaranır: ər barır *ərkən* kadıttı «adam gedirkən qayıtdı», ol kəlür *ərkən* kördüm «onu gələrkən gördüm» və s.).

8.«Divan»da köməkçi nitq hissələri o qədər də zəngin deyildir;

8.1. DLT-də qoşmanın bir neçə növü müşahidə olunur:

8.1.1. Zaman bildirən qoşmalar (*aşnu* «əvvəl», *burun* «öncə», *basa* «sonra», *sonra*, *sonq* «son» və s.): andan *aşnu* kəldim «ondan əvvəl gəldim», ol məndin *burun* bardı «o məndən öncə getdi», mən anda *basa* kəldim «mən ondan sonra gəldim», sən məninq *sonqda* kəl «sən məndən sonra gəl, arxamca, dalımcə gəl», bu söz *sonqında* aygil «bu sözdən sonra söylə» və s.;

8.1.2. Məkan, sahə, məsafə və istiqamət bildirən qoşmalar (*içrə* «içində», *taba /rul* «tərəf», *utru* «qarşı», *təgü* «qədər», *bəri* «bəri» və s.): ağız *içrə* ağu sağdı «ağzına zəhər tökdü», kadhaş *taba* it kibi kinqru bakar «qohum-qardaş tərəfə it kimi kəc baxar», yılan yarpuzdın kaçar, kança barsa, yarpuz *utru* kəlür «ilan yarpızdan qaçar, hara getsə, qabağına yarpız çıxar», tağar eşyək *üzə* artıldı «dağarcıq eşşəyin belinə [taraz şəkildə] yükləndi» və s.;

8.1.3. Bənzətmə bildirən qoşmalar *kibi* «kimi», *tək* «kimi, təki, tək» *layu/ləyü* «kimi», *ça*, *çə* qoşmalarıdır: kuşlar *kibi* uçtımız «quşlar kimi uçduq biz», arslan *layu* kökrədim «aslan kimi kükrədim», ol məninq *çə* «o mənim kimi», bu anınq *ça* «bu onun kimi», bulit tək saç «bulud kimi saç» və s.;

8.1.4. Məqsəd bildirən əsas qoşma *uçun* «üçün» sözüdür: səninq *uçun* kəldim «sənin üçün gəldim», kuş tuzakka mənq *uçun* ilinur = quş tələyə yem üzündən düşər, yem üçün düşər» və s.

8.1.5. Birgəlik bildirən əsas qoşma *birlə/bilə* qoşmasıdır: alplar *birlə* uruşma, bəglər *birlə* turuşma «alplar ilə vuruşma, bəylər ilə duruşma, bəhsə girmə», ol

anınq *birlə* at yarışdı «o onunla at çapmaqda yarışdı», kaniğ kan *birlə* yumas «qanı qanla yumazlar», ol məninq *birlə* öpüşdi «o mənimlə öpüşdü» və s.;

8.2. «Divan»da aşağıdakıları bağlayıcılar müşahidə edilir: *azu* «ya, və ya, yaxud» (üzüm yegil, *azu* kağun yegil «üzüm, yaxud qovun ye»); *kalı* «əgər» kəlsə *kalı* kutluğ yay «gəlsə əgər qutlu yay»); *abanq* «əgər» (*abanq* sən barsa sən «əgər sən getsən», kəlsə *abanq* tərkənim «gəlsə əgər tərkənim, xaqanım»);

8.3. DLT-də ədatlar azdır;

8.3.1. Əsərdəki əmr ədatlarından *çu/çü* əmr və inkarlıq bildirən sözlərin sonuna artırılıraq təkid yaradır: kəl *çü* «gəl, hələ gəl, hər halda gəl», barma *çu* «hələ getmə, hər halda getmə»; *su/şü* ədatı *çu/çü* ilə eyni mənalıdır: bargil *su* «hələ get, getsənə», kəl *şü* «hələ gəl, gəlsənə»; *ok/ök* ədatı da təkid bildirir: bargil *ok* «gedərsən ha, mütləq get», ol ərni *ök* kəldür «o adamin lap özünü gətir»;

8.3.2. Oğuzların qüvvətləndirici *la* ədatı hökmü qətiləşdirir, cümləyə nida intonasiyası verir: ol bardı *la* «o getdi də bə», ol kəldi *la* «o gəldi də bə»;

8.3.3. Dəqiqləşdirici ədatlar arasında *takı/dakı* «dəxi, yenə, daha, və», *yəmə* «isə, qoy, yenə, da, də», *yana* «yenə, təkrar», *yanqıla* «yenə, təkrar», *çak* «ta, lap», *uş* «iştə, bax belə», *mat/mət* «məhz belə» ədatlarını da göstərmək olar: **ئىقىق بىر ماق بىر** *takı* yarmak ber «yenə pul ver», uyğur dakı tatlıka «uyğurlara dəxi tatlara», bergil *takı* azukluk «üstəlik, azuqə ver (hərfən: verginən dəxi azuqə)», yeri *takı* aqlak «yeri də ki şorandır», kaz *takı* kordayımı «qazımı və kordayımı»; eşin yəmə kaçurdum «yoldaşını isə qaçırdım», Budhraç yəmə kudırdı «Budhraç yenə qudurdu»; aldap *yana* kaçımız «aldadıb yenə qaçıdq», *yana* kəldüm «yenə gəldim, təkrar gəldim»; ol işığ *yanqıla* kıldı «o, işi yenidən gördü, təkrar başladı»; *çak* ol atnı tutğıl «lap o atın özünü tut», *çak* amaçnı urğıl «lap [ta] nişangahı vur»; toğmuş küni *uş* batar «doğan günəşi bax belə batar», *uş* mundağ kıl «iştə, belə et», *uş* kəldüğüm bu «indicə gəlmışəm, elə gəldiyim budur»;

8.3.4. Sual ədatlarına *mi*, *mü*, *şəkk*, *şübhə*, güman bildirən *ərki* və *ərinç*, *yəmii* ədatları misal ola bilər: bu atmu «bu, atmı», bu itmu «bu, itmi», bardinqmu «vardınmı, getdinmi», kəldinqmü «gəldinmi»; ol kəlirmü *ərki* «o gəlirmi ki», ol *ərinç* bardı «o bəlkə getdi»; sən bargil, *yəmii* «sən get, yaxsımı»;

8.3.5. DLT-də təsdiq və inkar ədatlarından *nə yaxşı*, *nə pis* mənasında işlənən *ayığ*, *kədh*, *mə* və *ap* ədatları var: *ayığ* edhgü nənq «nə yaxşı şeydir», *ayığ* yawuz nənq «nə pis şeydir»; *kədh* at «nə yaxşı at», *kədh* nənq «nə yaxşı şey»; *nə mə* edhgü kişi ol «o nə yaxşı adamdır», *nə mə* yawuz nənq ol bu «bu nə qədər pis şeydir»; *ap* bu, *ap* ol «bu deyil, o deyil; nə bu, nə o»;

8.4. DLT-də nidalar o qədər də çox deyil: *va* nidası *vay* mənasındadır: *va*, nə tersən «vay, nə deyirsən, vay!», *yu* nidasını qadınlar utandıqları zaman işlətmişlər; insanlar bir şeydən acı duyduqda, *awa awa* demişlər; *əssis* nidası ilə təəssüf bildirilir: *əssiz* aninq yigitligi «heyif onun gəncliyinə!»; *ahlamak* «ah çəkmək» sözündən belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, o dövrdə *ah* nidası da işlənmişdir, bunlardan başqa, əsərdə *aç*, *ki*, *ay* nidalarına da rastlanılır: *aç*, bərү kəl «ey, bəri gəl», *ki*, bərү kəl «ey, bəri gəl», kança bardinq, *ay* oğul «hara getdin, ay oğul», DLT-dəki bir qrup söz isə həm nida, həm də xitab mənası daşıyır: *uva* («hey, filankəs!» deyə birini çağırın adama «buyur» mənasında verilən cavab), *iləl* (bəylərə, xanlara «əfəndim, əmr edin» mənasında verilən cavab), *yah* (bəli, yaxşı mənasında bir sözdür), *əwət* «yaxşı, bəli» (yağma, tuxsı və qıpçaqlarda), *əvətləmət* (oğuzlarda), *yəmət* (Türklərdə), *av* (I, 113) və *ay* (əmr edənin əmrini saya salmamağı bildirən «əh!» kimi bir söz);

8.5. DLT-də əsasən aşağıdakı vokativlər işlənmişdir: *tah-tah* (şahini çağırmaq üçün işlənir), *çuh-çuh* (ati tərpətmək və azarlamaq üçün çıxarılan səs), *kah-kah* (köpəyi çağırmaq üçün çıxarılan səs), *çək-çək* və *çilik-çilik* (oğlağı çağırmaq və sürmək üçün deyilir), *həç-həç* (baş alıb gedən atı yavaşıtmaq üçün deyilir), *tuşu-tuşu* (eşşəyi dayandırmaq üçün deyilir), *op-op* (eşşəyin ayağı sürüsdük-də deyilir), *öp-öp* (bir adam özünü çox öyüb dediyini isbat edə bilmirsə, o adam üçün deyilir), *uş-uş* (öküzü suvaran zaman çıxarılan səs);

8.6. «Divan»da modal sözlər olduqca azdır: *abəli*, *ayluk-ayluk*. M.Kaşgarinin yazdığını görə, *abəli* bir şeyin nadir hallarda görüldüyü və nadir hallarda tapıldığı zaman söylənən sözdür, *ayluk-ayluk* isə oğuzların dilində *elə-elə* (*elədir*) deməkdir;

8.7. DLT-də təqlidi sözlər xeyli çoxdur: at arpanı *kürt kürt* yedi «at arpanı xırt-xırt yedi», ər turmuznı *karç-kurç* yedi «adam xiyarı xart-xurt yedi», *bıç bıç*

ötər səmürgük «sərçə cik-cikötər», kaz *kağ kuğ* etti «qazlar qağ-quğ etdilər, çı-ğışdılar», anıñ adhakı *sart-surt* kıldı «onun ayağı fart-furt elədi»;

8.8.DLT-də bir neçə predikativ söz təsbit etdik: bar «var», yok «yox», təgül «deyil», əməs/ərməs «deyil», anq «yox, deyil»: *bar* bakır, *yok* altun «var olan şey misdir, olmayan şey qızıldır», nə 1şinq *bar* «nə işin var», kudhuğda suw *bar*, 1t burnı təgməs «quyuda su var,ancaq itin burnu yetişmir», aşıcta cir *yok* «qazanda yağ yoxdur»;

8.8.1.Təgül «deyil» predikativi barədə M.Kaşgarinin iki qeydi var: **ئىڭل** T ə g ü l: deyil. oğuzca. Bu söz arguların «**داغ آل** dağ ol» sözündən alınmışdır. Oğuzlar ڈ d hərfini ٹ t, ڦ ڻ hərfini isə ڪ g etmiş, ڦ elifi isə atmışlar (I, 392). İkinci qeyd isə belədir: **داغ، داغ، داغ** D a ڻ, d h a ڻ: «yox, deyil» mənasındadır. «**آل آندغ داغ آل** dağ ol an-dağ dağ ol «o elə deyil» deməkdir. Oğuzlar bunu argulardan almış, «**داغ آل** dağ ol» sözünü təhrif edərək «**ئىڭل** təgül» demişlər. Oğuzlarla argular qonşudur, dilləri də bir-birinə qarışmışdır (III, 154). Misallar: bu at tas *təgül* «bu at pis deyil» bu ya kurası oğur *təgül* «bu, yay qurasi zaman deyil», bu turası yer *təgül* «bu, duru-lası yer deyil»; əməs/ ərməs sözünə gəlinçə, bu, -di, -di, -du, -dü, (idi) mənasını verən ərdi (məselən: bəg ərdi «bəy idi») köməkçi sözünün inkar variantıdır, «yox» deməkdir: aydim: asığ kılğu əməs, sən takı yalwar «dedim: xeyri yoxdur, istər yüz yalvar», təwəy bedük ərsə, mayakı bedük ərməs «dəvə böyük olsa da, qığı böyük olmaz», bu turğu yer ərməs «bu, durulacaq yer deyil», sundılaç işi ərməs örtkün təpmək «xırman döymək at quşunun işi deyil»; oğuzca *anq* sözü də «yox, deyil» deməkdir: bir şeyi etmək, yerinə yetirmək üçün əmr alan adam *anq-anq* desə, «yox-yox» mənasını ifadə edir.

Yekun olaraq onu demək mümkündür ki, «Divan»la müasir dilimizin mü-qayisəsi zamanı aşağıdakı ümumi nəticələr əldə edilmişdir:

1. Nitq hissələri üzrə – təqribən min il bundan əvvəlki dövrün məhsulu olan DLT-də nitq hissələri eynən bu gün olduğu kimi əsas nitq hissələrinə (isim, sıfət, say, əvəzlik, fel və zərf) və köməkçi nitq hissələrinə (qoşma, bağlayıcı, ədat, nida, vokativlər, təqlidi və predikativ sözlər) bölünmüşdür. Nitq hissələri baxımından müasir Azərbaycan dili ilə «Divan» arasında ciddi fərq yoxdur, morfoloji və qrammatik quruluş baxımdan bənzər və oxşar cəhətlər həddindən artıq çoxdur.

Fərqlər isə əsasən köməkçi nitq hissələrində müşahidə edilir ki, bu da onlarda differensiallaşmanın hələ başa çatmaması, təşəkkül və formalaşma dövrünün davam etməsi ilə əlaqədardır.

2. Şəkilçilər üzrə – bəzi fonetik dəyişiklikləri çıxmaq şərtilə elə bir ciddi fərq müşahidə edilmir. Sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər forma və məzmun baxımından indikinə nəzərən ümumən bir qədər az və zəifdir, lakin türkcənin həmin dövrü üçün yetərlidir.

3. Ümumən dil üzrə – mücərrəd anlayışlar indiki qədər çox olmasa da, dilin ümumi inkişaf səviyyəsi yüksək, ifadə vasitələri olduqca rəngarəng və zəngindir.

Dahi türk dilçisi və ensiklopedisti M.Kaşgarinin DLT əsəri türkologiya elminin və türklüyün ən parlaq, ən əhəmiyyətli əsəridir. Türk xalqlarının dili və ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyəti üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyan bu abidənin, gec də olsa, milli filologiyamızın dövriyyəsinə daxil edilməsi elmimiz qarşısında yeni-yeni üfüqlər açacaq, elmi türkçülüyün banisi M.Kaşgarinin böyüklüyü və onun ölməz əsəri, türk dünyasının ensiklopediyası və türklüyün aynası olan «Divanü lügat-it-türk»ün əzəməti onda daha yaxşı anlaşılacaqdır.

Azərbaycan türkologiya elmində, dilçiliyində və ədəbiyyatşunaslığında orta türk dövrünün ən böyük əsəri «Divan»ın morfolojiyasının öyrənilməsi sahəsində ilk addım olmaq etibarilə bu tədqiqat işinin bundan sonra aparılacaq elmi araşdırılmalara qaynaq təşkil edəcəyinə, M.Kaşgarinin anadan olmasının 1000 illik yubileyinə layiqli töhfə olduğuna inanırıq.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov İ. Türklüyün şah əsəri Azərbaycan dilində. «Xalq qəzeti», 24 noyabr 2006.
2. Abdullayev Ə.Z. Köməkçi nitq hissələri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1958, 49 s.
3. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. Bakı: ADU nəşri, 1979, 96 s.
4. Anar. Mədəniyyətimizin böyük bayramı. «Ədəbiyyat» qəzeti, 17 noyabr 2006.
5. Anar. Ramiz Əskərə açıq məktub. «525-ci qəzet», 17 noyabr 2006.
6. Axundov A.A. Müasir Azərbaycan dilinin tarixi fonetikası. Bakı: ADU nəşri, 1973, 112 s.
7. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. Bakı: Maarif, 1979, 254 s.
8. Azərbaycan dilinin dialektloji atlasi. Bakı: Elm, 1990, 284 s.
9. Azərbaycan dilinin dialektloji lüğəti. Bakı: 1964, 466 s.
10. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: 1955, 261 s
11. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: 1962, 362 s.
12. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: 1967, 352 s.
13. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: EA nəşriyyatı, 1960, 324 s.
14. Balasaqunlu Yusif. Qutadqu Bilik. Xoşbəxtliyə aparan elm. Tərcümə edənlər: K. Vəliyev, Ramiz Əskər. Bakı: Azərnəşr, 1994, 492 s.
15. Balasaqunlu Yusif. Qutadqu Bilik. Tərcümə edən: Xəlil Rza Ulutürk. Bakı: Gənclik, 1998, 336 s. (poetik tərcümə).
16. Bayramov Q.A. Mahmud Kaşgarinin «Divani-lüğət it-türk» əsərində türk dilinin frazeloji vahidləri // ADU-nun Elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, Bakı: 1966, № 5, s. 18-26.
17. Behbudov Seyfi. «Kitabi-Dədə Qorqud»da isim hallarının müvaziliyi / «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Elm, 1999, s. 240-241.
18. Budaqova Z.İ., Hacıyev T.İ. Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 1992, 200 s.

- 19.Cahangir Əsəd. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası (M.Kaşgarının «Divanü lügət-it-türk» əsərindəki bədii nümunələr əsasında). Bakı: Elm, 2001, 168 s.
- 20.Cəfərov C.İ. Qədim arğu dili. Dilçilik coğrafiyası, tarixi dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemləri. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı: ADU nəşri, 1982, s. 79-84.
- 21.Cəfərov C.İ. Qədim gəncək dili. Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Bakı: ADU nəşri, 1986, s. 13-18.
- 22.Cəfərov C.İ. M.Kaşgarinin «Divani lügət-it-türk» əsərində alınma sözlər (fars və ərəb sözləri). Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı: ADU nəşri, 1981, s. 55-70.
- 23.Cəfərov C.İ. M.Kaşgarinin «Divani lügət it-türk» əsərində alınma sözlər (Çin və hind sözləri). Türk dillərinin yazılı abidələrinə dair tədqiqlər. Bakı: ADU nəşri, 1985, s. 32-38.
- 24.Cəfərov N. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Çaşıoğlu, 2006, I cild, s. 36-146.
- 25.Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1982, 216 s.
- 26.Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 287 s.
- 27.Cəlilov F.A. Türk dillərində sıfət dərəcələrinin morfonologiyası / Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Bakı: ADU nəşri, 1983, s. 116-123.
- 28.Çobanzadə Bəkir. Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl. Ərəb qrafikali əlifbadan latin qrafikasına çevirən və yeni kitabın tərtibçisi Nuridə Novruzova. Bakı: Azpoliqraf, 2006, 180 s.
- 29.Çobanzadə B., Ağazadə F. Türk qrameri. Bakı: 1929, 201 s.
- 30.Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I. Bakı: Maarif, 1979, 268 s.
- 31.Dəmirçizadə Ə. Azəri ədəbi dili tarixi. Bakı: 1967, 85 s.
- 32.Dəmirçizadə Ə.M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1999, 140 s.
- 33.Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1984, 308 s.
- 34.Dəmirçizadə Ə.M. XI əsr dilçisi Mahmud Kaşgarinini müqayisəli metodu// Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Elmi əsərləri. XI seriya, 1966, № 1, s. 77-102.

35. Eyvazova R. Kişvəri «Divan»ının dili (morpholoji xüsusiyyətlər). Bakı: Elm, 2005, 370 s.
36. Eyvazova R. Mahmud Kaşgarinin «Divanü lügat-it-türk» əsərindəki bir neçə etnonim və toponimlərin arealları / Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. III respublika elmi-nəzəri konfransı materialları. Bakı: Örnək, 1992, s. 70-73.
37. R. Eyvazova. Orta əsr ədəbi dil əlaqələrinin Kişvəri əsərlərində təzahürü. Bakı: Elm, 1999, 293 s.
38. Əbu Həyyan əl-Əndəlusi. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak (Türk dillərini dərk- etmə kitabı). Ərəbcədən tərcümə edən Z.M.Bünyadov. Bakı: Azərnəşr, 1992, 115 s.
39. Əlizadə A. Birinci Türkloji Qurultay və Mahmud Kaşgarının «Divanü lügat-it-türk» əsəri // «Türkologiya», 2006, № 2, s. 97-103.
40. Əlizadə A. Mahmud Kaşgari və onun «Divanü lügat-it-türk» əsəri // AMEA-nın Xəbərləri, 2004, № 3-4, s. 93-104.
41. Əlizadə A.C. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində ismin yönlük halının morfoloji xüsusiyyətləri haqqında // Azərbaycan EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1986, № 1, s. 113-116.
42. Əlizadə S. «Şühədanamə»də adlar (isim, sıfət, say, əvəzlik). ND, Bakı: 1965, 280 s.
43. Əlizadə Z.Ə. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Bakı: 1965, 148 s.
44. Əskər Ramiz. «Divan» nə zaman və harada yazılmışdır / Mahmud Kaşgari. Divanü lügat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, I cild, s. 28-30.
45. Əskər Ramiz. DLT-də felin şəkilləri // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri. 2008, №1, s. 59-65.
46. Əskər Ramiz. DLT-də əvəzlik // Filologiya məsələləri, 2007, № 7, s. 112-121.
47. Əskər Ramiz. DLT-də ismin hal kateqoriyası // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2008, № 1 (61), s. 73-76.
48. Əskər Ramiz. DLT-də ismin kəmiyyət kateqoriyası // Tədqiqlər. 2007, № 4, s. 175-179.

- 49.Əskər Ramiz. DLT-də ismin mənsubiyyət və xəbərlik kateqoriyaları // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. I buraxılış, 2008, s. 28-31.
- 50.Əskər Ramiz. DLT-də köməkçi nitq hissələri // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri, 2008, № 2, s. 71-77.
- 51.Əskər Ramiz. DLT-də say // Filologiya məsələləri. 2008, № 1, s. 229-237.
- 52.Əskər Ramiz. DLT-də sifət // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. II buraxılış, 2008, s. 17-22.
- 53.Əskər Ramiz. DLT-də zaman kateqoriyası // Türkologiya. 2007, № 3-4, s.58-65.
- 54.Əskər Ramiz. DLT-də zərf // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2008, № 2 (62), s. 65-66.
- 55.Əskər Ramiz. «Divan»ın tapılması / Mahmud Kaşgari. Divanü lüğat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, I cild, s. 43-46.
- 56.Əskər Ramiz. «Divan»ın quruluşu / Mahmud Kaşgari. Divanü lüğat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, I cild, s. 30-31.
- 57.Əskər Ramiz. «Divan»ın tərcümələri / Mahmud Kaşgari. Divanü lüğat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, I cild, s. 34-43.
- 58.Əskər Ramiz. «Divan»ın yazıldığı dövr və mühit / Mahmud Kaşgari. Divanü lüğat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, I cild, s. 11-19.
- 59.Əskər Ramiz. «Divanü lüğat-it-türk» əsərində əvəzliyin istifadə olunması // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi mə-qalələr məcmuəsi. III buraxılış. Bakı: 2008, s. 55-61.
- 60.Əskər Ramiz. «Divanü lüğat-it-türk»də heca qəlibləri // Onomastika. Elmi-onomastik jurnal, 2008, № 3, s. 143-146.
- 61.Əskər Ramiz. «Divanü lüğat-it-türk»lə bağlı bəzi bilgilər // Elmi axtarışlar, 2007, XXXV, s. 9-15.
- 62.Əskər Ramiz. «Divanü lüğat-it-türk»ü zikr edən mənbələr // Filologiya məsələləri, 2007, № 8, s. 161-165.

- 63.Əskər Ramiz. «Divanü lügat-it-türk»ün Azərbaycanda tədqiqi tarixindən // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri, 2008, № 4, s. 80-85.
- 64.Əskər Ramiz. «Divanü lügat-it-türk»ün dəyəri // Filologiya məsələləri, 2008, № 2, s. 75-83.
- 65.Əskər Ramiz. «Divanü lügat-it-türk»ün dilinin bəzi özəllikləri. Qısa qrammatik oçerk / Mahmud Kaşgari. Divanü lügat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, II cild, s. 344-396.
- 66.Əskər Ramiz. «Divanü lügat-it-türk»ün qrammatik göstəricisi və onun əhəmiyyəti // Mahmud Kaşgarinin «Divanü lügat-it-türk» əsəri üzrə biblioqrafik və qrammatik göstərici. Bakı: MBM, 2008, s. 120-126.
- 67.Əskər Ramiz. «Divanü lügat-it-türk»ün quruluşu // AŞXƏT, XXIV. Bakı: 2007, s. 24-32.
- 68.Əskər Ramiz. «Divanü lügat-it-türk»ün tapılması tarixçəsi // Elmi axtarışlar, XXXIII, 2007, s. 46-49.
- 69.Əskər Ramiz. «Divanü lügat-it-türk»ün tədqiqi tarixi // «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» V uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı: 2007, s. 509-518.
- 70.Əskər Ramiz. «Divanü lügat-it-türk»ün yazılılığı dövr və mühit // Filologiya məsələləri, 2007, № 6, s. 345-354.
- 71.Əskər Ramiz. Dünya dilçilik elminin korifeyi / Mahmud Kaşgarinin 1.000 illik yubileyinə 1.000 biblioqrafik göstərici. Bakı: MBM, 2008, s. 5-11.
- 72.Əskər Ramiz. Dünya dilçilik elminin şah əsəri / Mahmud Kaşgarinin «Divanü lügat-it-türk» əsəri üzrə biblioqrafik və qrammatik göstərici. Bakı: MBM, 2008, s. 6-19.
- 73.Əskər Ramiz. Əsəri zikr edən mənbələr / Mahmud Kaşgari. Divanü lügat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, I cild, s. 30-31.
- 74.Əskər Ramiz. İqlimdən - iqlimə, təqvimdən - təqvimə. Bakı: İslıq, 1987, 103 s.
- 75.Əskər Ramiz. Qeydlər və şərhlər / Mahmud Kaşgari. Divanü lügat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, I cild, s. 501-504.
- 76.Əskər Ramiz. Qeydlər və şərhlər / Mahmud Kaşgari. Divanü lügat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, IV cild, s. 747-748.

- 77.Əskər Ramiz. *Qutadğu Bilig*. Bakı: Elm, 2003, 320 s.
- 78.Əskər Ramiz. «*Qutadğu Bilig*» poemasının leksikası // «Dədə Qorqud» top-lusu, 2002, № 2 (4), ADPU-nun nəşri, s. 34-36.
- 79.Əskər Ramiz. «*Qutadğu Bilig*»də adlar / Şərqşünaslığın aktual problemləri. Prof. V.Məmmədəliyevin yubileyinə həsr edilmiş respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 2002, səh. 136-139.
- 80.Əskər Ramiz. «*Qutadğu Bilig*»də əvəzlik // Tədqiqlər. Prof. V.İ.Aslanovun 75 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: Elm, 2003, s. 168-171.
- 81.Əskər Ramiz. «*Qutadğu Bilig*»də əvəzlik («Kitabi-Dədə Qorqud»la müqayisə-də) / H.Ə.Əliyev və Azərbaycan filologiyası. Bakı: BDU nəşri, 2003, s. 239-248.
- 82.Əskər Ramiz. «*Qutadğu Bilig*»də ismin hal kateqoriyası // Qafqaz Universitetinin Elmi əsərləri, 2002, № 10, s. 31-41.
- 83.Əskər Ramiz. «*Qutadğu Bilig*»də ismin kəmiyyət kateqoriyası // Bakı Universitetinin Elmi əsərləri. Humanitar seriya, 2002, № 4, s. 28-32.
- 84.Əskər Ramiz. «*Qutadğu Bilig*»də sifət // Tədqiqlər. 2. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2003, s. 117-124.
- 85.Əskər Ramiz. «*Qutadğu Bilig*»: türk ədəbiyyatında mövqeyi // «Dədə Qorqud» jurnalı, 2003, № 2, s. 40-46.
- 86.Əskər Ramiz. M.Kaşgari «Divan»ının tərcümələri // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2006, № 2, s. 126-133.
- 87.R.Əskər. Mahmud Kaşgari və onun «Divanü lüğat-it-türk» əsəri. Bakı: MBM, 2008, 432 s.
- 88.Əskər Ramiz. Mahmud Kaşgari və onun «Divanü lüğat-it-türk» əsəri. «Ədəbiyyat» qəzeti, 2006, 19 noyabr.
- 89.Əskər Ramiz. Mahmud Kaşgari və onun «Divanü lüğat-it-türk» əsəri / Mahmud Kaşgari. Divanü lüğat-it-türk. (Azərbaycanca nəşrinə ön söz). Bakı: Ozan, 2006, I cild, s. 8-52.
- 90.Əskər Ramiz. Mahmud Kaşgari və onun «Divanü lüğat-it-türk» əsərinin öyrədilməsinə dair // «Azərbaycan məktəbi», 2007, № 6, s. 37-42.

91. Əskər Ramiz. Mahmud Kaşgarinin «Divanü lügat-it-türk» əsərində isimlər // «Terminologiya məsələləri», 2008, № 1, s. 127-133.
92. Əskər Ramiz. Mahmud Kaşgarinin həyatı / Mahmud Kaşgari. Divanü lügat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, I cild, s. 20-28.
93. Əskər Ramiz. Mahmud Kaşgarinin həyatı // Folklorşünaslıq məsələləri. VI buraxılış, 2007, s. 34-40.
94. Əskər Ramiz. Mahmud Kaşgarinin «Divanü lügat-it-türk» əsəri üzrə biblioqrafik və qrammatik göstərici. Bakı: MBM, 2008, 192 s.
95. Əskər Ramiz. Mahmud Kaşgarinin «Divanü lügat-it-türk» əsərində felin təsriflənməyən formaları//Onomastika. Elmi-onomastik jurnal, 2008, № 1-2, s.106-113
96. Əskər Ramiz. Mahmud Kaşgarinin 1.000 illik yubileyinə 1.000 biblioqrafik göstərici. Bakı: MBM, 2008, 96 s.
97. Əskər Ramiz. Nəşrdə tətbiq edilən əlifba / Mahmud Kaşgari. Divanü lügat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, s. 43-45.
98. Əskər Ramiz. Orta əsr türk yazılı abidələri / Türkologiya kafedrasının magistr pilləsi üçün fənn proqramları. Bakı: Bakı Universiteti nəşri, 2005, s. 81-87.
99. Əskər Ramiz. Türk kültür tarixi / Türkologiya kafedrasının magistr pilləsi üçün fənn proqramları. Bakı: Bakı Universiteti nəşri, 2005, s. 145-152.
100. Əskər Ramiz. Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bılıg» əsəri / Türkologiya kafedrasının magistr pilləsi üçün fənn proqramları. Bakı: Bakı Universiteti nəşri, 2005, s. 139-143.
101. Əskər Ramiz. II cildə önsöz / Mahmud Kaşgari. Divanü lügat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, II cild, s. 17-30.
102. Əskər Ramiz. III cildə önsöz / Mahmud Kaşgari. Divanü lügat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, III cild, s. 7-8.
103. Əskər Ramiz. IV cildə önsöz / Mahmud Kaşgari. Divanü lügat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, IV cild, s. 7-13.
104. Əskərov Ramiz. Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bılıg» poemasında adlar (Azərbaycan dili ilə müqayisədə). ND, Bakı: 2004, 180 s.

105. Əskərov Ramiz. Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» poemasında adlar (Azərbaycan dili ilə müqayisədə). NDA, Bakı: 2004, 28 s.
106. Əzizov E. Azərbaycan dilində qədim dialektlərin izləri (M.Kaşgari «Divan»ının materialları əsasında) // Bakı Universitetinin Xəbərləri, humanitar elmlər seriyası. 1996, № 1, s. 5-14.
107. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 352 s.
108. Əzizov E. M. Kaşgari lüğəti və XI əsrin türk dialektləri / Söz xəzinəsi. Bakı: Maarif, 1995, s. 88-93.
109. Əzizov E. M.Kaşgari lüğətindəki iki şerin mənbəyi // Türkologiya, 2003, № 1-2, s. 17-19.
110. Əzizov E. XI əsrin türk dialektləri. Xəzər jurnalı, 1993, № 3, s. 87-90.
111. Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1958, 435 s.
112. E.Hacıyev. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksionalsemantik xüsusiyyətləri. Bakı: Mütərcim, 2006, 272 s.
113. Hacıyev K. Azərbaycan dilində nida. Bakı: Nurlan, 2005, 215 s.
114. Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı: Çaşıoğlu, 1999, 164 s.
115. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı: 1976, 156 s.
116. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında / Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1983, s. 24-35.
117. Hacıyev T.İ. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999, 216 s.
118. Hacıyev T.İ. -dürür, -türür şəkilçisinin mənşeyinə dair / Türk dillərinin tarixi morfolojiyasına dair araşdırınalar. Bakı: Bakı Universiteti nəşri, 1990, s. 63-66.
119. Hacıyev T.İ. Türkologianın bahadırı / Mahmud Kaşgari. Divanü lügət-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, II cild, s. 7-16.
120. Hacıyev T.İ. Redaktordan / Mahmud Kaşgari. Divanü lügət-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, I cild, s. 7.
121. Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı: Maarif, 1983, 187 s.

122. Hacıyev T., Məmmədov İ. Kitabi-Dədə Qorqudun izahlı lügəti / «Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyası, I c., YNE, Bakı: 2000, s. 112-214.
123. Həsənli Ş. M.Kaşgarinin «Divanü lügat-it-türk» abidəsində işlənən terminlər // Terminologiya məsələləri, 2006, s. 68-74.
124. Həsənli Ş. Türk dünyasının ilk ensiklopediyası // Tədqiqlər, 2006, № 1, s. 6-12.
125. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1983, 320 s.
126. Xəlil A. Mahmud Kaşqarının «Türk dillərinin divanı kitabı»nda ədəbi mətnlər. Bakı: Səda, 2001, 182 s.
127. Xəlilov R. Ərəb alimi əl-Cuzi Bəndəli Səliba Mahmud Kaşgarinin «Divanü lü-gat-it-türk» kitabı haqqında // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, 2006, № 1, s. 95.
128. Xəlilov R. Saylar. Bakı: Azərnəşr, 1978, 73 s.
129. Xəlilov Ş. «Əsrarnamə»nin dili. Bakı: Elm, 1988, 182 s.
130. İsləmov M.İ. Türk dillərində əvəzlik. Bakı: Elm, 1986, 204 s.
131. Juze P.K. Kitabi-divanü lügat-it-türk // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, 2006, № 1, s. 96-105.
132. Kaşgari Mahmud. Divanü lügat-it-türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006, I cild, 512 s.
133. Kaşgari Mahmud. Divanü lügat-it-türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006, II cild, 400 s.
134. Kaşgari Mahmud. Divanü lügat-it-türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006, III cild, 400 s.
135. Kaşgari Mahmud. Divanü lügat-it-türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006, IV cild (indeks), 752 s.
136. Kazımov İsmayıł. «Sovetskaya tyukrologiya» jurnalının Mahmud Kaşgariya həsr edilmiş sayı. Yeni dövr qəzeti, 2008, 16 fevral.
137. «Kitabi-Dədə Qorqud». F.Zeynalov, S.Əlizadə nəşri. Bakı: 1988, 265 s.
138. «Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyası. Bakı: YNE, 2000, I cild, 624 s.
139. «Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyası. Bakı: YNE, 2000, II cild, 568 s.
140. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lügəti. Bakı: Elm, 1999, 204 s.

141. Qıpçaq Məmmədəli. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı: Elm, 2000, 456 s.
142. Qıpçaq Məmmədəli. Türk say sistemi. Bakı: Yaziçı, 1996, 132 s.
143. Quliyeva Pərvin. «Divanü lüğat-it-türk» Azərbaycan dilində. Bülleten. Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin rüblük nəşri. Bakı: AzAtaM, 2007, № 4, s. 27-30.
144. Quliyeva Yaqut. Mahmud Kaşgarinin «Divanü lüğat-it-türk» əsərində türk dilləri, onların coğrafi və elmi bölgüsü // Elmi axtarışlar, XXXIV, 2007, s. 157-162.
145. Qurbanova M.Ə. Azərbaycan yazılı abidələrində işaret əvəzlikləri / Türk dilinin yazılı abidələrinə dair tədqiqlər. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi, ADU nəşri, 1985, s. 83-86.
146. Mahmud Kaşgari / ASE, cild 6, Bakı: 1982, s. 395.
147. Mahmud Kaşgari. Divanü lüğat-it-türk // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, 2006, № 4, s. 172-174.
148. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı: Elm, 2003, 264 s.
149. Məmmədov M.Ə. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. DDA, Bakı: 2006, 48 s.
150. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. I. Bakı: API-nin nəşri, 1979, 114 s.
151. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. II. Bakı: API-nin nəşri, 1981, 111 s.
152. Məmmədova E. M.Kaşgarinin «Divanü lüğat-it-türk» əsərində fellərdə növ kateqoriyası (məchul və qayıdış növlər) // Filologiya məsələləri, 2008, № 1, s. 207-215.
153. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990, 376 s.
154. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı: 1962, 368 s.
155. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: EA nəşri, 1980, 510 s.
156. Nəbiyev A. Türkün qızıl kitabı. «Azərbaycan» qəzeti, 24 iyun 2007.

157. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1973, 676 s.
158. Novruzov M. Məkani hallar / Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış. Bakı: Elm, 1984, s. 116-124.
159. Novruzov M. Türk dillərində hal kateqoriyasının formallaşması və inkişafı (oğuz qrupu türk dillərinin materialları əsasında). ND, Bakı: 1987, 176 s.
160. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Maarif, 1987, 538 s.
161. Rəcəbli Ə.Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı: 2002, 476 s.
162. Rəcəbli Ə.Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. I. Bakı: Nurlan, 2006, 648 s.
163. Rəcəbli Ə.Ə. Ulu türklər. Bakı: Nurlan, 2003, 319 s.
164. Rəhimov A. Mahmud Kaşgarinin «Divanü lügat-it-türk» əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası. ND, Bakı: 1985, 172 s.
165. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, 318 s.
166. Rüstəmov R.Ə. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri (keçid prosesi). Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş elmi məruzə. Bakı: 1997, 68 s.
167. Sadıqov B. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasından xüsusi kurs. Bakı: API-nin nəşri, 1977, 104 s.
168. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universitetinin nəşri, 2006, 368 s.
169. Seyidov Y. Nəsiminin dili. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 268 s.
170. Seyidov Y. Nəsiminin dilində əvəzlik/Türk dillərinin yazılı abidələrinə dair tədqiqlər. Bakı: ADU nəşri, 1985, s. 13-19.
171. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Tərcümə edən: T.İ.Hacıyev. Bakı: Səda, 2002, 380 s.
172. Sümər Faruq. Oğuzlar.Tərcümə edən: Ramiz Əskər.Bakı:Yazıçı,1992, 432 s.
173. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: 1968, 420 s.
174. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, 336 s.
175. Tanrıverdi Ə. «Dədə Qorqud kitabı»nın dil möcüzəsi. Bakı: Nurlan, 2008, 184 s.

176. Tanrıverdi Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud»da şəxs adları. Bakı: Elm, 1999, 157 s.
177. Tanrıverdi Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz dünyası. Bakı: Nurlan, 2007, 456 s.
178. Tanrıverdi Ə. XVI əsr qıpçaq (poloves) dilinin qrammatikası. Bakı: 2000, 119 s.
179. Təhməzov Z. Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi. NDA, Bakı: 2008, 20 s.
180. Türk dillərinin tarixi morfolojiyasına dair araşdırmlar. Bakı: BDU nəşri, 1990, 88 s.
181. Vurğun Səməd. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Elm, 1985, I cild, 448 s.
182. Zakir Q.B. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yaziçı, 1984, 384 s.
183. Zeynalov F.R. Qədim türk yazılı abidələri (orta dövr). Bakı: ADU nəşri, 1980, 96 s.
184. Zeynalov F.R. Mahmud Kaşgari və onun «Divanü lügat-it-türk» əsəri. ADU-nun Elmi Xəbərləri, 1971, № 5, s. 18-26.
185. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində ədat və modal sözlər. Bakı: ADU, 1965, 68 s.
186. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, 312 s.
187. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində qoşmalar. Bakı: ADU, 1964, 48 s.
188. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (fonetika, leksika, morfologiya). Bakı: MBM, 2008, 354 s.
189. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (adlar). Bakı: ADU nəşri, 1974, 142 s.
190. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə (fellər). Bakı: ADU nəşri, 1975, 131 s.
191. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı: 1981, 348 s.
192. Ziya Zeynal. Süleyman Dəmirəlin hədiyyəsi. «Ekspress» qəzeti, 9 noyabr 2006.
193. XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şe'ri. Bakı: Elm, 1984, 543 s.

Türk dilində

194. Akalın Mehmet. Tarihi Türk Şiveləri. Ankara: 1979, 276 s.
195. Akarpınar R.Bahar. Türk Kültürüün Yazılı Kaynaklarından Biri: Divanü Lugat-it-Türk; Türkiye'de Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalarla İlgili Kısa Bir İnceleme/ Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Sempozyumu. Ankara: 2008, Bildiri Özetleri, s. 12.
196. Arat Reşit Rahmeti. Eski Türk Şiiri. Ankara: 1986, 506 s.
197. Arat Reşit Rahmeti. Kutadgu Bilig. I. Metin. İstanbul: 1947, LIX+ 656 s.
198. Arat Reşit Rahmeti. Kutadgu Bilig. II. Çeviri. Ankara: 1947, XXVIII+ 477 s.
199. Arat Reşit Rahmeti. Kutadgu Bilig. III. İndeks. İstanbul: 1979, XY+565.
200. Asker Ramiz. Divanü Lugat-it-Türk İstatistikleri. Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Sempozyumu. Ankara: 2008, Bildiri Özetleri, s. 13-14.
201. Asker Ramiz. Divanü Lugat-it-Türk İstatistikleri ve Divan'ın Azerbaycanda Tet-kiki // *Kardeş Kalember Dergisi*, Ağustos 2008, s. 60-71.
202. Asker Ramiz. Divanü Lugat-it-Türk'ün Azerbaycanda Tetkiki Tarihinden// *Kardeş Kalember Dergisi*, Eylül, 2008, s. 43-46.
203. Asker Ramiz. DLT'nin DTS'de Yansımı. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi İCANAS-38. Ankara: 10-15 Eylül 2007, Bildiri Özetleri Kitabı, s. 9-10.
204. Asker Ramiz. Kutadgu Bilig'de Devlet Yöneticileri. Azerbaycan Mustakililikten Sonra / Beynelhalk Konferansın Materialları. Baku: 3-4 Mart 2003, s. 288-291.
205. Asker Ramiz. Kutadgu Bilig'in Dili ve Kelime Hazinesi Üzerine / Kutadgu bilig Dergisi, sayı 4, Ekim 2003, s. 283-298.
206. Asker Ramiz. Kutadgu Bilig'le İlgili Yanlış Yorumlar. Prof. Dr. Mehmet Saraya Armağan. Türk Dünyasına Bakışlar. DA Yayınları, İstanbul: 2003, s. 117-123.

207. Aşçı Ufuk Deniz. Kaşgarlı Mahmud'un ve W.Radloff'un Sözlükçülüğü / Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Sempozyumu. Ankara: 2008, Bildiri Özетleri, s. 15.
208. Atalay Besim. Önsöz. Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi. Çeviren: Besim Atalay. Ankara: 1939, I cilt, s. V-XXXVI.
209. Bağdaş Cahit. DLT'deki Şiirlerde İşmin Hal Eklerinin Kullanılışı // İlmi Araştırmalar. İstanbul, 2001, sayı 11, s. 29-40.
210. Bekin Ahmet Rıza. Çinde Kaşgarlı Mahmut ve Divanü Lugat-it-Türk İle İlgili Araştırmalar // DD, sayı 33, Temmuz, 1995, s. 56-59.
211. Bozkaplan Şerif Ali. Divanü Lugat-it-Türk'te +La- // *Türkloji Araştırmaları*, Osman Nedim Tuna Armağanı, c. 2, sayı 4, Erzincan: Bahar 2007, s. 109-120.
212. Caferoğlu Ahmet. İlk Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmud. İstanbul: 1938, 26 s.
213. Caferoğlu Ahmet. Kaşgarlı Mahmud. İstanbul: 1970, 62 s.
214. Caferoğlu Ahmet. Türk Dili Tarihi. İstanbul: 1958, I cilt, VIII+ 184 s.
215. Caferoğlu Ahmet. Türk Dili Tarihi. İstanbul: 1964, II cilt, XV+ 256 s.
216. Caferoğlu Ahmet. Türkçemizdeki -gil ve -gil Emir Eki // TDAY-B, Ankara: 1971, s. 1-10.
217. Canpolat Mustafa. Günümüzde Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't-Türk // Türk Dilleri Araştırmaları, cilt 14, İstanbul: 2004, s. 31-34.
218. Canpolat Mustafa. Kaşgarlı Mahmud ve Etimloji / Divanü Lugati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri. Ankara: 7-8 Mayıs 1999, TDK, s. 19-29.
219. Çatıkkaş Ata. Türk Dilleri Lugatçılığı ve Bazı Türkçe Lugatları//TDA, 41, Nisan 1986, s. 207-251.
220. Çeneli İlhan. Divanü Lugati't-Türk'te Hayvan Adları // TKA, sayı 11-14, 1973-1975. Ankara: 1975, s. 99-122.
221. Delioğlu Yakup. Kaşgarlı Mahmut 1000 Yaşında veya 2008 Kaşgarlı Mahmut Yılı // *Kardeş Kalemler*, sayı 6, Haziran 2007, s. 80-89.
222. Dilaçar A. Kaşgarlı Mahmud'un Kişiliği // TD, sayı 253, Ekim 1972, s. 20-26.
223. Dilaçar A. Kutadgu Bilig İncelemesi. Ankara: 1995, 208 s.
224. Dil Dergisi Mahmut Kaşgarlı Özel Sayısı. Sayı 33, 1995, s. 793.

225. Dinçer A. Divanü Lugat-it-Türk'teki Yemek Adları Üzerine / Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Sempozyumu. Ankara: 2008, Bildiri Özetleri, s. 20.
226. Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi. Çeviren: Besim Atalay. Ankara: I, 1939, XXXVI+530 s.
227. Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi. Çeviren: Besim Atalay. Ankara: II, 1941, 366 s.
228. Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi. Çeviren: Besim Atalay. Ankara: III, 1943, 452 s.
229. Divanü Lugat-it-Türk Dizini. Endeks. Yazan: Besim Atalay. Ankara: IV, 1943, LX+868 s.
230. Donuk Abdulkadir. Kültür Tarihi Açısından Divanü Lugat-it-Türk'ün Değerlendirilmesi // DD, sayı 33, Temmuz 1995, s. 65-69.
231. Durgut Hüseyin. Karahanlı ve Harezm Türkçesi Eserlerinde İsmi Halleri. Çanakkale Onsekiz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi, Çanakkale, 1999, s. 59-75.
232. Emet Erkin. Divanü Lugat-it-Türk ve Uygur Ağızları / Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Sempozyumu. Ankara: 2008, Bildiri Özetleri, s. 21.
233. Emet Erkin. Doğu Türkistan ve Çinde Divanü Lugat-it-Türk Üzerine Yapılan Dil ve Edebiyat Araştırmaları / DD, sayı 33, Temmuz 1995, s. 60-64.
234. Erarslan Kemal. Sözlük Çalışmalarında Divanü Lugat-it-Türk'ün Önemi. Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Sempozyumu. Ankara: 2008, Bildiri Özetleri, s. 22.
235. Ercilasun Ahmet B. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Ankara: 2006, 486 s.
236. Ercilasun Ahmet B. Divanü Lugat't-Türk'de Ünlü Uzunluklarıyla İlgili Kayıtlar/ Divanü Lugati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri. 7-8 Mayıs 1999, Ankara: TDK, s. 51-54.
237. Ercilasun Ahmet B. Karahanlı Devri Türk Edebiyatı / Büyük Türk Klasikleri. I, İstanbul: 1985, s. 114-179.
238. Ercilasun Ahmet B. Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk / Büyük Türk Klasikleri. I, İstanbul: 1985, s. 118-131.

239. Ercilasun Ahmet B. Kaşgarlı Mahmud'un Müzipliği / Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Sempozyumu. Ankara: 2008, Bildiri Özетleri, s. 22.
240. Ercilasun Ahmet B. Kutadgu Bilig Grameri. Fiil. Ankara: 1984, 196 s.
241. Ercilasun Ahmet B. Makaleler. Ankara: 2007, 752 s.
242. Ercilasun Ahmet B. Kaşgarlı Mahmud'da -sa/-se Eki // DD, sayı 33, Temmuz 1995, s. 65-59.
243. Ercilasun Ahmet B. Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine // TD, sayı 505, Ocak 1999, s. 3-9.
244. Ercilasun Bilge. Divanü Lugat-it-Türk'ten Modern Edebiyata/Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Sempozyumu. Ankara: 2008, Bildiri Özetleri, s. 22.
245. Eren Hasan. Sovetskaya Tyurkologiya Dergisinin Divanü Lugat-it-Türk Özel Sayısı // TD, sayı 253, Ekim 1972, s. 121-124.
246. Fındikoğlu Ziyaettin Fahri. Dil Sosylojisi ve Mahmud-u Kaşgari. I // TY, sayı 9, Ağustos 1966.
247. Fındikoğlu Ziyaettin Fahri. Dil Sosylojisi ve Mahmud-u Kaşgari. II // TY, sayı 10, Eylül 1966.
248. Gabain Annemarie von. Codex Cumanicus'un Dili / Tarihi Türk Şiveleri. Ankara: 1998, s. 67-109.
249. Gabain Annemarie von. Eski Türkçe / Tarihi Türk Şiveleri. Ankara: 1998, s. 29-66.
250. Gabain Annemarie von. Eski Türkçenin Grameri. Ankara: 2000, XIII+313 s.
251. Gencan Tahir Nejat. Divanü Lugat-it-Türk // TD, sayı 250, 1972, s. 304-309.
252. Gencan Tahir Nejat. Divanü Lugat-it-Türk'te Dil Kuralları // TD, sayı 253, Ekim 1972, s. 27-52.
253. Gencan Tahir Nejat. Kaşgarlı Mahmud'un Öz Türkçeciliği//TD, sayı 249, 1972, s. 192-195.
254. Genç Reşat. Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI Yüzyılda Türk Dünyası. Ankara: 1997, 412 s.

255. Gülensoy Tuncer. Doğu Anadolu Ağızları ve Divanü Lugati't-Türk/V Milletlerarası Türkloji Kongresi. İstanbul: 23-28 Eylül 1985. Tebliğler. 1. Türk Dili. Cilt 1, İstanbul: 1985, s. 107-115.
256. Güney Fatma Şahan. Divanü Lugat-it-Türk'te Fiilden Türemiş İsimler ve Sıfatlar: Sözdizimsel ve Anlambilimsel Bir İnceleme / Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Sempozyumu. Ankara: 2008, Bildiri Özетleri, s. 25-26.
257. Hacıeminoğlu Necmettin. Karahanlı Türkçesi Grameri. Ankara: 2003, 214 s.
258. Hazai György. Genel Leksikografya Açısından Kaşgarlı Mahmut Hakkında Düşünceler // BB, 1972, TDK, Ankara: 1975, s. 419-424.
259. Hidayet Nuraniye. Karahanlılar Devrinde Uygur Halk Edebiyatı // Doğu Türkistanın Sesi – Şarkı Türkistan Avazı, 1991, № 4, s. 27-29.
260. İlaydın Hikmet. Divan'la İlgili Bazı Gözlemler ve Düşünceler // DD, sayı 33, Temmuz 1995, s. 49-55.
261. İltebir Abdulhekim Baki. Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lugat-it-Türk ve Doğu Türkistan // DD, sayı 33, Temmuz 1995, s. 30-43.
262. İnan Abdulkadir. Divanü Lugat-it-Türk'te Datif Hali. TD, sayı 26, Kasım 1953, s. 80-81.
263. Kabataş Orhan. Divanü Lugati't-Türk'ten Türkiye Türkçesine//TDAY-B, c. 1-2, sayı 44, Ankara: 2001, s. 147-161.
264. Kaçalin Mustafa S. Divanü Lugati't-Türk. DİA, İstanbul: 1994, c. 9, s. 446-449.
265. Karahan Leyla. Yükleme (Accusative) ve İlgi (Genitive) Halı Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler / 3. Türk Dili Kurultayı Bildirileri. Ankara: 1999, s. 605-611.
266. [مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسِينِ الْكَاشْغَرِيِّ كِتَابُ دِيْوَانِ لُغَاتِ التُّرْكِ] Mahmud bin el-Hüseyin el-Kaşgari. Kitabu Divanı Lugati't-Türk. Dar ül-Xilafet-i Aliye, Matbaa-yi Amire, cildi evvel, İstanbul: 1333, 436 + 12 s. (R.Kilisli nəşri, I cild, 1915)].
267. [مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسِينِ الْكَاشْغَارِيِّ كِتَابُ دِيْوَانِ لُغَاتِ التُّرْكِ] Mahmud bin el-Hüseyin el-Kaşgari. Kitabu Divanı Lugati't-Türk. Dar ül-Xilafet-i Aliye, Matbaa-yi Amire, cildi sani, İstanbul: 1333, 294 + 25 s. (R.Kilisli nəşri, II cild, 1915)].

268. [مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسِينِ الْكَاشْغَرِيٍّ كِتَابُ دِيْوَانُ لُغَاتِ التُّرْكِ] Mahmud bin el-Hüseyin el-Kaşgari. *Kitabu Divanı Lugati't-Türk*. Dar ül-Xilafet-i Aliye, Matbaa-yi Amire, cildi salis, 1335, İstanbul: 347 + 8 s. (R.Kilisli nəşri, III cild, 1917]).
269. Kaşgarlı Mahmud. *Divanü Lugati't-Türk*. Çeviri, Uyarlama, Düzenleme. Hazırlayanlar: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser. İstanbul: 2005, 725 s.
270. Kaşgarlı Mahmut / Ana Britannica, cilt 13, İstanbul: 1992, s. 59.
271. Kaşgarlı Mahmut / Büyük Ansiklopedi, cilt 2, İstanbul: 1980, s. 990.
272. Kaşgarlı Mahmut / DİA Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cilt 25, Ankara: 2002, s. 9-15.
273. Kaşgarlı Mahmut / Gelişim Hacettepe Ansiklopedisi, cilt 6, İstanbul: 1986, s. 2298-2299.
274. Kaşgarlı Mahmut / Türk Ansiklopedisi, cilt 21, Ankara: 1974, s. 389-392.
275. Kaşgarlı Mahmut / Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, cilt 2, İstanbul: 1977, s. 353-356.
276. Kaşgarlı Mahmut / Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, cilt 5, İstanbul: 1982, s. 216-217.
277. Kaşgarlı Mahmut / Yeni Türk Ansiklopedisi, cilt 5, İstanbul: 1985, s. 1476.
278. Kılıç Hüseyin. *Divanü Lugat-it-Türk'teki Fiilden Fiil Yapan Ekler // İD*, c. 5, sayı 57, Ankara: 1966, s. 10-11.
279. Kılıç Hüseyin. *Divanü Lugat-it-Türk'teki Fiilden Fiil Yapan Ekler // İD*, c. 5, sayı 58 Ankara: 1966, s. 12-13.
280. Kılıç Hüseyin. *Divanü Lugat-it-Türk'teki Fiilden Fiil Yapan Ekler // İD*, c. 5, sayı 60, Ankara: 1966, s. 10-11.
281. Kocaoğlu Timur. Modern Dilbilimi Açısından *Divanü Lugati't-Türk'e Bir Bakış/Divanü Lugati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri*. Ankara: 7-8 Mayıs 1999, TDK, s. 47-50.
282. Korkmaz Zeynep. Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu // TDAY-B, Ankara: 1988, s. 21-32.
283. Korkmaz Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: 2003, TDK, 1224 s.

284. Köprülü[zade] M.F. *Divanü Lugat-it-Türk* // Milli Tetebbular, 1915, c. 2, sayı 5, s. 381-383.
285. Köprülü M.F. *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*. İstanbul: 1934, s. 33-44.
286. Köprülü M.F. *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken, 1986, XXIY+437 s.
287. Köprülü M.F. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: 1984, 415 s.
288. Kurgan Sükrü. *Divanü Lugat-it-Türk Üzerine//TD*, sayı 253, Ekim 1972, s. 60-80.
289. Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. *Türkloji Özel Sayısı. I Kitap*, Sayı 11, Bişkek: 2004, 260 s.
290. Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. *Türkloji Özel Sayısı. II Kitap*, Sayı 11, Bişkek: 2004, 274 s.
291. Mansuroğlu Mecdut. *Karahانlıca / Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara: 1979, s. 141-182.
292. Mansuroğlu Mecdut. *Türkçede -gay, -gey Eki ve Türemeleri / Jean Deny Armağanı*, Ankara: 1958, s. 171-183.
293. Mansuroğlu Mecdut. *Türkçede -ğu Ekinin Fonksiyonları // TM*, cilt X, İstanbul, 1953, s. 341-348.
294. Mansuroğlu Mecdut. *Türkçede -miş Ekinin Fonksiyonları / Fuat Köprülü Armağanı*, İstanbul: 1953, s. 345-350.
295. Mansuroğlu Mecdut. *Türkçede -taçı Ekinin Fonksiyonları // TDE*, sayı 12, İstanbul: 1956, s. 105-108.
296. Mehran Aziz. *Divanü Lugat-it-Türk'teki -sA Yapım Eki Üzerine/Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Sempozyumu*. Ankara: 2008, Bildiri Özeti, s. 34.
297. Mungan Güler. *Türkçede Fiillerden Yapılmış İsimlerin Morfolojik ve Semantik Yönden İncelenmesi*. İstanbul: Simurg, 2002, xx s.
298. Musabayev G.G. *Kaşgarlı Mahmud'un Yaşamı Üzerine Yeni Veriler // TD*, sayı 253, Ekim 1972, s. 110-120.
299. Mutiy İbrahim, Mirsultan Osmanov. *Kaşgarlı Mahmud'un Yurdu, Hayatı ve Mezarı Hakkında // Bilig*. Güz 2002, sayı 23, s. 189-208.

300. Nalbant Mehmet Vefa. *Divanü Lugati't-Türk Grameri* - I. İsim. İstanbul: Bilge Oğuz, 2008, 293 s.
301. Nalbant Mehmet Vefa. *Evet Kelimesinin Kökeni Üzerine / Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu*. Ankara: 2003, s. 109-117.
302. Ölmez Mehmet. *Kaşgarlı Mahmud'un Kabri ve Yurdu//Türk Dilleri Araştırmaları*, cilt 14, İstanbul: 2004, s. 207-240.
303. Özmen Mehmet. *Divanü Lugati't-Türk'te ve Kutadgu Bilig'de aymak Fiiliyle Kurulan Dolaysız Anlatım Cümleleri Üzerine*. Türk Dilleri Araştırmaları, cilt 14, İstanbul: 2004, s. 67-77.
304. Sakaoğlu Saim. *Karaman Ağzına Divanü Lugati't Türk Açısından Bir Yaklaşım/ Tarih Boyunca Türk Dili Bilgi Şöleni*. Karaman, 13-14 Mayıs 1997, Ankara: 1998, s. 122-129.
305. Sertkaya Osman Fikri. *Son Bulunan Belgeler İşığında Kaşgarlı Mahmud'un Hayatı Hakkında Yeni Bilgiler*. *Divanü Lugati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri*. Ankara: 7-8 Mayıs 1999, TDK, s. 130-144.
306. Şahin Hatiçe. *Divanü Lugat-it-Türk'te er- Filli, Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Sempozyumu*. Ankara: 2008, Bildiri Özetleri, s. 39.
307. Tekin Talat. *Karahanlılar Dönemi Türk Şiri // TD*, sayı 409, Ocak 1986, s. 81-157.
308. Tekin Talat. *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: 2003, 272 s.
309. Tekin Talat. *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: 1995, 192 s.
310. Thuri Jozef. *On Dörlüncü Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yadigarları // MT*, sayı 4, 1331 (h), s. 81-133.
311. Togan Zeki Velidi. *Divanü Lugat-it-Türk'ün Telif Senesi Hakkında // Atsız Mecmuası*, sayı 16, Ağustos 1932, s. 77-80.
312. Togan Zeki Velidi. *Mahmut Kaşgari'ye Ait Notlar // Atsız Mecmuası*, sayı 17, Eylül 1932, s. 133-136.
313. Turan Osman. *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*. İstanbul: 1978, 628 s.
314. Türk Dili. *Divanü Lugat-it-Türk Özel Sayısı*. Sayı 253, Ekim 1972, s. 4-124.
315. Türk Dünyası El Kitabı. *Coğrafya-Tarih*. I cilt, Ankara: 1992, 544 s.

316. Türk Dünyası El Kitabı. Edebiyat. III c., Ankara: 1992, 778 s.
317. Türkay Kaya. Kaşgarlı'nın Derlediği Yansıma Sözcükler / Ömer Asım Aksos Armağanı, TDK, Ankara: 1978, s. 241-257.
318. Uzun N., Uzun L., Aksan Y., Aksan M. Türkiye Türkçesinin Türetim Ekleri Bir Döküm Denemesi. Ankara: 1992, .
319. Ülkütaşır M. Şakir. Büyük Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut. 2. baskı, Ankara: 1972, 225 s.
320. Ülkütaşır M. Şakir. Kaşgarlı Mahmut. Ankara: 1962, 22 s.
321. Zülfikar Hamza. Terim Sorunları ve Terim Yapma Kılavuzu. Ankara: 1991.
322. Zülfikar Hamza. Ünlemeler ve Ses Yansımalı Kelimeler / Türk Gramerinin Sorunları. II. Ankara: 1999, s. 492-495.

Özbək dilində

323. Fozilov E. Maxmud Koşgariy va uninq «Devon»i // Uzbek tili va adabiyoti. Toşkent: 1971, № 5, bet 34-39.
324. Fozilov E. Şarkninq maşxur filolqları Maxmud Koşgariy, Abu Xayyon, Jamoliddin Turkiy. Toşkent: Fan, 1971, 80 bet.
325. İşoyev A. «Devonu luğotit turk» va uzbek şevaları // Uzbek tili va adabiyoti, 1971, № 5, bet 63-67.
326. Jumaniyozov R. Solix Mutallibov // Uzbek tili va adabiyoti. Toşkent: 1969, № 1, bet 79-81.
327. Maxmud Koşgariy. Turkiy Suzlar Devoni (Devonu luğotit turk). Tarjimon va naşrqa tayarlovçı S.M.Mutallibov. Toşkent: Fan, 1960, I tom, 500 bet.
328. Maxmud Koşgariy. Turkiy Suzlar Devoni (Devonu luğotit turk). Tarjimon va naşrqa tayarlovçı S.M.Mutallibov. Toşkent: Fan, 1961, II, tom, 428 bet.
329. Maxmud Koşgariy. Turkiy Suzlar Devoni (Devonu luğotit turk). Tarjimon va naşrqa tayarlovçı S.M.Mutallibov. Toşkent: Fan, 1963, III tom, 466 bet.
330. Maxmud Koşgariy. Turkiy Suzlar Devoni (Devonu luğotit turk). Ğ.Abduraxmonov va S.Mutallibovlar iştiroki va taxriri ostida. Toşkent: Fan, 1967, IV tom (indeks), 543 bet.

331. Maxmudov K. Qrammatik kursatkiç. Maxmud Koşgariy. Turkiy Suzlar Devonı (Devonu luğotit turk). Toşkent: Fan, 1967, IV tom (indeks), s. 406-476.
332. Mutallibov S.M. Devonu luğotit turk va uninq tarjimasi // Uzbek tili va adabiyoti, 1971, № 5, bet 40-44.
333. Mutallibov S.M. XI asr yozma yodiqarliklarda fel kateqoriyası. Toşkent, 1955, 81 bet.
334. Mutallibov S.M. XI asrninq buyuk filoloqlari va ularning noyob asarlari / Maxmud Koşgariy/Turkiy suzlar devoni – Devonu luğotit turk. Tarjimon va naşrqa taylorlovçi S.M.Mutallibov. Toşkent: Fan, 1960, I tom, bet 739.
335. Niqmatov H. XI asrdaqi turkiy tillarninq M.Koşgariy tamanidan kilingan tasnifi // Uzbek tili va adabiyoti, 1969, № 4, bet 51-53.
336. Valiyev U.N. «Devonu luğotit turk»da -çı/-çi affiksi tuğrisida // Uzbek tili va adabiyoti, 1964, № 3, bet 74-76.
337. Xasanov X. Maxmud Koşgariy. Xayoti va qeoqrafik merosi. Toşkent: 1963, 83 bet.

Uyğur dilində

338. Abduşükür Muhəmmət İmin. Balasağunninq orni məsilisi həkkidə//XDİJ, 1995, № 4, bet 1-21.
339. Ahat Ablimit. Uyğur tilidiki bir kançə isimlərininq tarixiy mənbisi toğrisidə// XDİJ, 1986, № 1, bet 30-50.
340. Arziyev Ruslan. «Kutağdu Bilik» və uninq leksika-stistikilik alahidilikliri. Almuta: 1966, 226 bet.
341. Arziyev Ruslan. Uyğur tili. Almuta: Mektep, 2006, 448 bet.
342. Ataklik uyğur alimi Məxmut Kəşkəri və uninq ölməs əsəri «Türkiy Tillar Divanı»/Kəşkəri Məxmut. Türkiy Tillar Divani [Divanü lüğat-it-türk]. Ürümçi: Xəlik nəşriyiti, 1981, tom I, bet 1-69.
343. Ayup Tursun. Kədimki uyğur tili okuşluki. Beyjin: 1998, 382 bet.

344. Ayup Tursun. «Kəşkər tili» toğrisidə mülahizə / Türkiy tillar tətkikati. 3. Beyjin: 1990, bet 19-50.
345. Baki Abdulhəkim. Uygur tilidiki sözlərni türətən bölüş prinsipları // «Til və Tərcümə» jurnili, 1983, № 1, bet 40-58.
346. Hacı Nur Hacı. Karaxanilərninq kiskiçə tarixi. Ürümçi: Şincanq Xəlik nəşriyiti, 1984, 207 bet.
347. İmin Tursun. Xakaniyə tili və Xotən şevisi. Türkiy tillar tətkikati. 2. Beyjin: 1983, bet 21-44.
348. مەھمۇت قەشقەری دىوان لغات التركى تىللار دىۋانى [Kəşkəri Məxmut. Türkiy Til-lar Divani Divanü lüğat-it-türk]. Ürümçi: Xəlik nəşriyiti, 1981, tom I, 62+ 687 bet.
349. مەھمۇت قەشقەری دىوان لغات التركى تىللار دىۋانى [Kəşkəri Məxmut. Türkiy Til-lar Divani Divanü lüğat-it-türk]. Ürümçi: Xəlik nəşriyiti, 1983, tom II, 533 bet.
350. مەھمۇت قەشقەری دىوان لغات التركى تىللار دىۋانى [Kəşkəri Məxmut. Türkiy Til-lar Divani Divanü lüğat-it-türk]. Ürümçi: Xəlik nəşriyiti, 1984, tom III, 612 bet.
351. Kurban Veli. Bizninq tarixiy yeziklirimiz. Ürümçi: 1986, 255 bet.
352. Lan Yin. «Kutadğu Bilik» və şərik-ğərip mədəniyiti. Ürümçi: 1994, 368 s.
353. Mütiy İbrahim, Osman Mirsultan. Məxmut Kəşkərininq yurti, həyatı və məzari toğrisidə. «Tarım» jurnili, 1984, san 3, bet 9-25.
354. Sadvakasov Qocəxmət. İlmiy əmgəklər. Almuta: Alem, 2000, 320 bet.
355. Şirvani Yusif Ziya. Məxmut Kəşkəri və uninq «Divanu lüğat-it-türk» əsəri. «Şark hakikati», Taşkənt: 1947, № 3 (35).
356. Turğun Almas. Kədimki uyğur ədəbiyiti. Kəşkər: 1988, 376 bet.
357. Turğun Almas. Uyğurlar. Almuta: 1992, tom 1, 224 bet.
358. Turğun Almas. Uyğurlar. Almuta: 1993, tom 2, 230 bet.
359. Uyğur klassik ədəbiyyit tarixi. Ürümçi: 2001, 298 bet.
360. Uyğurşunaslıq boyičə tətkikatlar. Almuta: 2002, 219 bet.

Qazax dilində

361. Beketayev K., İbatov E. Maxmut Kaşkari. Tübi bir türki tili (Diuani lüğat-it-tü-rik). Almatı: 1993, 192 bet.
362. Əbdiraxmanov A. Maxmud Kaşkari jöne onomastika məseleleri // Kazakistan mektebi, Almatı: 1971, № 10, s. 88-91
363. Kaşkari Maxmut. Türk sözdiqi (Diuani lüğat-it-türk). Audarğan, alğısözi men ǵılımı tüsünikterin jazıp baspaǵa dayındaǵan A.K.Eqeubay. Almatı kalaśı: Xant baspası, I tom, 1997, 592 bet.
364. Kaşkari Maxmut. Türk sözdiqi (Diuani lüğat-it-türk). Audarğan, alğısözi men ǵılımı tüsünikterin jazıp baspaǵa dayındaǵan A.K.Eqeubay. Almatı kalaśı: Xant baspası, II tom, 1997, 528 bet.
365. Kaşkari Maxmut. Türk sözdiqi (Diuani lüğat-it-türk). Audarğan, alğısözi men ǵılımı tüsünikterin jazıp baspaǵa dayındaǵan A.K.Eqeubay. Almatı kalaśı, Xant baspası, III tom, 1998, 600 bet.

Türkmən dilində

366. Axallı S. Mahmit Kaşgarlınınq sözlüğü və türkmen dili. Aşqabat: İlım, 1958, 208+5 s.
367. Esenmedova A. Mahmit Kaşgarlınınq sözlüğü ve türkmen dilininq morfoloǵiyası / «Mahmit Kaşgarlı türkologiya ilmını esaslandırıcıdır» atlı Halkara ilmi maslahatı. Aşqabat: 21-22 baydak 2008, s. 109-110.
368. Gummanova G. «Divanı lugatit-türk» ve «Kutadgu Bilig» / «Mahmit Kaşgarlı türkologiya ilmını esaslandırıcıdır» atlı Halkara ilmi maslahatı. Aşqabat: 21-22 baydak 2008, s. 140-141.
369. «Mahmit Kaşgarlı türkologiya ilmını esaslandırıcıdır» atlı Halkara ilmi maslahatı. Aşqabat: 21-22 baydak 2008, 392 s.

Tatar dilində

370. Məxmütov X. Borıngılar əytkən süzlər (VII-XVII yüztörki tatar yadıkyarlarında aforizmnar). Kazan: Fiker, 2002, 256 bet.

Başqırd dilində

371. Şəripova Z.Y. Məxmüt Kaşkarininq «Divani lögət ət-törk» əsəre / Başkort ədəbiyatı tarixi. Öfö: Başkort Kitap nəşriyati, 1990, I tom, bet 43-46.

Tacik dilində

372. Çoreyev T.M. Mahmud bin əl-Hüseyn əl-Kaşgari və «Divanü lügat-it-türk». Düşənbə: 1990.

Fars dilində

373. [محمود الكاشغري دیوان لغات الترك تبریز نشر اختر]. Mahmud əl-Kaşgari. Divanu lügat-it-türk. Tərcümə edən Hüseyin Düzgün. Təbriz: Əxtər, 2004, 628 s.].

Çin dilində

374. Chen Shi Minq. Cong Tu Tszüe Yuy Datsıdyan Kan Wey Wu Er Yu «R» De Yan-Bian [«Divanü lügat-it-türk»ə görə uyğur dilindəki «r» samitinin dəyişməsi haqqında]. XDİJ, 1985, № 4, bet 60-65.

375. Hacı Nur Hacı. Şi-Yi (XI) Şi-Ji Wey-Wu Er-Zu Yu-Yan Xue-Jia Ma-He-Mu-De Ka-Şi-Ge-Li [XI əsr dilçisi Mahmud Kaşgari]. «Xinjiang Gəziti», 2.05.1980.

376. Tu Tszüe Yuy Datsıdyan, دیوان لغات الترك [Divanü lügat-it-türk], Beyjin: Millətlər nəşriyiti, 2002, I cild, 554 bet.

377. Tu Tszüe Yuy Datsıdyan, دیوان لغات الترك [Divanü lügat-it-türk], Beyjin: Millətlər nəşriyiti, 2002, II cild, 378 bet.

378. Tu Tszüe Yuy Datsıdyan, دیوان لغات الترك [Divanü lügat-it-türk], Beyjin: Millətlər nəşriyiti, 2002, III cild, 442 bet.
379. Zhu Zhinminq. Wey Wu Er Yu Li De Xan Yu Jie Si [Uygur dilində çincədən alınma sözlər]. Zhong Guo Yu-Wen [«Çin dilləri jurnalı»], 1965, № 5, s. 12-25.

Yapon dilində

380. Fucimoto Katsuci. Mafumudo Kaşugari Toruko-Arabu-go Citen no Hoya-ku Çime-iben [Mahmud Kaşgarinin türkcə-ərəbcə lüğətinin yapon dilinə tərcüməsi: yer adları qismi]. Tozai-gakucutsu Kenkyü-co İho, 5, 1957, s. 36-48.
381. Haneda Akira. Kaşugari to Toruko-Arabu-go Citen [Kaşgari və onun türkcə-ərəbcə lüğəti]. İvai-hakuşi Koki Kinen Tenseki Ronşu, 1963, s. 521-526.

Rus dilində

382. Абдурахманов Г.А., Шукров Ш.Ш. Грамматический очерк старотюркского языка XI века / Maxmud Koşgariy. Turkiy Suzlar Devonı (Devonu luğotit turk). Тошкент: Fan, 1967, IV том (luqat-indeks), s. 479-525.
383. Ализаде С.Г. Именные части речи в «Шухаданаме». АКД, Баку: 1966, 27 с.
384. Асланов В.И. «Дивану лугат ит-турк» Махмуда Кашгари и азербайджанский язык. СТ, 1972, № 1, с. 61-74.
385. Ауэзова З.-А.М. Введение. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк. Перевод и предисловие З.-А.М.Ауэзовай, индексы Р.Эрмерса. Алматы: Дайк-Пресс, 2005, с. 3-5.
386. Ауэзова З.-А.М. Предисловие. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк. Перевод и предисловие З.-А.М.Ауэзовай, индексы Р.Эрмерса. Алматы: Дайк-Пресс, 2005, с. 6-50.
387. Ахаллы С. Словарь Махмуда Кашгарского и туркменский язык. АКД, Ашхабад: 1958, 21 с.

388. Байрамов Г.А. Фразеологические единицы в тюркских языков в словаре Махмуда Кашгарского «Диван лугат ат-турк». Ученые записки Азербайджанского государственного университета. Серия языка и литературы, 1966, № 3, с. 3-12.
389. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии / Сочинения, т. V, М.: Наука, 1968, с. 19-195.
390. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана / Сочинения, т. II, ч. 1, М.: изд-во восточной лит-ры, 1963, с. 169-392.
391. Бартольд В.В. История Туркестана / Сочинения, т. II, ч. 1, М.: изд-во восточной лит-ры, 1963, с. 109-162.
392. Бартольд В.В. Обзор содержания словаря Махмуда Кашгарского и выписки к нему (фонд 86, опись 1, № 181).
393. Бартольд В.В. Тюрки. (Историко-этнографический обзор) / Сочинения, т. V, М.: Наука, 1968, с. 576-595.
394. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М.: Высшая школа, 1969, 384 с.
395. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение. М.: Наука, 1975, 287 с.
396. Баскаков Н.А. Причастие -ды/-ты в тюркских языках//Труды Московского института востоковедения, 1951, вып. 6, с. 205-217.
397. Баскаков Н.А. Роль уйгуро-карлукского языка караханидского государства в развитии литературных тюркских языков средневековья // СТ, 1970, № 4, с. 13-19.
398. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». М., Наука, 1985, 2008 с.
399. Благова Г.Ф. К теории тюркского склонения // СТ, 1978, № 5, с.3-9.
400. Боровкова Т.А. Грамматический очерк языка «Дивану лугат ит-турк». АКД, 1966, 15 с.

401. Боровкова Т.А. К вопросу о долготе гласных в языке «Дивану лугат ит-турк» Махмуда Кашгари / Тюркологическая конференция в Ленинграде 7-10 июня 1976 г. Тезисы докладов, Л.: 1967, с. 12-13.
402. Боровкова Т.А. О губных согласных в «Дивану лугат ит-турк» // ТС, М.: 1966, с. 24-27.
403. Боровкова Т.А. О фонетической терминологии в Словаре Махмуда Кашгарского // Изв. АН СССР. ОЛЯ, 1966, № 6, с. 528-531.
404. Боровкова Т.А. Относительно первого издания Словаря Махмуда Кашгарского // НАА, 1964, № 5, с. 133-135.
405. Валитова А.А. Этнонимы в тюркоязычном памятнике XI в. «Кутадгу Билиг». М.: Наука, 1964, 18 с.
406. Григорьев Г.Г. Карабаниды в Мавераннагре по Тарихи-Мунеджимбashi, СПб.: 1874, 18 с.
407. Демирчизаде А.М. Сравнительный метод лингвиста XI века Махмуда Кашгарского. Известия АН Азерб. ССР. Серия общественных наук, 1964, № 4, с. 45-55.
408. Демирчизаде А.М. Сравнительный метод Махмуда Кашгари // СТ, 1972, № 1, с. 31-42.
409. Джадар А. Из истории применения сравнительно-исторического метода к изучению тюркских языков / Материалы I научной конференции востоковедов. Ташкент: 1958, с. 856-862.
410. Джолдасбеков М. Древнетюркские литературные памятники и их отношение казахской литературе. АКД, Алма-Ата: 1969, 26 с.
411. Доерфер Г. Махмуд Кашгари об аргу и халаджах // СТ, 1987, № 1, с. 37-44.
412. Древнетюркский словарь. Под ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р.Тенишева, А.М.Щербака. Л.: 1969, 676 с.
413. Жузе П.К. К выяснению значения слова «тат». Известия Азербайджанского ГНИИ, т. I, вып. 3, 1930, с. 11-15.

414. Жузе П.К. *Thesaurus Linguarum Turkosum*. Известия восточного факультета Азербайджанского государственного университета. Востоковедение, I, 1926, с. 74-94.
415. Жузе П.К. *Thesaurus Linguarum Turkosum*. Известия восточного факультета Азербайджанского государственного университета. Востоковедение, II, 1927, с. 27-35.
416. Ибрагимов С.К., Храковский В.С. Махмуд Кашгари о расселении племен на территории Казахстана // Вестник АН Каз. ССР, 1958, № 11, с. 93-98.
417. Исхакова Н. Винительный падеж в словосочетаниях «Диван»а Махмуда Кашгари // СТ, 1977, № 1, с. 94-97.
418. Исламов М.И. Местоимения в диалектах и говорах азербайджанского языка. АДД, Баку, 1973, 75 с.
419. Казембек М. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846, 457 с.
420. Караев О. Историко-географические данные, сообщаемые Махмудом Кашгари // СТ, 1972, № 1, с. 111-113.
421. Караев О. История Карабахидского каганата. Фрунзе: 1983, 301 с.
422. Каримов К. Категория падежа в языке «Кутадгу Билиг». АКД. Ташкент: 1962, 26 с.
423. Кляшторный С.Г. Эпоха «Кутадгу Билиг» // СТ, 1970, № 4, с. 82-86.
424. Кляшторный С.Г. Эпоха Махмуда Кашгарского // СТ, 1972, № 1, с. 18-23.
425. Кондратьев В.Г. Очерк грамматики древнетюркского языка. Л.: 1970, 165 с.
426. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л.: 1956, 569 с.
427. Кононов А.Н. Грамматика языка тюрksких рунических памятников (VII-XI вв.). Л.: 1980, 255 с.
428. Кононов А.Н.. Изучение «Дивану лугат ит-турк» Махмуда Кашгарского в СССР // СТ, 1973, № 1, с. 3-9.

429. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ит-турк»//СТ, № 1, 1972, с. 3-17.
430. Кононов А.Н. Способы и термины определения стран света // ТС, 1974. М.: 1978, с. 72-89.
431. Котвич В. Исследования по алтайским языкам. М.: 1962, 371 с.
432. Кулиев Г.К. О форме винительного падежа *sözin*, *tewesin* в тексте «Divanü lugat-it-türk» Махмуда Кашгари // СТ, 1970, № 4, 67-70.
433. Курышканов А. Махмуд Кашгари о кыпчакском языке // СТ, № 1, 1972, с. 52-60.
434. Курышканов А. О первой исследовательской работе по тюркским языкам (к 900-летию труда Махмуда Кашгари) // Известия АН Каз. ССР, 1972, № 1, с. 79-81.
435. Кучкартаев И. О глаголах речи в «Дивану лугат ит-турк» Махмуда Кашгари // Труды ТашГУ, вып. 412, Ташкент: 1971, с. 3-15.
436. Кыпчак Мамедали. Категория падежа в тюркских языках. Баку: изд-во БГУ, 1994, 152 с.
437. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.,-Л.: 1951, 452 с.
438. Махмуд Кашгари / БСЭ, изд. 3, т. 15, М.: 1974, с. 324.
439. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк. Перевод и предисловие З.-А. М.Ауезовой, индексы Р.Эрмерса. Алматы: Дайк-Пресс, 2005, 1288 с.+2 с.
440. Махпиров В.У. Антропонимы в «Дивану лугат ит-турк» и «Кутадгу Билиг» // СТ, 1979, № 4, с. 22-28.
441. Махпиров В.У. Собственные имена в памятнике XI в. «Дивану лугат ит-турк» Махмуда Кашгарского. АКД, Алма-Ата:1980, 26 с.
442. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина // ЗВОРАО, т. XII, вып. II-III, СПб.: 1899, с. 1-144.
443. Мусабаева З.М. Омонимы в «Дивану лугат ит-турк» Махмуда Кашгарского. АКД, Фрунзе: 1975, 51 с.

444. Муталлибов С.М. О словаре Махмуда Кашгарского «Дивану лугат-ит-тюрк» // Известия АН Узб. ССР, 1947, № 4, с. 25-30.
445. Муталлибов С.М. «Дивану лугат ит-тюрк» Махмуда Кашгарского (Перевод, комментарии, исследования), АДД, Ташкент: 1967, 75 с.
446. Мутъий Ибрагим, Осман Мирсултан. О родине, жизни и гробнице Махмуда Кашгарского // СТ, 1987, № 4, с. 79-89.
447. Мухлисов Ю. Об уйгурском переводе «Дивану лугат-ит-тюрк» // СТ, 1972, № 1, с. 150.
448. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. М.: 1989, 284 с.
449. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. М.: изд-во восточной лит-ры, 1963, 121 с.
450. Насилов В.М. Язык орхено-енисейских памятников. М.: изд-во восточной лит-ры, 1960, 87 с.
451. Насилов В.М. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI-XV вв. М.: 1974, 45 с.
452. Нигматов Х.Г. Залоги глагола в восточно-туркском языке XI-XII вв. // СТ, 1973, № 1, с. 46-61.
453. Нигматов Х.Г. Морфология тюркского глагола по материалам Словаря Махмуда Кашгарского. АКД, Л.: 1970, 24 с.
454. Нигматов Х.Г. Морфология языка восточно-туркских памятников XI-XII веков (по материалам сочинений Юсуфа Баласагунского, Махмуда Кашгарского и Ахмеда Югнакского). АДД, Баку: 1978, 48 с.
455. Нигматов Х.Г. О глагольных корнях типа СГС и СГ по материалам Словаря Махмуда Кашгарского // СТ, 1970, № 3, с. 39-44.
456. Нигматов Х.Г. Отмыенные основообразования тюркского глагола в XI в. // СТ, 1971, № 3, с. 33-42.
457. Нигматов Х.Г. Принципы описания морфологии восточно-туркского языка // СТ, 1973, № 6, с. 27-35.

458. Нигматов Х.Г. Соотношение категорий времени и наклонения в тюркском глаголе // СТ, 1970, № 5, с. 51-57.
459. Нигматов Х.Г. Соотношение категорий падежа и принадлежности в языке тюркских памятников XI-XII вв. // СТ, 1977, № 4, с. 16-24.
460. Нигматов Х.Г. Соотношение частей речи в восточно-тюркском языке XI-XII вв. // СТ, 1975, № 1, с. 41-54.
461. Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля-5 марта 1926. Баку: 1926, 432 с.
462. Рагимов А.Р. «Дивани-лугати-турк» Махмуда Кашгари и лексика азербайджанского языка. АКД, Баку: 1985, 26 с.
463. Рагимов М.Ш. «Дивану лугат-ит-турк» Махмуда Кашгари и древнетюркские элементы в диалектах и говорах азербайджанского языка // СТ, 1972, № 1, с. 75-82.
464. Раджабов А.А. Язык орхено-енисейских памятников древнетюркской письменности. Морфология. АКД, Баку: 1967, 27 с.
465. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. М.: изд-во иностранной лит-ры, 1957, 254 с.
466. Садыков Касимжон. Языковые особенности «Кутадгу Билиг». АДД, Ташкент: 1987, 26 с.
467. Серебренников Б.А. Из истории звуков и форм тюркских языков//СТ, 1974, № 6, с. 3-17.
468. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М.: Наука, 1986, 303 с.
469. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М.: Наука, 1988, 560 с.
470. Тагирзаде А Древнетюркский лексико-грамматический пласт в диалектах и говорах азербайджанского языка. АКД, Баку: 1983, 24 с.
471. Тагирзаде А. Халид Саид Ходжаев // СТ, 1988, № 3, с. 96-97.
472. Тенишев Э.Р. Тюркская историческая диалектология и Махмуд Кашгарский // СТ, № 6, 1973, с. 54-61.

473. Тенишев Э.Р. Тюркские языки в эпоху Махмуда Кашгарского / «Древнетюркская письменность». Алма-Ата: 1971, с. 20-21.
474. Тенишев Э.Р. Указатель грамматических форм к «Дивану лугат ит-турк» Махмуда Кашгарского//Труды Института Языкознания АН Каз. ССР, т. III, Алма-Ата: 1963, с. 190-212.
475. Томанов М. Махмуд Кашгари / «Великие ученые Средней Азии и Казахстана IX-XIX вв.». Алма-Ата: 1964, с. 153-166.
476. Тугушева Л. «Дивану лугат ит-турк» Махмуда Кашгарского и его связи с раннесредневековой тюркоязычной литературой // СТ, 1988, № 1, с. 86-94.
477. Тухлиев Бокижан. Поэтика «Кутадгу Билиг» Юсуфа Хас Хаджиба. АКД, Ташкент: 1983, 18 с.
478. Умаров Э.А. О двух омонимах в «Диван»е Махмуда Кашгари//СТ, 1972, № 1, с. 103-105.
479. Умняков И.И. Самая старая турецкая карта мира XI в./Труды Самаркандинского госинститута им. А.М.Горького, вып. I, Самарканд: 1940, с. 103-132.
480. Фазылов Э.И. Знаменитые восточные филологи: Махмуд Кашгари, Абу Хайян, Джамал-ад-дин Турки. Ташкент: 1971, 80 с.
481. Фазылов Э.И. Огузские языки в трудах восточных филологов XI-XVIII вв. // СТ, 1971, № 4, с. 83-97.
482. Фазылов Э.И. Об изданиях и издателях «Дивана» Махмуда Кашгари // СТ, 1972, № 1, с. 140-149.
483. Фазылов Э.И. Первый тюркологический съезд в Анкаре // СТ, 1973, № 1, с. 131-136.
484. Хасанов Х. Географическое наследие ученых Средней Азии. АДД, Ташкент: 1967, 47 с.
485. Ходжаев Х.С. «Дивани лугати тюрк» Махмуда Кашгарского // СТ, 1988, № 3, с. 97-103.
486. Чобанзаде Б. О близком родстве тюркских наречий. I Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля-5 марта 1926. Баку: 1926, с. 96-102.

487. Шириалиев М.Ш. Махмуд Кашгарский как диалектолог // СТ, № 1, 1972, с. 24-30.
488. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. М.-Л.: 1961, 201 с.
489. Щербак А.М. О тюркском вокализме / Тюркологические исследования, М.-Л.: изд-во АН СССР, 1963, с. 24-40.
490. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л.: Наука, 1981, 181 с.
491. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Л.: Наука, 1981, 191 с.
492. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изобразительные слова). Л.: Наука, 1987, 151 с.
493. Щербак А.М. Тюркский консонантизм // ВЯ, М.: 1964, № 5, с. 16-35.
494. Эйвазова Р.Г. Язык «Диван»а Кишвери (морфологические особенности). АКД, Баку: 1977, 32 с.

İngilis dilində

495. Barat Kahar. Discovery of Histroy: The Burial Site of Kashgarli Mahmut // Aacar Bulletin, II/3, Connecticut: 1989, pp. 9-22.
496. Clauson Sir Gerard. An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Tur-kish. Oxford: 1972, 48+989 p.
497. Kelly J. Kashghari, Mahmud al-. Encyclopedia of Asian History. New York: 1988, II, p. 277.
498. Kelly J. Remarks on Kashghari's Phonology. I. Linguistik Terminology. UAJ, vol. 44, Wiesbaden, 1972, pp. 179-193.
499. Kelly C. Remarks on Kashghari's Phonology. II. Orthografy. UAJ, № 45, 1973, pp. 144-162.
500. Kelly J. Remarks on Kashghari's Phonology. III. Structure of the Diwan. UAJ, № 48, 1976, pp. 151-158.

501. Mahmud al-Kashghari. Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lughat at-Turk). Edited and Translation with İntroduction and İndices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. Harvard: part I, 1982, p. XI+416.
502. Mahmud al-Kashghari. Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lughat at-Turk). Edited and Translation with İntroduction and İndices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. Harvard: part II, 1984, p. III+381.
503. Mahmud al-Kashghari. Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lughat at-Turk). Edited and Translation with İntroduction and İndices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. Harvard: part III, 1985, p. 337+ microfiche.
504. Tekin Talat. A Grammar of Orkon Turcic. Blomington: 1968, 419 p.

Alman dilində

505. Bergstrassel G. Das Vorbild von Kaschghari's Divan Lughat at-Türk. Orientalische Literaturzeitung, XXIV, 1921, № 78, pp. 154-155.
506. Brockelmann Carl. Alttürkestanische Volkspoesie. I//AM. Berlin: 1923, pp. 3-24.
507. Brockelmann Carl. Alttürkestanische Volkspoesie. II // AM. Probefband (Hirth Festschrift), Anniverisary Volume, vol. 1, Leipzig: 1924, pp. 24-44.
508. Brockelmann Carl. Mahmud al-Kaschghari's Darstellung des Türkischen Verbalaus, KSz, XVIII, 1918-19, pp. 29-49.
509. Brockelmann Carl. Mahmud al-Kaschghari über die Sprachen und Stamme der Türken im XI Jahrhundert, KCs Archivum, I, 1921, pp. 26-40.
510. Brockelmann Carl. Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud Kaschghari's Divan Lughat at-Türk. Bibliotheca Orientalis Hungarica, Budapest-Leipzig: 1928, VI+252 p.
511. Brockelmann Carl. Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud Kaschghri's Divan Lughat at-Türk // UJb, Berlin: 1930, Heft 4, pp. 448-450.

512. Brockelmann Carl. Östtürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiens. Leiden: 1954, 8+429 p.
513. Brockelmann Carl. Volkskundliches aus Alttürkestan // AM, II, pp. 110-124.
514. Doerfer Gerard. Mahmud al-Kashghari, Argu, Chaladsch // UAJ, 7, 1987, pp. 105-114.
515. Doerfer Gerard. Eine sonderbare Stelle bei Mahmud al-Kashghari. CAJ, 31, 1987, pp. 199-208.
516. Gabain Annemarie von. Alttürkische Grammatik. Leipzig: 1950, 302 p.
517. Grönbech Kaare. Der Türkische Sprachbau. Copenague: 1936, 182 p.
518. Hauenschild M. Die Tierbezeitungen bei Mahmud al-Kaschghari. Eine Untersuchung aus sprach und kulturhistorischer. Wiessbaden, Otto Harrassowitz, 2003, 246 p.
519. Hermann Albert. Die älteste Türkische Weltkarte (1076 n. Ch.) / İmago Mundi, 1935, pp. 21-28.
520. Mansuroğlu Mecdut. Das Karachanidische / Philologiae Turcicae Fundamenta. I, Wiesbaden: 1959, pp. 87-112.
521. Meyer İ.R. Kaschghari und Einige Probleme der Vokallange im Türkischen // BB, 1972, Ankara: 1975, pp. 425-430.
522. Rachmati G.R. Brockelmann C. Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kaschgharis Divanu Lughat at-Türk / UJb, X/4, 1930, pp. 448-450.
523. Türkische Weltkarte von al-Kaschgari/Islamic Geography. Edited by Fuat Sezgin. Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the J.W.Goethe University, Vol. 241, 1994, Frankfurt am Main, pp. 142-148.
524. Zieme Peter. Kaschghari und die Türkischen Turfan Texte // BB, 1972, TDK, Ankara: 1975, pp. 469-474.

Fransız dilində

525. Bazin Louis. Les dates de redaction du Divan de Kasgari // AOH, VII/2-3, 1957, pp. 21-25.

526. Bonelli Luigi. Histoie de la Litterature Turque. Trad par. İ.Melikoff, preface de L.Bazin. Paris: 1969, 435 p.
527. Caferoğlu A. La Litterature de l'epoque des Karakhanides / Philoligiae Turcicae Fundamenta. II, Wiesbaden: 1964, pp. 267-275.
528. Kotwics W. Les Pronoms dans les langues altaiques. Krakow: 1936, 80 p.

İtalyan dilində

529. Bombaci A. Storia della litteratura Turca. Milano: 1962, pp. 91-97.
530. Bonelli Luigi. Del Kutadgu Bilik, Poema Turco dell XI sec. Annali del R. Instituto Orientale di Napoli: VI, 1933, pp. 3-38.

Macar dilində

531. Thury Jozef. Török nyelvemlekek a XIV szakat vegeig [XIV əsrin sonuna qədərki türk dili yadigarları]. Budapest: 1903, pp. 12-13.